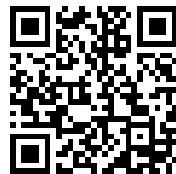
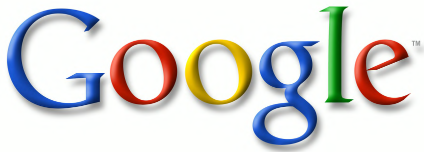

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

ZESTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, ACHTSTE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1897.

REDACTIE.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

INHOUD.

DIETSCHE VERSCHEIDENHEDEN.

CXVII. NIEUWE OF MINDER BEKENDE WOORDEN UIT EEN HAAGSCHEN BIJBEL VAN 1360.

De Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage bezit een prachtigen foliobijbel in handschrift, in twee lijvige deelen op perkament, en versierd met een zeer groot aantal penteekeningen en miniaturen. Weliswaar zijn zij niet van eene bijzonder groote kunstwaarde of artistieke bewerking, maar zij zijn in kwistigen overvloed aangebracht en de kleuren der miniaturen zijn uitmuntend bewaard. Doch vooral is de inhoud van belang. Vooreerst is hij zeer rijk: de bijbel bevat nl. 1°. al de bijbelboeken, met inbegrip der apocryphen en eene geschiedenis van Alexander den Groote, welke zich in meer middeleeuwsche bijbels aan de Maccabeeën aansluit; 2°. de vertaling van een uittreksel uit de Historia Scholastica, als verklarende aanteekening of commentaar aan den bijbeltekst toegevoegd; 3°. opmerkingen en toelichtende aanteekeningen van den vertaler of afschrijver zelf. Zijn naam is ons onbekend, doch hij is vermoedelijk een Oostvlaming geweest van Aalst of de omstreken dier stad: althans op f°. 57*a*, waar hij eene bij de Joden gebruikelijke maat wil verklaren, maakt hij die op de volgende wijze duidelijk: »Vier ephi" zegt hij aldaar, »maken omtrent een rasier, ende omtrent III viertelen der maten van Aelst." Met deze plaatsbepaling is, zoover ik zien kan, het dialect, waarin de tekst geschreven is, niet in strijd.

In de tweede plaats is de tekst van groot belang, omdat hij meer dan eene eeuw ouder is dan die van den bekenden Delft-

geswungen hin; dô traf er ûf die *schîben* in des kniewelinges herte." — Op eene andere plaats, nl. I *Sam*. 25, 31: »non erit tibi hoc in singultum et in scrupulum cordis domino meo, quod effuderis sanguinem innoxium," heeft de *D. B.* de vertaling: »so en sal dy niet wesen in een versuchten ende in rumoer van herten, dattu onsculdich bloet sals hebben gestort." Ook hier ligt de fout evenmin voor de hand, doch is even zeker aanwezig: immers hoe kan hier *rumoer* in den samenhang worden begrepen? Men leze met den Haagschen Bijbel *remoers*, d. i. *remoors*, van fra. *remord*, lat. *remorsus*, zelfverwijt, en men brengt eene even eenvoudige als noodzakelijke verbetering aan. — Op eene derde plaats, nl. I *Sam*. 14, 14, waar de *D. B.* de onjuiste lezing *dachvaert* heeft als benaming van eene bepaalde landmaat, heeft de Haagsche op nieuw de ware, nl. »enen *dachwant* lants, also veel als een pair ossen plagen te ackeren in enen dage." Vgl. lat. »in media parte jugeri," de ndl. vertaling: »de helft eens bunders, zijnde een jok ossen lands," en *Mnl. Wdb.* op dachwant. — Eindelijk *Spreuken* 13, 15: aldaar leest men in den *D. B.* »in der versmadenre wech is *dolinghe*," waarin men oppervlakkig niets vreemds of onwaarschijnlijks zal vinden. Doch het Latijn heeft t. a. p. »in itinere contemptorum *vorago*." Het laatste woord kan onmogelijk met *dolinge* zijn vertaald en moet bij nader inzien op de eene of andere wijze bedorven zijn. De Haagsche Bijbel wijst ons weder den weg ter verbetering. Aldaar lezen wij dl. 2, f°. 33*b*: »in der versmaeder wech is *doellage*", d. i. niet *dolage* met den basterduitgang *age* (gelijk het waarschijnlijk is opgevat door den afschrijver, die het door het meer gewone *dolinge* verving), maar eene assimilatie uit *dootlage*, dat ook elders in de bet. van lat. *vorago*, *gurges* voorkomt. Zie *Mnl. Wdb.* 2, 301, alwaar men twee voorbeelden vindt uit den *D. B.*, waar het woord juist is bewaard, en ook de geassimileerde vorm *doollage* vermeld wordt (uit het tgw. Vlaamsch in de bet. *onvaste grond*, *Belg. Mus.* 8, 173). Ik maak tevens van deze gelegenheid gebruik, om de in het *Mnl. Wdb.* gegeven verklaring van *dootlage*, op welker

schen Bijbel van 1477. Aan het einde van het eerste deel, doch vóór den later bijgevoegden psalter, staat de volgende aanteekening: »Hier gaet wt die eerste partie van der bibelen, die na onser ordinantiën (d. i. *bewerking*) gemaect was aldus in duytsche int jair ons heeren dusent drie hondert ende tsestich opten twaelfsten dach in brachmaent (*Juni*). Got sij gelooft." Eene doorloopende vergelijking van dezen tekst en dien van een anderen bijbel in twee deelen, eveneens van 1360, doch waarvan slechts het tweede deel op de Koninklijke Bibliotheek berust, met dien van den Delftschen Bijbel zou een werk zijn, even belangrijk en nuttig voor de critiek van den bijbeltekst zelf als voor de mnl. taalwetenschap. Aan den eenen kant zou de vraag naar den ouderdom van den hedendaagschen woordvoorraad en naar het verouderen en in onbruik geraken van den middeleeuwschen door die vergelijking op allerlei wijzen worden opgehelderd en toegelicht; aan den anderen kant zou men naar mijne overtuiging vele onbegrijpelijke lezingen van den jongeren tekst kunnen verbeteren en allerlei verrassende uitkomsten verkrijgen met betrekking tot het ontstaan er van. De tijd heeft mij ontbroken, en zal mij, naar ik vrees, ook verder ontbreken om deze doorloopende vergelijking zelf in te stellen. Laat mij hopen dat een ander, op dit even nuttige als aangename werk opmerkzaam gemaakt, zich opgewekt zal voelen om het te verrichten, en de waarheid van het door mij gezegde althans met een paar voorbeelden aantoonen. I *Sam.* 17, 6, waar de wapenrusting van Goliath wordt beschreven, leest men in den Delftschen Bijbel, dat hij aan had koperen »schuen." En ik moet bekennen, dat ik vroeger bij mijne lezing van den tekst daaraan geen aanstoot heb genomen. Doch bij nader inzien is de dracht niet zeer verkieslijk voor een kampvechter. In den Haagschen Bijbel lezen wij dan ook, f°. 168*b*, iets anders, nl. »(*Goliath*) had aen die knyen *schiven* van copere", d. i. *koperen scheenplaten*, of, gelijk het in onze vertaling luidt, *een koperen scheenharnas*. Vgl. mhd. *schîbe* bij Lexer 2, 716: »Achille wolt er hân daz bein geschroten und

geswungen hin; dô traf er ûf die *schîben* in des kniewelinges herte." — Op eene andere plaats, nl. I *Sam.* 25, 31: »non erit tibi hoc in singultum et in scrupulum cordis domino meo, quod effuderis sanguinem innoxium," heeft de *D. B.* de vertaling: »so en sal dy niet wesen in een versuchten ende in rumoer van herten, dattu onsculdich bloet sals hebben gestort." Ook hier ligt de fout evenmin voor de hand, doch is even zeker aanwezig: immers hoe kan hier *rumoer* in den samenhang worden begrepen? Men leze met den Haagschen Bijbel *remoers*, d. i. *remoors*, van fra. *remord*, lat. *remorsus*, zelfverwijt, en men brengt eene even eenvoudige als noodzakelijke verbetering aan. — Op eene derde plaats, nl. I *Sam.* 14, 14, waar de *D. B.* de onjuiste lezing *dachvaert* heeft als benaming van eene bepaalde landmaat, heeft de Haagsche op nieuw de ware, nl. »enen *dachwant* lants, also veel als een pair ossen plagen te ackeren in enen dage." Vgl. lat. »in media parte jugeri," de ndl. vertaling: »de helft eens bunders, zijnde een jok ossen lands," en *Mnl. Wdb.* op dachwant. — Eindelijk *Spreuken* 13, 15: aldaar leest men in den *D. B.* »in der versmadenre wech is *dolinghe*," waarin men oppervlakkig niets vreemds of onwaarschijnlijks zal vinden. Doch het Latijn heeft t. a. p. »in itinere contemptorum *vorago*." Het laatste woord kan onmogelijk met *dolinge* zijn vertaald en moet bij nader inzien op de eene of andere wijze bedorven zijn. De Haagsche Bijbel wijst ons weder den weg ter verbetering. Aldaar lezen wij dl. 2, f°. 33*b*: »in der versmaeder wech is *doellage*", d. i. niet *dolage* met den basterduitgang *age* (gelijk het waarschijnlijk is opgevat door den afschrijver, die het door het meer gewone *dolinge* verving), maar eene assimilatie uit *dootlage*, dat ook elders in de bet. van lat. *vorago*, *gurges* voorkomt. Zie *Mnl. Wdb.* 2, 301, alwaar men twee voorbeelden vindt uit den *D. B.*, waar het woord juist is bewaard, en ook de geassimileerde vorm *doollage* vermeld wordt (uit het tgw. Vlaamsch in de bet. *onvaste grond*, *Belg. Mus.* 8, 173). Ik maak tevens van deze gelegenheid gebruik, om de in het *Mnl. Wdb.* gegeven verklaring van *dootlage*, op welker

onjuistheid Cosijn mij opmerkzaam maakt, te verbeteren. Het woord heeft met *liggen* niets te maken: *lage* is hetzelfde woord als ags. *lagu*, hetgeen bewezen wordt door den bijvorm *doodlaeck*, waarin *laeck* gelijk is aan ags. *lacu*, hd. *lache*. De afleiding van *liggen* wordt bij LAKE (4, 70) weliswaar prijsgegeven, doch het artikel is niet te verbeteren door »van lat. *lacus*" te schrappen, gelijk het aldaar wordt voorgesteld. Er moet ook worden aangetoond, dat *lage* eene zelfde bet. heeft als *lake*, en dat *-lage* ontwijfelbaar germ. is, en *-lake* hoogstwaarschijnlijk ook; overneming uit lat. *lacus* schijnt onnoodig aan te nemen. Wat het eerste deel der samenstelling betreft, is het woord te vergelijken met ndl. *doodstroom*, waarover men zie V. Lennep, *Zeemanswdb.* 57; Van Dale 335; De Vries op *War.* bl. 136.

Dat men evenwel ook dezen, gelijk alle nieuwe teksten, met voorzichtigheid moet gebruiken, zal ik eveneens door een paar duidelijke voorbeelden aantoonen. Op f°. 66*a* leest men: »du salste te sijnre vijf saziën maken ketele om die asche te ontfaen." Men tobt zich tevergeefs af om te begrijpen, wat toch wel die *saziën* zouden kunnen beteekenen, doch als men *Exod.* 27, 3 opslaat, waarvan de aangehaalde woorden de vertaling zijn, dan vindt men daar: »facies in usus ejus lebetes ad suscipiendos cineres," en komt tot het inzicht, dat men het woord *vijf* moet veranderen in eene *v* (of *u*), gelijk er oorspronkelijk moet gestaan hebben [1]), en dat men de aldus verkregen *u* met *saziën* moet verbinden, zoodat er eigenlijk staat *usaziën*, hetwelk juist met lat. *usus* overeenkomt. — En I *Sam.* 4, 20 vinden wij in den Haagschen Bijbel de vreemde lezing: »in dien *wivekene* van haren doot so seiden haar die vrouwen," waar de Delftsche B. voor *wivekene* heeft *oghenblic*, en het Latijn: »in ipso momento mortis ejus." Een ww. *wiveken* heeft niet bestaan, doch als men voor *wiueken*, waarin de *v* voor *n*

1) Voor andere voorbeelden van plaatsen, waar door de afschrijvers met getallen is geknoeid, verwijs ik naar *Tijdschr.* 9, 285 en 10, 276.

en de *e* voor *c* verschreven is, leest *wincken*, dan krijgt men het hier vereischte woord voor *oogwenk*, dat juist met mnl. *ogenblic* en lat. *momentum* overeenstemt. Vgl. b. v. Huygens 1, 446:

de strael die 't uyterlicke blincken
Der dingen van hun ruckt, en met een schielick *wincken*
Den Sinnen thuys bestelt,

d. i. *in een oogwenk.* Vgl. Teuth. ogenwenken, ogenwenkinge. Kil. wincken, wencken, oculorum nutu signum dare [1]).

Ik bepaal mij thans verder tot het mededeelen der uitkomsten van hetgeen mijn doel was met het lezen van dezen bijbel, nl. het opsporen en opteekenen der hier en daar verspreide overblijfselen van onzen middeleeuwschen taalschat. Dat die uitkomsten niet gering of onbeduidend zijn, zal blijken uit de volgende bladzijden, waarin ik mededeeling zal doen alleen van het belangrijkste deel van den oogst, dien ik er voor het Mnl. woordenboek uit heb binnengehaald. Achtereenvolgens zal ik, gelijk ik dit vroeger gedaan heb met het Hs. der Chirurgie van Jehan Yperman [2]) de aandacht vestigen op de merkwaardigste woorden, dien wij uit dezen Bijbel leeren kennen, en waar ik kan en dit noodig is; ze nauwkeurig beschrijven en toelichten.

Ackeren, zie *hackeeren.

Bedwesemen. Een hier voor het eerst gevonden woord, in beteekenis met bedwellen en bedwelmen gelijkstaande. De bet. *verbijsteren*, *in eene zekere verdooving brengen*, *begoochelen*, *fascineeren*, *biologeeren*, blijkt duidelijk uit f°. 23*b*: Sy en namen hem haer zien niet, mer sy *bedweesemdze*, dats een maniere van raesicheiden, dat een mensche niet en bevroet al wat hy ziet." — Vandaar het znw. bedwesemicheit, hetzelfde als *bedwesemtheit, *een staat van verbijstering*, *be-*

1) Als bijbeltekst in zijne verhouding tot de andere ons bewaard gebleven bijbels in hs. zal ook deze worden vermeld in het uitkomende boek van den Heer Van Druten, getiteld: „Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling."

2) In *Tijdschr.* 3, 197—216.

dwelming, *zinsbegoocheling*, hetwelk wij lezen op dezelfde bladzijde: »Mit dusdaniger *bedweesemicheit* waren die ghene geslagen, die Heliseum sochten, die nochtan onder hem was." Het Latijn (*Hist. Schol.* c. 52, op *Gen.* 19, 11) heeft hier: »*Acrisia* (zie Diefenb. op aorasia, waar ook de glosse »tovery in de ougen" voorkomt) est quando quis habet apertos oculos et non videt, quod magi faciunt incantationibus" (zoo ook *Vocab. Copiosus* op acrisia). Vgl. hiermede het gebruik van bedwelmen, bedwelmt (bedwelemt) en bedwelmer in denzelfden bijbel. »Sy *bedwelmden* der lude oogen, so dat hem dochte dat haer roeden draken worden", 50*c*; »Sy en worden niet blynt, mer sy sagen ende waren al *bedwelemt*, so dat sij negeen verstandenisse en hadden", 216*d*; »*Incantatores* dat sijn *bedwelmers* die tsien *bedwelmen* ende hoonen also die lude", 122*c*; »Nyemant en sal wesen tooveraar noch *bedwelmere*", *ald.* — Het woord is van den stam van dwas afgeleid. Vgl. ndl. *dwaas*, mnl. »enen te dwase bringen", hetzelfde als »enen in dole[1]) bringen", *iemand in de war brengen*, *maken dat iemand niet weet hoe hij het heeft*; het znw. gedwas met de samenstelling alfsgedwas; gedwasnesse met den bijvorm gedwesnisse, *zinsbegoocheling*, *zinsbedrog*, en *Teuth.* gedwesnisse, fantasma; nachtsgedwesnisse, fasma; maer, eyn gedwesniss nachts dye luyde in den slayp qwellende, effialtes, succubus, incubum.

Bodelen, in de samenstelling dorebodelen. Het ww. bodelen is ons uit *Ferguut* en Velthem bekend in de bet. *beulen*, *mishandelen* (vgl. *Mnl. Wdb.* op bodel en bodelen); ook dorebodelen uit vier plaatsen, medegedeeld in het Mnl. Wdb., waaronder twee uit den Delftschen Bijbel. Doch op ééne plaats heeft deze een ander woord voor dorebodelen van den Haagschen, m. a. w. daar komt het voor in eene bijzondere beteekenis, nl. f°. 181*b*: »Hij *doorbodelde* alle die peerde",

1) Verwant met *dolen*, *dwalen*, *dwellen* en (*be*)*dwelmen*, zoodat ook hier weder de twee woordfamiliën elkander raken.

vertaling van II *Sam.* 8, 4: »*subnervavit* omnes jugales curruum," in den *D. B.* en in onze vertaling *ontzenuwde*, d. i. hij sneed de pezen of zenuwen door. Gewoonlijk heet dit in het Mnl. onthaessenen (onthesenen) of ook haessenen (hesenen), eene afleiding van haessene, heessene, hesene, hasen, een ogerm. woord voor *kniepees.* Zie Kluge op hechse, *Mnl. Wdb.* op haessene, *Ndl. Wdb.* op haassen, en voorbeelden van onthaessenen *D. B.* I *Kron.* 18, 4: »hi *onthaessende* alle die paerden der waghenen"; *Hs. Acq.* 20*b*: »hoor paerden selstu *onthaesenen* ende die wagenen mitten vuer verbarnen."

Drenten. Het woord is bekend in het Mnl. in de bet. *opzwellen*, *zwellen.* Zie voorbeelden van drinten, drintende, drintinge, drintich en gedrouten in het *Mnl. Wdb.* Doch het was tot heden niet gevonden in de bet. *zich boos maken*, *kwaad of toornig zijn*, eene beteekenis die zich hier op dezelfde wijze ontwikkelt als bij *belgen.* In dezen zin staat het f. 211*c*: »Hierom quam Achab in syn huys, verontweerde (*l.* veronweerdende) ende *drentende* om dat woort dat Naboth tot hem gesprooken hadde." Vgl. *D. B.* I *Kon.* 21, 4 *gremmende*; lat. *indignans et frendens super verbo*). Het is niet zeker, dat met dit woord één in oorsprong is ndl. *drenzen*, dial. hd. en jonger mhd. *trensen*, wfaalsch *dränzen*, waarnaast ndd. *drunsen*, brommen (van koeien), door den neus praten. Zie Franck op drenzen. Dat het wwd. drensen al in het Mnl. heeft bestaan, blijkt uit *Teuth.* drensen, kneesten (vgl. ndl. *knijzen*, *kniezen*), stoenen, suchten, gemere, ingemere; drensinge, stoenyng, suchtingh, kneestyng, gutturisacio, singultus.

Doom (doem), een znw. dat ik niet thuisbrengen kan en daarom mededeel. Het moet de bet. hebben òf van *ijzeren band om een wiel* òf van *naaf van een wiel*, en komt twee malen voor, nl. f. 97*a*: »het waren sulke wiele als men in enen wagene pleget te makene, ende haer assen ende haer speeken ende haer *dome* (*D. B.* nave) ende haer velgen waren al gegoten" (I *Kon.* 7, 33 »et axes et radii et canthi (d. z. *ijzeren wielbanden*, *het wielbeslag*) et modioli (fr. *moyeu*) omnia fusilia" in onze

vert. *randen*), en ald. 200*c*: »sy hadden alle dat in enen rade plach te sijn: *doeme*, assen, speken ende velgen." Het is mij nog niet gelukt het woord ergens te vinden noch ook den oorsprong er van op te sporen of de verwanten te ontdekken: misschien kan een mijner lezers mij de oplossing geven van deze vraag of althans mij met eene waarschijnlijke gissing helpen.

Dobben. Eene niet onwelkome bevestiging van dobben (dubben) in de bet. *graven*, *een kuil maken* (vgl. *Mnl. Wdb.* op dubben, 2) en ndl. fri. dial. *dobbe*, kuil) geeft het f. 61*a* voorkomende ww. doredubben, d. i. *doorgraven*: »Wort een dief gevonden een huus brekende of *doirdubbende* ende slaet men hem een wonde." Vgl. *Exod.* 22, 2: »si effringens fur domum sive *suffodiens* fuerit inventus."

Esteric. Bekend is een mnl. ndl. esteric, estric in den zin van *gebakken vloersteen*, ook *vloer*, *ingelegde vloer*, *estrik*. Vgl. *Mnl. Wdb.* op estric, en vgl. ald. estricken en estricsteen; *Teuth.* eyn eystric van gebacken steynen, ostracus; eyn vijrkant estricks steyn van marmeren, petalum; estric, paviment; estricken, estricmaker, estricsteen en estricsteenmaker, alsmede overijs. *estrik*, dat de bet. van *marmeren knikker* heeft aangenomen. Doch een geheel ander, echt germaansch, thans voor het eerst opgemerkt, onz. woord esteric is ons bewaard op twee plaatsen van den Haagschen Bijbel met de bet. *stoppels*, en wel f. 131*d*: »sy (*Rachab*) dede (de) manne gaen optien zolre van haren huze ende sy ooverdectese mit *esterick*, dat dair was"; vgl. *Jozua* 2, 6: »operuitque eos *stipula lini*, quae ibi erat"; in onze vertaling *vlasstoppelen*. En ald.: »sy hadde dat *esteric* geleit om te droogene opten muer van der stat, want haer huus stonter aen." Vgl. hiermede b. v. 49*d*: »hier om moest dat volc snachts vergaderen *stoppelen* ende stroo ende sdages quarelen maken", en 152*a*: »die vruchte die te gader gedragen waren ende die noch in die *stoppelen* stonden (*Richt.* 15, 5: »fruges adhuc stantes in *stipula*). En ditzelfde woord staat ook in den Delftschen Bijbel, *Jes. Syr.* 21, 10, waar het be-

antwoordt aan lat. *stupa*, en blijkens de in het *Mnl. Wdb.* op estric voorgestelde verandering, niet was begrepen. Gelukkig behoeven wij met dit woord niet zoo verlegen te zitten als met doem: geholpen door Kil. kunnen wij den oorsprong op het spoor komen. Bij hem vinden wij een artikel dat ons uitnemend te pas komt, nl. estere j. leme (d. i. *stoppels van vlas*, *doppen van graan*, *stroo van koren*, *Mnl. Wdb.* 4, 360), festuca cannabina, scapus (= scapula, bij Diefenb. = stuppa, scheve; *Teuth.* scheve, vese, festuca, napta). Dit is ongetwijfeld hetzelfde woord als het onze, behalve den uitgang, die eene collectieve beteekenis moet hebben, doch dien ik eigenlijk niet verklaren of met voorbeelden toelichten kan. Wel is er een uitgang *-ik* in plaatsnamen (zie *Ndl. Wdb.* op bolderik) en een uitgang *-(er)ic* voor mannelijke wezens bekend, b. v. in duveric, wiveric (*Teuth.*), alsmede in zaaknamen (*Teuth.*: peseric, banderic); doch die kunnen hier geen dienst doen. Misschien heeft *-ik* hier de in het Germaansch gewone beteekenis van het verkleinwoord. Vgl. ndl. *havik* en *deuvik*: mnl. *luttic*; zaansch *poddek* (kleine padde), eng. *bullock* en Kluge, *Nom. Stammb.* § 61. Verder is het woord naar alle waarschijnlijkheid verwant met *este* d. i. *knoest*, *knoop* (*Teuth.* roide sonder knope of este, virga; roide myt knopen und esten, scorpio) en met ohd. mhd. hd. *ast*, got. *asts*, tak, twijg. Vgl. Kluge op ast.

Faddel. Dit bnw., in beteekenis overeenkomende met het zeldzame mnl. vadde en vaddich, vla. *vaddig*, ndl. *vadsig*, eng. *faddy*, was tot heden onbekend. Het daarvan afgeleide znw. *faddelheit* komt tweemalen voor, en wel *f.* 139*c:* »hoe lange vertraechdy mit *faddelheiden* ende gaet niet in om tlant te besittene, dat u gegeven heeft die heer," en 138*d:* »hoe lange suldy wesen trage mit *faddelheiden*." Vgl. *Josua* 18, 3: »usquequo marcetis *ignavia*," en Franck op vadsig.

*Hackeeren, een woord dat bij nader inzien blijken zal bedorven te zijn, vinden wij in de bekende bijbelplaats uit de geschiedenis van Simson, f. 151*d:* »en haddy niet *ghehackeert* myne veerze, so en haddy mijn geraetsel niet gevonden;

vertaling van *Richt.* 14, 18: »si non *arassetis* in vitula mea," wat in de onze, gelijk bekend is, luidt: »indien gij niet met mijn kalf hadt geploegd." Het is dus duidelijk, dat hackeeren de bet. *ploegen* moet gehad hebben, doch het is in deze noch in eene andere beteekenis bekend: het woord heeft niet bestaan. Nu vinden wij in denzelfden Bijbel meer dan eens den uitgang *-eren* onjuist weergegeven door *eeren.* Wanneer wij deze fout ook hier aannemen en hackĕren lezen, dan hebben wij het woord gevonden dat hier juist past, nl. hackeren of, met weggelaten onorganische *h*, ackeren, d.i. *ploegen.* Zie Spanoghe, *Synon. Lat.-Teut.* 1, 69 op arare; *Teuth.* »ackeren, buwen, pluegen, eeren, agrare, arare," en *Mnl. Wdb.* op ackeren, waaraan ik nog slechts één voorbeeld toevoeg, insgelijks aan den Haagschen Bijbel ontleend, nl. dl. 2, f. 18*d* (uit de geschiedenis van Job): »die ossen *ackerden* ende die ezelinnen dair neven;" lat. (*Job* 1, 14): »boves *arabant* et asinae pascebantur juxta eos" [1]). Eene soortgelijke opmerking moet gemaakt worden aangaande een paar andere, eveneens in den Haagschen Bijbel voorkomende woorden, nl. weyeren (z. beneden) en botteren, freq. van botten in den zin van *stooten*, *duwen.* Op f. 28*c* wordt medegedeeld hetgeen *Gen.* 25, 22 in het Latijn aldus staat uitgedrukt: *collidebantur* in utero ejus parvuli" en in onze vertaling door: »de kinderen *stieten zich zamen* in haar lichaam", in deze woorden: »die cleyne kijndere botteerden in haren (*Rebecca's*) buuck" (zoo aldaar tweemaal). Ongetwijfeld hebben wij hier het frequentatief van *botten* in de bet. *botsen*, *stooten* (zie *Ndl. Wdb.* op botten, 1e Art.), dat dus ook in het Mnl. in dezen zin moet zijn bekend geweest, al staat er ook geen voorbeeld van het woord in het *Mnl. Wdb.* opgeteekend. Van eene andere beteekenis van *botten*, nl. die van *valschspelen* (zie *Ndl.* en *Mnl. Wdb.*) is het

1) Eene plaats in het *Mnl. Wdb.* waar ik te onrechte eene dergelijke onorganische *h* heb aangenomen, vindt men op ANDE, uit Praet, waar van Christus gezegd wordt „die hem liet slaen dor sine hande," d. i. *zich liet kruisigen.* Het woord is daar te onrechte verklaard als *ande* en vertaald door *ijver*, *vurige drift.*

frequentatief *botteren* in het Mnl. op ééne plaats gevonden, nl. *Vad. Mus.* (niet *Belg. Mus.*, zooals in het *Mnl. Wdb.* staat) 3, 57: »(die) hanteringe hebben van quaden terlingen ende *botteren.*"

Keisterlinc, benaming van een gebak; een woord, waarvan een voorbeeld uit den Delftschen Bijbel is medegedeeld in het *Mnl. Wdb.* Doch het is, na het weinige dat er daar van is gezegd en naar aanleiding van hetgeen ik in den Haagschen Bijbel aangaande het woord heb gevonden, noodig er nog even op terug te komen. De plaats, waar het woord voorkomt (f. 69*a*), luidt aldus: »enen *keysterlinc* die beslagen was mit olyven ende een pannekoeke wten paendere van den derven brooden". De woorden zijn de vertaling van *Exod.* 29, 23: »*crustulam* conspersam oleo, laganum de canistro azymorum", in onze overzetting »eenen koek geolied brood." Ook op f. 68*d* wordt het woord gevonden, doch uitgeschrapt; ald. staat: »derve broode ende een *keysterlinc* (*dit woord doorgeschrapt en op den kant bijgeschreven* korst) die sonder heefsel sij, die besleghen si mit olye ende derve pankoeken" (*Exod.* 29, 2: »*crustulam* absque fermento). Waarom *korst* hier beter is dan *keysterlinc* blijkt niet, doch in elk geval is ons dit eene niet te versmaden aanwijzing aangaande den oorsprong van het woord. *Keysterlinc* is de vertaling van lat. *crustula*, d. i. eig. *korstje*, hetwelk ook heden bekend is als benaming van eene zekere soort van bruin gebakken koek, met name te Amsterdam. In deze richting moet de oorsprong van het woord worden gezocht. Ook hier is het weder Kil. die ons op weg helpt en ons keysterlinc opgeeft als zinverwant van krantselinck, *Zeland. Fland.* spira, collyra, artolaganus, artolaganon, scriblıta, *panis dulciarius in modum corollae s. spirae in orbem circumductus.* Vgl. Spanoghe, *Syn. Lat.-Teut.* 1, 80, waar op artolaganus de vertalingen *karsteling*, *keisterling* en *krantseling* voorkomen: crustula (-um) wordt bij Kil. door andere woorden weergegeven, nl. door *koek*, *pannenkoek*, *toerte*, *boonken*, *knapkoek*, *oblije*, *ouwel*, *oblaet*, *morstelle*, *waefele* en *noele* (*nole*). Keisterlinc nu moet eene afleiding zijn van

een ww. keisteren, hard bakken, dat tot heden in het Mnl. niet gevonden is, doch dat wel één zal zijn met het door Schuermans opgegeven *kesteren* in den zin van *hard uitbakken*, b. v. van spek, in welken zin hij ook *keusteren* vermeldt. Ik geloof met Schuermans (bl. 239 op *keusteren*) en De Jager (*Freq.* 2, 217), dat de oorsprong dezer woorden te zoeken is in *korst*, met een bijvorm *kerst*, vanwaar *kersteren* of *kerstelen*, (wvla. uitspraak *kesteren* of *kestelen*), en daarvan weder (of rechtstreeks van het zuw.) *kersteling* (*karsteling*) of *kesterling* (*keisterling*, door een tusschenvorm **keesterling*, of uit **keersterling*?), d. i. *een voorwerp* of *een gebak met eene korst*, *een korstje*. Bij Diefenb. op crustula komt onder de glossen ook *crustigen* en *krustelin* voor.

Lavel, *kruik*. Eene zeer welkome aanvulling van hetgeen in het *Mnl. Wdb.* op level is gezegd, ben ik in staat te geven door eene plaats in den Haagschen Bijbel, voorkomende op f. 135*c*, waar werkelijk gevonden wordt de vorm lavel, waarvan ik vermoedde dat die naast level in het Mnl. zou hebben bestaan. Toen had ik evenwel geen bewijs, doch thans kan ik een voorbeeld mededeelen. De vertaling nl. van *Josua* 9, 4: »saccos veteres asinis imponentes et utres vinarios scissos atque consûtos" luidt in den H. B.: »(si) leyde oude zacken op ezele ende gescoorde *wijnlavele* ende verbonden." Vgl. verder *Mnl. Wdb.* op level (ook over den oorsprong uit lat. *labellum*, verklw. van *labrum*), waar ook onl. *lavil* en ohd. *labal* worden vermeld. Schijnbaar komt lat. *uter* in bet. niet met *lavel* overeen, doch bij Diefenb. op uter komen o. a. ook de glossen *flesch*, *butseel*, *leghel* en *krug* voor. Op dezelfde bladzijde (135*d*) vindt men ook *lagel* in dezelfde beteekenis: »wy vulden dese *lagele* nyew mit wijn; nu sijn sy gescoort ende ontbonden" (*Josua* 9, 13: *utres vini*), doch dit is een heel ander woord, al heeft wellicht de schrijver het ook met *lavel* vereenzelvigd. Zie *Mnl. Wdb.* op lagele (van lat. *lagena*).

Plumere. In den Haagschen Bijbel vond ik tweemalen een woord *pluviere* in eene beteekenis die ik met den vorm er van volstrekt niet kon overeenbrengen, en wel op f°. 189*d*,

waar uit de *Hist. Scholastica*, in den tekst des bijbels ingelascht, wordt medegedeeld: »Hy (*David*) heet een *pluviere*, dats een wapensnydere", en »een *pluviere* van Bethlehem versloech Golyam van Geth." De vertaling »wapensnidere" is niet gelukkig, want in de Hist. Schol. staat »*polimitarius* Bethlehemites, quod ex genere Beseleel *polimitarii* fuit mater ejus" (vgl. *Exod.* 36, 1 en 2; 37, 1) en een »polymitarius" is bij Duc. en Diefenb. een *zijdewever* of *borduurwerker*. Zie o. a. bij Duc.[2] 6, 399 de aanhaling uit Papias: »artifex vestimentorum i. olosericorum", en uit Brito: »qui cum acu vel manu pingit." Voor dit begrip kan *pluviere* niet dienen: dit woord heeft in het Germ. (overgenomen uit fra. *pluvier*, d. i. eig. *regenvogel*) geene andere beteekenis gehad dan deze, en er moet dus door den afschrijver eene fout in het woord zijn gemaakt. Het opsporen daarvan wordt ons gemakkelijk gemaakt door Ducange, die bij de bovengenoemde aanhalingen voegt: »Hos (polymitarios) a plumariis diversos censet Philander ad Vitruvium, lib. 6, cap. 7, etsi non desint qui pro iisdem accipiant." Slaan wij nu het artikel p l u m a r i u s bij Duc. op, dan zien wij dat er aangaande de eigenlijke beteekenis van het woord twee gevoelens bestaan. Sommigen meenen dat de plumarius is een »federteppich-verfertiger," een man ervaren in de kunst om »federteppiche aus an einander gereiheten federn zu verfertigen." Als voorstanders van dit gevoelen worden o. a. genoemd Cujacius, Bulengerus, alii, qui »censent ita vocari artifices, qui vestimenta ex plumis avium conficiunt" [1]). Anderen beweren, dat een *plumarius* niet naar echte maar naar geschilderde veeren genoemd is, althans dat de naam op eene andere kunst is overgegaan, »plumariam artem circa haec primitus versatam, nomenque inde mansisse polymitariae et acupictoriae. Constat enim plumariam artem eam postmodum fuisse quam *ποικιλτικήν* vocabant, ad dictos *plumarios*, qui plumas atque adeo alias, verbi gratia florum, animalium vel hominum figuras aut acu pingebant aut

1) Vgl. Becker, *Gallus* 1, 44 vlgg.; *Varro ap. Non.* p. 162, 27; Vitr. 6, 7.

arte textoria exprimebant in serico". Voor eene geheele kolom met bewijsplaatsen moet ik verwijzen naar Ducange zelf.

Het is dus voldoende gebleken, dat *plumarius* en *polymitarius* voor woorden van dezelfde beteekenis konden worden gehouden, en dat dus in het Mnl. het laatstgenoemde woord met alle recht kon worden weergegeven, niet door pluuiere, maar, zooals er gelezen moet worden, door plumere. En dat dit werkelijk de juiste lezing is, blijkt uit eene andere plaats uit denzelfden bijbel, waar het woord goed overgeleverd voorkomt, nl. f. 74*c*: »Ooliab, die oic een voirbarich wercman was van houte ende een *plumere* ende mitter naelden werckende." De woorden zijn de vertaling van *Exod.* 38, 23: »Oliab..., qui et ipse artifex lignorum egregius fuit et *polymitarius* atque *plumarius* ex hyacintho, purpura, vermiculo (*scharlaken*) et bysso;" in onze vertaling: »een werkmeester, een vernuftig kunstenaar en een borduurder in hemelsblaauw en in purper en in scharlaken en in fijn linnen;" in den Bijbel van 1477: »Ooliab... een voorbarich wercman van houte ende van plument (*l.* plumen) ende mitter naelden werckende van menichrande werc." Vgl. nog *Teuth.* »plumarius, a, um, des tot plumen off vederen hoirt, off die handelt off verkoopt, off eyn gestickt buntwerck."

Nog op één punt moet ik opmerkzaam maken, nl. hierop, dat er tusschen *polymitarius* en *plumarius*, ook wanneer beide termen zijn der borduurkunst, een verschil wordt gemaakt, dat o. a. wordt geformuleerd door den Hoornschen Doctor Hadr. Junius in zijn *Nomenclator*. In den Antwerpschen druk van 1577, bl. 353 wordt plumarius weergegeven door »catullo, qui culcitas acu pingit, *ein deck oder kusssticker*; een borduerer van kulcten ende bedtcleeden, fr. broddeur de constils (mnl. culctsticker)", en polymitarius door »qui variis coloris filis opus variegat, *ποικιλεύς*; hd. *tepichwercker*, ndl. legwercker oft tapissier (mnl. lechwerker). Waarschijnlijk bestaat dit onderscheid ook tusschen de beide woorden, boven in den Latijnschen tekst van *Exod.* 38, 23 vermeld, waar zij door *et* verbonden voorkomen. Of deze bet.

oorspronkelijk aan *plumarius* eigen is geweest, is niet bewezen, doch daar Duc. *plumarium* opgeeft in de bet. »pulvinus plumis fartus", kan *plumarius* zeer goed de opvatting *kussenmaker*, bij uitbreiding *kussenstikker*, *dekenstikker*, mnl. culctsticker hebben gehad. Vgl. Diefenb. *Gloss.*, waar wij vinden niet alleen »*en sydensticker*, *pluymkoefer*, *eyner der pflum kauffet*, en *plumenstricher*," maar ook *ein betmacher*. Doch hetzij dat deze bet. historisch of volksetymologisch is, zeker is dat in den Bijbel van 1360 *plumere* dient en dienen kan ter vertaling van »polymitarius". Het woord *plumere*, nl. *pluimer* (slechts als geslachtsnaam bekend), schijnt rechtstreeks aan het Latijn te zijn ontleend, althans een ofra. fra. *plumier* heb ik niet kunnen vinden: nog juister is wellicht de onderstelling dat het woord naar het voorbeeld van het Latijnsche woord afgeleid is van plume, dat ons in het hier vereischte verband boven voorkwam in den Delftschen Bijbel; vgl. voor eene dergelijke vorming *pluimage*, naar fra. *plumage*; *pelgrimage* naar *pélérinage*, e. a.

Scerven, een in het Mnl. zeldzaam woord met de bet. *klein snijden*. Vgl. mnd. *scharven*, *scherven*; mhd. *scharben*; ohd. *scarbôn*; ags. *sceorfan* en Franck op scherf. In den H. B. komt het woord voor op f. 215*c*: »(hij) *schervetse* (*de bladeren*) in den pot van den potetene", vertaling van lat. (II *Kon.* 4, 39): »collegit colocynthidas agri et *concidit* in ollam pulmenti." Vgl. *Hs. Serr.* 14, bl. 118 (*Mnl. Recept.*): »men moetse (*de geneeskrachtige planten*) beede te gader minghen ende *scerven* in de nap"; en *Hs.* Yp. 7*a*: »Nemt agrimonie..., venkel, rute, scellewortte ende rosen ende *scervetse* al te gadere ende stampt." Kil. scherven, concidere minutatim, conscindere, consecare minutim. In den Delftschen Bijbel staat op de plaats uit II *Kon.* 4: *scoordese* voor *schervetse*; waarschijnlijk geraakte het woord in Noord-Nederland eerder in onbruik dan in de zuidelijke gewesten, en werd het dus niet meer door den bewerker van den D. B. begrepen.

Schrinkelen, een eigenaardig woord voor *iemand het beentje lichten*, *hem een loer draaien*. Het komt voor f. 30*b* in

de geschiedenis van Jacob, van wien ald. gezegd wordt: »gherechtelic so is sinen name geheten Jacop, want ziet, hy heeft my nu anderwerf *ghescrinkelt.*" Vgl. *Gen.* 27, 36: »juste vocatum est nomen eius Jacob: *supplantavit* enim me en altera vice", in onze vert. »dat hij mij nu twee reizen heeft *bedrogen.*" Ook komt het, van het boven genoemde ww., afgeleide scrinkelaer voor f. 28*d:* »Jacob beduet *scrinkelaer* omdat hij sijns broeders plante hielt", vgl. *Gen.* 25, 26: »plantam fratris tenebat manu." Het woord is ook elders in het Mnl. gevonden, en wel in den *Bijbel v.* 1423; zoo b. v. f. 165*c:* »die slaept (*slaap*) wert van hem ghenomen, tenzij dat zij *ghescrinkelt* hebben" (*Spreuken* 4, 16: rapitur somnus ab iis nisi *supplantaverint*); f. 171*c*: der verkeerder *scrynkelen* sal di woesten (ook *Hs. v.* 1360, 43*d*; *Spreuken* 11, 5: »in impietate sua corruet impius"; de bedoeling is dus blijkbaar »de goddelooze zal door zijne eigene snoodheid *ten val gebracht worden*); 238*d* (*Jezus Syrach* 13, 7): »Bistu hem noottroftich, soo sal hy dy *scrinkelen* (lat. *decipiet te*)"; *Hs. Acq.* 98*b* (ook *Hs. v.* 1360, 2*d*): »*scrinkelt* god dat vonnesse ende verkeert die almachtighe dat gherecht is?" (*Job* 8, 3: »numquid Deus *supplantat* (d. i. *verkeert*) judicium?"); *ald.* 102*b:* »hy *scrinkelt* die voirbarighe ende verwandelt der ghewarigher lippen"; *Hs. v.* 1360, 46*a*: »eens menschen sotheit *scrinckelt* sine screden" (*Spreuken* 19, 3: »stultitia hominis *supplantat* gressus ejus)." Het woord, waarvan het samengestelde *nederschrinkelen* in dezelfde bet. voorkomt, *D. B. Jesaia* 29, 21 (zie de plaats bij De Jager, *Freq.* 1, 602), behoort tot de talrijk vertegenwoordigde familie van *schrank.* Zie Franck op schrank, en Kluge op schränken, waar verschillende ww. van dezen stam worden genoemd met de bet. *bedriegen.* Vgl. verder ndl. *schranken*, (Van Dale[3] 1372); mnd. *schrankelen*, hinken, stotteren; De Jager 1, 602 op schrinkelen en 591 vlgg. op schrankelen; eng. *shrink*, krimpen, zich terugtrekken (E. Müller 2, 383; Skeat 434); Kil. »schrinken, *vetus Fland.* contrahere, retrahere; ang. *schrincke*". Het mnl. scrinken bet. òf *ten val brengen* (Velth. I, 49, 45; II, 17, 58;

Lanc. III, 22561; *Boëth.* 280*c*), òf *benadeelen* (*Doct.* II, 3060 *var.*; *Boëth.* 78*d*), òf *belemmeren*, *beletten* (*Limb.* VI, 2532; XII, 374).

Singelen (sengelen), een in het Mnl. zelden voorkomend ww. met de bet. *schroeien*, en blijkbaar freq. van sengen. Het was vroeger alleen gevonden bij Kil., die opgeeft: »singhelen, j. senghelen, ustulare". Onlangs werd het voor het eerst bij een schrijver gevonden, nl. *Hs. Pelgrimage* 110*d*: »daer om sal ic noch sijn gebernt, gebroeyt ende *gesingelt*"; thans kan ik aan deze éene plaats twee nieuwe toevoegen uit den Haagschen Bijbel, nl. f. 76*d*: »dierste van dinen vruchten van aeren die noch groyen so saltuse *singelen* by den vuere ende brekent ontwee en die gelike van meel" (*Levit.* 2, 14: *torrebis igni*), en 109*c*: »so *singelden* sy aent vuer versch coornare." In het Vla. kent men in denzelfden zin *zangelen*, in het Eng. *to singe*, en in enkele duitsche dialecten *sengeln*, *sänglen*, *singeln*. Zie De Jager, *Freq.* 1, 940, en vgl. zengeren, *ald.* 2, 733.

Wasschel, een tot heden onbekend woord met de bet. *koek*, *offerkoek*, voorkomende f. 235*b*: »opten berch dair mense (*de mane*) aenbede ende oeffende, dair offerden sy *wasschelen* ende versche offerhande." Het woord is waarschijnlijk hetzelfde als *wastel* of *wasteel*, waarvoor het wellicht verschreven is (**wascel* gelezen voor *wastel*). Men weet dat het fra. *gâteau*, mfra. *gastel*, prov. *gastals* afkomt van het germ. *wastel*, waarvan de oorsprong niet bekend is, en dat het rom. woord op nieuw werd overgenomen in mhd. *gastel*, zie Diez en Littré op gâteau; Körting op wastel; *Harl. Gloss.* wastel, libum; Diefenb. op libum; *Diut.* 2, 221 (*Gloss. Bern*): wastel, liba, en een voorbeeld van wasteel, *Rose* 7426: »een *wasteel* in vieren te deelne" (fra. uns rostis *gaustiaus*).

Wate, *de snede van een wapen*, *de scherpe kant*, *het scherp van een wapen*, vooral van een mes. Een nieuw voorbeeld van dit woord, waarover ik handelde *Tijdschr.* 11, 287, vond ik f. 49*b*: »sy hieten dat scherp *wate* een sceers" (lat. *acutissimam aciem*). Hier blijkt het onz. geslacht. Het woord is hier waarschijnlijk het onz. van het als znw. gebruikte bnw.

wat, d. i. *scherp*; vgl. mhd. *wetze*, ags. *hwät* (daarnaast *hwäs*, mhd. *was*, got. *hwass*(*aba*), ohd. *hwas*). Vgl. ndl. *wetten*, hd. mhd. *wetzen*, d. i. eig. **wat of scherp maken*. Zie Franck en Kluge. Daarnaast kan een vr. znw. *wate* bestaan hebben in de bet. *scherpheid*, *scherpte*, en vervolgens concreet *scherpte*, *het scherp*, overeenkomende met mhd. *wetze*, vr.: op de andere, *Tijdschr.* 11, 287 genoemde, plaatsen waar het woord voorkomt, blijkt het geslacht niet.

Weffele (weffel), een vooral vlaamsch woord, waarvan het wenschelijk zal zijn eenige plaatsen bijeen te brengen, daar het uit gedrukte teksten tot heden alleen uit *Sp.* III[1], 36, 106 is opgeteekend. Het beteekent *striem* en is behalve op deze plaats nog gevonden *Haagsche Bijbel* 1, 60*d*: »sterfter twijf af, soo sal hy geven ziel om ziel, ooge om ooge, tant om tant, hant om hant, voet om voet, wonde om wonde, *weffele* om *weffele*" (vgl. *Exod.* 21, 25: *livorem* pro *livore*; in onze vert. *buil* voor *buil*); *Hs. Acq.* 141*d*: »die *weffele* eenre woude (*l.* wonde) waghet (*l.* vaghet) tquade off ende die slaghen hoeden van den buuck" (vgl. *Spreuken* 20, 30: *livor* vulneris absterget mala; in onze vert. *gezwel*); *Hs. II*[de] *Part.* 234*d*: »hi wert vertorden om onse sonden ... ende met sijnre *weffelen* sijn wi gesont worden" (*Jesaia* 53, 5: »*livore* ejus sanati sumus"; in onze vert. *striemen*); *ald.* 243*b*: »van sinen *weffelen* sijn wi genesen"; zoo ook eindelijk in onzen tekst 11*d*: »dus hadde hi Caym ghedoot inden woude (*l.* inde wonde, lat. *in vulnus meum* (*Gen.* 4, 23) ende den jongelinc in der *weffelen* der woude (*l.* wonde, lat. *in livorem meum*, in onze vert. *om mijne buile*). Kil. kent het woord in twee opvattingen, die beide in de genoemde plaatsen kunnen vertegenwoordigd zijn, nl. *striem* (»weffel, wevel, *Fland.* streme, vibex); en in die van *puistje*, bepaaldelijk *als gevolg van de beet eens insekts* (»weffel, pustula s. tumor exilis ex aculeo muscae, apis, vespae vel morsu pulicis"; Plant. »weffel, *petite enflure*, *piquée d'une mouche à miel ou d'une pulce*, pustula"). De bet. *streep* zal wel de oudste zijn, daar zij den overgang vormt tot de gewone

opvatting *striem* (vgl. Franck op striem; hd. *strieme*, striem, streep; ndl. *striem*, streep; Kil. streme, linea, lineamentum, filum, tractus *et* stria *et* radius). Immers weffel, wisselvorm van wevel (als *bessem* naast *bezem*; *neffens*, *teffens* naast *nevens*, *tevens*; *Steffen* naast *Steven*; zie Franck, *Mnl. Gramm.* § 95 en vgl. *Hs. Acq.* 206*b*: »der gheesselen wonde maect die *wevele* (= *weffele*, vr.); *Hs. v.* 1348, 115*d*: »in siere *wevele* sijn wi ghezont werden"; ook 136*c* e. e.), komt van *weven*, en bet. eig. *inslag*. Vgl. mhd. *wĕfel*, *wĕvel*; Kil. wevel, subtegmen, subtemen, tela; mnd. *wevel* (vgl. Lübben 5, 702: »*weffel* vel *werpe*, stamen, tela, *Voc. Engelh.*"), *Haagsche Bijbel* 1, 83*a*: »een wollen of een lynnen cleet, dattie lazerie heeft in werp of int *wevel*" (*Levit.* 13, 47: *in stamine atque subtegmine*, in onze vert. *aan den scheerdraad of aan den inslag*); ook *D. B. Levit.* 13, 47: »in werp of in *wevel*"); *Harl. Gloss.* wevel, subtegmen. *Teuth.* wefsel of werpsel, web, trama, ind dat schersel heyt stamen. Uit deze beteekenis, *de inslag*, *de draden die in eene rechte en onderling evenwijdige lijn overdwars het goed doorloopen* heeft zich die van *streep*, *striem* en daaruit de andere opvattingen ontwikkeld.

Weieren f. 46*d*: (»de stier Apis) wart boven hem luden ghevoert, alsof hy *gheweyeert* ende gespoelt had". Er staat geweyeert, doch dit zal wel op te vatten zijn als gewẹyert; vgl. boven *hackeren en ald. ook botteren. De eigenlijke beteekenis van weyeren blijkt niet duidelijk: het Latijn der Hist. Schol. heeft alleen »tanquam psallens ferebatur", en op *psallere* bij Diefenb. is geene glosse te vinden, welke het woord opheldert. Waarschijnlijk is het hetzelfde woord als mhd. *wiheren*, huppelen, springen, dat met de bet. van *psallere* vrij goed overeenkomt, of als (mhd. *weien*,) hd. *wiehern*, hinniken.

Withere. Ten slotte vermeld ik een tot heden onbekenden of althans onopgemerkten mnl. term voor *grootvader van moeders zijde*, nl. withere, dat wij lezen f. 228*d*: „Ysayam sinen *withere* ofte oudevader van sijnre moeder wegen dede hij (*Manasse*) oovermits ontwee saghen". Ook hier weder is Kil., wiens voor-

treffelijk woordenboek ons bij het onderzoek, in de vorige bladzijden beschreven, reeds zoo vele diensten heeft bewezen, de eenige die ons het woord, thans ook in een tekst gevonden, heeft bewaard. Hij geeft op: »witheer, avus", waarbij hij verwijst naar wite, waar Kil. aan het etymologiseeren is. Wij lezen daar: »wite, witigh, witte, wittigh, *vetus* sciens, prudens, peritus; witevrouwe, witike wijf, witte vrouwe, witvrouwe, *Fris. Sicamb.* lamia, larva, saga, maga, mulier sciola, incantatrix, *sic dicta quod multa scire velit.* Hierbij wil hij dus witheer voegen: doch dat hij zelf niet zoo heel zeker van zijne zaak was, blijkt uit hetgeen wij bij hem op dezelfde bl. 814*a* lezen: »witheer, avus, *forte a scientia*, *forte ab alba canitie sic dictus*". Op zich zelf is het niet onmogelijk, dat er een bnw. *wit* met de bet. *wetende*, *wijs*, *kundig* heeft bestaan. Grimm meent het ook te herkennen in het bnw. ags. *bilewit*, *bilwit*; zie Grimm, *Myth.* [4]392 en vgl. *Mnl. Wdb.* op belewitte. Doch het is tot heden in het Mnl. niet gevonden, noch als afzonderlijk bestaand woord noch als duidelijk deel eener samenstelling, en daarom blijft het twijfelachtig, in welke beteekenis wit in withere, hetwelk in de andere germ. talen niet voorkomt, moet worden opgevat. Natuurlijk is de bet. van ndl. *wit* niet uitgesloten: in het Ndl. noemt men een oud man ook *witbol* of *witkop*, doch het is niet waarschijnlijk, dat men withere aldus heeft uit te leggen, en dit des te minder, daar Kil. ook witman als verouderd oostmnl. (*vetus Sicamb.*) opgeeft in de bet. *weduwnaar*, en witvrouwe, zonder toevoeging van dialect in de bet. *weduwe.* Ook blijft het vreemd, dat het woord alleen beteekent »grootvader van moederszijde", eene beperking trouwens, welke Kil. niet kent. Voor het gebruik van here in namen voor *grootvader*, vgl. groothere en grootevrouwe; schoonhere, *Fland.* j. grootvader (Kil.), en *aenhere, *aenvrouwe, welke althans in het Oostmnl. zullen bestaan hebben naast de in den *Teuth.* opgegeven vormen anichhere en anichvrouwe.

J. VERDAM.

W. VAN HARENS FRISO.

Zooals bekend is, liet Willem van Haren zijn Friso, voor hij hem in 1741 uitgaf, door Burman en Huydecoper nazien. Wat Burman er aan gedaan heeft is moeilijk te bepalen, Huydecoper gaf taalkundige aanmerkingen, die grootendeels door v. Haren gevolgd werden [1]). De eerste druk werd zeer slecht beoordeeld en van Haren was daarom dadelijk gereed om ook personen, die geen Nederlandsch lazen, over zijn werk te laten oordeelen. In 1742 had hij de eerste drie boeken in 't Latijn vertaald om te vernemen hoe Hemsterhuis er over dacht en het geheel vertaalde hij letterlijk in 't Fransch om de opmerkingen van Voltaire te vernemen. Of deze er gaf, is niet bekend, wèl dat Clement en een paar anderen zeer veel veranderingen voorsloegen, die in de 2e uitgaaf werden gevolgd. Het omwerken begon in 1754 en in 1758 verscheen de 2e druk. De 12 boeken waren samengetrokken tot 10, en bijna geen bladzijde of er waren grootere of kleinere veranderingen in gemaakt, stukken weggelaten en hier en daar vergelijkingen en mooie beelden ingevoegd. Bij deze uitgave is het gebleven, maar het schijnt, dat v. Haren gedacht heeft over een derde verbeterde uitgaaf.

Althans er is op de Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam een exemplaar van de Friso van 1758, dat verscheiden geschreven veranderingen bevat. Ze schijnen tot nog toe niet opgemerkt te zijn. Halbertsma spreekt er niet over in zijn Fragmenten of in zijn Naoogst, evenmin v. Vloten in zijn Uitgaaf der v. Harens, terwijl hij wel de varianten van 1741 en '58 opgeeft. Dat ze van den dichter zelf zijn, denkt men het allereerst — 't zou eenigszins vreemd zijn, dat een later eigenaar van het exemplaar ze gemaakt had — en voorzoover

1) Halbertsma. Fragmenten bl. 101.

het voor bewijs vatbaar is, is het ook wel te bewijzen, dat ze van W. v. Haren zelf zijn. De inkt is al oud en het schrift komt volkomen overeen met het handschrift van W. v. Haren in Halbertma's Fragmenten; er is geen enkele letter, die anders geschreven is en de typische letters (f, p, s, t) hebben in beide dezelfde eigenaardigheid. Het exemplaar is afkomstig uit de Bibliotheek van Felix Meritis. In een Katalogus van de Maatschappij van 1830 komt het al voor, maar verder heb ik het niet kunnen nagaan. Willems boeken en schilderijen werden in 1769 te Brussel verkocht [1]) en Felix Meritis werd in 1777 opgericht, het moet dus eerst nog een anderen eigenaar gehad hebben. Het zou kunnen dat Feith of Bilderdijk, die de Geuzen van Onno Zwier omwerkten, ook gedacht hebben over een omgewerkte Friso, maar Feiths of Bilderdijks schrift komt in 't geheel niet met dat van de veranderingen overeen.

Ik geef hier een paar proeven, waaruit men ziet, dat het veranderingen zijn, geheel in de manier der 18e eeuw.

Uitgaaf 1758.

I 669. En vol van yver buigt zich nad'rend voor zyn voeten
En spreekt: „O grote Vorst! gelukkig U te ontmoeten
„Zou 't altyd zyn voor my, vercierend myne jeugd
„Door 't aanzien van uw' roem, en zo verheven deugd:
„Maar nog gelukkiger, verschyn ik in uw Ryken,
„Met U van mynen plicht te geven deze blyken!
„Ik, van myn's Vaders Troon verdreven naar dit strand,
„Gebannen, Vlugteling, verblyd my dat de hand
„Des hoogsten GODS, die my, vertoornd, myn Ryk deed derven,
„Door my, ten minsten iets aan U wou doen verwerven!
„En in 't regtvaardig leed, dat mynen boezem kweld,
„Voel ik een dierbre vreugd, die my voor u verzeld.

veranderd in:

En naadrend spreekt hij dus: Doorlugtigste der Vorsten
Die van alle Eeuwen af *des waerelds* (doorgehaald) der volken scepters
In 't midden mijner wrede en onherstelb're smart [torsten;

1) Waarvan de *Catalogues* nog voorhanden zijn, v. Vloten, Leven en werken der v. Harens, bl. 204.

Verkwikt een dierbre straal van vreugde 't bloëdend hart.
Want God, die mij, vertoornd, met ramp wilde overstelpen,
Schikt mijne komst alhier om U te mogen helpen.
Hij gunt mij dat ik U behouden groeten mag
Na 't dreigende gevaar van deez' zo zwaren dag!

IV 201 Uitgaaf 1758.

Geen onheil, geen geweld, vermag ons te doen bukken;
Niets kan, hoe woedende ook, onz hoofd een hair ontrukken:

veranderd in:

't Zal ons Bescherrem-Geest niet zwaar zijn af te keeren
al wat ons dreigt. ons hoofd zal niet een haar ontbeeren.

VI 417 Uitgaaf 1758.

Straks opent men het Graf des deugdzaamsten der Vorsten,
Die, zegepraalende, verheven Scepters torsten.

veranderd in:

Straks opent men het Graf des grootsten aller Vorsten
Die voor den loop dier Eeuw de gouden Scepters torstten.

VII 679. Uitgaaf 1758.

„Wat geval
„Daar mag ontstaan, en hoe men 't Leger tarten zal
„Van 's Vyands kant, gy zult gevegt noch aanval waagen,
„Of een gewisse straf voor de overtreeding draagen.

veranderd in:

Al verscheen
De God des krijgs hier zelv, gij zult niet voorwaarts treên.
Wie tegen (doorgehaald) Wie 't zij die mijn bevel *een aanval* (doorgehaald)
zich onderwind te *strijden* (id.) onheeren.
Die zal *de strengste* (doorgehaald) een wisse straf met mij terug zien keeren.

X 437. *Middaglyn* veranderd in *Middel-Lijn*, welk woord ook voorkomt in het Menschelijk Leven.

En vele kleinigheden als *nooit* voor *niet* (I 115); *die* voor *deez* (I 143); *wapens* voor *waap'nen* (V 708) enz. [1]).

De meeste veranderingen zijn om de caesuur, anderen om

1) In het geheel zijn er 75 regels veranderd.

een beteren zin te geven. Zoo werkte hij ook verschillende lierdichten om als »Weeklacht in Oct. 1733" [1]) en vooral het Menschelijk Leven [2]).

We hebben dus niet het recht bij Willem v. Haren zijn vrienden en kunstrechters de schuld te geven van het veranderen van zijn werken, wanneer we bij zijn tijdgenooten het aan hun eigen omzichtigheid toeschrijven. Deze verbeteringen, 20 jaar na het eerste ontwerp van het gedicht gemaakt, kunnen hen, die Willem v. Haren niet tegenover maar naast zijne tijdgenooten willen plaatsen, in die meening versterken. Evenwel staat hij er toch zeker ver boven.

Weesp, Mei 1896. F. C. WIEDER.

GEERDE.

Dit zeldzame woord voor: gordel, dat in het Ndl. Wdb. niet vermeld wordt en in het Mnl. tot nog toe slechts in de samenstelling *darmgerde* gevonden is, staat te lezen in A. Bormeester's *Infidelitas ofte Ontrouwe Dienstmaagt*, Amst. 1644, 4° bl. 17.

S. Somma ik hoor wel inde minne uit de sinne:
Men raakt 'r so niet van, met negen luysjes op 'en boterham.
Fl. Dat soudie wel sien dat ikje erais after ie geerden quam.

Seeli zegt: »Ik hoor het wel weer, als de liefde de menschen plaagt, zijn ze hun verstand kwijt. Men is er niet zoo gemakkelijk van af als van de geelzucht, waarvoor men maar een boterham met luizen te eten heeft." Hierop antwoordt Flodder: »Dat zou je eens zien, hoe gauw ik mijn minnesmart kwijt was, als ik je maar eens bij je gordel kreeg!"

De gordel was het zinnebeeld der kuischheid (vgl. *Tschr.* VIII, 27) en van de maagdelijkheid. Men zou het woord hier door *maagdom* kunnen vervangen, dat dan zoowel abstract als concreet kan worden opgevat.

Amsterdam. P. LEENDERTZ JR.

---

1) Zie v. Vloten bl. 199.
2) Halbertsma. Fragmenten bl. 197, 249.

HET ZUTFENSCH-GRONINGSCHE HANDSCHRIFT.

(*Vervolg van blz.* 276).

XII. VAN DEN ZEVEN GHETIDEN.

Het onder dezen titel op fol. 197 en 198 van het Zutfensch-Groningsche Hs. voorkomende gedicht is zonder twijfel uit het Duitsch vertaald, en wel uit het Middel- of het Nederduitsch, zooals blijkt uit *brach* in vs. 161, *ghewisse* in vs. 47, *vriendinen* in vs. 76 en de onzuivere rijmen [1]), die voor een gedeelte althans verdwijnen bij overbrenging in het Duitsch [2]). De proloog echter is niet vertaald: vs. 1—28 is het slot van het door Vermeulen uitgegeven gedicht »vanden Levene ons Heren"; vs. 29—34 zijn blijkbaar een toevoegsel van den afschrijver.

Hoofdletters staan in het Hs. alleen aan het begin der verschillende afdeelingen, aan het einde van de meeste bovendien een punt. Verder is er geen interpunctie. Minder gewone of voor verschillende oplossing vatbare afkortingen zijn hierin niet. De opschriften, zoowel boven het geheele gedicht als boven de afdeelingen, zijn met rood geschreven.

---

fol. 197, c.

Ic wil v segghen openbaer
Zekerlike al ouerwaer:
Zo waer zo vrouwe in arbeit gheet
Ende zi desen boec inthuus weet,
Heeft zijs gheloue, zonder waen
Zi zal te zachter hebben zaen,
Ende die vrucht die zi bringhen zal
Zal zijn recht hebben al [3]).
Zo wie oec gheloue heuet des,
Zo wat huse daer dese boec in es,
Daer en mach tempeest no plaghe

1) Vs. 36, 44, 72, 76, 94, 108, 126, 154, 168. Opmerkelijk zijn ook de rijmen in vs. 86, 148, 66, 110.

2) Ook de inhoud wijst op eene overneming uit het Nederduitsch, zooals prof. A. Schönbach de vriendelijkheid had mij mede te deelen, ofschoon het ook hem niet gelukt was een Duitsch gedicht te vinden, waarvan het onze de vertaling kan zijn.

3) »Zal alles hebben, wat hem toekomt", d. i. „zal volop natuurlijk voedsel vinden" (P).

Comen bi nachte no bi daghe.
Ende alle die ghene die Gode minnen
Ende hier aen legghen hare zinnen,
Dit dichte ende dese rime horen,
Eest hier, eest in midden, eest voren,
Diere eernste ane leghet eest man of wijf,
God gheue hem een zalich lijf.
Ende die clerke die dese rime makede,
Diere om pijnde ende wakede
Gode ende onzer vrouwen teren,
Datter tuolc ane moete leren,
Zonder einde moet zine ziele
Zijn metten inghel zente Michiele,
Ende rusten in den hoghen trone
Met alden inghelen vele scone,
Ende onzer alre ziele met hem;
Spreect alle na mi amen.
Die dit screef ende scriuen dede,
God gheue hem goet ende ere mede.
Ende ewelike blijscap na dit leuen
Moete God ons allen gheuen
Met hem bouen in den trone,
Daer die inghelen zinghen scone.

Ihesu Christe, du words in ere nacht
Gheboren van der reinre maecht
Zente Marien onzer vrouwen.
Wij zoelen des ghelouen ende ghetrouwen,
Dat dat met dinen wille was,
Dat di verriet Judas,
Ende oec dat di ten zeluen stonden
Die Ioeden vienghen ende bonden.
Oec ghesciede in ere nacht,
Dat dine godheit die helle brac
Ende daer uut loeste twaren
Die langhe daer gheuanghen waren.
Nu verlicht ons ghewisse
Ende onser herten demsternisse,
Dat ons een nuwe licht in ga,
Daerna enghene demsterheit en sta;
Heft ons vte den sentinen;
fol. 197, d. Loest ons van der helscer pinen,
Dat wij ghebruken ewelike
Die grote bliscap van hemelrike.

dit ghedinct te metten.

Jhesu Christe soete God,
Du waers te mettentide een spot
Den quaden ende den onrechten
Joeden ende haren knechten;
Du words van hem bespouwen,
Ghehalslaghet ende blouwen,
Meshandelt in alre wijs;
Dine verduldicheit behilt tparadijs.
Lere ons doer den name dijn,
Dat wij in versmaetheiden verduldich sijn;
Ende alse du ter mettentijt
Op verstons, als men seit,
Also doet ons ter doeghet opstaen
Ende een nuwe leuen anegaen,
Dattu ons metten iongheren dinen
Te Galylee moets erscinen.

dit ghedinct te prime.

Ihesu Christe soete here,
Du words voer [1] Pylatum den rechtere
Gheantwerdet te primetijt;
Dat dede al der Ioeden nijt;
Du vertones di oec te primen
Dijnre lieuer vriendinen
Maria Magdalenen,
Die dine voete dwoech met haren treͣnen;
Nu verscine ons dine ghenade,
Ende help ons here ende niet tespade,
Dat wij met rechter trouwe
Hebben ghewarechtighen rouwe,
Dat wij ons also ordelen hie,
Dat ons ghenade daer ghescie,
Dat wij met dinen kinde
Te hemelrike ghenade vinden.

dit ghedinct te tercien.

Ihesu Christe lieue here,
Du words te tercien also sere
Aen die columne ghebonden,
Dat die gheesselriemen om di wonden
Dijn scone lijf waert zeer gheslaghen
Nochtan en hoerde di nieman claghen

1) Verbeterd uit *van*.

Dn zeindes in den zeluen stonden
Dinen heilighen gheest dinen iongheren,
Van dien haer herte werdt ontsondet;
Wij hebben, here God, ghesondet;
Dat doet ons, here God, also gheboeten,
Dat wij ghesuuert werden moeten
Van des heilighen gheestes hetten,
Die ons in allen onzen wetten
fol. 198, a. Der boser gheluste moete verbleschen,
Ende alle quade begheerten leschen,
Ende reine maken buten ende binnen,
Dat ons des heilichs gheestes minnen
In allen node troesten moete,
Want zijn troest is zo zoete.

dit ghedinct te sexten.

Ihesu Christe du stondes ghespannen
Metten heilighen weerden armen
An den cruce te sexten tijt,
Dat men te middaghe zeit;
An den cruce daer du hinghes
Vijf wonden, here, du ontfinghes,
Die v vloyen omilde [1]), here;
Doer der zeluer wonden ere
Zoe moetstu, here, onzer ontfarmen
Ende halen onder dinen armen
Doer dine grote ontfarmhertichede;
Zo heile die wonden der kerstenhede,
Here, doer die wonden dijn,
Dat wij v heilighe temple zijn,
Zonder enech meswende
Daer in te woenen zonder ende.

dit ghedinct te nonen.

Ihesu Christe zoete sceppere,
Du beuaeles dine ziele [2])
Te nonetide voer dinen ende
In dijns vaders hande;
Dat daedstu here ons te troeste
Ende met diere doet ons verloeste;
Du voers oec doe ten stonden
Te hemele met dinen wonden;
Here, die v dienen nu,

1) D i. *ommilde*, *onmilde*. Andere spelling of schrijffout?

2) Waarschijnlijk is hier *here* weggevallen.

Ghetroest hare herte, des bid ic v,
Dat zi met allen zinnen
V vmmer moeten minnen,
Dat al onze ghedacht
Te di here werde uolbracht,
Dat wij der heiligher doet dijn
Een recht nauolgher moeten zijn
Met bedwanghe ons vleischs art,
Dat wij diere passien part
In desen liue moeten draghen,
Also dat wij na desen daghen
Met alle Gods kinden
Troest an di moeten vinden.

dit ghedinct te vesperen.

Ihesu Christe ghebenedijt
Du gaues an der uespertijt
Dinen iongheren altesamen
Dinen heilighen lichame;
fol. 198, b. Du gaues hem dat zelue bloet,
Dat vte dinen zideu woet
Ghi woudt an den zeluen stonden
Van den cruce werden ontbonden;
Ontbijnt onser zielen bande,
Dat wij alle vor onsen ende
Dineu heilighen lichame moeten ontfaen,
Dat hi ons moet in staden staen.

dit ghedinct te completen.

Here Ihesu Criste,
Die alle dinc voren wiste,
Du waers in completorio
Also zere onuro,
Dat di dat blodeghe sweet vut brach,
Dat nie mensche meer en zach,
Dor dine menscheit ende dine doet [1]).
Wie leet ie zo grote noet
Alse du here liden woudes
Vor die doet here steruen zoudes [2])?
Du storues ende wordes begrauen;

1) Versta: door uw menschzijn en den dood (d. i. doordien gij als mensch moest sterven) brak het bloedige zweet u uit in zoo groote mate, dat nooit iemand het sterker gezien heeft.

2) Te lezen(?): Vor dier doet here steruen zoudes, d. w. z.: voor hen, voor wier dood gij moest sterven.

Die goede vrouwen quamen v claghen [1]);
Doe ons di van herten minnen,
Dine heilighe wonden doe ons bekinnen,
Dat wij na desen liue tesamen
Verblidet moeten werden, amen.
  Here Ihesu Christe heilighe heilant,
Dor die minne die v bant
An den cruce toter doet,
Verstaet, here, mine anxtelike noet;
Dor dine heilighe vijf wonden
Zo verghef mi, here, alle mine zonden;
Dor dijn wel heilighe bloet
Zo make mi mijn einde goet;
Make mi dinen dienste zoete,
Dat ic daer ane bliuen moete;
Hale mi te dinen rike,
Dat ic dat besitte ewelike.
a .... m .... e .... n.

III. De Kalender.

In zijne oorspronkelijke gedaante werd het Zutf.-Gron. Hs., evenals zoovele kloosterhandschriften, geopend met een kalender, en wel met een in meer dan één opzicht merkwaardigen kalender. De vervaardiger hiervan was blijkbaar een geleerde monnik, die dan ook niet tevreden was met een kalender van anderen te copieeren, maar bij zijne tabellen eene uitvoerige verklaring voegde. En deze verklaringen zijn zoo juist en, voor wie de middeleeuwsche terminologie en astronomische voorstellingen kent, zoo duidelijk, dat zonder twijfel de opsteller volkomen begreep wat hij schreef. Zijne wetenschap putte hij waarschijnlijk uit het werk van Johannes de Sacrobosco of Sacroboscanus [2]), den beroemden professor in de astronomie aan de Universiteit van Parijs, die omstreeks 1260 stierf en in 1232 zijn Computus opstelde, die tot in de 16e eeuw een

1) Deze twee regels storen den gedachtegang; misschien zijn ze wel geïnterpoleerd door den afschrijver, om het voorgaande vers eenigszins te verklaren.

2) Op nog verscheidene andere wijzen vindt men dezen naam geschreven, maar dit zijn de meest gewone vormen. Zijn eigenlijke naam was John Holywood.

veelgebruikt handboek bleef, evenals zijn Tractatus de Sphaera. Of onze monnik echter bij het vervaardigen van dezen kalender dien Computus zelf tot zijne beschikking gehad heeft, betwijfel ik, want sommige opgaven in zijne tabellen komen niet overeen met die van De Sacrobosco. Daarentegen heeft hij ook andere bronnen gebruikt, zooals beneden blijken zal.

Bij de uitgave van dezen kalender heb ik gemeend, hier en daar wat uitvoeriger aanteekeningen te moeten geven, omdat ik herhaaldelijk zeer verkeerde voorstellingen omtrent de oude kalenders aantrof, zelfs bij hen, die er over schreven. Binnenkort hoop ik in een ander opstel daarop terug te komen.

Om een gemakkelijker overzicht te verkrijgen, zal ik den kalender in hoofdstukken verdeelen, welke verdeeling in het Hs. natuurlijk niet voorkomt, en bij elk daarvan eene verklaring voegen.

a. De Eclipsentafel.

Op fol. IV vinden we een aantal afbeeldingen van zon- en maaneclipsen, telkens 5 op eene rij en in het geheel 12 rijen. Deze afbeeldingen bestaan uit cirkels, die rood zijn voor zoover de zon- of maanschijf verlicht is, terwijl het verduisterde gedeelte voor de zoneclipsen met blauw, voor de maaneclipsen met zwart ingevuld is; de totale maansverduisteringen zijn dus geheel zwart geteekend. De 20ste figuur echter bevat geene teekening, maar de woorden: »Hier gaen ute de eclipsis der zonnen ende beghint hier neder van der manen".

Onder iedere afbeelding staat het jaar en de datum van de eclips en of ze valt »vor" of »na middaghe", »vor" of »na minnacht". De namen der maanden staan meest in den Latijnschen genitief, als »may, augustij", maar gewoonlijk »marte", b.v.: ».m. ccc. lxxx. des.xv.tē daghes octobr'. vor minnach". Nu en dan staat de naam van de maand met een hoofdletter.

b. »Der Manen Tafel."

Deze tafel, fol. Vro, geef ik, evenals alle andere kalender-

verklaringen, met de hoofdletters en leesteekens van het Hs.; alleen de verkortingen heb ik aangevuld.

Daghe.	Tekene.	Grade.
I		XIII
II		XXVI
III	I	IX
IIII	I	XXIII
V	II	VI
VI	II	IX
VII	III	II
VIII	III	XV
IX	III	XIX
X	IIII	XII
XI	IIII	XXV
XII	V	VIII
XIII	V	XXI
XIIII	VI	IIII
XV	VI	XXVIII
XVI	VII	I
XVII	VII	XXIIII
XVIII	VII	XXVII
XIX	VIII	XI
XX	VIII	XXIIII
XXI	IX	VII
XXII	IX	XIX
XXIII	X	III
XXIIII	X	XVI
XXV	X	XXIX
XXVI	XI	XIII
XVII[2]	XI	XXVI
XXVIII	XII	VIII
XXIX	XII	XXII
XXX	XII	V

α. Dit is der manen tafel waerbi dat men vijnt alle daghe in wat teken ende in wat grade die mane zi alle daghe in deser manieren,

Bezie eerstwarf op wat daghe datsi ontfaet. ende in wat grade ende hoe menighen dach die mane out zi in den kalendier. daer mede ganc in der manen tafel in die eerste reghel dat is die tafel vanden daghen. bezich wat daer teghen staet van tekene ende van graden. ende also vele zo telle vanden teken ende van den grade [1]) daer die mane in ontfinc. ende waer dat blijft daer is die mane zonder twiuel optien dach ende optie wile die ghelijct der wilen daer die mane op ontfinc.

β. Dit zijn die .xii. tekene der zonnen ende oec der manen. Aries. taurus. gemini. cancer. leo. virgo. libra. Scorpio. sagittarius. capricornus. aquarius. pisces.

γ. Die zonne gaet elcs iaers dor dese .xii. tekene ende die mane gaet binnen elker maent dor die zelve .xii. tekene ende blijft in elc teken twe daghe ende zes grade ende also loopende coemt ze toten zelven teken ende toten zelven grade daer die zonne in is. ende werdt aldaer vergadert metter zonnen. ende aldaer volbrinct ze horen loep. ende als zi dan werdt ghesceden van der zonnen zo laetze die zonne in twesten ende dan heetse nuwe. want altehant als zi is ghegangheu vander zonnen .xii. grade zo ziet menze scinen eest claer aen den hemel. want die mane ontfaet hur licht vander zonnen alze doen alle die planeten ende alle die sterren. ende is dat zake dat dese vergaderinghe der zonnen ende der manen is vor den middach zo heit dat die eerste dach der manen ende dan heitze prime.

1) Verbeterd uit *graden*.

2) Schrijffout voor XXVII.

Verklaring.

a. »Deze maantafel dient om te weten in wat teeken en in »wat graad de maan op een gegeven dag is."

Men stelde zich het heelal voor als een aantal concentrische bollen. De aarde was de middelste; vervolgens kwamen de sferen, waarin de loopbanen der planeten lagen in deze volgorde: de Maan, Mercurius, Mars, de Zon, Venus, Jupiter, Saturnus; daarna de vaste sterren of het Firmament. Dit laatste was verdeeld in 12 teekenen en ieder van deze in 30 graden.

Deze tafel dient dus om altijd te weten, in welk teeken de maan is, d. w. z. voor welk teeken zij zich bevindt van de aarde af gezien, maar ook hoever in het teeken.

»Eerst moet men in den kalender zien, op welken dag en »in welken graad de maan ontvangt, en hoe oud zij is."

Wanneer de maan met de zon in conjunctie komt, d. i. wanneer zij van de aarde gezien zich in ééne lijn bevinden, zeide men, dat zij van de zon »ontving", nl. het eerste licht, tenzij dit op eene mythologische huwelijksvoorstelling teruggaat. Zooveel tijd er na deze »ontfanckenisse" verstreken was, zoo »oud" was de maan.

Men zoeke dus in den kalender, fol. 6 vlgg. (zie hierachter blz. 37), wanneer de maan ontvangt: het aantal dagen van daar tot den dag, waarvoor men de berekening maakt, geeft den ouderdom der maan. De ontvangende maan is in hetzelfde teeken en in denzelfden graad als de zon, en dit vindt men dus ook in den kalender.

»Met deze getallen gaat men nu in de maantafel zoeken. In »de eerste kolom zoekt men het cijfer, dat den ouderdom der »maan aangeeft. Het daarachter staande cijfer in de tweede »kolom [1]), die der teekenen, voegt men bij het cijfer van het »teeken, waarin de maan was, toen zij ontving."

1) Dat tegenover de twee eerste dagen geen cijfer in de tweede kolom staat, is volkomen juist, want de maan blijft twee dagen met de zon in hetzelfde teeken.

Is de uitkomst grooter dan 12, dan wordt daar eerst 12 van afgetrokken. Immers het 13e teeken is weer het eerste. Op deze wijze krijgt men het cijfer, dat aanwijst, in welk teeken de maan is op den dag, waarvoor men het zoekt.

»Evenzoo telt men het cijfer in de derde kolom, die der »graden, bij het getal der graden op den tijd, toen de maan »ontving."

Is de uitkomst meer dan 30, dan is de maan in het volgende teeken, en wel zooveel graden, als men overhoudt na aftrek van 30. Op deze wijze krijgt men den graad, waarin de maan is op den dag, waarvoor men zoekt.

»De getallen, die men krijgt voor het teeken en den graad, »geven die beide nauwkeurig aan voor hetzelfde uur van den »dag, als dat, waarop de maan ontving."

Voorbeeld.

Vraag: In wat teeken en wat graad was de maan op 18 Jan. 1342?

Antw.: In den kalender zien wij, dat de maan in Jan. 1342 ontving op den VII Id', d. i. 7 Jan. om $4^1/_2$ uur na den middag. De zon was toen in het 10e teeken (capricornus) en den 24en graad, dus ook de maan. Op den 18en Januari was de maan dus 11 dagen oud.

Nu zoeken we in de eerste kolom van de maantafel het getal 11 en vinden daartegen in de kolom der teekenen 4, in die der graden 25.

De maan ontving in het 10e teeken; daar 4 bijgevoegd, wordt 14; hiervan 12 afgetrokken, blijft 2: de maan is dus den 18en Jan. in het 2e teeken, taurus.

De maan ontving in den 24en graad; daar 25 bijgevoegd, is 49. De maan was dus den 18en Jan. 1342 om $4^1/_2$ uur na den middag in den 49en graad van taurus, d. i. den 19en graad van gemini.

β. Bij de opnoeming der 12 teekenen houde men in het

oog, dat deze begint met het teeken, waarin de zon in Maart is.

γ. »De zon doorloopt de 12 teekenen in een jaar, de maan in »een maand. Deze blijft dus in elk teeken twee dagen, en »dan zijn er nog 6 graden over."

Zes graden is $^1/_5$ van het teeken; de maan doorloopt dus in 2 dagen $^4/_5$ van het teeken.

»Zoo doorloopende komt de maan met de zon in denzelfden »graad van hetzelfde teeken te staan en heeft dus haar loop »volbracht. Wanneer ze dan zich weer van de zon gaat ver- »wijderen, heeft ze ontvangen en heet *nieuw*. Zij verwijdert »zich naar het Oosten en zoodra ze 12 graden, d. i. $^2/_5$ van »een teeken, van de zon verwijderd is, dan ziet men ze schijnen, »indien de hemel helder is. Is deze conjunctie van zon en maan »voor den middag, dan is dat de eerste dag en om 12 uur »begint de tweede dag."

c. »Die Kalendier."

Aan den eigenlijken kalender, fol. VI—XI, gaat op fol. Vvo de volgende verklaring vooraf.

Die wil weten op wat wilen van den daghe of van der nacht die mane ontfanghen zal van der zonnen die moet weten dat vier taflen zijn teghen elke maent. ende dat men bliuen moet in elke tafel .XIX. iaer. ende dat men moet nemen ons heren iaren die binnen .M.CCC. zijn ende zoeken die in deerste tafel eest beneden .XX. iaren. Mer eest bouen .XIX iaren tot .XXXIX. zo zoect in dander tafel. Mer bouen .XXXVIII. tot LVIII. zoect in die derde tafel. Ende van .LVIII. tot .LXXVI. zoect in die vierde tafel vor elke maent aldat iaer. Ende waer dattu in tghetal vijnst ons heren iaren optien dach ontfaet die mane ende dat toghet al dat zwarte. ende dat onder dat zwarte staet dat wijst hoe verre ouer middach ende hoe menighe ure die mane ontfanghen zal. Staet oec daer een point bi den ghetale dat is ene halue ure meer.

Een ander tafel staet na den heiligen daghen daermen mede vijnt in wat teken ende in wat grade die zonne zi alle daghe te middaghe recht gheset teghen elken dach. Oec zeldi weten dattie hemel is ghedeelt in XII. deelen ghelijc ende elc deel heetmen een teken. ende dat mach die zonne binnen eenre maent dorgaen. ende die mane gaet binnen derdehaluen daghe.

Voert zeldi weten datmen deelt elc teken in .xxx. delen ghelijc ende dat heetmen graden. van dien graden zo gaet die zonne een bi na elcs daghes. ende die mane gaetter elx daghes bi na .xiii. Dese tekene ende hur namen ende hur graden heb ic ghemaeet in die figuren na den kalendier.

Van den kalender zelven is het voldoende hier alleen de eerste maand mede te deelen [1]). Het is toch slechts te doen om de inrichting te leeren kennen: aan de tabellen als zoodanig zal niemand nu meer waarde hechten.

Verklaring.

De vier eerste kolommen bevatten de jaren 1300—1376. Ieder jaartal staat naast den datum, waarop in dat jaar de maan ontvangt, en wordt met kleine cijfers aangewezen. De grootere cijfers daaronder wijzen aan, hoeveel uren na den middag deze »ontfanckenisse" plaats heeft, waarbij een punt een half uur voorstelt.

Naar onze manier van rekenen, terwijl wij den dag bij middernacht beginnen, kan het dus den volgenden dag zijn. Vinden we in dezen kalender b.v. »16 Jan., 23½ uur", dan is dat voor ons 17 Jan., 's morgens om half twaalf.

De 5e kolom bevat de guldengetallen. Naar de berekeningen der oude sterrekundigen waren 19 zonnejaren juist gelijk aan 235 maanomloopen, zoodat na verloop van dien tijd de schijngestalten der maan op dezelfde tijden weer terugkeerden. Vandaar de rekening naar den Cyclus Decemnovennalis of Cyclus Lunaris. Om nu een eeuwigdurenden maanalmanak te hebben, had men slechts de 19 jaarcijfers in den kalender te plaatsen voor de datums, waarop in de verschillende jaren Nieuwe Maan inviel. Wist men nu van een gegeven jaar het hoeveelste in den cyclus het was, dan vond men in zijn kalender achter dat cijfer (het guldengetal) [2]) den dag, waarop het Nieuwe Maan was.

1) Het opschrift K L is zwaar verguld. Voor het overige is wat rood geschreven was, hier met grooter type gezet, het zwart geschrevene met een kleiner.

2) Aldus genoemd, niet omdat het met gouden letter in den kalender gesteld werd, maar om zijne belangrijkheid, evenals *gulden woorden*, *gulden middenweg* etc. Vgl. Grotefend.

Ons heren iaren M.CCC.				K L				.Ianuarius.	d' zōnē teken cap'corn' graden	d' zōnē hoecheit
O II		XLVIII X.	LXVII III	III	a			Jaersdach .D'.	XVIII	XVIII
XVIII XIIII.	XXXVII VI	LVI XXIII	LXXV XV		b	IIII	n'		XIX	XVIII
		XLV XIX.		XI	c	III	n'		XX	XIX
VII X.	XXVI III		LXIIII XII		d	II	n'		XXI	XIX
XV XIII.	XXXIIII XV.	LIII VIII		XIX	e	Nonas		vigheli	XXII	XIX
			LXXII O.	VIII	f	VIII	Id'	dertiendach	XXIII	XIX
IIII XIIII	XXIII XII	XLII IIII.	LXI XX.		g	VII	Id'		XXIIII	XIX
		L XVII	LXIX IX.	XVI	a	VI	Id'		XXV	XIX
XII VIII	XXXI O.			V	b	V	Id'		XXVI	XIX
I IIII	XX XX.	XXXIX XIII	LVIII V.		c	IIII	Id'		XXVII	XIX
IX XVII			LXVI XVIII	XIII	d	III	Id'		XXVIII	XX
	XXVIII IX.	XLVII III		II	e	II	Id'		XXIX	XX
XVII V	XXXVI XXII	LV XIIII.	LXXIIII VII		f	Idus.		§	aquari' I	XX
	XXV XVIII			X	g	XIX	k'	s' pontiaens	II	XX
VI I.		XLIIII X	LXIII II.		a	XVIII	k'		III	XXI
XIIII XIIII	XXXIII VII	LII XXIII.	LXXI XV.	XVIII	b	XVII	k'		IIII	XXI
		XLI XIX.		VII	c	XVI	k'		V	XXI
III XI	XXII III		LX XII		d	XV	k'		VI	XXI
XI XXIII	XXX XV.	XLIX VIII		XV	e	XIIII	k'		VII	XXII
			LXVIII O.	IIII	f	XIII	k'		VIII	XXII
XIX XII	XXXVIII IIII	LVII XXI	LXXVI XIII		g	XII	k'	s' agneten	IX	XXII
		XLVI XVII	LXV IX.	XII	a	XI	k'		X	XXIII
VIII VIII	XXVII O.			I	b	X	k'		XI	XXIII
XVI XXI	XXXV XIII	LIIII V.	LXXIII XXII		c	IX	k'		XII	XXIII
V XVII			LXII XVIII	IX	d	VIII	k'	s' pouwels .D'.	XIII	XXIIII
	XXIIII IX.	XLIII II			e	VII	k'		XIIII	XXIIII
XIII V.	XXXII XXII.	LI XIIII.	LXX VII	XVII	f	VI	k'		XV	XXIIII
	XXI XVIII			VI	g	V	k'		XVI	XXV
II II		XL X	LIX III		a	IIII	k'		XVII	XXV
X XIIII	XXIX VII	XLVIII XXIII	LXVII XV.	XIIII	b	III	k'		XVIII	XXV
	XXXVII XIX			III	c	II	k'			

Dat de grondslag van deze berekening niet juist was, werd wel ingezien en De Sacrobosco rekende uit, dat in 1232 het verschil reeds 3 dagen en 14 uren was, »Sed quia in Concilio generali aliquid de Calendario transmutare prohibitum est, oportet modernos adhuc sustinere huiusmodi errores." Ongelijk had het concilie met dit verbod niet, want naar het guldengetal werd Paschen berekend, en er was meer gelegen aan eenparigheid in de viering daarvan dan aan astronomische nauwkeurigheid.

Om spoedig voor ieder jaar Paschen te kunnen uitrekenen, werden de guldengetallen dan ook in alle kalenders opgenomen, zelfs nog lang na de uitvinding der drukkunst, en ook al wist men, dat ze niet den juisten tijd voor Nieuwe Maan aangaven, zooals in onzen Kalender, waar de vervaardiger in de vier eerste kolommen den juisten tijd opgeeft.

In de 6e kolom staan de Zondagsletters. Van de vele manieren om de verschillende dagen des jaars aan te wijzen, was dit wel de meest algemeene. Met 1 Jan. te beginnen, werden alle dagen aangewezen met de letters a—g, zoodat als b.v. de eerste Zondag op 3 Jan. viel, verder alle met c geteekende dagen Zondagen waren.

De 7e kolom bevat de dagen der maand naar de telling van den Romeinschen kalender.

De 8e kolom bevat de feestdagen. De voornaamste hiervan zijn met rood geschreven, de andere zijn zwart. Evenzoo met zwart zijn aangegeven de vigiliën voor die feestdagen, welke ze hebben. Verder vindt men in deze kolom met eene roode .D'. (= dies) de beide ongeluksdagen (dies egyptiaci [1])) opge-

1) „Aegyptiaci, quia ab Aegyptiis erant inventi. Praeter enim decem plagas, quae in his breviter habentur versiculis:

Sanguis, rana, culex, muscae, moriens pecus, ulcus
Grando, locustae, nox, mors prius orta necans.

contigerunt eis plurima mala, ita quod bis in mense quolibet, sicut in Calendario notatur, quidam etiam in his diebus humanum sanguinem Plutoni sacrificabant. Unde prohibitum est, ne quis in his diebus sibi minuat, ne videatur sacrificare daemoni."

gegeven. En eindelijk vinden we in deze kolom de necrologische aanteekeningen, waarvan ik in de inleiding gesproken heb.

Waar de tijd van vervaardiging en de plaats van herkomst van dit Hs. zoo nauwkeurig bekend zijn, is het ook van belang te weten, welke heiligen vereerd werden en vooral welke in hooger aanzien stonden. De hoogste feestdagen waren die, welke vigiliën hadden, vervolgens de met rood en eindelijk de met zwart aangeteekende.

Met rood vinden we hier:

1 Jan. Jaersdach.	4 Juli s'martijns.	1 Nov. alre heilighen.
6 〃 dertiendach.	22 〃 s'maria magd'.	11 〃 s'martijns.
14 〃 s'pontiaens.	25 〃 s'Jacobs.	12 〃 s'lebuijns.
21 〃 s'agneten.	1 Aug. s'peters.	25 〃 s'katerinen.
25 〃 s'pouwels.	10 〃 s'laurēs.	30 〃 s'andries.
2 Febr. Onzer vrouwen.	15 〃 Onzer vrouwen.	6 Dec. s'nyclais.
22 〃 s'peters.	24 〃 s'bartelmeus.	8 〃 Onzer vrouwen.
24 〃 s'mathijs.	29 〃 s'jans.	21 〃 s'thomaes.
25 Mrt Onzer vrouwen.	8 Sept. Onzer vrouwen.	25 〃 korsdach.
25 Apr. s'marcus.	14 〃 sheilichs cruus.	26 〃 s'stephaens.
1 Mei s'philips.	21 〃 s'matheus.	27 〃 s'jans.
3 〃 shelichs cruus.	29 〃 s'michiel.	28 〃 der kinder.
24 Juni s'jans baptistē.	18 Oct. s'lucas.	
29 〃 s'peters eñ s'pouwels.	28 〃 s'symons eñ juden.	

Met zwart staan aangeteekend:

1 Febr. s'bride.	25 Mei s'urbaen.	10 Oct. s'victors.
3 〃 s'blasis.	31 〃 s'petronille.	21 〃 .xi.^{m} maeghede.
5 〃 s'aechte.	5 Juni s'bonifaes.	23 〃 s'seuerijns.
14 〃 s'valentijns.	11 〃 s'barnabe.	31 〃 s'quintijns.
1 Mrt s'albijn.	12 〃 s'odulfs.	2 Nov. alre zielen.
12 〃 s'gregoris.	15 〃 s'vijts.	3 〃 s'hubrechts.
17 〃 s'gheerden.	13 Juli s'margrieten.	7 〃 s'wilbords.
21 〃 s'benedictus.	25 〃 s'corstoffel.	22 〃 s'cecilien.
4 Apr. s'ambrosis.	5 Aug. s'dominicus.	23 〃 s'clements.
11 〃 s'leonis.	1 Sept. s'gilis.	1 Dec. s'loy.
23 〃 s'joriaens.	3 [1]) 〃 s.antonis.	4 〃 s'barbare.

1) Onjuist voor 2 Sept.

30 Apr. s'quitijns.	26 Sept. s'cornelis.	13 Dec. s'lucie.
6 Mei s'jans.	30 〃 s'jeronimus.	31 〃 s'siluester.
12 〃 s'pancraes.	1 Oct. s'remeis. s'bauen.	
13 〃 s'servaes.	9 〃 s'dyonijs.	

De aanwijzing *vigheli* vinden we op 5 Jan.; 23 Febr.; 23 en 28 Juni; 24 Juli; 9, 14 en 23 Aug.; 20 Sept.; 27 en 31 Oct.; 29 Nov.; 20 en 24 Dec.

De *dies aegyptiaci* worden opgegeven op: 1 en 25 Jan.; 4 en 26 Febr.; 1 en 28 Mrt; 10 en 20 Apr.; 3 en 27 [1]) Mei; 10 en 16 Juni; 13 en 22 Juli; 1 en 29 [2]) Aug.; 3 en 21 Sept.; 3 en 22 Oct.; 5 en 28 Nov.; 7 en 22 Dec.

In de 9e kolom wordt opgegeven in welk teeken en in welken graad van dat teeken de zon op iederen dag is, terwijl er dan een aandachtsteeken bij staat, zoo dikwijls een nieuw teeken begint. Met verwaarloozing van de breuken komen deze opgaven, met één dag verschil, vrij wel overeen met die van Joh. de Sacrobosco.

De 10e kolom wijst aan, hoe hoog de zon aan den hemel staat. Het hoogst wordt opgegeven 64 graden (van 10—18 Juni), het laagst 16 graden (van 8—21 Dec.). Volkomen juist kan dit niet zijn: het verschil moet immers in allen gevalle 47° zijn. Raadplegen we weer het werk van Joh. de Sacrobosco, dan vinden we daar voor plaatsen op 49° N.B. gelegen als hoogsten stand 64.28, als laagsten 17.32; Parijs ligt bij hem op 48.30°. Het is dus niet onmogelijk, dat onze schrijver te Parijs gestudeerd heeft en vandaar den »nuwen kalendier" heeft meegebracht, waarin hij voor een noordelijker gelegen plaats eenige kleine veranderingen meende te moeten aanbrengen.

d. De Paaschtafel.

Deze Paaschtafel, fol. XIIro, loopende van 1339—1377, levert niets bijzonders op, en begint aldus:

1) Onjuist voor 25 Mei. 2) Onjuist voor 30 Aug.

Int jaer	die lit	dit ....
ons herē	ter vā	is ....
.M.CCC.	dē zōd'	paeschdag ...
XXXIX.	c	.v. kal.'aprilis.
XL	ba	.XVI. kal.'maij.
		enz.

e. De tweede Maantafel. (*zie volgende bladzijde.*)

Onder deze tafel op fol. XIIvo staat de volgende toelichting:

Wie wil weten in wat tekene die mane zi, die zal weten dattie mane is van den vierden daghe optien dach dat ze priemt inden ouden kalendier. ende bi dien ghetale zal hi nemen der manen ouder optien dach daer hi hur teken in zoect ende gaen daer mede in die eerste reghel van deser figuren ende zoeken dat ghetal. oec zal hi zoeken die maent daer die dach in is daer hi der manen teken in zoeet. ende waer dan recht teghen die maent ende recht teghen dat ghetal werdt ene vergaderinghe daer zal die mane wesen in dat teken. ende is dat hi vijnt twee .s. daer tghetal van der manen zoude staen. dat bediet dat op tien dach die mane is [in] twee tekene int einde van den enen teken ende in tbeghin vanden andren teken.

Deze woorden, die op het eerste gezicht niet zoo heel duidelijk zijn, beteekenen: Wie weten wil, in wat teeken de maan is, moet eerst weten, dat de maan reeds 4 dagen oud is op den dag, waarop ze volgens den ouden kalender (d. i. volgens het guldengetal) priemt (d. i. op den eersten dag is). Bij dat getal 4 voege hij den ouderdom van de maan (volgens den ouden kalender) op den dag, waarvoor hij haar teeken zoekt. Nu zoeke hij het aldus verkregen getal in de eerste kolom en vandaar naar rechts gaande tot de kolom van de maand, waarin hij zoekt, vindt hij den naam van het teeken. Staat in de eerste kolom in plaats van een cijfer .s.s., dan is de maan op dien dag in twee teekenen.

Deze tabel is niet het werk van onzen schrijver zelf: ik vond haar ook in een in 't jaar 1307 geschreven Latijnschen kalender op de Universiteitsbibliotheek alhier[1]), waar echter niet

1) D. i. te Groningen. Behalve dezen kalender vindt men in denzelfden band nog:

✵	Marci'	aprilis	maius	junius	julius	aug't'	septēb'	octob'	nouēb'	decēber	januari'	februari'
I II s	aries	taur'	gemini	cancer	leo	virgo	libra	scorpio	sagittari'	capricorn'	aquarius	pisces
s IIII V	taurus	gemini	cancer	leo	virgo	libra	scorpio	sagittari'	capricorn'	aquarius	pisces	aries
VI VII s	gemini	cancer	leo	virgo	libra	scorpio	sagittari'	caprico rn'	aquarius	pisces	aries	taurus
s IX X	cancer	leo	virgo	libra	scorpio	sagittari'	capricorn'	aquarius	pisces	aries	taurus	gemini
XI XII s	leo	virgo	libra	scorpio	sagittari'	capricorn'	aquarius	pisces	aries	taurus	gemini	eancer
s XIV XV	virgo	libra	scorpio	sagittari'	capricorn'	aquarius	pisces	aries	taurus	gemini	cancer	leo
XVI XVII s	libra	scorpio	sagittari'	capricorn'	aquarius	pisces	aries	taurus	gemini	cancer	leo	virgo
s XIX XX	scorpio	sagittari'	capricorn'	aquarius	pisces	aries	taurus	gemini	cancer	leo	virgo	libra
XXI XXII s	sagittari'	capricorn'	aquarius	pisces	aries	taurus	gemini	cancer	leo	virgo	libra	scorpio
s XXIIII XXV	capricorn'	aquarius	pisces	aries	taurus	gemini	cancer	leo	virgo	libra	scorpio	sagittari'
XXVI XXVII s	aquarius	pisces	aries	taurus	gemini	cancer	leo	virgo	libra	scorpio	sagittari'	capricorn'
s XXIX XXX	pisces	aries	taurus	gemini	cancer	leo	virgo	libra	scorpio	sagittari'	capricorn'	aquarius

Maart, maar Januari vooraan staat. De vermelding van de 4 dagen verschil tusschen den ouden en den nieuwen kalender vindt men aldaar niet. Voor het overige is de uitlegging bij de tabel gelijkluidend met de onze, zoodat ze bepaald naar hetzelfde voorbeeld bewerkt zijn. Men oordeele:

Tabula prima tabula lune dicitur que docet in quo signo sit luna secundum naturalem lunationem id est de prima ad primam. Vide ergo quota sit luna. et numerum quem etas lune continet quere in sinistra tabule. duo autem .ss. unum integrum designant. ita quod luna sit in primo semisdimidia et in alio dimidia. Invento autem in prima linea numero illi correspondet signum in quo luna est in ianuario et sic de ceteris.

In het Hs. ziet deze tafel er sierlijker uit dan in den druk: de namen der teekens nl. staan diagonaalsgewijze, beurtelings in den rechter- en in den linkerbovenhoek beginnende, in zuiver vierkante hokjes.

---

a Algorismus, *b* Nova compilatio compoti magistri Johannis de sacro bosco, *c* Tractus de spera (d. i. sphera). Door het verkeerd inbinden staat de bovenbedoelde tabel op fol. 38vo, de verklaring op 33ro.

EEN ONUITGEGEVEN HEKELSCHRIFT VAN HET EINDE DER 16E EEUW.

Dit schrift werd gevonden te Hasselt (Belgisch Limburg) in de papieren van advokaat Van Henis, welke in de vorige eeuw leefde. Bij een bezoek aan den eigenaar, overhandigde ons deze een niet gepagineerd registerken van 12 folio's, 25 centimeters lang op 15 breed.

Het handschrift dagteekent uit het einde van de 16e eeuw, en moet bepaald opgesteld geweest zijn tusschen de jaren 1570 en 1574, en ziehier waarom:

Op folio 3 zegt de schrijver dat de woekeraar een percent vergt van 33 %, »ghelt verschoeten op die penninck drije." Welnu, Boucher (zie *L'Usure Ensevelie* bl. 74) heeft uitgerekend dat het tarief der woekeraars beliep tot 130 % van de jaren 1499 tot 1515, — tot 68 % van 1515 tot 1549, — tot 32 % van 1574 tot 1593.

Het tarief 33 % waarop de schrijver onzer satire zinspeling maakt, heeft dus gegolden op het einde van de jarenreeks 1549—1574, dus rond 1570.

***

'k Heb me eerst afgevraagd: hoè het handschrift uitgeven.

Zonder aanteekeningen, dan zal 't voor velen een gesloten boek zijn, en menige zinspeling zal onverstaan blijven. Dus, mèt aanteekeningen. Enkel met de punctuatie van het handschrift in zijn tegenwoordigen toestand, dan zal de lezer soms woorden koppelen die niet te koppelen zijn, en de uitgave zal ook niet aan den oorspronkelijken tekst beantwoorden, daar uitnemend veel zinteekens (/) bijna volkomen en ook totaal uitgewischt zijn. In vele volzinnen vinden we zinteekens, terwijl in andere, waar óók zinteekens noodig zijn, deze niet meer zichtbaar voorkomen. Tot gemak van den gewonen lezer heb-

ben we dan ook punten en komma's dààr gezet, waar de beteekenis van den zin die vereischt.

Wie gaarne den tekst leest zooals het handschrift dien verkondigt, schrabbe punten en komma's, aanhalingteekens en onderstreepsels, uitgenomen de schuinsliggende streepjes (/) of streepjes met 'n punt voor (./) die de nog zichtbare zinteekens van het handschrift vertegenwoordigen. Verkortingen als *ên* = *ende*, *vân* = *van der* hebben we natuurlijk voluit geschreven.

***

Het handschrift schijnt me niet volledig. De eerste volzin luidt:

»*In dese voors. Leensael sijn die nae bescreven vrouwen gheadmitteert om in die stucken van den naevolgende Leengoederen met te deylen.*"

De schrijver neemt dus de volgende verdeeling aan:

1°. *de Leensael.*

2°. *de vrouwen die aldaar thuis hooren.*

3°. *de leengoederen die hun toekomen.*

Het woord »*voors.*" (voorscreven) is geen eenvoudige formuul zonder beteekenis. De tegenstelling van »*voors.*" met »*nae bescreven*" en »*naevolgende*" is te duidelijk.

Op fol. 11 is het hs. onvolledig, zooals blijkt uit den afgeknotten volzin:

Item noch een Leengoet / dwelck sonder achterdincken woert opgehauwen, daarom loopen daer deckmaels groote schade op, want dickmaels woert belast. Regt."

Op deze bladzijde staan maar 'n drietal regels. Het verso is gansch onbeschreven. We missen hier menig wellicht kleurrijk geschilderd leengoed.

***

Dit hs. is waarschijnlijk het oorspronkelijke van den schrijver. Wellicht liet deze eenige bladzijden in blanco om later nieuwe feiten te hekelen. De satire ziet er ook wat kladachtig uit. Zij gaat mank aan synthesis. Kenschetsende feilen worden

nog al eens herhaald. De verdeeling der leengoederen is daarbij luttel logisch afgebakend. Doch bepaald laat ons het innerlijke van het handschrift niet toe, de zaak afmaken.

De schrijver was heel waarschijnlijk een doctor juris. De vorm is gichtboekachtig en het hs. werd gevonden in de papieren van een advokaat.

Een tweede hand schoot een nieuwe hekelschicht: „mijn vrouw snoept als ik niet thuis ben" (fol. 2 v..o.).

Een derde kwam. Hij vond al dat gesnap tegen de vrouwen boter aan de galg: »we moeten toch allen eens sterven."

***

Wat me doet vermoeden dat de schrijver wellicht zijn eigen confraters hekelde als hij de schelmerijen van rechtsgeleerden en andere openbare ambtenaren aan de kaak nagelt, is het veelvuldig gebruik van de fransche en neo-latijnsche terminologie:

gheadmitteert, *argueren*, *glorieeren*, *soffelet*, *brasselet*, *notabel*, *percheel*, *tresorier*, *argentier*, *thesaurier*, *financier*, *banckier*, *officie*, *beneficie*, *text*, *commissarisen*, *appelleren*, *praktijcke*, *expeditie van recht*, *peys*, *fiskalen*, *exces*, *prochie*, *executeur*, *testamenteur*, *vacatien*, *conscriptie*, *privilegien*, *portien*, *per ma foij*, *officier*, *incurrieren*, *onpleysant*, *arguatie*, *regneren*, *crawagie*, *gefundeert*, *successie*, *artikulen*, *greffier*, *inquisitie*, *executie*, *gesomeert*, *accepteren*, *questien*, *persisteerden*, *priveren*, *miraeckel*, *gratie* . . .

We vinden er ook de gewone zestiende eeuwsche nominatieven als *den man*, een *groeten poel*, een *schoenen leen;* vele partitieve genitieven als *veel kleynes eels wilbraets*, *wijnes genoech*, *stuxkens leens;* datieven als *thuyse*, *over tafelen*, *'t goet met quaden loenen*, met mijnen *wijffve;* accusatieven als *allen tlandt duer*, *eynighen teghen segghen*, *een vuyle wijff*, *allen hoverdije;* meervoudige accusatieven als *den honden*, *tegen quaet wijffs*, *goeden*, *goeten*, *goet*, of *goederen*, *sijne wapen*, *sijne artickel*, *denselfden wapen*.

Zooals men licht opmerkt heeft de spelling meer weg van de Middelnederlandsche orthographie en die van *Spieghel*, dan van die van *Lambrecht* en *Pontus de Heuter*.

Aan te stippen is de volstrekte afwezigheid van het wederkeerig voornaamwoord *zich* (*haer voldrincken*, *hare belghen*, *hem daermede behelpen*, *die hun gestudeert hebben*). Nergens vinden we *hun* als possessief (hare mans, hare drincken).

Op fol. 1 staat *denwelcken* als vrouw. meerv. nominatief. Opmerkenswaardig nog de gerundia *ghedoene* (fol. 2), *doene* (fol. 6), *ghoene* (fol. 8 vv.), *onverstaene* (fol. 9 vv.); verleden deelwoorden als *ghedaene* (fol. 4), ind. pres. als *sijne* (fol. 3 vv.), *doene* (fol. 1).

Vormen als *oft gebuerden* (fol. 12 vv.) mag men bij de onstandvastigheden der schrijfwijze rekenen.

De schrijver heeft een voorliefde voor de ingeschoven *d* (*aldermeest*, *felder*).

Zoo *keken* en *graven* Limburgsch luiden, zoo schijnen *maerte*, *kreeghen* (= gekreeghen) en *ghecoemen* h e b b e n een West Vlaamschen invloed te verraden.

*
* *

Onze satyrist hekelt de vrouwen; dat is zijn recht. Hij hekelt in 't algemeen zekere openbare ambtenaars, — doch hij noemt niemand.

Hij hekelt de soldaten die vuile ziekten oprapen zoowel in Spanje als in Napels als in België. Flips II de Spanjaard was inderdaad Koning van Napels. En zijn betwiste rechten deden zelfs den oorlog losbreken tusschen hem en Paus Paul IV [1]).

Doch hij hekelt ook bepaalde instellingen; en die, welke het gevaarlijk is tè vijandig aan te randen, prikt hij maar eventjes en voorzichtig:

Den Secreten Raedt die niet hemelyck en is (fol. 3vo). Minder vreest hij de »costelycke" »wittinghen" »van Loeven", »die hen selffven laeten duncken dat sij wijs sijn", „die gherne voer

1) Zie N a m è c h e, Le règne de Philippe II o. a. bl. 57 en vlg.

hoeff gepresen sijn", „die altijt lichtelijck lachen", „ende die hen selffven aldermeest prijsen" (fol. 7), »een deel sotten, geheeten cutte sotten" „die hun wat sot gestudeert hebben" en »zeer vroech een quaet houwelijck doene" (enz. fol. 8vo).

Waarschijnlijk kende de schrijver deze jonge lui uitstekend, omdat hij zelf student te Leuven geweest was.

Nog vinniger spottend en soms ergerlijk randt hij »den stoel van Roemen" aan, „die egheen staples en heeft" (fol. 3vo), de »papen" die goed met de vrouwen houden wier kinderen die ontaarde moeders „bij de papen laten slapen als sij met lecken ende suypen moeghen." Vindt men een man die „tot Sint Hubrecht in Ardennen" geweest is »ende lancx soe dulder woert", soe sal men hem die papen overgeven ende laten hem besworen" (fol.12vo).

Onze schrijver is 'n ongeloovige spotter met demokratisch gevoel.

Hij schiet pijlen op de kloosters die wagens en paarden ontleenen, werklieden voor den kost vragen en iedereen allerlei karweien opleggen, vijf of zes dagen lang (fol. 4).

Waar de schrijver bepaald zijn oorsprong verraadt, is in een volzin op fol. 3vo:

» *Voor meesters van recht die hun tekst niet en kennen ende voer den* 22 *daer* 15 *wel doen zouden.*" Welke meesters van recht, ten getalle van 22, zouden even goed hunne uitspraken ten getalle van 15 kunnen vellen?

Le tribunal des XXII, de rechtbank der XXII, die enkel bestond in 't Prinsbisdom Luik.

De schrijver bewoonde dus deze gouw en wel bepaald het Dietsch gedeelte van gemeld Prinsbisdom, waarschijnlijk het Graafschap Loon. We hebben dus hier wellicht te doen met een Gereformeerde, een volgeling van *Herman de Zwoll*, die te Hasselt in Limburg in 1566 en 1567 de Hervorming wilde inplanten [1]).

Onze satyrist verwijt aan de vrouwen dat ze babbelen —

1) Zie *Bulletins des Mélophiles* II, opstel van den Heer H. Van Neuss: *Notice sur l'introduction de la Réforme à Hasselt.*

straatspektakel maken — ongegrond klagen — comedie spelen — gierig zijn — zich als moeilijke meesteressen gedragen — ingewortelde koppigheid vertoonen — luilapje spelen — èn jaloerschheid èn hoovaardij uithangen. Dat ze liegen — niet onderdanig zijn — lastertaal uitkramen — veel eigenwaan bezitten — aan zorgeloosheid mank gaan — wraak nemen — genot in 't booze vinden — en mèèr nog, dat ze hun geilheid niet kunnen bedwingen en tegen drank en smulpartijtjes de onschuld hunner kinderen veil hebben.

***

Zoo we aan de kluchtspelen van Van Peene geloof moeten hechten, dan is deze kritiek gedeeltelijk nòg waar in Vlaanderen. Denzelfden hekel vinden we terug in den *Minnenloep* en vooral in de Middeleeuwsche Kluchten en Sotterniën.

In de Sotternië van *Lippijn* b. v. (zie uitgave Moltzer, *Middelnederlandsche Dramatische Poëzie* blz. 60 en vlg.) moet de arme echtgenoot »halen borre (water) ende vier" (vers 7), »scueren den pot" (vs. 25), »die scotelen" wasschen en »den vloer scoene" keeren, terwijl »sijn wijf leget ende droeylt met „enen anderen man" (vs. 73).

In de Sotternie van *Drie daghen Here* (o. c. bl. 190 en vlg.) verhaalt de arme echtgenoot Jan dat zijn „quaet wijf" hem afslaat „snachts wel seven werven." Gaat hij naar de taveerne, dan komt zij hem uitschelden, en dan moet hij »met scoppe ende met scherne met hare haesteleec thuus wert gaen:"

(vs. 94.) „Dan gheet si mi boken ende slaen,
Mi dunct, dat mi die rebben craken."

Zij zou hem wel op zijn gemak laten, mocht ze mêedrinken. En gebeurt dàt, »dan hout si niet op, al soudse borsten",

(vs. 101.) „Sine heeft den croes al uut ghelect,
Ende als haer ander croes ghebrect,
Dan setsi den pot an haren mont;
Soe en hout si niet op, sine siet den grond.

Ook onze Jan moet water halen (vs. 149) en, als hij »drie daghe here" is, dan steekt hij den draak met zijne confraters in huiselijke slavernij:

(vs. 20) „Si sitten nu bi haren viere
Ende haspen, spillen, die vul keytijfs"

juist als in onderhavig handschrift, waarin ook de vrouwen de broek dragen en de mannen mogen haspelen en spinnen (fol. 2).

In de *Ghenouchelicke Clute van Nu Noch* klaagt *de man* dien zelfden nood (cf. nog *Playerwater* o. c. bl. 257 en vlg), en zooals bij onzen hekelaar (zie eindregels) gaat men voor den zot gewaanden echtgenoot »den pape haelen" die met „stole", »bouc" en »quispele" den man komt „belezen en bezweren."

* * *

»In de XVe en in de XVIe eeuw was de woekerhandel eene zoo schrikkelijke plaag, dat de bevolking den woekeraar een van Lucifer's evangelisten noemde; eene volkspreuk zei:

Een woekereer,
Een meuleneer,
Een wisseleer,
Een tolleneer,
Zijn de vier evangelisten van Lucifer." 1)

Met opzet laat onze schrijver door het woord *leengoed* uit het Leenroerig Tijdvak de beteekenis van *Bank van Leening* schemeren. Nochtans moeten we opmerken dat toenmaals de *Banken van Leening* in het land van Luik en het graafschap Loon nog niet bestonden, daar slechts bij machtbrieven van 5 April 1621 Ferdinand, aartsbisschop van Keulen, prins van Luik, aan Simon Mouillet de vergunning gaf in de steden van gemelde gouw leenbanken op te richten, o. a. te Sint Truiden en te Tongeren in 1621, met een interresttaks die aanvanke-

1) Zie *Tijdschrift van het Willemsfonds* Jan. 1896, bl. 13 en 14 opstel Vermast. Zie nog Aug. Scheire: *Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de Banken van Leening*. (Vuylsteke 1896).

lijk 15 % bedroeg [1]). Doch de Lombarden woekerden alhier vroeger reeds [2]) en nog meer dan in Brabant, Vlaanderen en Henegouwen en, in plaats van 21 %, welke taks in de Belgische provinciën was toegelaten, hadden de prins-bisschoppen van Luik toegestemd in een interest van 43 %. [3])

Die lui maakten »looze" rekeningen, kochten het goed onder de waarde en zogen den armen ontleener uit met een kroos van 33 %. Zij troggelden zelfs — zoo groot was hunne macht geworden [4]) — met ambten en beneficiën.

Hunne geestelijke verwanten, de rentmeesters, bestelen — volgens dit hs. — de heeren, de muntmeesters bedriegen het volk, de schatbewaardes moffelen weg wat zij zouden moeten bewaren, de zilversmeden gieten lood in hun juweelen, en de bankiers pakken wat zij maar krijgen kunnen.

Uit oorzake van den slechten economischen toestand woedt overal het parasitisme, — in den landbouw, in het gerecht, in de kerk: hoven en tuinen worden tot wildernissen, — het te groote aantal onwetende rechters lèèft van het »Recht" dat »Krom" wordt, — en zoo zekere Heeren het priesterkleed ààntrekken, dit is, omdat zij aldus beneficiën mogen òptrekken. De arme lui, die tegen Heeren procedeeren, verliezen door de kosten van het geding èn den goeden uitslag van het proces, èn hun duren tijd, èn den betwisten eigendom met hun eigen onafhankelijkheid.

1) Zie Scheire o. c. 22, 23, 24.

2) Men vindt ze reeds in Limburg in het jaar 1232. Ik lees in de *Chronique de l'abbaye de Saint Trond* éditée par le Chev. C. de Borman dat de abten van St. Truiden (Jan II, Thomas, en Willem I. Zie II bl, 190, 191, 195) betrekkingen met de Lombarden onderhielden en dat deze „gravissimas et intolerabiles usuras petebant." In 1303 (o. c. II 233) wordt melding gemaakt van hun huis te Sint. Truiden. — Zie verder het onlangs verschenen werk van Prof. Pirenne: *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel, polyptyque et comptes de l'abbaye de St. Trond au milieu du XIIIe siècle* (uit. van de *Commission Royale d'Histoire de Belgique*) inleiding en passim.

3) Id. bl. 23.

4) Oudegherst (Handschrift uit de *Bibliothèque de Bourgoyne*. Zie Vermast o. c. bl. 14) zegt dat in den tijd van tien jaar de groote Belgische families 140 millioen in goud en Filips II zelf 40 millioen verloren.

Heel kalm wordt bestatigd dat de Staatskommissarissen nòg stelen.

*
* *

In 1461 sloegen de steden Tongeren, St. Truiden, Hasselt, Loon, Maeseyck, Bilsen, Herck, Beeringen, Bree en Stockheim een verbond om met gezamenlijke krachten de willekeur der fiskagenten te keer te gaan. Een honderdtal jaar later wordt bestatigd dat die agenten niet beter geworden zijn en het verbond den verhoopten uitslag niet heeft geleverd.

De fiskalen bedriegen hun eigen zusters. Zij vervalschen de wetten, beschenken de rechters, en dagen — om hun geding te winnen en tevens hun geilheid bot te vieren — snollen als getuigen. Ze zijn een zee door het aantal van hunne persoonlijkheden en door de diepte van hun egoïsme.

*
* *

Nevens de officieele bandieten, staan de particuliere schelmen.

Ze steken op eed geld in hun zak. Ze zetten in hun rekeningen 'n paar beentjes aan de armen van V (5) en zoo verkrijgen ze X (10). Nooden ze u op een maaltijd uit, dan eten *zij*, want het egoïsme van hun eigenbelang leeft in vrede met het egoïsme van hun buik. 't Zijn menschen die uitnemend weten — te geven, als zij daarmêe gelukken — te pakken. Zij doen niets voor niet, zelfs voor hun vrienden niet. Zij zouden vechten voor 'n half cent en worden zelfs gierig op hen zelven en durven hun buik niet meer vol eten. Zij zijn valsch, schijnheilig en wreed; ze spotten maar kunnen geen spot lijden. Op hun kop dragen zij de kroon der zeven hoofdzonden.

Deze blijven borg voor hun kinderen of geven hun alles wat zij bezitten, en moeten daarna naar den bedelstaf grijpen.

Gene buigen voor niets, tenzij voor geilheid. Ze lasteren, stoffen en boffen en veinzen en raken toch in 't net. Ze trouwen 'n vuil wijf, — gaan om met sletten en boeven, — spelen en borgen, — drinken, troggelen en hoeren. Ze zijn nooit thuis. Hun tempel is de taveerne of het braakhuisje, en zij ontnuchteren in een hospitaal van eigenaardige ziekten. Beteren ze nog, dan

hertrouwen ze, dragen hoornen, koopen kinderen en sterven in ellende.

*
* *

Ziedaar een hoek van het realistisch tafereel, opgehangen door den schrijver van deze vijftiende eeuwsche satire, een bedwelmenden roes van soms eigenaardigen maar te dikwerf platten, walgelijken hekel, nog vuiler dan het snollentooneel in Bredero's »Spaanschen Brabander".

CAM. HUYSMANS.

Fol. 1] In dese voors. Leensaell [1]) sijn die nae bescreven vrouwen gheadmitteert om in die stucken van den naevolgende Leengoederen [2]) met te deylen ./

In den eersten, allen die wijffven die teghen hare mans ophanghen [3]) ./

die wijffven die den man in [4]) sijne redenen oft woerden varen ./

die all contrarie doenc dan die mans gherne sien ende lieff is ./

die den man allen dinck verwijten ./

die drye segghen als den man maer een seght ./

die teghen hare mans argueren [5]) ende willen altijts gelijck hebben ./

die op die mans lichtelyck muylen ./

die op die mans willen keken [6]) als die mans droncken syn ./

die den mans andere vrouwen aentigen ./

den welcken dunckt wijser te syne dan die mans ende willen die mans leeren ./

die altijt voerslaepen [7]) ./

die den mont altyt hebben protelende [8]) gelijck den ertpot ./

die op straet gherne roepen als sij in huyse niet en moghen spreken ./

die de mans loopen bekijffven in de herbergen oft onder tgoet gheselschap ./

Fol. 1 verso.] die altyt teghen ijeghelick over die mans claeghen ./

die haer altyt vol drincken ./

die op straet loepen moert roepen als haer die mans dreeghen [1]) te slaen

die van haere mans willen ghescheyden woerden, omdat se niet genoech ghevoegelt [2]) en worden ./

die op [3]) die mans nijet en passen ./

die den man doen haspelen ende tbedde maecken ./

die de kinderen smijten uyt quaetheyt als sij niet en moegen op die mans keken.

die op die maerten tieren als sy haer leedt niet en moeghen op die kinderen vreken ./

die den honden met den voet stoten als sy niet en moeghen of man, boden oft kinderen sneuteren [4]).

die den man in alle quaet stoecken. /
die alle maenden een maert verslijten ./
die hen selffven willen verdrincken ./
die niet en willen swijghen al souden se kruepel ende lam geslaghen worden ./
die altijt willen loepen gaen ./
die niet en moeghen sien eten noch drincken ./
die den mans altijt preecken ./
die den mans vrinden verachten ende altijt den man daer achterdeel aff seet [5]) ./
die veel te veel claps hebben ./
die nimmer meer int besten [6]) spreecken ./
Fol. 2.] die heijmelyck glorieeren [1]) als den man gram is ./
die den man verwijten dat hij niet werdt en is dat hij hare man is ./
die van tafelen met gramschap gaen loepen als sij den man niet moeghen helpen inden dronck [2]) ./
die hare [3]) terstont aller dinck belghen ./
die heijmelyck schult maken ./
die altijt teghen hare gebueren kijven ./
die den pot altijt laten in dasschen loepen [4]) ./
die den mans terstont helpen kijven op sijn knechten ./
die altijt over knechten ende jonghens clachten doen aen den man ./
die den knechten haten als sy hare niet gedienstigher en syne dan den man ./
die altyts sitten bij hare ouders en claghen ./
die hare besieckt [5]) maecken als sy een soffelet [6]) hebben kreeghen [7]) ./
die drye maerten haudt ende soude haer met eender wel ghedoene [8]) ./
die hare kinderen bij de papen laten slapen als sij met lecken ende suypen moeghen ./
die den mans hoeden berghen [9]) ./
die bij de mans slaepen eer sij van kindt uytgegaen sijn [10]) ./
die altijt heymelicke Commeerkens hebben daer sy met brassen als den man niet thuys en is ./
die jaloers syn ./
die hare siecker weten te maecken dan sij sijn ./
Fol 2vo] dieghene die muylen als die man elders ghenoijt is, dat sy niet mede ghenoijt en is ./
die men savonts niet slaepen en smorgens niet op ghecrijgen [1]) en kan ./
die den mans bevechten willen ./
die altijt aen hare kleederen pronselen [2]) ./
die liever op straet kijven dan in huyse, ende niet soe poertvast [3]) en sijne ./
die den man altijt hare goet [4]) verwijten ./
die in hare slaepkamer in die pispott schyten ./
die doer hare vingeren pissen dat men se niet soude hoeren strollen [5]) ./
die hare [6]) den rechten willen verstaene ./
die altijt suerlyck sien ./

die hare walsche groene scheere [7]) ./
die van den hare dat op eghen hoefden wast, brasseletten maecken ./

Die met haer mans den maeltijt niet en halden, mer snoepen als hij niet thuis en is [8])

Ende voorts allen hoverdye van vrouwen, van cleederen, schoenheyt, goet, worden [9]) en werken

[10]) *eenen dingen ons noetsaeckelyc te weten moriendum certe est, et id incertem an eo ipso die, si vis ad vitam ingredi serva mandata dei* [11]).

Fol 3] Hier volgen die notabelste stucken ende percheelen van goederen die onder den voors. Leenzaell behoeren ende gereleveert [1]) werden.

In den eersten, een schoene, goet, costelick, verveerlyck Leengoet, gelegen te water ende tLande, hoeffende [2]) onder een deel grauwelycke [3]) wolffven die Coeninghen noch vorsten aen en sien, comende vvijt Lombardijen [4]), welcke beesten hier int Landt oick hebben seer [5]) voerts ghebracht, dienende met [6]) Rentmeesters, muntmeesters, penninckmeesters, Tresoriers, Argentiers, thesauriers, Prossiers, financiers, Banckiers [7]) enz., Regenoten: ghelt verschoten op die penninck drye [8]) *ter eenre* / alsoe veel offitiën [9]) als beneficien [10]) beleenen [11]) ende vercoepen *ter tweeder*, — alle goeten [12]) met ghereede gelt binnen coeps [13]) coepen *ter derder* / Ende loose rekeninghe weten te maecken *ter vierder zijden* ./

Fol. 3vo.] Item, een schoene Leen dienende voer hoeven daer gheen moes en wast [1]), ende voer heeren die gheen priesters en syne, ende voor vorsten daer gheen steeden en syne, ende recht dat nijet crom en is, ende voor den stoel van Roemen die egheen [2]) staples en heeft, ende voerden Secreten Raedt die niet hemelyck en is, ende voor meesters van recht die hun text niet en kennen ende voer den 22 daer 15 wel doen souden, ende voer arme Commissarisen die egheen gelt en nemen, ende voer die Ridderschap die naer het hoff niet hooren, ende voer den drij Coeninghen die nijet ghecroent en sijn, geheeten „vuijlsaken", geleghen onder „allen bedroch, „eijghen profyte", ende „loose practijcke", Rgt „Ick salt soe langhe appelleren, hij en sal my niet kunnen ghevolghen" *ter eenre,* — „van beyde syden even cryghel [3]) te syn" *ter 2der* — „Ick sal soe veele schincken dat Ick goede expeditien van recht [4]) sal cryghen „*ter 3der,* — Ende als men grooten cost ghedaene heeft, peys maken „*ter vierder syden* ./

Fol 4.] Item een „tol", geheeten den „bijltol", geleghen onder „die zee der fiscalen" [1]) Regt „ipse bene habet, hij heeft syne suster ghefoilt [2]) „*ter eenre,* — „van een exces te weten, drie oft vier articulen te maecken [3])" *ter tweeder* — „Laet ons desen schepenen, prochien custers, droncken maken, sij

sullen al te wel clappen ende aenbrengen" *ter derder*, — „ende die hoerkens daeghen dat sij se selfs voeghelen souden", *ter vierder zijden* ./

Item noch een schoene dienend[4]) leen, dienende te voet, te waeghen ende te peerde, som[5]) met een peerdt, twee peerden, drije peerden, daer nae dat die Leenen sijne. Regt „allen cloesteren waeghens" *ter eenre* / — „een geleent peert vyff off ses daeghen te rijden" *ter tweeder* / — „om den cost wercken" *ter derder* / — „ende alle krewee[6]) waeghens" *ter vierder zijden* ./

Fol. 4vo. Item een Leen „daer men al gheboterde koecken backt maer het deech blijft een al[1]) aen die handen hanghen", hovende onder Commissarissen, mombers, executeurs ende testamentuers, gasthuijsemeesters, heylegheestmeesters, kerckmeesters ende weesemeesters; Regt „aen dat bedken[2]) te draeghen en is gheen verlies" *ter eenre* / — „veele vacatien[3]) rekenen ende segghen: arbeit is loonsweert" *ter tweeder* / — „tgelt in die handt crijghen ende hem daer mede behelpen" *ter derder* / — ende „achter nae een bescheten rekening maeken[4])", *ter vierder zijden* ./

Item noch een grooten poel daer alle vuyle water in vergadert hoovende onder „Henrick loesleven"[5]), Regt „een ijgelycken te ontrekenen[6])" *ter eenre* / — „ende wat Ick op mynen eedt heb, dat is ghevanghen visken[7])" *ter tweeder* / — „van een v een x te maecken" *ter derder* / — „ende mijne Ruyme conscientie is my tsiaers een koye[8]) weerdt" *ter vierder zijden* ./

Fol. 5. Item een stuck Leens dwelck nimmermeer met goeder meninghen en woert opgehauwen ende is nochtans daeghelix geschiedende[1]) Regt / „die vrinden oft Luijden bekeijffven dat sy niet te kermessen oft maeltijt en quamen als se[2]) gepasseert syne" *ter eenre* / — „noeden eens voer all als men liever heeft dat se thuijs blijven oft niet en comen" *ter tweeder* / — „die luijden noeden als men hoert dat se elders ghenoijt sijn" *ter derder* / — „ende als men die luijden genoijt heeft, dan selffve nijet thuijs te syne, zegghende: „Ick dacht ghij en soude nijet ghecoemen hebben"[3]) *ter vierder zijden* ./

Noch een stuck Leengoets dwelck costelicke is, nochtans lichte warec[4]) ende is van alsulcken privilegien dat ment moet over tafelen[5]) ophouden Regt / „schoetelen met breede canten coopen dat se die tafel wel vullen souden" *ter eenre* / — „die weert heet den gasten die spijse ontginnen[6]) als hij sij gheerne heel houden soude" *ter tweeder* / — „ende den gasten wellecomme heten tot der portien als[7]) sy in een gheheele jaere niet baet teten en hebben gehadt" *ter derder* / ende meer wijns rekenen dan over tafel gedroncken is", *ter vierder zijden* ./

Fol. 5vo. Item een warande vol kleynes ende eels wilbraets, van dobbel[1]) haesen doertoghen, vossen / loose fretten ende schalcke vissen, Regt „hij heeft wel gedient, hij heeft sijne noetkens wel ghekraeckt" *ter eenre* / — „hij weet wel

ware syne kullekens [2]) hanghen, hij is loes ghenoech" *ter tweeder* / — „per ma foij, als den heer hem verliest, Ick verseker u dat hij een goeden officier sal verliesen" *ter derder* / — „Ende het is een man van verstandt, hij weet te gheven ende te nemen, maer te nemen alder meest" *ter vierder zijden* ./

Item noch een warande, vol groffs wilbraets van deenen [3]), rekels [4]), buffels ende esels, gelegen onder honsem [5]), Regt „niemanden niet te vergheeffs [6]) doene" *ter eenre* / — „gheen eere kavelen [7]) die gelt cost" *ter tweeder* / — „om een mijte [8]) een oerloghe ende gekijff aennemen" *ter derder* / — „ende hij is Ryck ghenoech, nochtans een derre [9]) hij hem nijet halff sadt eten" *ter vierder zijden* ./

Fol. 6. Item noch een Berch, geheeten den Keijenberch, geleghen in een quaet hoeft [1]), al en ist niet schorft comende [2]), doer crijghelheyt al syn opinie volgende, duer buijnheijt [3]) een anderen schamperlyck aen te spreken, doer onverstandicheijt tgoet met quaden te loenen, doer vermetentheyt een quaet stuck te doene, doer nijdicheyt een anderen sijn duecht te beletten / sonder discretie op die heeren te roepen / doer ghirichheyt een ijgelijck ongelijck te doene, doer hoverdicheijt een ijgelijck te verachten / doer gramschap metten hoeft teghen den muer te loepen, ende doer haesticheijt een anderen te incurieren [4]). Dit leengoet is zeer wilt ghelegen, want het heeft wel duijsent Regenoten ./

Item eenen berch, geheeten den vuylenberch, besedt met onghestelden [5]) hout, horende onder een onpleijsanten meyer. *Regt* „lichtelijck met een anderen spotten, niet moeghen ghespot lijden" *ter eenre* / „altijt goet gheselschap in arguatie te stellen" *ter tweeder* / „altijt nijdich spelen ende spotten" *ter derder* / „ende van niemanden om beters wille niet verdragen" *ter vierder zijden* ./

Fol. 6vo. Item, in desen Lande regneren veele quade craewagien [1]), die welck al sweeren op die tonghe sonder etter oft bloet, Regt „niet te vreden willen syn dat ons heer gecruijst is, mer moeten hem hercruijsen" *ter eenre* / — „veele costelijcke eeden sweeren eer men die ghemaent [2]) is" *ter iider* / — „op syne vianden willen vreecken met den santen plaeghen" [3]) *ter iiider* / — „ende deen den anderen heeten hare moeder seyrden [4]) twelck beestenwerck is", *ter vierder zijden* ./

Item een schoene Capelle, daer men schoene musijck singt met veel parthijen, mer het is quaet accordt ende men singt daer nijet veel uijt der stemmen oft veel luijden en moeghent nijet hoeren. Regt „Int facit singhen [5])" *ter eenre* / — „een dinck secretelijck een ijgelyck vertrecken [6]) tot dat alle die werelt weet" *ter tweeder* / — „wat men hoert oft siet terstont overdraeghen, al ist oock over tafel geschiet" *ter derder* / — „yemanden uyt haet oft nijt verraden, al heeft hij die XXXe penningen niet [7]), noch en heeft den eedt niet gedaen" *ter vierder zijden* ./

Fol. 7. Item noch een berch, geheeten den alffberch [1]), staende voll costelycke [2]) appelboemen, geheeten wittinghen [3]), hovende eensdeels onder malleborch [4]), Regt: „die kinderen willen toegheven" *ter eenre* / — „den kinderen in hare quaetheyt prijsen" *ter tweeder* / — „den kinderen soe veele overgheven [5]) dat d'ouders achter nae gebreck lijden" *ter derder* / — „ende borghe blijffven dat men achter nae selffs betaelen moet" *ter vierder zijde* ./

Ende eensdeels hovende onder die van Loeven, Regt: „die hen selffven laeten duncken dat sy wys syn" *ter eenre* / — „die gherne voer hoeff [6]) gepresen syn" *ter tweeder* / — „die altijt lichtelyck lachen" *ter derder* / — „ende die hen selffven aldermeest prijsen" [7]) *ter vierder sijden* ./

Item onder desen berghe voergenoempt woent den vader van den alffen [8]), ende heft syn leengoet op [9]) onder die brabanders, hoe auder hoe sotter, ende is soe wonderlick in sijnne oude daeghen / wat felder [10]) beeste moest dat geweest sijnne In syn Jongghe daeghen, dat hij die Jonghe alffen soude groote schade doene, maer met dese manieren moesten sy hem onderhouden, *Ierst* moet al goet syn wat hy seet oft doet, *ten tweeden* wilt hijt all ghe-
Fol. 7vo. presen hebben / *ter derder* moet men hem al nae sijn mont spreecken / *ter vierder* behoeffden hij van achter wel twee ooren. Regt: „alle ouden stultisen [1]) ende meestendeel woenen sy in Brabant, *ter eenre* / — „herhauwelycken ende een wijff nemen die den helft jongher is als hij" *ter tweeder* / — „In syn oude daeghen syne maert trouwen, ende doen die voorkinderen in have ende erffve grote schade, alsoe dat die leste kinderen [2]) oock niet veele en behouden" *ter derder* / — „ende als hy een penninck gewonnen heeft om in sijne oude daeghen met ghenuechte te verteeren, dien moet d'jonck wijff verteeren met den lesten kinderen, ende hij moet daer toe in sorghen leven ende sterffven alsoe in sijn katijwicheyt [3]), dwelck hy wel weert is, *ter vierder zijden* ./

Item, een schoen dorpe, geheeten „lastaert", dwelck schoene stucken leengoedts allen tlandt duer heeft onder hem sorterende [4]), Regt: „eenen ijegelijck sijn staet weten te vertrecken" [5]), *ter eenre* / — „van niemant moegen goet segghen oft hoeren", *ter tweeder* / — „allen dinck in quaet weten te vertrecken" [6]) *ter derder*, ende nijet te moeghen helen oft swijghen dat secreet is, al gaet hem selffven aen", *ter vierder zijden* ./

Fol. 8. Item, in dit dorp gaet een haeghemunt [1]), die allen tlandt duer verboden is / nochtans blijffse in allen plaetsen grooten cours houdende, Regt: „over die doel schietende" *ter eenre* / „blaesen sonder blaesbalck" *ter iier* / — „stofferen sonder verwe" *ter iiier* / — „ende stijffven sonder stijffsel" [2]) *ter vierder zijden* ./

Item, noch een berch, geheeten „den molenberch" met een costelijcken

wintmoelen, waijende met allen winden, maer men can daer niet dan licht goet op malen, Regt: „gheloven ende niet voldoen" *ter eenre !* — „nooden endo ontnooden" *ter iier /* — „allen dinck vermeten [3]) ende beroemen ende niet daer toe doene" *ter iiier*, „ende nyemandt ennighe waerheyt houden" [4]) *ter vierder zijden* ./

Item, noch een costelyck slot met dobbel graven [5]), maer het is op quaeden gront gefundeert / maar is al wel gewaepent dat daer op leet, maer lichtelijck gekleet, Regt: „schoene voer thoeft, en achter stekende" *ter eenre* / „al grenende [6]) gheveynsde vrientschap maken" *ter tweeder* / — „dat die mont anders spreeckt dan het hert meyt" [7]) *ter derder* / — „ende alle wywater van den hove" [8]) *ter vierder zijden* ./

Fol. 8vo. Item, een prochie geheeten onser vrouwen prochie, die welcke zeer groet is, want sij heeft veele communicanten onder hare, Regt: „Ick sal mij met mijne wijffve beraeden", *ter eenre* / — „dat die man moet haspelen / keeren [1]) / bedde maecken ende dwater putten" *ter tweeder* / — „niemandt moeghen in huijse bringhen, het en moet sijn wijff believen" *ter derder* / — „ende alst wijff spreeckt, dan moet den man swijghen" *ter vierder zijden* ./

Item, onder dese prochie woenen een deel sotten, geheeten „cutte [2]) sotten", hoevende gemeynelyck onder die jonghe jonckers of clercxkens van Loeven ende die hun wat sot gestudeert hebben, Regt: „zeer vroech een quaet houwelyck doene" *ter eenre* / — ende dan by twijff altijt den achternoen slaepen, *ter tweeder* / — „die cutt kussen" *ter derder* / — „ende jalours sijne" *ter vierder zijden* ./

Item, in die selffve prochie woenen een deel gapaerts die meer doer den mondt laeten ghaene, dan duer den oeren, Regt: „teghen quaet wijffs kijffven" *ter eenre* / — „Ick bedraechs [3]) mij" *ter tweeder* / — „teghen die kinderen ende sotten ophanghen" [4]) *ter derder* / — „ende allen dinck becouten oft berispen" *ter vierder zijden* ./

Fol. 9. Item,. een schone velt, geleghen allen tlandt doer, geheten „t' Byster velt" [1]), hovende onder Peter sonder achterdencken, out stockgoet [2]) / comende vuijter limiten van edel gheselschap, nimmermeer thuijs, egheen wercklost [3]), altijt op die baene, dickwels van ertryck te scheijden / buijten teeren al soud men thuys vasten / thuyse veele kinderen en een vuijle wijff sonder sorghe, altijt gast oft weerdt, maekende goet chier opt goet dat noch versterffven [4]) sal / veele quade coepmenschappen doene, ende veele rauwe coepen [5]) gheven, niemanden betalen sonder schaede, ende met hoeren ende boeven huijs te houden ./

Item, noch een schoene bempt, geleghen „tuytkercken bij den vuijthaeghen", leengoet spruytende van de vier edel quartieren [6]), passeert, egheenen troest, qualyck becanst, ende nimmermeer gheluck, Regt: „boverye

ende ongelijck int spel doene" *ter eenre* / — „op screven [7]) ende borghen spelen" [8]) *ter tweeder* / — „niet willen betaelen" *ter derder* / — „ende dan een hersteken" [9]) *ter vierder sijden* ./

Fol. 9vo. Item, een schoene groete finantie, hoevende onder „loese practycke om ghelt te kryghen" ende sy is soe wijdt ende soe groet dat sy streckt in Lombardien, maer sy is soe seer belast met vreempde luijden ende sonderlingen [1]), metten naesten, vrinden, als sij malcanderen onversiens [2]) overloopen [3]) met Kermessen ende bruijloften te houden / ende nieuwe kleederen te maecken, alsoe dat se [4]) niet veele en doecht / Regt: op borghen incoepen, met ghereeden gelt wederom vercoepen [5]) *ter eenre* / — alle oude cleere mercten *ter tweeder* / — Ick moet lasten maken, ick soude gheerne een goet onderstaene [6]) *ter derder* / — ende het bedde vercoepen ende te slaepen in stroije *ter vierder zijden* ./

Item, noch een stuckxken leengoets gelegen te „miscum" [7]) ende is wat belast met quade regenoten ende is hoevende onder „Joncker Jan van der quade beleij" [8]), geleghen in tavernen, daer meer borghers drincken dan buijten luyden, Regt: „nimmermeer nochteren *ter eenre*, het coernken groen eten [9]) *ter tweeder* / op syne kindts ghedeelten last maecken [10]) *ter iiier*, ende achternae ten ghat vuyt, *ter vierder zijden* ./

Fol. 10. Item, een schoene groete hoeve geleghen te „Putiers" [1]), hovende onder „Augustyn duechniet" ende is „dienende Leen", want den mannen moeten den ploech trecken / ende men ackert daer met den strijck [2]) voerre, ende die landen syn soe hemelvloedich [3]) dat se winter noch soemer droech en syn, daerom en syn sij niet goet, want men can se niet wel doerboiren, waer duer mennich man woert bedorffven om dat sij egheen profyt en doene / want sij allen haeren arbeyt daer in schieten, ende en kunnen egheen vruchten ghewinnen dan dat sy daer noch meerder cost met hebben, nochtans wilt ijeghelijck op die hoeve woenen, ende die landen sijn soe kostelyck om mesten dat niet moeghelijck en is dat daer ijemant mach op bedijen [4]); Regt „het is een groote ghilde [5]), hij en mindt gheen wijff noeder [6]) dan die sijnne *ter eenre* / — soude ick altijt in een kuijll vallen, ick zoude Lazarus [7]) worden *ter iier* / — Ick moet oick somtijts kiecken vlees eten *ter iiier* / — ende mindt hy egheen schoender als de syne, soe en is gheen schade, *ter vierder sijden* ./ [8])

Item, noch een coerken daer men noeten singt die den vercken eten [9]), het is leengoet maer daer gaet veele uyt [10]), hoevende onder „die onghetijdighe drijs" [11]) / Regt „een kalffken werpen sonder hornen" *ter eenre* / — „een vosken kabbelen sonder vel" *ter iier* / — schoene bullen beseeghelen sonder wasch [12]) *ter iiier* / — ende het bedde beseycken *ter vierder zijden* ./

Fol. 10vo. Item, noch een vol heerghewaye [1]) allen tlandt duer ende meestendeel in

Spaengien ende Napels, ende dese landen moeghen oick wel mede ghäene, dienende onder een ghesalffden Coeninck, hovende onder den man metten bonten benet [2]), geleghen tuschen Hercules pilernen doer die broeckstrate, aen een sluijse, bij den keervonder [3]), daer die levende gheesten woenen, by een warande vol kleyne wilt ghebraets wit ende roet, onder een doot gheleeghe [4]) bij een krank fondament [5]), dienende met twee leeniagers ende eenen meyer. Regt „een klapoore" [6]) *ter eenre* / — „al fluymen in die keele" *ter iier* / — „het krausel [7]) aen die beenen", *ter iiier* / — „en den druypenden vingher" [8]) *ter vierder zijden* ./ [9])

Item, noch een vrempt lant welck profytelycke is, maer die menschen eten den een den anderen al levende op, Regt „Rinten al willens laten op loepen, opdat men den gront krighen soude ende uyt daeghen voer den chijnse [10]) *ter eenre* / — „voer hefflicke [11]) schult erff weten te krijgen, omdat men den luijden dreijcht te beschaemen oft te panden" [12]) *ter iier* / — „Renten coepen met den penninck xiiii die welck met den penninck xviii ende niet min te lossen en sijn" [13]) *ter iiier* / — ende een man goede chier maken, etende, thoevende met drincken omdat [14]) men hem alsoe syn erffve afftuijtelen [15]) soude, *ter vierder zijden* ./

Fol. 11. Item noch een Leengoet / dwelck sonder achterdincken woert opgehauwen, daerom loepen daer deckmaels groote schade op, want dickmaels woert belast, Regt [1]).

Fol. 12. Ordinantien ende Statuten hoe ende in wat manieren die voerghenoemde Leengoederen ontfangen worden, hoe dat men behoert te hande ende monde te coemen [1]) / Ende oick alle poincten ende articulen hoe ende in wat manieren zij moeten onderhouden woerden ende hoe dat sy hare successie hebben te weten, hoe sij in rechte linie versterffen [2]) moeten ./

Ierst, soe wanneer datter yemant gebuert dat hij sijne Leengoet moet ontfangen, soe sal men terstont sijne wapen suecken, ende lesen hem syne artickel ende moet den selffen wapen cussen, ende soe wanneer hij ijemant vindt die by successie oft bij verborghenesse oft bij hem selffven eijnighe goeden hier in heeft liggende, dien sal bij terstonts aenbringhen om inghescreven te worden ende tzijne tontfangen alsoe tselffve behoert, ende soe menichmael als yemant tot ontfanck coempt, die sal telcken reijse niet meer gheven voer rechten, te weeten, voer stadthouder, greffier ende manschap een pot wijns te voren [3]), ende in dien dat men wel toesiet ende goede inquisitie ende executien doet [4]), die manschap sal wijnes ghenoech hebben voer hare drincken sonder eynighen teghen segghen/

Fol. 12vo Item, hy moet zeer arme van goet sijne die hier niet een stuxken leens en heeft onder liggende, ende soe wij [1]) syne artyckel kent ende gherne van

selffs, sonder gesomeert te syne, met waerschouwe brieffven oft met den leeniagere [2]) versocht, te hove coempt om tzijne te ontfangen, dien sal men weerdlick accepteren ende ontfangen ende egheen boeten noch rechten affnemen, ende alsulcken luijden [3]) sal men nemen tot manschap [4]) als richters van alle questien die in desen hoff vallen off rijsen moeghen,... [5]) slichten ./

Item, oft gebuerden datter ijemant ware die syne leengoet nyet kennen en wilde ende dae tseghen argueerden ende viel van een leengoet tot op dander gelijck oft ware van den vuylenberch tot op den Keyenberch ende daer in persisteerden, ende hem in manschap [6]) nyet en wilde overgheven tot vuytsprake van selffven, ende liever wilde met gewalt te keeren dan totten ontfanck te coemen, dien sal men moeghen priveren van alle syne leenghoederen ende thoff verbieden, alsoe dat hy nyet en sal moeghen in gheselschap van leenmannen verkeeren, mer men sal den selffden senden tot Sint Hubrecht in Ardennen dat hy aldaer den boet houdt, ende indien den boet miraeckel doet alsoe d... [7]) betert ende hij dan begheert gratie, soe sal men hem op dobbel recht [8]) in ghenade nemen, ende indien den boet gheen miraeckel en doet ende lancx soe dulder woert, soe sal men hem die papen overgeven ende laten hem besworen ./

AANTEEKENINGEN.

Fol. 1. 1) Men weet dat het leen een goed is, door zijn bezitter tot vruchtgebruik gegeven aan een anderen persoon; deze was *hulde*, *trouw* en *manschap* schuldig. De heer had de tegenverplichting van *bescherming*.

Leensael = Leenhof, curia rei clientelaris (Kiliaen). Op de woordspeling van *Leenzaal*, *Leengoed* en *Bank van Leening* hebben we reeds de aandacht gevestigd.

2) Zie deze Leengoederen hs. fol. 3 en vlg.

3) *ophangen*, met de beteekenis van het Hoogduitsch *aufhängen*, wijs maken.

4) *vaeren in yemands reden*, *eens anders reden scheuren* = *in de reden vallen* (Kiliaen).

5) *argueren* = betwisten, beknibbelen, *argutare*, *disceptare*.

6) *keken*, in Limburg *kéke*, bij Kiliaen vertaald door *garrire*, *blaterare*, *jurgare*, *intrepare*, schreeuwen.

7) = eerst te bedde gaan.

8) *Protelen* of *preutelen* = met gemurmel of gebrom koken (Kiliaen).

Fol. 1vo. 1) Nog zoo in Mid. Ned. en in hedendaagsch Limburgsch.

2) = (Kiliaen) *coïre*, *rem veneream exercere*.

3) = *die de mans niet òppassen*.

4) *sneuteren*, ablautsvorm van *snateren*, kakelen, zwetsen.

5) Men moet waarschijnlijk lezen: *ende altijt daer den man achterdeel* (nadeel) *aff seet.*

Fol. 2. 6) = ten besten spreken (zie Kil.).

1) = met de beteekenis van het 17 eeuwsch *glooren*, zich vermaken.

2) *dronk* bet. *a*) *het drinken*, de daad *b*) *den teug*, in concreten zin *c*) *den drank*, wat men drinkt (bij Kiliaen *haustus*).

3) = zich.

4) *iets in dasschen slaan* = iets verspillen, vergooien (Verdam). De uitdrukking kan nog beteekenen: die zoo lui of onoplettend zijn dat de pot overkookt en in de asschen loopt.

5) *besieckt* bij Kiliaen 1° ziek 2° de vallende ziekte hebben. Alhier met de eerste beteekenis. *Beziekt* wordt niet meer in Wb. aangetroffen. Het woord met de tweede bet. wordt nog gebezigd in Belgisch Limburg b. v. te Bilsen.

6) *Soffelet*, bij Kil. *sofflet* = fr. soufflet.

7) Verleden deelwoord zonder *ge* als in W. Vlaanderen.

8) wel ghedoen = rem facere (Kil.).

9) opdat de man niet zou kunnen uitgaan.

10) *Uitgang doen* bet. in Limburg de eerste kerkgang van een bevallen vrouw.

Fol. 2vo. 1) = krijgen. Ook bij Kil.

2) *pronselen* = nasaleering van *prutselen*. Bij Kil. bet. *prondelen* of *prondselen*: zich met prullen onledig houden (*tricari*, *ungari*). Kil. geeft nog op: *prondselinghe*, *prondelinghe* (= prul), *prondseler* (= frivolarius), *prondselgeld* (= minutae pecuniae).

3) *poert* is hier = partes posteriores. Vgl. ook Cats: „bovenal weest achter *vast*."

4) = die den man altijd verwijten dat bij hun huwelijk *zij* zooveel en zooveel goederen bezat, terwijl *hij*...

5) = bijvorm van Ned. *struilen* (dial. *streulen*) of het latere *stroelen*; cf. het Nederduitsch *strullen* (in hd. *strudeln*). Kiliaen: „*streylen*, *struylen*, fris. sicamb. j. *pissen*, meiere."

6) = die het recht willen verstaan, zich verklaren. Heden bet. zich verstaan = goed weten.

7) ?

8) Na *maecken* staat een teeken. Dit verwijst naar een bijvoegsel, dat een andere hand uit een andere eeuw met anderen inkt onder op de bladzijde schreef. Dit bijvoegsel drukken we ook met andere letter.

9) = woorden.

10) Deze regels staan in margine, op de heele lengte van fol. 2vo. en op 2 regels, van onder naar boven, in hedendaagsch schrift. De hand is misschien de tweede, misschien wel eene derde.

11) = dat we moeten sterven, is zeker, en dit is onzeker juist op welken dag; zoo gij wilt het leven binnentreden, onderhoud de geboden Gods.

Fol 3. 1) *Releveeren* zie Ducange. Zie verder *te hande ende te monde coemen.*

2) = ressortissant à la cour de .....

3) = grouwelyc (Kil.) gruwelijk. cf. gräulich.

4) Zie *Inleiding*. Wie „uit Lombardijen" kwam, was een woekeraar. „Hier gaat men in den Lomberd = hier betaalt men peperduur." De Lombarden richtten de eerste pandhuizen op.

5) = onheil.

6) *dienen met* = in dienst zijn van. cf. Ferguut vs. 5115 en *Abel spel van Lanseloet:* ene *Joncvrou, die met synder moeder diende.*

7) *Rentmeester* = quaestor aerarius, praefectus aerarii (Kil.) dus, beheerder der schatkist.

Muntmeesters = triumviri mensarii, triumviri monetales (Kil.). Bestuurders van de Munt.

Penninckmeester = „ontfangher" (Kil.).

Tresorier = schatbewaarder, terwijl *Thesaurier* = „potter", een mensch die geld ophoopt.

Argentiers, handelaars in zilver.

Prossier, bij Schuermans (*Algemeen Vlaamsch Woordenboek*) = knoeier, beul, vilder, paardenkoopman. Bij Kiliaen vind ik enkel de bet. *pullulare* (uitbotten) en *ebullire* (uitkoken). *Prossen* is 'n bijvorm van *prutsen* (Vercoullie) en de oorspronkelijke bet. is dus *verbroddelen, verknoeien. Prossier* bet. *geldvilder, geldbeul.*

De schrijver hekelt dus 1° de schatkistbeheerders, 2° de muntbestuurders, 3° de geldontvangers, 4° de schatbewaarders, 5° de zilverhandelaars, 6° de potters, 7° de geldwolven, 8° de financiers in 't algemeen en 9° de bankiers in 't bizonder.

8) Ironisch. Die penninck drije = 33.33 %. 9) = ambt.

10) = genot van geld of goed. (Zie Kil. en Ducange). 11) = verpanden.

12) *g* en *en* zijn alleen leesbaar. 13) = onder den kopprijs.

Fol. 3vo. 1) Deze passus bevat volzinnen, waarvan één gedeelte de spottende uitsluiting is van het andere, zoodat gewoonlijk de eigenlijke beteekenis de volzin is, min de ontkenning:

a) hoven waar moes wast.

b) heeren die priesters zijn (= enkel om prebenden in te palmen).

c) vorsten die men overal vindt, waar steden zijn.

d) de stoel van Rome met zijn brandstapels.

e) de „secrete raedt" die natuurlijk heimelijk is.

f) de rechtsgeleerden die niets van Recht kennen.

g) het tribunaal der 22 wier aantal gemakkelijk tot 15 zou kunnen gebracht worden.

h) de nooit arme Commissarissen die nooit nalaten geld te winnen. (Zie over de rol dier Commissarissen, Damhouderii *Opera omnia* I 318).

i) de ridders die enkel naar het hof luisteren.

2) *ĕghēen* (niet verwarren met hooger gebezigd *ēghèn* of *ēgghĕn*) = geen.

3) bij Kil. = hardnekkig, in Schuermans (o. c.) = boos.

4) *expeditie van recht* of bij Kil. *expediëren*, een zaak afmaken.

Fol. 4. 1) = item een plaats waar iedereen moet tol betalen, geheeten den bijltol (de bijl was wellicht een emblema van de tolgaarders) gelegen onder de zee (het groot aantal) der fiskalen.

De tollenaars beuren den tol. Doch wie niet betaalt, ontvangt het bezoek van den fiskaal die op de schatkist waakt en als eischer optreedt.

2) *foolen* of *folen* heeft een dubbelen oorsprong en twee grondbeteekenissen.

Foolen bet. bij Kil. (*vetus flandr.*) gekscheren, spotten, hoonen, schaden, zich toeeigenen, verkrachten.

Het eerste *foolen* komt van het Oud-fransch ww. *foler* (van *fol*, fou cf. *affoler*), dat beteekent, zooals de Marollen van Brussel zeggen: *tenir le fou avec quelqu'un* (cf. Moltzer op. cit. bl. 273 *Clucht van Playerwater*: „Sij hout met mij haer foelken.")

Het andere *foolen* komt van het fr. *fouloir*, *fouler*, vertrappen (waaruit *foule*) en overdrachtelijk *kwellen*. Zoo zegt Hooft (*Ned. Historien* uitg. Verwijs bl. 7): „de Stadhouderij des Heeren van Chevres die hen met onlydelycke bezwaarnissen gefoolt." Zie Diez, Et. Wb. der Rom. Sprach. I[3], 183 in voce *Follare* en *Folle*, alsook Oudemans, Bijdragen II 315.

3) = van èèn exces (= delictum, Kil.) drie of vier zaken maken, — 1 feit 3 of 4 maal onderverdeelen en dan elke dezer onderverdeelingen doen straffen door een bizonder artikel der wet.

4) = een dienstplichtig leen (cf. fol. 10: *ende is dienend leen, want den mannen* enz.).

5) = eenige (Kil.). Moltzer o. c. bl. 196 aant. 2.

6) *Krewee* = karwei (corvée).

Fol. 4vo. 1) *een al*, misschien verschrijving voor *alleen*, misschien een = in èèn klomp.

2) Van dit woord is *be* leesbaar en verbonden, — tusschen *e* en de volgende *d* is 'n letterbreede ruimte, — tusschen *d* en *ken* bespeurt men een vlekje of 'n streepje dat 'n letter (*e?*) kàn geweest zijn. De bet. van den volzin is onklaar.

3) = arbeid aan iets besteed door rechtspersonen of openbare ambtenaren.

4) Heden nog in Limburg = dat komt op een slechte rekening uit, op een te kort.

5) Zinspeelt de schrijver op een personage of een Cluytenheld? Waarschijnlijk cf. *de Sotternie van Lippijn* (Moltzer o. c. bl. 64 vs. 56: „(si) maect van mi enen pol her Jan."

6) = door valsche rekeningen bestelen (Kil.).

7) Wanneer 'n Limburger de juistheid van een rekening betwijfelt en toch betaalt, dan zegt hij: *ik geef u dat op uwen eed* = op uw geweten.

8) = koei.

Fol. 5. 1) = stuk leen waar nooit een goede (openhartige) meening geuit wordt (men noodigt u uit, doch men mèènt het niet), en dit gebeurt dagelijks.

2) natuurlijk „kermessen oft maeltijt."

3) cf. het hedendaagsch West-Vlaamsch, waar de invloed van het Fransch opmerkenswaardig is.

4) Kostelijk, nochtans geeft het licht werk.

5) *over tafel* = *aan tafel* cf. verder „meer wijns rekenen dan over tafel gedroncken is" cf. nog *Rijmbijbel* vs. 13567 *over tafel ophouden* cf. *tafelhouder*, bij Kil. *woekeraar* (omdat *tafel* = wisselbank).

6) incidere, praelibare (Kil.). Terwijl de gast *snijdt*, eet de waard.

7) = alsof (Kil.).

Fol. 5vo. 1) *Dobbel* in den zin van *valsch*. cf. het fransch *duplicité* en het *duplex* van Horatius (*Oden*, 1, 6, 7). Zie nog Kiliaen. — Warande, *van* dobbel haesen doertoghen cf. het hd. *von* doppelherzigen Hasen durchzogen.

2) = mannelicke roede (Kil.). Cf. het hed. ned. *kullekenskruid* (of *standelkruid*), eene aphrodisiaque.

3) = fr. daine, damhert.

4) = huishond (Kil.). In hed. ned. beteekent *rekel* het mannetje van vos en hond, bulhond, buffelachtig mensch. Cf. *rakker* en *roquet*.

5) = honds-heim. — *Hontsum* is een gehucht van de gemeente *Loxbergen* in Limburg, — *Honsem* van *Willebringen* en *Honssem* van *Bodeghem- St. Marten* in Braband. 6) = zonder vergelding. 7) = goed maken.

8) de *myte* was het kleinste muntstuk, het 10e van een cent. Ik meen dat Moltzer op. cit. 129 een dwaling begaat als hij schrijft dat de mijt een waarde had van ongeveer anderhalven penning.

9) Zie Verdam, *Mnl. Wb.* in voce.

Fol. 6. 1) *Keye* bet. bij Kiliaen *dwaas* (keyaerd). Cf. de spreekwijzen: *hij heeft een kei in den kop* (hij bezit weinig verstand) en *hij is met de kei gekweld* (hij is half gek).

2) = to become, worden. Nog in W. Vl. — *Schorft* komt bij Kil. als adjectief (gewoonlijk *schorftigh*) voor. 3) ?

4) = tegen iemand aanloopen, zich op iemand werpen, iemand uitschelden, beleedigen.

5) = onpassend, misvormd (Kil.).

Fol. 6vo. 1) *Krauuagie* = huidziekte, schurft (Kil.) van ww. *krauwen*.

2) = vragen (Kil.).

3) = met de heiligen (te willen) plagen. Zij plagen de Heiligen opdat hunne vijanden door deze in 't verderf gestort worden.

4) *seyr den* = seer doen? Of is *seyrden* een imp. van *sooren*, *seuren* (Kil.) = zeer doen, verkwijnen, bedriegen, slecht besturen, stelen?

5) = *in fausset singhen*. Ik heb mijn gissing meegedeeld aan den kundigen componist en musicoloog M. Florimond van Duyse, welke mij schrijft: „*in facit singhen* is inderdaad een misselijke uitdrukking voor het

bij Kiliaen gebruikte *in fausset singhen*, nog heden bij de Franschen *chanter en fausset* of *faucet* d. i. chanter en voix de tête." — De schrijver van de satire maakt 'n woordspeling op het woord *fausset* (falsae *voculare*).

6) = vertellen (Kil.).

7) Ik versta: iemand uit haat of nijd verraden, al krijgt de verrader de 30e penningen niet en al heeft hij den eed (van fiskaal) niet gedaan. — Hier wordt gedrukt op een *per cent* en op *den eed*. Heden nog ontvangen de tolbeambten b. v. een p. c. en gelijk alle ambtenaren leggen zij hun eed af. Hier valt niet te denken aan een belasting van den 30en penning, want die bestond niet. Er bestond een 10e penning (10 %) en een 20e penning (5 %), doch beiden vereenigd (15 %) maken geen 30en penning uit (3.33 %).

Fol. 7. 1) = berg der elven cf. derde alinea. 2) = centen kostende.

3) *wittingh*, *witingh* bij Kil. opgegeven als *vetus* (van den wortel van *weten* cf. bij Kil. *wit(t)e*, *wit(t)igh*, *aelwite* en *aelwitigh* in hd. *witzig*) met de beteekenis van geleerde, *halve geleerde*, „hinc *Lovensche witting*, dicitur *Sciolus Academiae Lovaniensis alumnus*." *Witting*, buiten: student van Leuven, beteekent nog *witvisch* en stokvisch (wit = blanc). — Cf. verder „de clerxkens van Loeven." 4) = geforgeerde plaatsnaam.

5) Bij Kil. „overgheven de erve" = de erve „oversetten", du geven vòòr den dood. 6) = hoofsch.

7) Zij prijzen (loven) zich zelven, want zij zijn van „Loeven."

8) Zie hooger (1). 9) = ophouden.

10) *felder* (boosaardig, nijdig, wreed), sterk positief met ingeschoven *d*. Cf. *inwoonder* (bij Hooft b.v.).

Fol. 7vo. 1) = stultus, zot. 2) Hier zijn eenige woorden doorstreept.

3) = ellende (Kil. in voce *kattijvigheyd*). 4) cf. Fransch *ressortir*.

5) Zie hooger. 6) = trekken.

Fol. 8. 1) *haegh-munte* bij Kil., slecht geld.

2) Deze gansche passus beteekent *liegen*. De leugen is die valsche haeghemunt, die verboden is en nochtans „Cours" houdt bij menschen die over het doel schieten, die (als 'n „blaeskaecke") „blaesen sonder blaesbalck", die „stofferen" (Kil.: *de logenen stofféren*, mendacia gloriosa confarcinare) „sonder verwe", en stijven zonder stijfsel d. i. hun leugen zoo verre doordrijven dat de aanhoorder nooit zou denken dat 'n mensch het zoo ver durft brengen. *Stoffeeren* bet. 1° met stof bekleeden, 2° iets verbergen, 3° liegen.

3) = *zich* vermeten (cf. oudhd. *firmëzzan* als reflexief. Zie Kluge Et. Wb.). Vgl. mijn bespreking van het mysteriespel *De Menschwordingh* in het *Limburgsch Jaarboek* I (Verheugen in = gaudere in, buigt tot u).

4) = voorhouden. 5) = grachten. Nog te Tongeren *de gråf*.

6) = grijnende. 7) = verschrijving voor *meynt*. 8) = eau bénite de cour.

Fol. 8vo. 1) = kuisschen (zie Kil.).

2) = vrouwelijk geslachtsdeel (zie Vercoullie op. cit. in voce *kut, kont*).

3) = overdragen, aanklagen, voor de rechters brengen, betwisten (Kil.).

4) cf. fol. 1, aant. 3.

Fol. 9. 1) *Bijster* bij Kil., *woest, arm.* 2) Kil.: *stockgoeden* = *stamgoeden.*

3) = lust. 4) = bij erfenis overgaan (Kil.).

5) rouw-koop bij Kil.: waarde of verlies van een vernietigden koop, *roukoop gheven* = een koop vernietigen.

Voor het begin van dezen passus, vergelijk de taal van *Dwijf* van *Werrenbracht* (Moltzer o. c. 260). Wanneer zij haar man naar een vreemde bron stuurt verwijst zij hem naar *Tonvreen* (in onrust) *in Oestland, in het vloeyt hoghe uten berghe van ontwijste* (onnoozelheid) *bijtal* (het dal) *van drofheyden.*

6) Deze 4 kwartieren zijn dus: 1° *Passeert* (voorbij) 2° geen troost 3° geene kans 4° nooit geluk. 7) screve = lijn.

8) spelen op het borg blijven (zie verder fol. 9vo aant. 7). 9) = dooden (Kil.).

Fol. 9vo. 1) *Sonderling* bet. ook *voornaam* (zie Bormans *Christina* bl. 11).

2) = onvoorziens. 3) = overvallen. 4) de financie.

5) De bet. is: iets op borg inkoopen, dus zonder betalen. Dit later op nieuw verkoopen tegen gereed geld, zoodat men de waarde op zak heeft, zonder het goed betaald te hebben.

6) = ik zou gaarne een goed bezitten, maar het gevolg is dat ik alles moet verkoopen en op strooi slapen. 7) Verlatijnsching van *mis.*

8) beley = (Kil.) beleyd, bestuur. Dus, Joncker Jan van het slecht beheer (zijner goederen).

9) = zijn goed vroeg opmaken.

10) op het erfdeel dat u als kind toekomt, reeds geld ophalen.

Fol 10. 1) Plaatsnaam op *iers* (cf. *Verviers, Armentiers*) gevormd met *putier* = hoerenjager, boel cf. het adj. *putertiere* (hoerachtig) van *pute* = lichte kooi (waaruit *putesone, putierigh* fr. putain). In Limburg bet. *poet* het vrouw. geslachtsdeel. Zie Kil. en Moltzer o. c. bl. 57.

2) = het strijkbord van den ploeg. 3) = nat, vochtig (Kil.).

4) = gedijen. 5) cf. Kil. gheldhoere. Bij Kil. bet. *ghilde* (vetus) meretrix.

6) met meer tegenzin.

7) Is het *Lazarus* uit den Bijbel of *Lazersch*, melaatsch?

8) Deze passus, waarin de daad, den toestand en het gevolg der koppeling bedoeld wordt, is meer dan graveleus. 9) ?

10) omdat uit een *leen*goet niets mag verdwijnen daar het den heer toebehoort.

11) Ik versta: item, nog een koerken (van 't bordeel) waar (na veel brassen) men noten zingt die de vercken aten, het is leengoed (cf. *hoere* dat Kil. afleidt van *hueren, louer*) maar daar gaat veel uit (zie verder de kalfkens en voskens), hovende onder den overdadigen (= onghetijdigh zie Kil. op *ontijdigh*) driesch (een driesch is een *braakland*).

12) Een *kalffken* is wat de studenten nog heeten volksetymologisch uit *vomir*, un veau, een braaksel.

Kabbelen bet. bij Kil. ook *braken.* (In de omstreken van Tongeren wordt nog gezegd: *ich bén kèbbelélich*). De *schoene bullen* zijn de bedlakens, en het was....

Fol. 10vo. 1) Zie Kil. in voce *her-ghewede*, *her-ghewaede* = krijgstoerusting. Cf. Ducange i. v. *Hergewede* en *Hergeweth*.

2) = bonnet.

3) *vonder* of *vondel* (uit *ponticulus*), brugje. *Keer* bet. draaiing, omweg (Kil. keerwegh).

4) in Limburg *geleg* = habitatio. 5) = anus (Kil.).

6) = vuil gezwel rond de geslachtsdeelen (Kil.).

7) Zie Kil. i. v. *koude pisse* en *druypen*.

8) Ik versta: item, nog een volle krijgstoerusting, verspreid door gansch het land, en vooral in Napels en Spanje, en deze (de Nederlanden) landen mogen ook wel meegaan, dienende onder een koning die zalf noodig heeft, hovende onder den man met het bonte kapje, gelegen tusschen Hercules' pilaren (de beenen), door de Broekstraat, aan een sluis, bij het keervonder, waar de levende geesten (of platluizen) wonen; bij een warande vol klein wild gebraad, wit en rood, onder een doode huisvesting, bij 'n kranken aars, dienende met twee leenjagers (teelballen) en een meier (teelstok), Regenoten, een vuil gezwel der geslachtsdeelen enz.

9) renten zoolang wetens en willens laten oploopen, dat de eigenaar ten slotte deze renten niet meer kan betalen en de rentenier zich den grond tegen kwijtschelding van deze opgehoopte renten wil toeeigenen en daarom den rentplichtige daagt voor den cijns.

10) die afgelegd kan worden.

11) voor een rent die gelicht kan worden, erf (eigendom) weten te krijgen, omdat men de lieden bedreigt met beschaming of beslaglegging op hun goederen.

12) renten koopen aan $5\frac{1}{2}$ p. h. die aan $7\frac{1}{2}$ p. h. en niet minder te lossen zijn. 14) opdat.

13) *tuytelen* bij Kil. = tuyschen, tommen, tommelen = troggelen.

Fol. 11. 1) Het overige van fol. 11 staat in blanco, alsook het verso.

Fol. 12. 1) *te hande ende monde coemen*. Het releveeren, de leenroerige hulde, was in twee gevallen verplichtend: *a*) als het leengoed van eigenaar veranderde *b*) bij het inhuldigen van een nieuwen leenheer. In dit laatste geval heette het releveeren *te hande ende monde coemen*, *relief de main à bouche* (zie De Borman: *De livre des Liefs du comté de Looz — Préface* I, II, III, IV, V, en passim.

Het releveeren was eene persoonlijke daad, doch later gebeurde dit door procuratie. Later werd dit een eenvoudige formaliteit die enkel de ontvangst van een fiskaal recht ten doel had.

2) = bij erfenis overgaan (Kil.). 3) = dan een pot wijns.

4) *inquisitie ende executie doen* = onderzoeken, en de wet doen uitvoeren.

Fol. 12vo. 1) verschrijving voor *hij*. 2) = hofbode (cf. fr. *le chasseur* in een koffiehuis).

3) als voorgaande. 4) = in dienst nemen (Kil.).

5) onleesbaar woord, wellicht *en* of *te*.

6) *manschap* „officium sive obsequium viri, homagium, vasselagium" (Kil.).
7) de overige letters zijn onleesbaar. Wellicht *daer* of *dan*.
8) = uit eigenlijk recht en uit recht van de gedane boete.

ALVA'S BRIL.

Dat het bekende rijmpje: »Op den eersten April verloor Alva zijn bril" in de plaats is gekomen van: »Alva kreeg een bril op zijn neus", zal na het opstel van prof. Fruin in dit Tijdschrift XI, 25 vlgg. wel door niemand betwijfeld worden. (De afleiding *brillen* van *breidelen* zal nu ook wel voorgoed afgedaan hebben). Maar ook de onderstelling van dezen geleerde, »dat het rijmpje, hoe oud het mag wezen, niet meer is dan eene verbastering van het oorspronkelijke gezegde, uit enkel misverstand ontstaan", is niet alleen aannemelijk, maar zelfs zeer waarschijnlijk. Er heeft nl. inderdaad eene afbeelding bestaan van Alva met den bril op den neus.

In de Mémoires van Aubéry (Paris, 1680) lezen we op blz. 38: »Quand il (le Comte de la Mark) eut surpris la Brille, qui veut dire lunettes en Flamand, il se fit peindre dans un grand Tableau, et le Duc d'Albe aussi, auquel il mettoit des lunettes sur le nés par derriere pour se mocquer de luy, estant un terme de mépris en Hollande, pour dire qu'on manque de lumiere."

R. Roukema, de vertaler dezer Mémoires, geeft de laatste woorden aldus weer (bl. 43): »alzo veragtender wijze willende te kennen geven, dat hoe fijn en doortrapt hij ook wezen mogte, egter om wel te zien nog een Bril van noden hadde". Bijna letterlijk is dit overgenomen door G. van Zonhoven, die in 1732 een 2en druk bezorgde van W. Meerman's Comoedia Vetus.

Als de door Aubéry bedoelde schilderij in het bezit van Lumey gebleven is, zal ze wel verloren gegaan zijn. Maar de beschrijving is duidelijk genoeg. We zien in onze verbeelding

den duivelachtigen lach, waarmede de ruige Watergeus over den schouder van den somberen Dukdalf heen dezen den bril op den neus drukt. Maar hoe gemakkelijk kon men daarin niet zien, dat hij hem den bril afnam en, zooals Meerman (Com. Vet. bl. 35) het uitdrukt, zelf »een Bril (sagh) te bekomen, daer mede (hy) over de gantsche zee konde kijcken."

Zooveel te eerder kon men tot eene verwarring komen, doordat de *bril* als praam of klem wel bekend was bij hen, die met paarden omgaan, maar de groote hoop al vroeg dit werktuig niet meer kende, zooals blijkt uit Plantijn, die *brillen verkoopen* reeds opgeeft als »vendre ou bailler de bourdes, nugas dare" en uit de verklaringen, die Aubéry en Roukema geven.

Dat de bij Aubéry vermelde bijzonderheid niet »pour le besoin de la cause" verzonnen kan zijn, is duidelijk: dan had hij verteld, dat op de schilderij Lumey den bril *afnam*, en niet dat hij hem Alva *opzette*.

P. LEENDERTZ JR.

NOG EEN EN ANDER OVER DE OUDOOSTNEDERFRANKISCHE EN DE MIDDELFRANKISCHE PSALMEN.

I.

Mijn vriend Cosijn is in dit Tschr. 15, 316 vlgg. opgekomen tegen de hoofdpunten van mijn betoog omtrent de wordingsgeschiedenis der Oudoostnederfrankische [1]) Psalmvertaling (z. Tschr. 15, 146 vlgg.). Naar zijn meening valt hier aan een alemanische prototype niet in 't minst te denken; is aan de lijst, op bl. 147 en 148 gegeven, geen bewijskracht voor een mfrk. „vorlage" toe te kennen; en hebben we in Pss. 18 en 53—73 de resten te zien eener oorspronkelijke reductie, geschreven in een oostnfrk. dialekt, dat ten gevolge der nabuurschap van Saksenland en Middelfranken saksische en mfrkische elementen in zich had opgenomen. Naar aanleiding hiervan zij 't mij vergund het volgende op te merken.

Cosijn herkent in de beide vormen *welimo* en *touferes*, die ik mij vi coactum verplicht zag voor alemanismen te houden, tekstverknoeiingen, naar 't hem voorkomt te herstellen in *welikemo* en *toufreres* (z. Tschr. 15, 321 vlg.). Een strict bewijs voor het goede recht dezer opvatting is natuurlijk niet te leveren. Edoch de omstandigheid, dat zóó een steen des aanstoots, de *i* van *welimo*, wegvalt [2]), en bovenal de overweging, dat behalve de twee gemelde vormen door mij niets is aangetroffen noch aangewezen, dat als stellig getuigenis voor alemanische herkomst zou mogen gelden (de bewering op bl. 319, dat de

---

1) Met betrekking tot dezen term (vgl. Tschr. 15, 316) verklaar ik, dat bij het bezigen daarvan door mij nooit aan iets anders dan aan de in 't oosten van Oost-Brabant, in Limburg en Rijnland thuis hoorende (zich hoofdzakelijk door den „umlaut" der lange vocalen en diphthongen kenmerkende) dialektengroep gedacht is.

2) Aan de omstandigheid, dat we bij een lezing *toufreres* een betere vertaling van den lat. tekst erlangen, is m. i. met het oog op de elders waar te nemen vergissingen des vertalers (vgl. Tschr. 15, 152 aanm. 2) niet al te veel waarde te hechten.

theorie omtrent een opperduitsch origineel op de grammatische analyse zou berusten, is een lapsus), nopen mij er toe het hoogstwaarschijnlijke van Cosijns scherpzinnige hypothese te erkennen en een alemanische herkomst zoowel als de daarmee samenhangende dateering (z. Tschr. 15, 157) niet verder in bescherming te nemen.

In verband met Cosijns bezwaar om woorden, als *berht*, *fram* etc. (z. Tschr. 15, 318 [1])), in de boven bedoelde lijst voorkomende, als bewijzen tegen de oorspronkelijkheid van Pss. 18 en 53—73 te laten gelden, veroorloof ik mij de aandacht te vestigen op Tschr. 15, 149. Volgens het daar opgemerkte wil noch kan ik het recht van een zoodanig schrappen bestrijden. Maar Cosijn gaat verder: hij twijfelt ook aan de bewijskracht van het overblijvende deel der lijst. Uit de poovere resten van het Limburgsch, zoo merkt hij op (Tschr. 15, 319), blijkt het, dat deze dialektengroep woorden kende, die (met hd. correspondeerende) in 't Dietsch niet zijn aangetroffen en toch gevonden worden in onze Psalmen. Kan het *quantum* niet veilig veel grooter worden genomen voor de tiende eeuw, waaruit ons noch Limburgsch noch iets van het Oostnederfrankisch bekend is? Kunnen, zoo meen ik als de hieruit volgende vraag te moeten concludeeren, naast *bīsa*, *duncal* enz. (z. Tschr. 15, 150 noot) niet ook de reflexen van een hd. *federah*, *guollīhhōn* etc. op nfrk. taalgebied in gebruik zijn geweest? Een volstrekt ontkennend antwoord hierop zal voorzeker wel niemand willen

1) Terzelfder pl. merkt Cosijn op, dat hij *sprinco* en *gestekit* onveranderd laat met het oog op den Teuthonista en zekeren bekenden conjugatieregel. Wat het hier bedoelde *sprynckel* van den Teuth. betreft zou ik intusschen willen vragen, of in verband met *tyckelsteyn*, *taiffel*, *gaffel*, *wentelen*, in dit vocabularium voorkomende, gemeld derivatum als bewijs voor een grondvorm met *nk* mag gelden. Ter verklaring der door mij voorgestelde verandering van *gestekit* zij gewezen op het in de Pss. voorkomend *stecke* infigar (vgl. ohd. *stecchēn* infigi), waarnaar we een p. prt. met *ck* zouden kunnen verwachten; intusschen is hier de mogelijkheid van een bij *stecken* (= ohd. *stecken*) infigere behoorend p. niet te loochenen. In 't voorbijgaan herstel ik hier de leziug *reidiuuagon* (Tschr. 15, 148) naar aanleiding van het in den Leidschen Will. aangetroffen *reydewaganon* 10, 12.

geven. Doch hoe aan den anderen kant een bewijs voor de werkelijkheid te leveren? Staan we hier niet, gelijk zoo vaak in de wetenschap, vóór een questie, „qu'il est facile de discuter, impossible de trancher"?

Gelukkigerwijze evenwel, en hiermee gaan we over tot de bespreking van Cosijns derde stelling, komen voor onze controverse nog andere gegevens in aanmerking: kriteria, die een besliste gevolgtrekking aan de hand kunnen doen. Ik bedoel drie kategorieën der in Tschr. 15, 151 vlg. uit de nfrk. bronnen geciteerde niet-nfrk. vormen en de aldaar op bl. 157 noot 3 vermelde monstervormen *suottera*, *witti* prudentiam, *witton* scire, *farwïtton* maledicebant, *vuittutdragere* legislator, *guoliccoda* (*guolikkeide* moet blijkens het ben. op bl. 78 opgemerkte buiten rekening blijven). Met *guoli(h)heide*, *rïhduoma*, *buohcstaf*, *ih*, *beceignedo*, *riechon*, *butriche*, *lief*, *emiceio*, *ropizot*(?[1]), *farthroza*, *lōz* zou desnoods de theorie der opneming van aan het naburig Mfrk. ontleende taalvormen in het Nfrk. van Pss. 18 en 53—73 in overeenstemming zijn te brengen; stellig verzetten zich echter daartegen *abir*, *habeda* (met *b* ter voorstelling der bilabiale spirans) en *e(i)ntisce*, *-en*, *anbranton*, *vuerolti*, *gistātodun*, die op bekende gronden kwalijk aan een noordmfrk. tongval zijn toe te kennen. En hoe zou men zich de aanwezigheid van misbaksels, gelijk *etige*, *teignon*, *farterron* (z. Tschr. 15, 153 noot 1) en *suottera* etc., *guoliccoda*, anders kunnen verklaren dan als het gevolg eener slordige, resp. mechanische transscriptie van *ezziche* (of *ezzige*[2])), *zeignon*, *farzerron*, *suozzera* etc.?

---

1) Vgl. Tschr. 15, 153 noot 1 en 155 noot 2. De in laatstgemelde noot voorgedragen theorie der mfrk. klankverschuiving kan Cosijns instemming niet erlangen, en dat wel, zooals hij mij schriftelijk meedeelde, op grond der omstandigheid, dat door haar de verschuiving in woorden met een uitsluitend in den „silbenanlaut" gesproken *p*, *k* onverklaard zou blijven. Maar wat belet ons aan te nemen (gelijk door Paul en mij stilzwijgend gedaan werd), dat hier analogie aan 't werk is geweest, dat m. a. w. in de periode, waarin **scăffes*, **johhes* etc. voor **scăpes*, **jokes* etc. in de plaats begonnen te treden, naar het voorbeeld dezer klankwijzjging ook in **scapōn*, **makōn* etc. de *p*, *k* door *ff*, *hh* vervangen werd?

2) Wanneer nam. de *g* niet van den schrijver van 't Wachtendonksche hs. her-

Mijns bedunkens kan in verband met deze gegevens het bestaan eener niet-nfrk. „vorlage" onzer nfrk. redactie moeilijk betwijfeld worden. Dat die »vorlage" in hetzelfde dialekt moet zijn geschreven, waarin Pss. 1—3 en 4—9 (vgl. Tschr. 15, 154 noot) zijn opgesteld, ligt vóór de hand; weliswaar wijst geen enkel der residua uit het origineel onvoorwaardelijk op zulk een taaleigen (vgl. Tschr. 15, 151 vlg.), doch het feit, dat laatstgenoemde Pss. en de andere fragmenten in hetzelfde hs. hebben gestaan (z. Tschr. 15, 146 noot 1), getuigt voor het bijeenhooren der beide redacties, van de eene als copie, van de andere als transscriptie (hetzij van twee verschillende handen afkomstig, hetzij van een zelfde hand, die de »vorlage" eerst eenvoudig overschreef, daarna, ongeveer na ps. 9, in zijn eigen dialekt overbracht).

Naast de woorden, in de boven bedoelde lijst vermeld, staan er in onze nfrk. Psalmen voorts andere, wier correspondenten in de hd. bronnen ontbreken, maar daarentegen wel zijn aan te wijzen in saksiche en nfrk. gedenkstukken of ook uitsluitend in de oudere saksische of angelsaksische literatuur worden aangetroffen. Op verschillende daarvan is de aandacht gevestigd door Cosijn (z. Tschr. 15, 320 vlg.): *tōhopa* (ags. *tōhopa*), *eft*, *echt*, *kriopan*, *forthora* dextra (saks., doch ook oostnfrk., vgl. den Teuthonista), *farkūth*, *burgisli*, *sān*, *rīth* torrens (vgl. ook, ofschoon met een anderen stam, mnd. *rīde*, *rīe* beek), *trego*, *kip(po?)*, *arvithi*, *hlōtha*, *swītho*; (te schrappen zijn hier evenwel *fakon*, *-inga* en *ginākon*; vgl. het volgens Lexer in Bruder Hansens Marienlieder voorkomend *mich vachet* en het o. a. in den md. Passional en 't ripuar. Marienlob aangetroffen *nēken*, *nēcken*). Vgl. verder nog *adro* (met het os. *adro*), *gelovo uurthun* obriguerunt gl. 409 (met het mnl. *gelove* uitgeput), *genuuert* conspectu (met het os. *genuuuar*, *genouuar* praesens), *ir-*, *refangan* *-on* increpare, arguere (met het ags. *forht āfongen* perterritus),

---

komstig is, maar alreede in het origineel stond als min nauwkeurige spelling van *ch* (vgl. in den Leidschen Will. 72, 8, *fluoghe* voor *fluoche*).

undirthūdig subjecta (met het ags. *underđēdan* onderwerpen), *wāl* abyssus (met het ags. *wǣl*). Cosijn trekt uit het door hem geciteerde materiaal het gevolg: het Nfrk. der Psalmen bevat saxonismen (uit de ags. woorden is het bestaan van os. correspondenten af te leiden) en het opnemen daarvan wijst er op, dat gemeld dialekt in een aan het saksisch taalgebied palende streek thuis hoorde. De mogelijkheid van het hier onderstelde wensch ik geenszins te betwisten. Toch zij 't mij tevens vergund op het volgende de aandacht te vestigen. *Hlōtha* (aan welks samenhang met het ohd. *landeri*, z. PBB. 17, 319, ook m. i. niet valt te twijfelen), *farkūth*, *suītho* en (we kunnen 't er bij voegen) *sūthon* (vgl. ook *sūden* in den Teuthonista) staan zeker onder de verdenking van uit het Saksich te zijn ontleend. Maar getuigt hun aanwezigheid in ons oostnfrk. taaleigen daarom onvoorwaardelijk voor de onmiddellijke nabuurschap van Saksenland? Ook in ripuarische bronnen, ja zelfs in een zuidmfrk. tekst vinden we deze of soortgelijke indringers: *swīde* in 't nederrijnsche Brevier, *ingesīde* in den zoogen. Straatsburger Roland (z. Weinholds Mhd. gr. § 217) en *sūthenewind* in den (zuidmfrk.) Leidschen Williram 39, 10 en 16. En wat de andere »saxonismen" betreft, zoo zou ik de vraag willen stellen: wanneer onze onbekendheid met het vocabularium van 't Oostnfrk. der 10de eeuw ons verbiedt het bestaan van toenmalige oostnfrk. correspondenten van een ohd. *federah*, *guollīhhōn* enz. te loochenen, moet dan diezelfde omstandigheid niet evenzeer met betrekking tot eventueele correspondenten van **tōhopa*, *eft* enz. gelden voor gemeld dialekt en voor het Middelfrankisch, van welks tiendeeeuwschen woordenschat we ook juist niet bijster veel af weten?

Intusschen wat hiervan zij, de hoofdzaak, waarom het in dezen, ondanks ons twistgeschrijf, zoowel Cosijn als mij te doen is, blijft onaangetast. Tegenover Jostes' bewering zijn en blijven voor ons de taalvormen van Pss. 18, 53—73 en de (niet uit Pss. 1—9 herkomstige) Lips. Glossen, voorzoover ze als de normale mogen gelden, niet genoeg te waardeeren getuigenissen voor de grammatica eens taaleigens, dat innig met de

basis van ons Middelnederlandsch, het oude Westnederfrankisch, verwant is. En ook omtrent de beoordeeling der abnormale »belege", als *hērren*, *dumben* enz., *entiscen* enz., *unser* enz. (z. Tschr. 15, 161 vlgg.), kan tusschen den tegen- en den voorstander van de oorspronkelijkheid dier Psalmen geen verschil van gewicht bestaan: terwijl de een daarin residua der zuidmfrk. »vorlage" meent te moeten herkennen, kan de ander daarin moeilijk iets anders zien dan onder den invloed van het naburige Noordmfrk. staande flexievormen; voor beiden kunnen ze niet gelden als echte elementen van een morphologisch systeem, dat we voor ons oostnfrk. dialekt alleen uit de regelmatig terugkeerende vormen mogen opmaken.

II.

Uit eene collatie van het *ms. Diez* is mij gebleken:

primo dat hetgeen in Tschr. 15, 140 vlgg. omtrent de lezingen van dit hs. werd meegedeeld, juist is, behalve wat betreft *faruuatanunussi* 58, 14 (de tusschen de beide *n*'s staande letter kan ook als *n* gelezen worden), *antfingere* 58, 17 (ms. *antfengere*), *leiden* 59, 11 (de opmerking geldt alleen voor het eerste *leidon*), *totruoni* 61, 11 (ms. werkelijk *giotruoni*), *to* 61, 11 (ms. *te*), *auauuega* 62, 2 (ms. *auauega* of *anauega*), *iruhauun* 63, 8 (ms. *iruhauan*), *horni* of *horin* 68, 32 (ms. *horni*[1])) *rehnusse* 70, 2 (ms. *rehnussi*), *uuitut* 70, 4 (men kan inderdaad zoowel *uuitat* als *uuitut* lezen), *namon* 73, 7 (ms. *namin*); (men verandere ook bl. 141 de cijfers 63, 3 in 63, 5 en bl. 142 het cijfer 7 in 73, 7);

secundo dat de uitgevers der Psalmen daarenboven nog op andere plaatsen den tekst van 't hs. niet getrouw hebben weergegeven, nam. 54, 8 *eudi* (ook te lezen *endi*), 54, 16 *selethe* (ms. *selethen*), 54, 17 *riepo* (ms. *rieps*), 54, 20 *genetheron* (ms.

1) Wat intusschen van gering gewicht is, aangezien de tweede copiist niet zelden de *i*-punt verkeerd plaatst.

ginetheron), 54, 21 *forchtedon* (ms. *forchtidon*), *ini* of *mi* (ms. duidelijk *mi*), 55, 6 *githahti* (ms. *gethahti*), 55, 7 *bergin* (ms. *-on* of *-in*), 55, 13 *sila* (ms. *sela*), 56, 3 *ic* (ms. *ik*), 56, 6 *irthon* (ms. *erthon*), *guolikkeide* (ook te lezen met *hh* of *kh* wegens de overeenkomst, in het schrift van den eersten copiist waar te nemen tusschen de *k* en een der twee voor *h* gebezigde teekens; 56, 9 duidelijk *guolihheide*), 56, 10 *bigian* (ms. *begian*), 57, 6 *gehorin*, *touferis* (ms. *gihorin*, *touferes*), 57, 8 *sina* (ms. *snin*), 58, 6 *thinco* (duidelijk in 't ms.), *ni* (ms. *ne*), 58, 9 *thiu* (ook te lezen als *thin*), 58, 14 *inde* (ms. beide malen *in*), *uuirthun* (ms. *uuerthun*), 58, 17 *morge* (ms. *morgen*), 59, 3 *genathodos* (ms. *ginathodos*), 59, 4 *irtha* (ms. *ertha*), 59, 6 *teikon* (de vóór *n* staande letter is onherkenbaar), 59, 14 *leidon* (ms. *leiden*), 60, 7 *iar* (ms. *jar*), 61, 5 *mundi* (ms. *munde*), 61, 6 *imo* (ms. *mio*), 61, 9 *gietit* (ms. *gutit*), 63, 2 *ic* (ms. *ik*), 64, 7 *gigurdit* (ms. *gegurdit*), 64, 10 *te* (ms. *ti*), 65, 7 *scauuot* (ms. *scauuuot*), 65, 14 *ic* (ms. *ik*), 67, 16 *sueuot* (ms. *sneuot*), 68, 6 *uuoist* (ms. *uueist*), 68, 7 *gescemdit* (ms. *gesceindit*), 72, 18 *faruuurpi* (ms. *faruurpi*).

Omtrent de lezingen van het handschriftje, waarin ons Pss. 1—3 zijn bewaard gebleven, kan ik na een vergelijking meedeelen, dat 1, 4 *uuint* staat (niet *uumt*), 1, 5 *rechtero* (niet *rekhtero*), 2, 2 *inde uuithar* (niet *in uiuthar*), 2, 6 *sagende* (niet *sugente*), 2, 7 *thik* (niet *thih*), 3, 3 *ubhenoude* (niet *obhenoude*). Onbeduidende feilen, als *mioz* 1, 6, voor *nuoz*, en dgl., laat ik onvermeld. In 2, 4 is uit het geknoei des schrijvers niet op te maken, of hij *bescoffen* dan wel *bescofen* bedoeld heeft (vgl. de correspondeerende glosse 107 *bescofon*).

In verband met een en ander is aan het in Tschr. 15, 269 ter aanvulling van Tschr. 15, 146 vlg. medegedeelde nog het volgende toe te voegen:

bl. 146 noot 1, misschien is *bescofon* der gl. de oorspronkelijke lezing, waaruit *bescofen* in de copie van ps. 2, 4 verknoeid is — bl. 147 bovenaan, l. *fetherac* (vgl. Tschr. 15, 140) — bl. 154 alinea, schrap *thih*, voeg achter *ik* etc. nog *thik* te 2, 7, en l. *ubhevonde* — bl. 156 noot 1, schrap (in verband

met de lezing *sagende*) hetgeen over *sagente* gezegd is — bl. 159 noot 3, schrap *-fingere* (in verband met het boven omtrent 58, 17 meegedeelde) — bl. 161, noteer als mfrk. nog *selethen* dat. sg. 54, 16, en vergelijk met betrekking tot den sing. ter vertaling van een plur. (»habitationibus") *fuoti mīna* pedibus meis 56, 7, *thiadi* gentibus 56, 10, *kinnebaco* molas 57, 7, *einde* finibus 60, 3, *guode* bonis 64, 5, *legerstede* cubilibus gl. 631, *verthe* itineribus gl. 963 (bij het tweede en derde dezer citaten zou men desnoods aan een schrijffout kunnen denken, bestaande in het weglaten der streep, welke de achter de slotvocaal gesproken *n* moest voorstellen; uitgesloten is zulk een mogelijkheid evenwel voor *fuoti* wegens het begeleidende *mīna* en voor de vier laatste vormen, aangezien hier de dat. pl. *eindon*, *guodon*, *legerstedin* of *-on*, *verthin* of *-on* zou moeten luiden [1])) — bl. 167 onderaan, voeg aan *einde*, *heinde* nog toe *gesceindit*.

Ten slotte zij er nog op gewezen, dat, behalve *mīna* 65, 14, en *rechta* (vgl. Tschr. 15, 170), ook *mīna* in het zooeven aangehaalde *fuoti mīna* als getuigenis voor een dat.-instrum. sg. masc. ntr. moet gelden. (Over dezen uitgang alsmede over enkele andere punten, in Tschr. 15, 146 vlgg. ter sprake gekomen, hoop ik nog elders iets in 't midden te brengen).

Groningen. W. VAN HELTEN.

1) Een werkelijken plur. hebben we daarentegen te zien in de *i*-stammen *fluodi* fluctuum 64, 8, *crefte* virtutum 67, 18; 68, 7, wier suffix te vergelijken is met de voor den gen. pl. der *i*-declinatie gebezigden uitgangen, die we o. a. aantreffen bij Williram (*uuurme* 18, 4, *kebese* 103, 2, *hente* 112, 11) en in het Weensche Notker-ms. (*diet*ȝ, *dieti*, *giscrifte*, *giluste*, *ketāti*, z. Sitzungsberichte der Wiener Akad. der Wissensch. philos.-hist. kl. 81, 274 en 337).

MNL. *APER*.

Van dit, naar 't wel schijnt uitsluitend Utrechtsch adjectief met de bet. van: »open, vacant, onbeheerd" geef ik — met de welwillend verleende toestemming van den Heer Verdam — de plaatsen, gevonden sedert in het *Mnl. Wdb.* het destijds nog onverklaarbare woord *Apergoet* werd afgedrukt. Ook zonder eenige poging tot nadere opheldering lijken mij die plaatsen merkwaardig genoeg om eene »apere" bladzijde aan 't slot dezer aflevering te vullen.

Van ... guede, dat gestolen waer off dat *aper* wair off dat gevonden waer, *Bijdr. en Med. Hist. Gen.* 9. 85 (a°. 1450 ±). Van ... *aper* goede, *Ald.* 88. — Dat het geheele platte lant... *aper*, desert ende als een wildernisse onbeheert sall blijven liggen, *a. w.* 10, 123 (a°. 1576). — Waart sake, dat die Dykgraaf ... op eenen stuck dycks een schup, of spade vonde steken, zoo dat [*immers ten teeken dat*] die dÿk *aper* lage, en niemant des selven dycks beheerde, ofte en bekende dat hy zyn waar, zoo zal *enz. Utr. Placaatb.* 2, 70*b* (a°. 1537). Want hy dien dyk *aper* en ongeheerd vind, *Ald.* — Also 't... eyndt dycks leggende was *aper*, onbeheert ende ontrepareert, *Reg. e. stukk. v. d. »aperen dijck" te Honswijck* f°. 1 v°. (a°. 1590; *Rijksarch. Utr.*). Het eyndt dycks es blyven leggen *aper*, onbeheert en van niemant bekent, *ald.* f°. 5 (zie ook f°. 242). — terff (blijft) leggen *aper* en verwoest, *Request a. h. ger. v. Utr.* April 1619 (*R.-A. Utr.*).

Misschien ten onrechte, doch voorshands verdacht komt het gebruik van *aper* mij voor in: »Ick doe kondt... mit desen *aperen* brieve" (*Reg.* als boven, f°. 130 v°.), dewijl *aper* overal elders wel *vacans*, doch nooit *patens* schijnt te beteekenen.

Als geslachts- of als mansvoornaam? vindt men *Aper* in *Oudste Stadrek. v. Dordrecht* blz. 9 (*Hanne van Vorne Apers sone;* a°. 1286 ±) en *Rek. v. Gent*, 1376—1389, blz. 130 (*Item ... Franse Aper van* enz.; a°. 1378 ±).

Maart 1897. A. BEETS.

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS DER UIT HET FRANSCH OVERGENOMEN WOORDEN IN HET NEDERLANDSCH [1]).

II. De uit latijnsche *c* ontstane fransche klanken in het Nederlandsch.

Daar ik mij heb voorgenomen in deze studiën op den voorgrond te stellen het onderzoek naar de afkomst der uit het Fransch overgenomen woorden in het Nederlandsch, is het raadzaam de latijnsche, niet de fransche klanken als punt van uitgang te nemen. Immers, dán alleen kan het volle licht vallen op de verschillende manieren waarop dezelfde klank zich in het Centraalfransch aan de eene zijde, en aan den anderen kant in de noordfransche dialecten heeft ontwikkeld, wanneer men die verschillende vormen naast elkander plaatst.

Men kan zich echter bij de studie der overgenomen woorden ook op een ander standpunt plaatsen; men kan nl. de aandacht in de eerste plaats willen vestigen op de veranderingen die de fransche klanken in den mond van Nederlanders hebben ondergaan. Het spreekt vanzelf dat men zich in dat geval niet behoeft te bekommeren om den oorsprong der fransche klanken. Wat doet het er toe of fr. *ch* uit lat. $p + yod$ of uit lat. $c + a$ is ontstaan, wanneer wij slechts verlangen te weten wat er van fr. *ch* ten onzent is geworden? Is dat het einddoel der onderzoekingen, dan heeft de groepeering die aan dit artikel ten grondslag ligt, geen zin; immers uit lat. *c* zijn in het Fransch de meest verschillende klanken voortgekomen.

Op gevaar af van het verwijt te verdienen dat ik op twee gedachten heb gehinkt, wilde ik toch, na in de eerste plaats de dialectquestie behandeld te hebben, de vraag naar de veranderingen die fr. *ch*, *c* in het Nederlandsch hebben ondergaan,

---

1) Zie dit Tijdschrift XV, p. 172, en „Taal en Letteren" 1897, p. 97.

niet onbesproken laten. Evenwel, daarvoor was het noodzakelijk dat ik mij niet beperkte tot de fr. *ch*, *c* die uit lat. *c* zijn voortgekomen; ik moest ook vermelden wat er van de fr. *ch* was geworden die niet uit lat. *c*, doch uit een anderen, latijnschen of germaanschen, klank was ontstaan. Daartoe nu dient het Aanhangsel, dat, ik besef het, aan mijn artikel een eenigszins hybridisch karakter geeft; ik verzoek den lezer dit wel te willen vergeven.

A. De latijnsche *c* in het centraalfransch.

Ik begin met den lezer te verwijzen naar de heldere en beknopte studie welke Gaston Paris, in het Jaarboek voor 1893 van de »École pratique des Hautes Études", gewijd heeft aan »L'altération romane du *c* latin" en welke door Schuchardt is besproken in het Lit. bl. f. germ. u. rom. philol. 1893, kol. 360.

De latijnsche *c*, die vóór *e*, *i* praepalataal, vóór *a* mediopalataal en vóór *o*, *u* postpalataal was, heeft zich, tengevolge van die verscheidenheid van uitspraak, in het Romaansch verschillend ontwikkeld naar gelang van den klinker waarvóór zij geplaatst was. Terwijl *corpus cors* werd, is *carrum char* en *cervum cerf* geworden: vóór *o*, *u* en ook vóór eene consonant is *c* onveranderd gebleven (I), doch zoowel vóór *a* als vóór *e*, *i* heeft zich na de *c* een *yod* ontwikkeld, waarop *cj* tot *tj* is geworden; daarna is de palatale spirans *j* in de linguale spirans *ch* (de »chuintante") overgegaan. Zoo werd *c* tot *tsj* en op dezen trap bevindt zich in het Oudfransch de lat. *c* vóór *a* (II). Vóór *e*, *i* is de linguale spirans nog verder, en wel in de verwante dentale spirans *s* veranderd; het resultaat was hier dus *ts* (III).

Doch, terwijl vóór *o* en *a* de *c* in alle posities op dezelfde wijze is behandeld, heeft zij vóór *e*, *i* nog andere vormen aangenomen dan *ts*, naar gelang van hare plaats in het woord. Men zie hiervoor de monographie van Dr. Adolf Horning, getiteld: »Zur Geschichte des lateinischen *c* im Romanischen" (Halle 1883). Men moet onderscheiden **1.** de *c* vóór *e*, *i* wan-

neer deze door een consonant gevolgd werden, en 2. dezelfde groep vóór een klinker, in welk geval dus de *e*, *i* in hiatu staan; verder moet men den klank dan nog afzonderlijk beschouwen in de verschillende posities die hij in het woord kan innemen. Ziehier in het kort onder welke vormen de lat. *c* vóór *e*, *i* zich in het Centraalfransch vertoont: *ts*, *is* (zachte *s*), *iz* (*z* = *ts*), *s*. Men vindt:

A *ts* in groep 1 aan het begin van het woord (*cervum cerf*) (α) en in het midden van het woord na eene consonant (*monticellum moncel*) (β); in groep 2, in het midden van het woord (*faciamus façons*) (α) en aan het einde van het woord (*lacium* voor *laqueum* [1]) *laz*, *pelliciam pellice*) (β).

B *is* in groep 1, wanneer *c* intervocaal is (*racemum raisin*).

C *its* in groep 1, in den uitgang *-cem* voorafgegaan door een klinker (*vocem voiz*; uitgezonderd *pacem pais*).

D *iss* in groep 1, wanneer aan *c* onmiddellijk *s* voorafgaat (*vascellum vaissel*).

In het Oudfransch reeds heeft zich het eerste element van *tch*, *ts* aan het tweede geassimileerd. Wanneer dit is geschied, is moeielijk te bepalen; waarschijnlijk tegen het eind der 12e of in de 13e eeuw (Grundr. rom. phil. I, p. 586; Darmesteter, Grammaire historique I, p. 135).

B. De latijnsche *c* in de noordelijke dialecten.

Van het hoogste belang voor het onderwerp dat ons bezighoudt zijn de van het Centraalfransch afwijkende ontwikkelingen die *c*, in sommige der bovengenoemde posities, vertoont in het Noorden van Frankrijk. Ik wil deze afwijkingen beknopt mededeelen en bedien mij, om herhalingen te vermijden, van de cijfers en letters die ik hierboven aan de verschillende groepen van taalvormen gegeven heb. De twee hoofddialecten in het Noorden van Frankrijk en in Zuid-België zijn in het Westen het Picardisch, ten Oosten daarvan het Waalsch; de grens

1) Zie voor dezen vorm G. Paris l. c. p. 83 N. 3.

die ze van elkaar scheidt, ligt tusschen Binche en Charleroi (Mélanges wallons p. 108). Het Picardisch vormt, evenmin als het Waalsch, een ondeelbaar geheel; in de Middeleeuwen althans vertoonen zich, naar het schijnt, niet alle eigenaardigheden die men gewoonlijk »picardisch" noemt, over het geheele gebied. Wij komen hierop terug. Ziehier de punten van verschil waarvan wij spraken:

II. In plaats van *tsj* (*ch*) vóór *a* heeft het Picardisch de onveranderde lat. *c* (*k*). Zie: Karl Beetz »*C* und *Ch* vor lateinischem *a*", Darmstadt 1887. Het Waalsch heeft *ch*. Ik treed hier niet in bijzonderheden; met name stel ik tot later uit de behandeling der vraag of overal, op het picardisch gebied, lat. *c* den klank *k* behield, zoowel vóór de onveranderde lat. *a*, als voor de in *e*, *ie* veranderde lat. *a*.

III A. In plaats van *ts* heeft het Picardisch *tsj* (geschreven *ch*), dat eene latere ontwikkeling van *ts* schijnt te zijn (Horning, o. l. p. 43, Suchier in »Grundriss der rom. phil." I, p. 580). Zie: Oswald Siemt »Ueber Lateinisches *c* vor *e* und *i* im Pikardischen", Halle 1881. In sommige »geleerde" woorden (b. v. *grace*) heeft het Picardisch *ss* = lat. *c* vóór *i* + vocaal (Siemt p. 17). Voor nadere bijzonderheden zie later. Het Waalsch heeft hier *ts*.

C. In plaats van *its* heeft het Picardisch *is*.

D. De noordoostelijke dialecten ontwikkelen in de groepen *sca*, *sce*, *sci* de *c* tot een gutturale fricatief (χ). Zie: This, »Mundart Falkenberg" p. 34, Horning in »Langue et Littérature françaises p. 27 en 29. Over de grens van dit verschijnsel zie Romania XIX, p. 80. Over het Picardisch, zie p. 98.

De verdere afwijkingen hebben geen belang voor de studie der door ons overgenomen woorden.

Wat de door mij vermelde assimilatie van *t* aan *s*, *sj* in de groepen *ts*, *tsj* aangaat, zoo merk ik op dat in sommige streken de *t* thans nog wordt uitgesproken; ik noem St. Hubert (Luxemburg; Marchot p. 24 *tchamp* maar *sink cingula*), en Couvin (Revue de l'Instr. publ. en Belg. XXIX, p. 221 *tchamp*; *approtche*).

C. De middelnederlandsche woorden.

I.

Lat. *c* blijft *k*.

Dit is, zooals wij zagen, het geval wanneer zij vóór consonant of *o*, *u* staat (1). Bovendien blijft lat. *c* onveranderd in »geleerde" woorden, waarin zij vóór *a* staat; wij kunnen hierbij voegen de uit het Germaansch of van elders in het Fransch overgenomen woorden, die aldaar zijn ingedrongen nadat de lat. *c* vóór *a*, *e*, *i* was veranderd (2).

1. *cresmier; creste; crootse; taecse* (Segh.) — *brackoen; succoers.* — *schors; schorseneel; schuren* (lat.?); *schoelje* (volgens Franck behoort het tot de familie van fr. *écouvillon*. Doch hoe zou het daarmede samenhangen? Het zou eerder wijzen op ofr. **escoille*. Doch het is pas nieuwnederl. en de *s* vóór conson. is in het Fr. reeds tegen de 13e eeuw weggevallen (Grundr. I, p. 586). Het schijnt mij toe dat het woord uit het Jodenduitsch moet gekomen zijn, zooals b.v. *schacheren*). — *brusc; harnasch; marasch* (Men lette op het verschillend accent; *moerás* is dus zeker uit het Fransch overgenomen, en men kan *harnasch* moeielijk van fr. *harnais* scheiden, niettegenstaande zijn germaansche accentuatie, want *harnisks* zou **hernsch* gegeven hebben, zooals *marisks* as. *mersc* heeft opgeleverd. Beide zijn dus Romaansch; zij wijzen op ofr. vormen *harnasc*, **marasc*. Naast *harnas* komt Mnl. *harnis* voor (Vgl. Hgd. *Harnisch*), waarvoor als etymon **harnisc* is aan te nemen. Nu treft men in het Ofr. aan: *harnas*, *harnais* naast *harneis* en deze beide vormen komen overeen met de veronderstelde etyma voor de mnl. vormen. Van het andere woord vindt men in het Ofr. de volgende vormen: *maresc*, *mares*, *mareis*. Daarnaast mogen wij echter een dial. *marasc* aannemen (Taal en Letteren 1897, p. 103). Volgens Wallenskjöld (Mélanges de philol. rom. dédiés à Carl Wahlund, 1896, p. 150 vlgg.) komt fr. *harnas* voort uit den nomin. *harnascs*, *harnais* uit den casus obl. *harnascu*, met metathesis van *sc* tot *cs* (*har-*

neis zou dan uit *harniscu* te verklaren zijn). Maar de ofr. woorden zijn, op weinige persoonsnamen na, door ons in den vorm van den casus obliquus overgenomen, en daar wij *harnasch* hebben, is er dus een tijd geweest waarin ook de accus. *harnasc* was. Men zou dus moeten aannemen dat eenerzijds naar den nomin. *harnascs* een accus. *harnasc*, andererzijds naar den accus. *harnais* een nomin. *harnais* is gemaakt. Met het oog echter op onze woorden *harnasch* en *moerasch* is het a priori waarschijnlijk dat *harnasc* en *marasc* dialectische vormen uit Noord-Frankrijk zijn en dat het verschil der vormen *harnas* en *harnais* door het verschil der taalwetten van het gebied waarin zij thuis hooren, te verklaren is). — *gordijn*.

2. *kaart; kadet; kapitein; caveerne; cabaret; kabas* (Het Mnl. Wk. vermeldt, naast een woord *kabas* in de beteekenis »mand", een ander *kabas* in die van »stempel", vanwaar zou komen de uitdrukking »den cabas slaan", d. i. »munt uit iets slaan", »zich op oneerlijke wijze verrijken". Het Ofr. kende slechts *kabas* in de beteekenis »diefstal, bedrog", zie Godefroy. In den Dict. van Darmesteter en Hatzfeld staat i. v. *cabasser*: »1. mettre dans son cabas 2. *par ext.* voler". Volgens deze opgave zou de beteekenis »diefstal" dus samenhangen met *cabas* = »mand", en zoo zou ook het bij Kil. vermelde »kabbas houwen" verklaard kunnen worden. Zou *cabas* = »stempel" wel Romaansch zijn?); *kabuis* (kool); *caboel*; *kabel; kalander; kalebas; kajuit; kamp; karkant; kamizool; acare; gamaiu.* — *frank; banket; blanket* (? Het komt in onze beteekenis in het Fransch niet voor); *coket.* — *autentijc; alembijt.* — *schabel; schalie; scharlaken; musschaet; schaerde; schermutselen; schouw; schampen* (?).

Wij zien hieruit dat fr. *k* bij ons *k* blijft, behalve na *s* en behoudens eenige uitzonderingen. Na *s* is *k* tot χ geworden. Deze verandering is niet dan natuurlijk in de woorden welke zijn overgenomen vóór den tijd dat ten onzent de germ. *sk* tot *sch* is geworden in den anlaut (Van Helten p. 155); ook dat aan het eind van het woord *sk* tot *s* is geworden, spreekt vanzelf (Van Helten, ibidem). Doch hoe is *sch* in de jongere

woorden te verklaren, welke zijn overgenomen nadat bij ons *sk*, *sch* was geworden, b. v. *schorseneel*? Hebben zij, daar in onze algemeene taal geene woorden zijn die met *sk* aanvangen [1]) den naastbijliggenden klank aangenomen? Hoe is de *sc* in *brusc* te beschouwen; is *sc* hier = *sch* (Van Helten p. 156)? Doch op de in het Wk. geciteerde plaats leest men *brusk*.

Merkwaardige uitzonderingen zijn *gordijn* en *gamaiu*. Ook *cortine* komt voor; b.v. Ro. 7959 heeft de tekst *gordine* en de variant *cortine*; evenzoo Ro. 14240. Volgens Franck is hier volksetymologie in het spel; wat hiervan zij, ik geloof dat hij ten onrechte *gardine* (dat hij met *garder* in verband brengt) scheidt van *gordijn* (dat door *gorden* zou hervormd zijn); immers het is waarschijnlijk dat wij hier met den phonetischen overgang van *o* in *a*, dien wij zeer vaak zullen constateeren bij de behandeling van *o* vóór den toon, te doen hebben. Van Helten (p. 175) brengt *gordijn* in verband met den door Ducange geciteerden vorm *cordina* »welks romaansche *c*, die wat intensiteit betreft tusschen de germ. *k* en *ǵ* inlag, als *ǵ* was overgenomen". Doch waarom is *bracoen* dan ook niet **bragoen* geworden? De vorm bij Ducange bewijst trouwens niets voor het middeleeuwsche Latijn; hij komt voor in een stuk van 1280 en is dus hoogstwaarschijnlijk uit het Fransch of eene andere romaansche taal terugvertaald in het Latijn. Indien dit zoo is, zou hij bewijzen dat hier of daar de *t* tot *d* verzacht was, en dan zou men met oog op onzen vorm een romaanschen met *d* mogen aannemen. Misschien zou men daarmede dan mogen vergelijken *bardessche* = *bartesche*. De verandering van *k* in *g* zou dan kunnen worden toegeschreven aan assimilatie van de tenuis aan de media, ten gevolge waarvan de eerste ook media zou zijn geworden. (Zie beneden). Wat *gamaiu* naast *camahu* = fr. *camahu* betreft, zoo treft het mij dat een dergelijke wisseling van *c* en *g* in het Fransch ook in andere namen van vreemde producten voorkomt en waarschijnlijk door hernieuwde ontlee-

1) Want skelet is niet een eigenlijk volkswoord.

ning te verklaren is; ofr. *ciclaton* naast *siglaton*, ofr. *acate*, thans *agate* (in overeenstemming hiermede mnl. *acate*, naast *agaat*), ofr. *musgade* naast *muscat*, *boucran* naast *bougran*, *joconse* naast *jagonse* (zoo ook in het Mnl., b.v. Rose 1031 tekst *jagonce*, var. *joconsen*). Vgl. ook mhgd. *galander* van *calandre*. Het is mogelijk dat men ook ter verklaring van *gordijn* de *c* als punt van uitgang moet nemen. In elk geval meen ik dat men nog niet tot volksetymologie zijn toevlucht behoeft te nemen. Immers de vorm *gourdène* wordt door Littré als Waalsch vermeld en *engourdinee* komt voor in een noordfr. tekst van de eerste helft der 13e eeuw, nl. de »Vie de César" van Jean de Tuin (uitg. Settegast, 186, 5). Aan deze getuigenissen zou men misschien kracht kunnen bijzetten door de volgende feiten: In het »Lexique Saint-Polois" (Rev. pat. gallor. I en II) vinden wij niet alleen *garàf* (= *carafe*), *gàrdinal* (= *cardinal*), *gamlòt* (= *camelote*), maar ook *gorè̆* (= *corinthe*). Het is evenwel niet waarschijnlijk dat deze overgang alleen in het Westen zou worden aangetroffen; de door Littré vermelde vorm en de overeenstemming tusschen het Mnl. en het Hgd. zou eerder doen vermoeden dat hij ook in het Noordoostfransch voorkomt. Nu vindt men wel in Falkenberg (This p. 31) de verandering van *k* in *g* vóór *r*, doch voorzoover ik weet niet vóór *o*. Ook in het Departement der Somme (Rev. pat. gallor. I, p. 287) vindt men *g* in *Crécy*. Vgl. voor de middeleeuwsche taal het »Poème Moral" p. 97, en Meyer-Lübke I, § 427, waar dezelfde overgang wordt vermeld, die echter nergens consequent schijnt te zijn voorgekomen. Ik bepaal mij er toe deze opmerkingen bijeen te zetten en kan geen vaste conclusie trekken; ik vermoed echter dat wij met een franschen dialectischen vorm te doen hebben.

Hoe is ten slotte *alembijt* te verklaren, dat in de 14e eeuw voorkomt? Is de slot-*k* reeds in het Fransch *t* geworden? De in de bovengenoemde »Vie de César" voorkomende vorm *amit* naast *amic* (Zie Einl. p. XXV) bewijst dat dialectisch de overgang van *c* tot *t* aan het eind van het woord ook in het Fransch voorkwam. Doch het mnl. woord zal wel uit de algemeene taal

zijn overgenomen, daar de *e* voor *a* alleen verklaard kan worden door ontleening uit de geschreven taal; immers het Fr. heeft altijd *a* gehad, al werd ook soms *e* geschreven. Mag men nu ook voor het Cfr. den overgang van *c* tot *t* aannemen?

II.

Lat. *c* wordt Ofr. *ch* (*tsj*), blijft dialectisch *k*.

Dit is het geval vóór lat. *a*. Wij onderscheiden de woorden waarin lat. *a* onveranderd is gebleven (1), van die waarin *a* tot *e* of (wanneer *a* betoond was), tot *ie* was geworden (2). Wij vinden ten onzent (α) soms *k*, (β) in enkele woorden *k* naast een reflex van fr. *ch*, terwijl (γ) andere woorden alleen op fr. *ch* wijzen.

1. α. *caetse; kampioen; kameel; caffoor; kastanje; calange; kalant; karonje; canceleeren; kanselier; kous; kans; kandelaar; kapoen; caproen; calijt; kamoos; kasteel; kastelein; kastijden; capement; kapiteel; caplijs; cariot; carretier; kastreeren; kabeljauw; karniere (knier); kaitijf. — schaveelen (?); schavot; schaars; seneschael; busscaelge. — calkoen* (wijst volgens het Mnl. Wk. op pic. **calcon*, ofr. **chaucon*. Dit komt echter, zooals aldaar wordt opgemerkt, niet voor; wèl ofr. *chalchain*, pic. *calkain* (God., = »talon", »chausson") en pic. *calquer* van lat. *calcare* (Zie Littré 1, 652 i. v. *côcher*). Waarschijnlijk heeft daarvan eene afleiding met het suffix *-onem* bestaan).

β. Dubbelen vorm hebben: *capeel* naast *tsapeel* (*sapeel, chapeel*); *carter* (zeldzaam) naast *tsaerter* (*sarter*, *scaerter*, *chartre*); mnl. *cambreie* naast nnl. *chambree*; mnl. *cautsiede* naast nnl. *chaussee*. Wij voegen hierbij *schansoen* naast *essanchon*, hoewel de *c* hier germaansch is.

γ. *Tsarel* (Sto. VII, 129; nl. Karel van Valois, koning van Frankrijk); *Tsampanois* (Alex. I, 1088), *Jampanoise* (Woer. 2406; vgl. voor deze schrijfwijze hieronder p. 102 *jockieren*; het komt mij voor dat wij hier slechts te doen hebben met eene poging om den fr. klank *ch* weer te geven; wel is waar zou *jakhals*, indien dit hetzelfde woord was als *chacal*, zie Franck i. v.,

bewijzen dat bij ons fr. *ch* tot *j*, de halfvocaal, kon worden; doch wegens het germaansch accent van *jakhals*, bevreemdend vooral daar het woord zoo laat is overgenomen, schijnt mij deze afleiding niet boven bedenking verheven); *Tsaertereus* (*Chartrois*); *essanchon; maersant*, *marchand; marisauchie; segrijn; chammerande; chantement; chanteeren.* — *sjerp; sjalot.* — *Scharnier* zou volgens Franck uit fr. *charnière* komen; in dat geval zou dit woord met *knier* (uit α) in groep β moeten worden geplaatst. Doch wegens de *sch* heb ik eenig bezwaar tegen deze afleiding. Het woord schijnt eerst in de 18e eeuw voor te komen (voor het eerst is het vermeld bij Halma). Kan het ook uit het Hgd. ontleend zijn? De *sch* = hgd. *sj* kan dan misschien verklaard worden door de analogie der woorden in welke aan hgd. *sch* (*sj*) bij ons *sch* beantwoordde, b.v. *schön* naast *schoon*. Dit verschijnsel komt meer voor: zoo zal ook wel *schans* te verklaren zijn uit hgd. *schanze*, en ook *schacheren*, *schorriemorrie*. Denzelfden oorsprong als *scharnier* zou ik aan *schabrak* willen toekennen en aan *karwats*, dat niet uit het Fr. kan komen, daar het laat is overgenomen en in de fransche uitspraak tijdens de ontleening ervan geen *t* meer in *ch* gehoord werd. *Schavuit* is geen bewijs voor nl. *sch* = fr. *ch*; Dr. Stoett (Noord en Zuid XII, p. 473) heeft mij er niet van overtuigd dat het van *chouette* komt; *schalmei* kan uit het Mhgd. zijn overgenomen, daar het eerst in de 14e eeuw voorkomt (Vgl. Tijdschrift XV, p. 201); *hapscheer* is niet het fr. *happe-chair*, doch omgekeerd zal dit laatste wel uit het Ned. zijn overgenomen.

Ik bepaal mij voorloopig er toe te constateeren dat de reflexen van fr. *ch*, vergeleken met die van fr. *k*, zeer in de minderheid zijn.

2. α *keitijf* (kan onder invloed staan van *kaitijf*, zie boven); *branke; hanke; clocke; taak*(?); *huken; cherque; wiket; poke.* — *losch* (fr. *louche*, lat. *lusca;* het is zeker fr., niet lat., vgl. Tijdschrift XV, p. 206 N. 2); *lasch* (fr. *lache;* lat. *lasca* voor *laxa*); *tasch; frasche.* — Twijfelachtig is *patriark* (: *starke* B. Y. III, 295, : *arch* M. L. III, 802). Zeker Germaansch is *clinket.*

β Kemeneie, *keminel* naast *chemeneie; kievetein*, *koverkief*, *meskief* naast *chieftein*, *meschief; roke* (: *coke* Ro. 9543) naast *rootse* (: *caboetse* Nat. Bl. V, 329,: *Antioche* Sto. II, 967, var. *toche*, *coche*); *broke* naast *brootse; torke* naast *toortse* (: *foertsen* Sacr. N. 1282); *bricke* naast *britse*. — *bardessche* naast *bartheghe* (het is nl. mogelijk dat *gh* hier dient om den palatalen fr. klank weer te geven; *gh* wordt in het Picardisch en in het Waalsch soms gebruikt om de zachte »chuintante" aan te duiden; zie Rom. XVII, 562 en Suchier, »Aucassin et Nicolete", p. 62. Het is waar dat in *barteghe* de *gh* dienen zou om de scherpe »chuintante" weer te geven, doch men zou haar als een onhandige schrijfwijze kunnen beschouwen, eene benaderende, zooals *j* in de bovenvermelde woorden *Jampenois* en *jockieren*); *livessche* naast *lavetse*, *levesse* (*lavas* is zeker niet Fr.).

γ Sier (*ciere*, *chiere*, *schiere*); *chevael*, *chevaelrie*, *chevaucie; baetseleer* (*bacheleer*); *artsier* (*archier*); *koetse; taets* (: *maetse* Wal. 9903); *maertse* (nnl. *mars*); *garnaats* (? Zie Wk. i. v. *garnate* 3); *trans* (?); *pertse* (*perche*). — *bres* (de germ. *k* is gelijk te stellen met de lat.); *pluis; lambruce; nisse* (?); *kornis; suikerij* (vervormd onder invloed van *suiker*?). — *moesje*. —

Niet hierbij behooren *bise*, dat waarschijnlijk komt van *bisse*, hetwelk naast *biche* voorkomt; *gebruseert*, dat alleen door verbastering van *brochier* kan komen (zooals het Wk. terecht zegt); *garsie*, dat wel niet met *échars* in verband zal staan.

Wij constateeren dat vóór in *e*, *ie* veranderde lat. *a* de vormen met *k* zeldzamer zijn dan die welke teruggaan op fr. vormen met *ch*.

Wat betreft de manieren waarop de fransche klanken hier zijn weergegeven, zoo stel ik de bespreking daarvan uit tot aan het eind van dit opstel. Alleen vestig ik de aandacht op het feit dat vóór *a*, gelijk voor *o*, *u*, *sc* tot *sch* geworden is; zoo ook vóór *e* uit *a*.

Welk verband bestaat er nu tusschen de vormen met *k* en die met *ts*, *s* enz., in het algemeen met een reflex van fr. *ch*?

A priori lijkt het antwoord zeer eenvoudig, nl. de woorden met *k* zijn uit het Picardisch, die met *ts* enz. uit de oudfransche algemeene taal overgenomen of uit het Waalsch. Toch zou, dunkt mij, dit antwoord niet juist zijn; er zijn althans argumenten aan te voeren tegen deze door haren eenvoud zoo verleidelijke verklaring. Dat de laat overgenomen woorden op *ch* wijzen is niet dan natuurlijk, want het spreekt vanzelf dat deze niet uit het dialect, maar uit de algemeene taal zijn overgenomen. Doch voor de oudere woorden is dit niet zoo zeker, en wel om de volgende reden: Wanneer wij de boven ingedeelde woorden beschouwen, dan merken wij op dat in groep 1 de verhouding der woorden met *k* tot die met *ts*, *s* eerder omgekeerd is als die der woorden van groep 2. Terwijl vóór de onveranderde lat. *a* de woorden met *k* de overgroote meerderheid vormen, zijn zij vóór de veranderde lat. *a* in de minderheid; omgekeerd, terwijl vóór onveranderde lat. *a* zeer weinig woorden met *ts* worden aangetroffen, zijn de woorden waarin vóór de veranderde lat. *a ts* = lat. *c* staat, vrij talrijk. Onder de woorden waarin vóór *a* lat. *c* tot *ts* is geworden merken wij op: 1 eigennamen. 2 *tsaertre*, *maersant*, *marisauchie*, die (Beetz l. c. p. 36) ook in picardische charters met *ch* geschreven worden, dus reeds door het Pic. uit het Centraalfransch waren overgenomen. 3 *chammerande*, *chanteeren*, *chantement*, *sapeel*. (*segrijn* is laat overgenomen). Daar nu de eigennamen vanzelf hun oorspronkelijken vorm behouden, is alleen van de onder 3 genoemde woorden zeker dat zij aan de algemeene fransche taal zijn ontleend. Verreweg de meeste woorden zijn dus uit het dialect overgenomen. Hoe rijmt nu echter hiermede het feit dat vóór veranderde *a* zoovele woorden *ts* hebben? Het is waar dat *cheval*, *bacheler* reeds vroeg in het Pic. waren gekomen uit het Cfr., doch met de andere woorden is dit niet het geval. Dat wij in deze een reflex van *ch* aantreffen, maakt dus waarschijnlijk, dat in het Pic. *zelf* vóór *e* uit *a c* tot *ch* werd. Want indien men aannam dat *ch* in onze mnl. woorden per se op het Centraalfransch wees, zouden

wij blijkens onze hedendaagsche taal in het eene geval (nl. waar *k* vóór *a* staat) uitsluitend uit het dialect, in het andere (waar *k* vóór *e* uit *a* staat) vooral uit het Centraalfransch geput hebben; deze conclusie zou noodzakelijk zijn. Zij is onaannemelijk, want het ligt voor de hand dat in beide gevallen de algemeene taal uit hetzelfde taalgebied heeft overgenomen. De ontleende woorden wijzen dus voor een deel — en hierop komt het aan — op een taalstreek waarin vóór onveranderde lat. *a* de lat. *c k* bleef, en waarin vóór veranderde lat. *a* de lat. *c* tot *ch* werd.

Is deze gevolgtrekking in overeenstemming met wat wij weten van de noordfransche dialecten? Kan zulk een gebied bestaan hebben? Ik wil hier de meening omtrent dit punt vermelden van eenige Romanisten. Tobler (»Li Dis dou vrai aniel", Leipzig 1884, p. XXI): »Zahlreiche Denkmäler picardischen Ursprungs zeigen, bei strengem Festhalten am gutturalen *c* vor erhaltenem *a*, die nämliche Behandlung des ursprünglich gutturalen *c* vor *e* (*ie*), welche der Reim als die in der Sprache unseres Dichters übliche kennen lehrt. Ursprüngliches *c* vor *e* und *ie*, die aus *a* entstanden sind, und ursprüngliches *c* vor allen Vokalen, wenn demselben ursprünglich *e* oder *i* folgte, sowie assibiliertes *t* ergeben in der Mundart unseres Dichters den nämlichen Laut; die Handschrift stellt denselben bisweilen durch *ch*, meistens durch blosses *c* dar; es kann aber der aus diesen zwei Quellen fliessende Laut nicht der sein, welcher in neufranzösischer Schrift vor *e* und *i* durch *c* dargestellt wird; physiologische Betrachtung und Vergleichung der Schreibweise anderer Denkmäler und des vorliegenden scheinen mir gleichermassen zu der Annahme zu zwingen, das *c* bedeute in diesen Fällen den Laut der neufranzösisch immer durch *ch* dargestellt wird...."

Daartegenover staat de opinie van Suchier, die het volgende zegt in »Zeitschrift für rom. phil.", II, 276 Noot 3. »Die anziehende Frage ob es ein Gebiet gab das sich wie viele Sprachdenkmäler in Bezug auf *c* vor verwandeltem *a* wie Isle de France (*chien cheval*), in Bezug auf *c* vor erhaltenem *a* aber wie

das Picardische verhielt (*canter*), vgl. Tobler, Aniel S. XX, wurde neulich von G. Paris Rom. VI, 617 aufgeworfen. Ich habe darauf hin die mir zugänglichen Urkunden aus Ponthieu, Amiens und Vermandois geprüft und gefunden dass diese südlichen Grenzstationen den k-laut mit aller Strenge gewahren. Das Gleiche aber scheint für Cambrai und Valenciennes Geltung zu haben, so dass die Mischung des picard. *k* mit dem franc. *ch* doch wohl nur der individuellen Sprachform einzelner Schriftsteller entsprechen dürfte.” Doch ziehier wat Horning beweert in »La Langue et la Littérature françaises” p. 26: »Dans la Picardie et le Nord de la Normandie *ca* reste: *vake* (*vache*), *castiel;* — c = k persiste également, au moins en Ponthieu et en Vermandois devant *a* transformé en *e ie*. Dans une autre partie du territoire picard *c* est traité devant cet *e* secondaire comme le *c* devant *e i* et devient *ch*. *Franche* = *Francia* y rime avec *franche* de *franca*.” Van dezelfde meening schijnt te zijn Knauer (»Zur altfrz. Lautlehre” p. 19).

De conclusie die wij uit den taalvorm der overgenomen woorden hebben getrokken, maakt ons de keus gemakkelijk tusschen bovengenoemde opvattingen; zij voeren tot hetzelfde besluit als waartoe Tobler en Horning door de studie van het middeleeuwsche Picardisch zijn gebracht.

Een nieuw element echter in de discussie bracht in 1887 Dr. Beetz in zijn reeds vermelde dissertatie: hij bestudeerde niet alleen de middeleeuwsche teksten, maar ook, voor zoover hem dat toen mogelijk was, de moderne patois, en ziehier zijne opinie: »Unsere Betrachtung der Patois und der Urkunden ergab, dass weder heute ein solches Gebiet vorhanden, noch ein solches im Mittelalter existirte, dass vielmehr auf dem ganzen picardischen Sprachgebiet allgemein vor erhaltenem und vor verändertem *a* der gutturale lat. c-Laut beibehalten worden ist ... Bei Reimen wie *Franche* (*Francia*) und *franche* (*franca*) werden wir zu der von Neumann p. 5 seiner Laut- und Flexionslehre ausgesprochenen Meinung zurückkehren und solche Reime als »Zwitterreime” (halb heimische halb fremde

Bestandteile enthaltend) auffassen dürfen ...." Volgens Beetz zijn alle met *ch* vóór *a* of *e*, *ie* geschreven woorden, die in het Picardisch voorkomen, op rekening van den invloed der taal van het Isle de France te stellen.

Ook ik heb, met de betere (hoewel toch onvolledige) hulpmiddelen die mij, tien jaren later dan Dr. Beetz werkende, ten dienste stonden, nagegaan hoe in de tegenwoordige noordfransche patois de lat. *c* zich heeft ontwikkeld. Het schijnt werkelijk dat overal, vóór veranderde zoowel als vóór onveranderde *a*, in het Noordwesten van Frankrijk *k* voorkomt; heden ten dage vindt men te St. Pol *ẽkaché* (chasser), maar tevens *vake* (*vache*); te Mons (Mélanges Wallons p. 108) *karẽ̀* (charrette) en tevens *kmẽ* (chemin). Maar kan het vroeger niet anders geweest zijn? Beetz (p. 47) zegt; »Undenkbar ist es dass man auf unserem Gebiete z. B. früher *cher* und heute *ker* sprechen konnte". Doch ik vraag mij af of ook op het kleinere picardische gebied, evengoed als later in Frankrijk, zich niet eene algemeene picardische taal heeft kunnen uitbreiden, ook hier, evenals het Centraalfransch in Frankrijk gedaan heeft, vroeger bestaande plaatselijke verschillen uitwisschende. Het is althans niet ondenkbaar dat, wanneer twee naburige dialecten waarschijnlijk op dit ééne punt slechts van elkander verschilden, het krachtigste zijn uitspraak in dit geval aan het zwakkere heeft opgedrongen. Wat hiervan zij, het komt mij voor dat onze overgenomen woorden een krachtige steun zijn voor de opinie van Tobler c. s.

Wat de dubbele vormen vóór onveranderde *a* betreft, zoo kunnen die met *ts* uit Walenland of uit het Centraalfransch zijn overgenomen.

III.

A. Lat. *c* wordt Ofr. *ts*, dialectisch *ch* (*tsj*) [1].

1. *α*. In den Anlaut: *citeit* (*chiteit*, *tsiteit*); *ciment* (*chiment*,

1) Voor de indeeling van deze paragraaf zie p. 83 en 84.

syment); *cinglatoen* (*siglatoen*); *cinc* (*sink*); *cessen* (*tsissen*), *cesseeren* (*chesseeren*); *cerke* (*cherke*, *serke*); *cembeel; achemeeren* (*aetsemeeren*, *asemeeren*); *certein* (*chertein, sertein*); *cirkel* (*tsirkel* [1])); *cisterne* (*sisterne*); *citole* (*sitole*); *cirone* (*sirone*); *Sisiele* (Ro. 6276; var. *Cisile*); *macerereeren* (*machereeren*); *celle* (*chelle*, *selle*); *cingele* (*chingele*, *singele*); *sevei* (L. mest., = *civée*); *cens* (*tsens*, Ro. 3796; var. *cheins*).

β. *prince* (*princhе*); *porselein* (*pourchelaine* L. Mest.); *rachine* (Ro. C. 7801); *Francijn* (*-sijn*, *-chijn*, *-tsijn*); *penseel; cancelier* (*canselier*); *Francois* (*Fransois*); *sponsen* (Franck); *struis* (ibidem); *saus; schorse* (*schortse*); *ronce* (*ronche*).

2. *α*. *bocheus* (*bootseus*); *lacheren*, *latsure; fatsoen; bratsier*, *embrachieren; aertsoen* (*arsoen*); *Brabantsoen; cautsiede; Coutsy; tronsoen; officier; Alenchoen; justicier* (*justichier*). Hierbij behoort nog *essanchon* dat Ofr. *échanson* luidt en waarin fr. *s*, pic. *ch* aan germ. *kj*. beantwoordt.

β. *faitijts* (: *sijts* Maleg. 1047); *laets* (: *prouaatse* Wal. 11191); *schaatse; bootse; crootse; filaetse; cabootse* (het Fransch heeft wel *caboche* met *ch*, doch dit is een laat uit het Italiaansch overgenomen woord; het Ofr. had *caboce*; zie Meyer-Lübke II, p. 509); *besaetse; liche* (*litse*); *kous; liache* (*liasse*); *vitse*. — *Filasse; lanse* (*lanche*); *balanse; Galissen; solaes; Bonifaes*. — *Mustaetse* zal misschien, evenals het fr. *moustache* (Meyer-Lübke II, 509), uit het Italiaansch zijn overgenomen; zóó alleen is de *ts* te verklaren, want daar het eerst in de 16e eeuw in Frankrijk voorkomt, zou het, indien het vandaar hierheen gekomen was, geen *ts* meer, doch *sj* gehad hebben of *s*. *Glatsieren* wordt in het Wk. gescheiden van Ofr. *glacier* wegens de beteekenis. Indien *doblitse* gevormd is met het suffix *-icius* dan behoort het hierbij. *Forneise*, fr. *fournaise*, maakt ook in het Fransch eene uitzondering op den regel (Horning, l. c. p. 25). Behoort hierbij *cilicie*? Zie beneden p. 100.

---

1) In dit woord gelijk in *celle*, *cens* is misschien oorspronkelijk het woord uit het Latijn overgenomen, en samengevallen met het fr. woord.

De woorden van deze groep kunnen ons niet, zooals die van groep II, nader brengen tot de oplossing der vraag uit welke streek of uit welke streken onze woorden zijn overgenomen. Immers zoowel fr. *ts* (geschreven *c* of *ss*) als pic. *tsj* (geschreven *ch*) kunnen bij ons, zooals wij zagen en beneden bespreken zullen, *ts* of *s* worden. Het eenige dat wij kunnen doen, is de mnl. orthographie raadplegen. Wel zijn de conclusies die men daaruit kan trekken, op verre na niet zoo betrouwbaar als die welke op de uitspraak gegrond zijn, maar toch kan zij, zoo al niet iets bewijzen, althans iets waarschijnlijk maken. En dan treft het mij dat de schrijfwijze met *ch*, dus de picardische notatie, vaker voorkomt dan de fransche met *c*, vooral in de onder 2 genoemde woorden; naast *ts*, *s* vindt men daar bijna altijd *ch*, zelden *c*. Daarbij komt dat in het Mnl. zelf de *c* vaak niet anders dan *s* beduidt; deze *s* nu kan ook uit *tsj*, niet alleen uit *ts* zijn ontstaan, zoodat wij, als wij b. v. *lance* lezen, daarin nog niet noodzakelijk de centraalfransche uitspraak hebben te zien; het is ook mogelijk dat het *lanse* moet worden gelezen en dit kan ook uit den picardischen vorm zijn ontstaan. Het is dus waarschijnlijk dat ook de woorden van deze groep voor het grootste deel en voorzoover zij zijn overgenomen vóór de heerschappij der fransche algemeene taal, aan het noordfransche dialect zijn ontleend.

B. Lat. *c* wordt Ofr. en dial. *is*.

Twee mnl. woorden behooren hier thuis nl. *bosine* en *Cisiele* (Ro. 6276).

C. Lat. *c* wordt ofr. *its*, pic. is.

Voes; Beatrijs; patrijs. — *Paes* heeft, zooals wij zagen, ook in het Fransch *s*. — *Cruce* (*cruse*) is Latijn; zoo is zonder twijfel ook de orthographie *paixs* (Ro. 8502) door den invloed van het latijnsche *pax* te verklaren.

De drie genoemde woorden dragen dus den picardischen stempel.

D. Lat. *c* wordt ofr. *iss*, pic. *iss? ch?* (Zie beneden).

Butseel; fasceel (faseel, faceel), fasceelhout (fatseelhout); faasse (faessche), fatsen; sepline (met apocope der 1e syllabe).

Om van deze woorden den oorsprong te bepalen, moeten wij eerst nagaan hoe de groepen *sce*, *sci* zich in het Picardisch ontwikkelen. Volgens Siemt (l. c. p. 27) vindt men 1. *ch*, doch alleen in *niche;* 2. *sch* in *deschendre*, waarin *sch* wel als *ch* zal zijn uitgesproken; 3. *iss* of *ss* b. v. *faissiel*, *fassiel* (ons *fasseel*), *desepline.* Het schijnt evenwel dat, op bepaalde punten althans van het picardisch taalgebied, *ch* zich ook in andere woorden ontwikkelt dan in *niche* en *deschendre;* immers in het Lexique Saint-Polois vond ik naast *dechẽd'* = *descendre* ook *fachè̃n* = *fascine.* Ook *bŏtyo*ʷ = *boisseau* wijst op eene oudere »stufe" dan *ss.* St. Hubert heeft *ch* (Marchot p. 26).

Indien wij mogen aannemen dat onze woorden voor een deel zijn overgenomen uit een gebied dat in de bedoelde positie *ch* heeft, dan kan men gemakkelijk verklaren *butseel* en de dubbelvormen *fatseel* naast *fasceel*, *fatsen* naast *faasse:* de vormen met *ts* zijn dan zeker Picardisch, die met *ss* zijn dan uit een ander gedeelte van Picardie overgenomen of wel zij zijn Centraalfransch.

Dat in *faessche* de *sch* als *sχ* zou zijn uitgesproken, is onwaarschijnlijk. Dat het uit een dialect zou komen waarin *sce*, *sci* tot *χ* worden (zie boven p. 6) is niet mogelijk, daar de *s* in *faessche* dan onverklaard zou blijven.

AANHANGSEL.

Ik ga thans over tot de bespreking van eenige groepen van overgenomen woorden, welker behandeling de bovenvermelde verschijnselen kunnen toelichten en ons van dienst zullen zijn bij het opmaken der balans aan het einde van deze studie.

1.

Lat. *t* vóór *e*, *i* in hiatu.

Daar de lat. *t* in deze positie reeds zeer vroeg (5e of 6e eeuw) geassibileerd is geworden, vertoont van dien tijd af hare ontwikkeling veel analogie met die van *c* + *e*, *i* in hiatu (groep III, 2). Ziehier in het kort wat, in de verschillende posities, uit eerstgenoemden klank is geworden. In het Centraalfransch vinden wij:

1. *ts*: *α* na een vocaal na het accent (*place*, *fortrece*); *β* na een consonant (*façon*), behalve na *s* (*froissier*).
2. *is*: *α* na een vocaal vóór het accent (*raison*), behalve in geleerde woorden b. v. *ration*. *β* wanneer de groep finaal wordt (*palais*, *pris*).
3. *its* in *puiz*.

In de noordfransche dialecten treft men de volgende afwijkingen aan:

1. In plaats van *ts* heeft het Picardisch *ch* (*tsj*); na *s* schijnt het Waalsch *ch* gekend te hebben; althans bij Littré vind ik *frochi* als waalschen vorm van *froissier*, terwijl Henegouwen *frossier* heeft.
2. In de geleerde woorden op *-tion* komt Pic. naast *-chon* ook *-sion* voor.
3. *puch* is de picardische vorm voor *puiz*.

In het Mnl. vinden wij de volgende woorden:

1. *α plaatse* (*plache*); *fortretse* (: *quetsen* Brab. Y. VII, 1685; *fortreche*, *fortresse*); *provaetse* (: *laetse* Wal. 11191); *maetse* (*maetche*, *masse*); *muts*; *kwetsen* (?); *mots* (?); *appendijtschap*. — Behooren verder hierbij *spacie*, *gratie*, *predicatie*, *advocasie*, *silencie* (*scilencie*, *schilencie*)? Wij hebben op pag. 97 naar deze plaats verwezen, naar aanleiding van *cilicie*. Zijn deze woorden uit het Latijn of uit het Fransch overgenomen? Ik wil er op wijzen dat in de oorkonden van Noord-Frankrijk voorkomen: *advocassie* (Siemt, p. 24), *espacie*, *gracie*, (Siemt, p. 20 Noot) waarin ook *c* = *ts* of = *s* kan zijn (Siemt, p. 18 sqq.), evenals bij ons de uitspraak *graatsie* naast *graassie* voorkomt, welke

laatste echter ook uit de eerste verklaard kan worden. Trouwens, in het Fransch zelf zijn nieuw overgenomen woorden die op lat. *-tia* eindigden, een tijd lang met *-tie* (*sie*) in de laatste syllabe uitgesproken, zie Littré i. v. *milice*: »Au 16e siècle on disait *militie*". Het blijkt dus dat zoodanige woorden, niettegenstaande hun latijnsch uiterlijk, niet uit het Latijn behoeven te zijn overgenomen. Voor enkele woorden (zie beneden onder β) is de fransche afkomst boven allen twijfel verheven, om de eenvoudige reden dat zij in het Latijn niet voorkomen en in het Fransch zelf gevormd zijn (*leverantie*, *gouvernantie*). In hoeverre bij deze woorden »suffixdwang" in het spel is, zal wel niet zijn uit te maken. Zeker is het dat, wanneer thans een fransch woord op *-ation* wordt overgenomen, wij het *-atie* zullen geven; zoo b.v. *demoralisatie.*

β *plantsoen; rantsoen; kaatsen* (*caetschen*, *cache*); *fatsoen* (*fautchoen*); *poinsoen; traetsen* (*betrachen*); *dretsoor; fortsier* (*forchier*, *forcier*), *foortse* (*forche*); *gartsoen* (*garsoen*); *schorsen; fronsen; kanse* (: *danse* Ro. 3929); *convenanse; siccanse* (: *dansen* V. Vr. en M. 35, 47); *ordinanchen; provancheren; convenance; delivranche* (*-ce*); *destorbanche* (*-ce*); *alianse*; *begouvernanche; financhen.* — Wat *audientie*, *leverantie*, *gouvernantie* betreft, ook deze kunnen Picardisch zijn (zie boven). — *Schaermutselen* is uit het Centraalfransch overgenomen, daar het eerst in de 14e eeuw in het Fransch voorkomt.

Naast *ts* komt dus *s* voor in de woorden van deze groep. Over het verband tusschen deze beide zie beneden.

Wat betreft de woorden waarin de groep *sti*, *ste* vóór vocaal staat, zoo vinden wij in het Mnl.:

hoetse (*hoesse*, *houche*, *houssce*) en *frotsieren* (*frosseeren*). Waarschijnlijk bewijst *ts* hier dat die vormen ontleend zijn aan het dialect dat *ch* had.

2. α *causioen* naast *cautioen.* Deze vorm kan dus picardisch zijn. β *palaes*, *prijs.*

3. Indien *putse* = lat. *puteum* is, dan beantwoordt het voortreffelijk aan den picardischen vorm.

2.

Germ. *ts* wordt Ofr. *ts* (nfr. *ss*), Picard. *tsj*.

Zie Mackel p. 174. Het Mnl. heeft de volgende hier thuis behoorende germaansche woorden door bemiddeling van het Fransch gekregen: *creveetse* (*crevitse*); *runche* (Ro. 3000).

Dat het Picardisch hier *ch* had, blijkt uit de vormen *agaché* = ofr. *agacer*, *gliché* = *glisser* die ik in het Lexique St. Polois vond. *Runche* geeft dus de picardische orthographie weer. Of *creveetse* uit het Centraalfransch dan wel uit het Picardisch komt, is niet uit te maken.

3.

Lat. en germ. *pj* wordt Ofr. *tsj*, Pic. *tsj*.

Haetse (: *maetche* Lanc. II, 17228; *haetsche*, *haetsce*); *galootse* (*klots*; hoe de vorm *schalootse* te verklaren is weet ik niet; phonetisch is hij zeker niet); *sètse*.

Moet *haetsche* met *sch* worden uitgesproken? Volgens het Wk. (i. v. *hache*) zou het uit het lat. *ascia* komen kunnen. Zouden wij echter dit werktuig of wapen niet eerder van de Franschen hebben overgenomen?

Over den oorsprong der woorden werpen de vormen geen licht, daar het Picardisch hier denzelfden klank heeft als het Fransch.

4.

Hgd. *sch* wordt fr. *tsj* (*sj*), Pic. *tsj* (?)

Tsockieren (*jockieren*, *sockieren*); *kales*.

Ook deze woorden hebben geene waarde voor het bepalen van het dialect waaraan wij ontleend hebben.

D. Conclusies.

De gevolgtrekkingen die wij uit het bovenstaande zullen trachten te maken, betreffen 1. de uitspraak, 2. de afkomst der overgenomen woorden.

1. De uitspraak. Twijfelachtig zijn slechts de klanken die aan ofr., pic. *ch* beantwoorden. In hoeverre vertegenwoordigen die eene bepaalde uitspraak, in hoeverre zijn zij slechts eene schrijfwijze, zonder waarde voor de uitspraak? Wij vinden: *ch*, *tch*, *ts*, *tsc*, *s*, *sj*, *sc*, *sch*, *tsch*, *j* en misschien *gh* en wij kunnen ze aldus indeelen *ch*, *sch*, *tsch*, *j*, *gh*, *sj* waarin het palatale element van den franschen klank bewaard *kan* zijn geweest, en *ts*, *s*, *tsc*, *sc*, waarin geen spoor van de palatale uitspraak te herkennen is. Dat in *ch*, *sche*, *tche*, *tsch* een *j* is uitgesproken, is a priori niet onmogelijk; woorden als *sjerp*, *sjalot*, *moesje* bewijzen dat. Dat evenwel *ch*, *sch* altijd als *sj* moeten worden opgevat waar wij haar aantreffen in onze overgenomen woorden, is zeker niet juist; immers in *essanschoen* representeert de *sch* zeker de fransche *s*, daar de *ss*, die aan fr. *ch* (niet pic. *k*) beantwoordt, toont dat het woord uit het Centraalfransch, niet uit het dialect is overgenomen; het is trouwens bekend dat *sch*, *sc* vaak door »omgekeerde schrijfwijze" voor *s* gezet werd; een voorbeeld leveren de bovenvermelde vormen *scilentie*, *schilentie* naast *silencie*. Doch het is mogelijk dat de uitspraak met den palatalen klank in sommige gevallen werkelijk is overgenomen; het is dan wel niet de fr. »chuintante" *š* doch *sj*, de klank- groep die het dichtst bij *š* stond. Hoe is dan *tsj* naast *ts*, *sj* naast *s* te verklaren? Mij dunkt als eene »geleerde" naast een »populaire" uitspraak; aanpassing van een vreemden aan een eigen klank zal des te radicaler zijn, naarmate de spreker minder goed de vreemde taal kent.

Sch kan bovendien (wanneer zij teruggaat op *sk*, niet op *ch*) in de overgenomen woorden *sk* beteekenen, evenals *sc*. Het is vaak zeer moeielijk uit te maken welken klank men aan die letterteekens moet toekennen. Nemen wij b.v. *bordessche*. Ik heb die *sch* beschouwd als het product van fr. *sk*; ik heb er dus een picardischen vorm in gezien en ik deed dat omdat de vormen met *-sch* het talrijkst zijn, ja volgens het Wk. uitsluitend voorkomen. Het is evenwel niet te ontkennen dat *sch* hier ook »omgekeerde schrijfwijze" van *ss* kan zijn, en in dat geval

is *bordessche* niet een picardische, doch een centraalfransche vorm.

Vóór *e* en *i* zal *sc* wel als *s*, *tsc* wel als *s*, *ts* hebben geklonken. *Sc* werd trouwens ook in het Picardisch voor *s* gebruikt (Siemt p. 20 Noot).

Naast *tch* komt *ch*, naast *ts* komt *s* voor. In verband met hetgeen wij vroeger gezegd hebben over de uitspraak van fr. *ch* (ofr. *tch*, na de 12e eeuw *ch*) is het duidelijk dat *ch*, *s* een jongere uitspraak kunnen vertegenwoordigen dan *tch*, *ts*. Toch heeft men, geloof ik, niet het recht uit de aanwezigheid van *s*, *ch* dadelijk de conclusie te trekken dat het woord waarin zij voorkomen, laat is ontleend. Voor *ch* spreekt dit vanzelf; immers deze fransche orthographie geeft zoowel *tch* als *ch* weer. Maar wanneer naast elkander van hetzelfde woord, in het Mnl., vormen met *ts* en vormen met *s* voorkomen (*tsapeel* naast *sapeel*, *tsaerter* naast *saerter*), dan gaat het niet aan de vormen met *s* als later opnieuw aan het Ofr. of Picardisch ontleend te beschouwen; immers het is niet waarschijnlijk dat deze woorden in zoo korten tijd tweemaal zouden zijn overgenomen. Men merke bovendien op dat in den auslaut b.v. de wisseling tusschen *s* en *ts* niet altijd voorkomt (naast *toets* b.v. vindt men nooit *toes*). In twee posities vinden wij geregeld *s* naast *ts* in hetzelfde woord, nl. in den anlaut en na *n* (*sapeel* en *lanse*). Nu is in dezelfde posities mnl. *ts* tot *s* geworden. Van Helten (p. 196) citeert *sieren* uit mhgd. *zieren* en *gansen* uit *gantsen*. Het is dus zeer goed mogelijk dat wij ook in *sapeel* uit *tsapeel* met een mnl. taalverschijnsel te doen hebben. Wat denzelfden overgang na *n* betreft, zoo maak ik opmerkzaam op het feit dat ook op picardisch taalgebied aan den kant van Walenland, na *n* *ts* tot *s* is geworden, vooral in den uitgang *-ance*, maar ook in andere woorden (Siemt p. 33); voor dit geval kan men dus aarzelen of men haar op rekening van het Mnl. of van het Fransch moet stellen. Wat zou doen vermoeden dat wij hier een fransche klankverandering hebben, is dat, evenals de picardische oorkonden, ook wij in het Mnl. vormen met *-anche* naast vormen op *-anse* hebben; zóó zouden ook *Brabantsoen*, *rantsoen* (naast

ransoen, zooals de hedendaagsche uitspraak is) misschien verklaard kunnen worden, al kan ook de *t* in het eerste woord aan den invloed van *Brabant* worden toegeschreven. Onverklaarbaar vind ik de *s* in plaats van *ts* in *kous*; dit is toch zeker reeds vroeg overgenomen. De *s* in *gracie*, ik heb het reeds vermeld, kan op een pic. *s* teruggaan; zoo zijn ook de vormen *Bonifaes*, *Galissen* (= *Galicie*, Sto. IX, 669) echt picardisch, en *solaes* komt uit pic. *solas*, niet *solach* (Siemt p. 25).

Wat eindelijk de *c* betreft, deze kan soms natuurlijk fransche orthographie voor *ts* zijn. In de woorden en posities waarvan boven sprake is, zal zij echter wel als *s* te zijn beschouwen.

2. Ik kom tot de vraag naar den oorsprong onzer woorden. De bovenstaande uiteenzettingen zullen duidelijk gemaakt hebben dat, afgezien van de woorden welke laat zijn overgenomen, de overgenomen woorden wijzen op noordfransche dialecten. Geen enkel vroeg ontleend woord dwingt ons tot het veronderstellen eener ontleening uit het Centraalfransch. De twee categorieën dier woorden die belang hebben voor de dialectquaestie zijn II (*c* vóór *a*) en III C nl. *c* in den auslaut na vocaal. De laatste zijn zeker picardisch, de eerste zijn picardisch voor het meerendeel, en voor een klein onderdeel waalsch of centraalfransch. Bovendien maakt de orthographie van de woorden onder III A genoemd, waarschijnlijk dat ook zij voor het grootste deel uit Picardië zijn gekomen.

Voor den datum eindelijk der overgenomen woorden hebben wij misschien een terminus a quo in den klank *ts*; deze is nl., zooals wij zagen, in het Fransch in de 13e eeuw *s* geworden en dus moeten de woorden die ten onzent *ts* hebben, vóór dien tijd zijn overgenomen. Tenzij in het moederdialect van onze overgenomen woorden de *t* langer gebleven is, zooals zij tot heden toe in Couvin wordt gesproken. Evenwel voor Henegouwen en Picardië is, voor zoover ik weet, dat verschijnsel niet geconstateerd.

Leiden, Januari 1897. SALVERDA DE GRAVE.

BRANDEMORIS EN EENE PLAATS UIT BREDERO.

Een boertige naam van den brandewijn, die sedert het begin der 17de tot in de 18de eeuw herhaaldelijk in onze volksletterkunde voorkomt [1]) en thans ook buiten den kring der taal- en oudheidkundigen nog niet geheel onbekend schijnt; volgens Oudemans, Woordenb. op Bredero, is in onze eeuw ook de nog meer verbasterde vorm *brandemozes* gehoord. Dat *brandemoris*, evenals het minder gewone *brandoelje* en het eene enkele maal gevonden *brandinger*, door de eene of andere aardigheid uit *brandewijn* vervormd is, daaraan twijfelt niemand: woordspelingen en grappige namen voor sterken drank zijn, zeker niet alleen hier te lande, vanouds in grooten getale bedacht en met graagte in de volkstaal opgenomen. Maar wat is de aanleiding geweest tot deze verandering van *brandewijn* in *brandemoris*? Een paar gissingen hieromtrent wil ik hier omstandiger bespreken; te liever omdat ik zoodoende in het Woordenboek de gewenschte beknoptheid kan betrachten.

Ter Gouw en Van Lennep meenen, op grond van een opschrift op het uithangbord van een kroeg als het volgende:

Voor een Brandewyns-winkel, te Leiden.

Dit is in de Ridder Sint-Joris
Hier verkoopt men Brandemoris [3]).

en dergelijke, dat *brandewijn* tot *brandemoris* vervormd is om te kunnen rijmen op *Sint-Joris*, welke heilige dikwijls op uit-

---

1) Hoe algemeen bekend de naam reeds in de eerste helft der 17de eeuw was blijkt wel hieruit, dat in Pers' beschrijving van „Suyp-stad" de tempels van Bacchus, van „Bierana" en van „Brandamoor" of „Brandamoris" voorkomen (daarnaast later nog „Klarette"). Zie de plaatsen uit Pers, Bacchus (aº 1628), aangehaald in het Ned Wdb. (en bij Van Lennep, K. Zev. 5, 298); zie ook beneden, blz. 120.

2) De Uithangteekens enz. II, 111.

3) Jeroen Jeroense, Kodd. Opschr. II, 19.

hangteekens van herbergen te zien was. Inderdaad geven zij t. a. pl. nog eenige andere voorbeelden van zulke opschriften; en ook buitendien vindt men het woord enkele malen in rijm op (*Sint*) *Joris* [1]).

Deze verklaring kan kwalijk juist zijn. Vooreerst is Sint-Joris wel de patroon der Kruis- of Voetboogschutters en heeft zijn beeld en zijn naam dientengevolge langen tijd, op sommige plaatsen tot den huidigen dag toe, voortgeleefd in den naam van verschillende schuttersdoelens, die later dikwijls zijn ingericht tot »heerenlogementen" (b.v. te Amsterdam, Groningen, Leeuwarden, Hoorn, Alfen), sociëteiten (Middelburg), kazernes (Leiden) enz.; maar tusschen deze ruime, weidsche gebouwen en eene herberg, waar de waard zijn »brandemoris" aanprees, zal toch wel een vrij groote afstand geweest zijn [2]). Zoover ik weet is de onversaagde St. Joris »met den draak" dan ook nog nooit als schutsheilige der drinkebroers genoemd, en het gaat niet aan hem zoo maar zonder grond dien twijfelachtigen eeretitel te geven. Maar bovendien, al heeft hij inderdaad op vele uithangborden van herbergen geprijkt [3]), dan zou de vervorming van een duidelijke en algemeen bekende samenstelling tot een onverstaanbaar woord, zonder eenige woordspeling, alleen maar om te rijmen op *Joris*, toch een zoutelooze aardigheid geweest zijn. Deze verklaring kan m. i. alleen bij gebreke van beter bedacht en aangenomen zijn; is er »een beter" te vinden, dan zal men veeleer omgekeerd het woord *Joris* in sommige gevallen aan het gebrek van rijmwoorden op *brandemoris* wijten.

Deze betere verklaring is eigenlijk reeds bijna volledig gegeven door Leendertz, in den Navorscher XXV, 461. Na boven-

---

1) V. d. Veen, Zinneb. enz. 421; De Regt, Mengeld. 75. Zie deze en andere voorbeelden in het Ned Wdb.

2) Zie Schotel, Maatsch. Lev. o. V. 14 vlgg. en ook de samenstellingen van *Brandewijn* in het Ned. Wdb., waaruit vrij duidelijk blijkt dat in den aanvang der 17de eeuw de brandewijn alleen nog bij de lagere standen in gebruik was.

3) Zie beneden, blz. 119, het Naschrift.

gemelde gissing verworpen en gewezen te hebben op de nog heden gewestelijk bekende uitspraak van het verkleinwoord *brandewijntje* [1]), herinnert hij aan de zeventiende-eeuwsche *brandes*, soorten van zekeren dans, uit Frankrijk herwaarts overgekomen en gedanst op verschillende melodieën, die dan als *brande d'Angleterre*, *brande la reine* enz. onderscheiden en zóó in de liedeboekjes meermalen als »stemme" boven de liederen aangegeven worden. In woordspeling hiermede kon *brandewijntje* dus als *brande wijntje* en *wijntje* hierin als de bekende vrouwennaam [2]) worden opgevat, evenals in de zegswijze *van Wijntje en Trijntje*; verg. aardigheden als *dikke ton* voor *dukaton*, *ouwe vaar* voor *ooievaar* [3]) enz. »Het bleef er evenwel nog niet bij. Men had allerlei brandes: daarom kon hier — dit was eene nieuwe aardigheid — de naam *wijntje* door eenen anderen afgewisseld worden. Welke lag nu meer voor de hand, welken hadden alle, vooral de soldaten, de grootste brandewijndrinkers, meer in den mond, dan dien van den grootsten veldheer, Maurits. Zoo kwam de *brandewijn* aan den naam van *brande graaf maurits* [4]) of *brande maurits*, dat door slordige uitspraak in *brandemoris* overging" (Leendertz, t. a. pl. 462).

Gelijk in zoovele zijner artikelen — ware oasen te midden van de altijd weer opgewarmde en toch onbekookte invallen, waarin de Navorscher de weetgierige en nog niet vertwijfelende zoekers veelal laat omdolen —, heeft Leendertz hier den spijker op den kop geslagen. Doch er ontbreekt nog iets aan. De sprong van *brande wijntje* tot *brande (graaf) maurits* is zeker niet ondenkbaar, maar men zou toch gaarne eene bijzondere aanleiding daarvoor

1) Reeds in de 17de eeuw, denkelijk met diezelfde uitspraak, voorkomende (zie Ned. Wdb.).

2) Zie Navorscher XVIII, 620.

3) Reeds in het Mnl.: *oudevader* voor *odevare* (b.v. Rein. II, 2339, 2350). — Verg. ook vooral *van Aaltje zingen* (zie Ned. Wdb. I, 17 en ook I. Vos, Kl. v. Robb. Leverw. 2).

4) Leendertz herinnerde zich *brande graaf mouweris* ergens bij een schrijver uit de 17de eeuw gelezen te hebben. Dat hij zich niet bedroog blijkt beneden (blz. 117).

kunnen aanwijzen. Dit nu is inderdaad mogelijk; misschien zal echter blijken dat Maurits slechts zijdelings bij de zaak betrokken is, en niet in zoo nauwe betrekking tot de brandemoris heeft gestaan.

Wie omtrent muziek en dans in de 17de eeuw hier te lande iets wil nasporen, wendt zich natuurlijk in de eerste plaats tot de uitgaven der loffelijke Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis, die reeds zooveel van en over onze oude toonkunst aan het licht heeft gebracht. Van Riemsdijk's bewerking der »Oud-Nederlandsche Danswijzen" zijn bij alle liefhebbers onzer oude muziek welbekend. Hierin, maar vooral in Prof. Land's voortreffelijke, doorwrochte uitgave van »Het Luitboek van Thysius" — een ware schatkamer van gegevens voor de geschiedenis onzer liederen in de 17de eeuw — hoopte ik meer over de *brandes*, en misschien wel de afdoende verklaring van *brandemoris* te vinden. Inderdaad meen ik er gevonden te hebben wat ik zocht; ja nog meer. Wat ik hier verder mededeel is goeddeels ontleend aan dit werk, en aan nadere schriftelijke inlichtingen, die ik aan de welwillendheid van Prof. Land verschuldigd ben.

Naast de vanouds inheemsche volksdansen waren in de 17de eeuw hier te lande verschillende vreemde, vooral Fransche dansen bekend: de allemande, de pavane en passemezzo, de gaillarde en volte, de courante enz., en ook de *branle* of *brande*.

Fr. *branle* (oudtijds ook *bransle* geschreven) is natuurlijk het znw., behoorende bij *branler*, schommelen, slingeren, waggelen, dat verklaard wordt als eene samentrekking van *brandeler*, van den stam van *brandir*, drillen. Bij het overnemen van dit woord werd de ongewone verbinding *nl* in den mond van niet-Franschen op verschillende wijze vervormd. Het Engelsch kende, behalve de (zeldzame) onveranderde vormen *branle* en *bransle*, ook *brangle* (schotsch *brangill*) en *brantle*; daarnaast staat *brawl* (*braule*), dat Murray voor eene afleiding, hetzij rechtstreeks van fr. *branle*, hetzij van een ww. *to brawl* (en dit wellicht van fr. *branler*) houdt, en dat door Cotgrave uitdrukkelijk met fr. *bransle*

in beteekenis gelijkgesteld wordt [1]). In het Nederlandsch wordt *branle* gewoonlijk *brande*, in welken vorm het woord in de 17de eeuw, vooral in de aanwijzing der zangwijzen boven liederen, herhaaldelijk voorkomt (zie b.v. *Brande Yrlandt* in Apollo, 114*a*).

Over den aard en de gedaante van dezen dans zijn de gevoelens niet geheel eenstemmig. De Fransche *branle* wordt bij Littré en bij Hatzfeld-Darmesteter nagenoeg op dezelfde wijze omschreven als een dans, waarbij een persoon of een paar de anderen voorgaan in het uitvoeren van zekere passen of figuren, die vervolgens door de anderen herhaald worden (vandaar *mener* —, *ouvrir le branle*); in den côtillon is dan eene soort van *branle* bewaard. De Engelsche *brawl* wordt bij Murray eveneens omschreven als »a kind of French dance resembling a cotillon"; bij Cotgrave staat »a brawle, or daunce, wherein many (men and women) holding by the hands sometimes in a ring, and otherwiles at length moue altogether"; ook in een aanhaling uit Sidney luidt het: »holding hand in hand daunce as it were in a braule" (de aanhalingen van *brangle* en *brantle* zijn te weinig talrijk en uitvoerig om er eene nauwkeurige bepaling uit op te maken). Op de twee plaatsen uit Six van Chandelier's Poësy, aangehaald in het Ned. Wdb., is evenzoo sprake van »saftgereide branden" en van »een Nimfenrei" die »door aangelei en strengelingh van Princehanden .... de branden Met luchte pasjes, ringlings, meet", waarmede Kiliaan's vertaling van *Branle* met »*Orbis saltatorius*, *saltatio motoria*" (p. 836*a*) schijnt overeen te komen. Ook Halma vertaalt in zijn Fransch-Ned. woordenboek *Branle* met »Danse où plusieurs dansent en rond. *Een ronden dans*". Hieruit zou men wel opmaken dat de *branle* inderdaad een rei of rondedans was, d. i. een door velen te gelijk uitgevoerde dans, waarbij de in een kring staande dansers niet op hunne schreden terugkeeren (zooals in de meeste figuren der tegenwoordige quadrille), maar de kring om zijn middelpunt draait.

1) Het is dan echter vreemd dat in een citaat bij Murray *braulis and brangils* naast elkaar genoemd worden.

Prof. Land daarentegen geeft van den *branle* eene eenigszins andere beschrijving [1]). Uitgaande van de oorspronkelijke beteekenis van fr. *branler* en steunende op het getuigenis van Tabourot, een Franschen schrijver over het dansen uit de 16de eeuw (derhalve een betrouwbaar deskundige uit den ouden tijd), komt hij tot de slotsom dat de *branle* een dans in tweedeelige maat was, in hoofdzaak bestaande uit zijwaartsche, naar links en rechts gaande bewegingen, door verschillende, niet altijd in een kring staande personen uitgevoerd. Doch daar hierin door allerlei wijzigingen en versieringen veel verscheidenheid kan gebracht worden en ook, blijkens de t. a. pl. genoemde verschillende soorten van *branles*, gebracht is, en daar verder de muzikanten in de 17de eeuw meestal menschen van geringe ontwikkeling waren, zoodat de namen en termen van muziek en dans nog al eens dooreengehaspeld worden, is het niet te verwonderen dat een *branle* niet overal op dezelfde wijze beschreven wordt. Intusschen zijn de verschillende beschrijvingen misschien overeen te brengen door aan te nemen dat met dien rondedans, waarvan boven sprake was, bedoeld wordt de saltarello, waarmede de *branle* besloten werd: dit was inderdaad een rondedans. Trouwens uit Cotgrave's omschrijving blijkt ook dat de beweging niet eenvormig behoeft geweest te zijn, maar bij afwisseling in een kring (»in a ring") of in eene reeks (»at length") kan zijn uitgevoerd.

Hoe dit zij, voor ons doel is het voldoende te weten dat deze dansen reeds in 1530 in Frankrijk vermeld worden, van daar weldra naar Engeland en de Nederlanden overgebracht, en nog in den aanvang der 18de eeuw in zwang geweest zijn. De hoofdvormen waren de *branle double* of *commun* en de *branle simple* (de statigste), de *branle gay* en de *branle de Bourgogne* of *de Champagne* (de vlugste soort); maar deze werden weder op velerlei manier gewijzigd en tot suites verbonden en boven-

1) Zie Land, Het Luitboek van Thysius, blz. 341 vlgg. — Op blz. 378 wordt vermeld dat de *gavotte* uit eene reeks van *branles* bestond of als zoodanig beschouwd werd.

dien op verschillende danswijzen uitgevoerd. Het Luitboek van Thysius bevat dan ook, behalve enkele alleen als *Branle* aangeduide wijzen, nog een dertigtal melodieën met titels als: *Brande Commuyn*, *Brande Amours*, *Brande bon birolle*, *Brande Champaigne*, *Brande Double*, *Brande France*, *Brande Gay*, *Brande Hollande*, *Brande Juchtendeyne* [1]), *Brande Lijsken*, *Brande Mayken*, *Quater Brande*, *Brande Ronde* enz.

Onder die *brandes* nu vindt men er twee, welke hier voor ons doel in aanmerking komen. Vooreerst een *Brande Graeff Maurits* (blz. 356, n°. 399), die Leendertz' gissing in zeker opzicht een sterken steun verleent of liever er een ongedachte wijziging in aanbrengt. Immers nu er een bepaalde soort van *brande* blijkt bestaan te hebben, naar Maurits genoemd, is de boven gezochte bijzondere aanleiding om van *brande-wijntje* op *brande-Maurits* (*-moris*) te komen gevonden (te meer daar de gelegenheid tot woordspelingen reeds geopend was door *brande Lijsken* en *brande Mayken*, waarnaast *brande-wijntje* natuurlijk als *brande Wijntje* kon worden opgevat): een grappenmaker behoefde in het eerste kwartaal der 17de eeuw dit maar te bedenken om er evenveel opgang mee te maken, als tegenwoordig nog aan benamingen als *vergunning*, *volkskanker*, een *heemskerkje* e. a. verzekerd is. Want terwijl wij de *brande Graeff Maurits* ongerept terugvinden in de beneden (blz. 117) vermelde plaats uit Bredero, zal het zeker niet te stout zijn te gissen dat deze danswijze ook wel, op zijn Fransch, *brande Maurice* heeft geheeten, evenals er bij Valerius een *gaillarde Maurice* voorkomt, en

1) Prof. Land herinnert hierbij aan de „stem" *Lochromdeyne* in het Geuzenliedboek. In de ed. van Van Lummel (n°. XCIII) en die van 1624 (II, 5 *b*) staat echter *Lochtomdeyne*, zeker hetzelfde woord als *lichtomdeine*, dat ik elders gelezen heb; waar, wil mij niet te binnen schieten. Dr. Beets verwijst mij naar *lichtomdeine*, bij Van Dale vermeld voor: ontuchtig vrouwspersoon. Bij Marin staat: „*Ligtomdeiner*, een meisje van *ligtomdeinen*, een kwikbil, een straatkruister", en reeds bij Alewijn, Bedr. Woeker. 19 komt *lichtomdijne* werkelijk in deze beteekenis voor. Is de „stemme" ontleend aan dit znw., of omgekeerd dit laatste aan een vroolijk liedje, waarin *lichtomdeine* wellicht niets meer was dan een bloote klank ter wille der melodie, evenals *din don deine* in „Daar was een sneeuwwit vogeltje"?

elders [1]) een stemme *La Maurice* vermeld wordt, die Prof. Land (blz. 356) met deze *gaillarde Maurice* vereenzelvigt. En zulk een *brande Maurice* verliep in onze taal vanzelf tot *brande-moris.*

Dit schijnt de ware, afdoende verklaring. Toch wil ik nog eene andere gissing wagen die mij ten minste even waarschijnlijk dunkt. Prof. Land verhaalt naar aanleiding van een *Moriskas brande* (blz. 361, n°. 409) een en ander over een dans, *la Morisque* of *den Mooren-dans* genaamd (aldus als »stemme" bij Valerius 35 en in den Singenden Zwaen, een liedeboekje van omstreeks 1654; ed. 1728, blz. 538). Deze dans, zeker van Moorschen oorsprong, was in Engeland zeer populair. »De Engelsche *morris-dance*.... was in de veertiende eeuw uit Spanje ingevoerd, en diende voortaan bij de geliefkoosde Meifeesten des volks in plaats van een of anderen oud-germaanschen dans" (Land t. a. pl.); volgens Tabourot werd hij in de tweede helft der 16de eeuw gedanst door »un garçonnet machuré et noirci, etc., avec des iambières de sonnettes", naar 't schijnt onder veel gestamp met de van bellen voorziene hakken. Hoe geliefd deze *morris-dance* (of kortweg *morris*) was blijkt o. a. in eenige aanhalingen bij Halliwell (uit 1571 en uit de 17de eeuw) en bij Shakespeare, Henry V, II, 4 en All's well that ends well II, 2 (verg. ook Comedy of errors IV, 3) [2]).

Nu schijnt deze *morris-dance* of *moorendans* of *morisque* ook op de eene of andere wijze met de *brande* in verbinding te zijn gebracht, o.a. blijkens de bovengemelde danswijze *Moriskas brande.* Prof. Land haalt een in 1569 gedrukte Engelsche ballade aan, waarin van een nieuwen Franschen *branle* gewag wordt gemaakt, doch vervolgens de *morris* boven de *ronde* en de *branle* verheven schijnt te worden (de bewoording is niet overduidelijk):

A band of bells in bawdrick wise
  Would deck us in our kind-a;
A shirt after the Morris guise,
  To flounce it in the wind-a;

1) Venus Minnegifjens 15; Amst. Pegasus 53, 132.

2) Land vermeldt (blz. 382) nog een »Staines Morris tune" van omstreeks 1600.

A Whiffler for to make the way,
  And May brought in with all-a,
Is braver than the sun, I say,
  And passeth Round or Braule-a,
For we will trip so trick and gay,
  That we will pass them all-a.

»Toch was die *morris-dance*, waarbij dit moet gezongen zijn, duidelijk een *branle* van den rhythmus onzer *Moriskas Brande* (n⁰. 409), hoewel met een opslag" (Land, a. w. 348) [1]).

Ik zou nu willen vragen of *brandemoris* ook, liever dan uit eene woordspeling van *brande-wijn(tje)* met *brande Maurice*, uit eene dergelijke met een **brande moriska* of **brande morris* (-*moris*) verklaard moet worden. Immers, wanneer men bedenkt, dat al de andere bij Land genoemde *brandes* de nadere bepaling achter dit woord hebben, is het zeker niet gewaagd te gissen dat de *Moriskas brande* ook *brande moriska* (-*que*) of wel *brande mor*(*r*)*is* heeft geheeten. Zulk een dans en zijn naam kon hier te lande door de Engelsche tooneelspelers, die er in de eerste jaren der 17[de] eeuw, o. a. bepaaldelijk door hunne dansen, zooveel opgang maakten [2]), bekend geraakt zijn. Langs dezen weg zou 't dan ook te verklaren zijn dat wij niet den Franschen

1) De Heer W. Barclay Squire, de beste kenner van dit onderwerp in Engeland en o. a. schrijver van het art. *Morris-dance* in Grove's Dict. of Mnsic and Musicians, had, door Dr. Murray op mijn verzoek om inlichtingen gevraagd, de goedheid o. a. het volgende te antwoorden: »the Morris Dance was never a formal dance. Probably any tune was played for the Morris; and as Brawls or Branles .... were fashionable, the tunes to which they were danced would become well known, and used to accompany the Morris. Hence the term *Moriskas brande* might arise, tho' I cannot find it in any English collection of dance-tunes." Hoewel deze mededeelingen niet al het gewenschte licht ontsteken, mogen wij er toch uit afleiden dat de melodie van zekere soort van *brande*, om zijn rhythmus veel gebruikt voor de begeleiding van de *morris* (die, zoo al niet een vasten »tune", toch zeker wel een bepaalden rhythmus heeft gehad), wegens dit gebruik den naam *brande mor*(*r*)*is* kan hebben gekregen.

2) Zie Jonckbloet, Gesch. d. Ned. Lett.[3] 3, 83 vlgg. — Bolte, Die Singspiele der engl. Komödianten u. ihr. Nachfolger vermeldt (blz. 2, noot 1) een *morris-dance* met gezang en handeling van Pekelharing, en spreekt verder in 't algemeen over de groote plaats die zang en dans in hunne stukken hadden, en over den invloed van de Engelsche muziek en de Engelsche tooneelspelers in de Nederlanden en Duitschland.

klemtoon op *-rís(ke)*, maar den door de Engelschen naar oudgermaansch gebruik verplaatsten op *-mó-* (*brandemóris*) hebben overgenomen. Wat de vocaal betreft, vooreerst werd eng. *morris* toen misschien nog niet met korte (onvolkomen) *o* uitgesproken [1]); maar bovendien mag men hier wellicht eenigen invloed toekennen aan ons woord *mooris* met heldere (volkomen) *o*, moorin, negerin (al had dit den klemtoon stellig op de laatste lettergreep [2]): de oorspronkelijke *morris-dance*, en wellicht ook de *brande mor(r)is*, had het karakter van een moorendans behouden, zoodat de gedachte aan dit hier te lande bekende woord voor de hand lag.

Wat mij bijna aan deze verklaring de voorkeur zou doen geven is het feit, dat Bredero in zijne Lucelle, weinige regels nadat hij van de *brande graaf mouweris* heeft gesproken, den *brandemoris* vermeldt, waaruit men wel zou opmaken dat hij dit laatste woord niet met de eerste verbinding gelijkstelt [3]). Het is waar, *brande mor(r)is*, als naam eener dans- of zangwijze is nog niet rechtstreeks aangewezen (evenmin trouwens, strikt genomen, *brande Maurice*); doch het is, dunkt mij, zoogoed als zeker dat ook deze Fransche vormen der namen bestaan hebben. Wellicht ontmoeten de beoefenaars onzer oude muziek een dezer twee of beide nog wel eens; in dat geval houd ik mij voor de opgave aanbevolen. In allen gevalle, dat de verklaring van het raadselachtige *brandemoris* hier te vinden is zal wel niet meer betwijfeld worden: Leendertz heeft hier buiten kijf den goeden weg gewezen.

---

1) Trouwens ook indien de oorsprong in *brande Maurice* te zoeken is, moet men aannemen dat het accent versprongen is; maar in dat geval is de vocaal gemakkelijker te verklaren: *au* van fr. *Maurice* werd bij ons – tenzij men het verving door de nedl. *au* — waarschijnlijk veeleer heldere, dan korte *o* (verg. ook nhd. *Moritz*).

2) Bredero, Moortje, r. 884 (naast *Moriske*, r. 1152). — Merkwaardig is de vorm *brandemorische*, bij V. Mildert, Clucht v. Sr. Groengeel (Rott. 1633; ed. 1643: *brandemorisch*). Dat dit een spelling voor het verkl. *brandemorisje* zou zijn is vrij wel ondenkbaar: de verkleinwoorden worden in deze klucht steeds met *-ie(n)* of *-je(n)* gespeld. Is de *ch* dan werkelijk een overblijfsel (in de spelling) van een vroeger uitgesproken gutturalen klank als in *brande Morisque*? Dan zou het mijne gissing steunen.

3) Zie de plaats (r. 1267), aangehaald in het Ned. Wdb.

Behalve het bovenstaande vond ik in het meergemelde Luitboek van Thysius nog onverwachts de nagenoeg volledige verklaring eener plaats bij Bredero, die tot dusverre nooit geheel opgehelderd was. In het 4de tooneel van het 2de bedrijf zijner Lucelle plaagt de lakei Pannetje-vet den kok Lecker door hem allerlei wonderlijke gerechten op te noemen en dan te vragen of hij die wel kan toebereiden (r. 1227 vlgg.; ed. Binger I, 345—346):

Ick moet met dese knecht
Wat alven, wat gecken, wat lacchen, boerten, jocken,
't Is sulcken mallen bloet. O gy kock aller kocken!
O komt hier voor den dach. Gy verstaat jou immers wel
Op de saussen van een saussys, of van een moye frickedel,
Gefricasseert in de bruyne brande graaf mouweris,
Of op een snipje met zyn dreckje? also wel denck ick als Louweris.
Op de vreemde Composten en sopjes van de vossen dans?
Vande Almangie quapaart van een vette Gans?
Vande Struyven en Taarten, van galliaarde Spaenjen?
Vande sinckepas over 't gebraen? van appelen van Oraenjen?
Vande Bergomaskes en de maskarades van een hoen?
Van het droopen en de capriolen van een kappoen?
Vande bisarde grimassen vande Artisocken?
Van toekruyt, van gecoockte Salm, en Engelsche bocken,
Over de pasteyen, met sla, van quins parlement?
Ick gis datje de quaterbranckt lavagotte en peck in de ton wel kent.

Waarop Lecker geheel verbijsterd ten antwoord geeft:

Ick ken geen van al die toerientayen, noch snorrepypen.
Waar haaljet al van daan? hoe kant jou verstant begrypen?

Deze plaats is lang een crux interpretum geweest. Reeds Van Hasselt zegt er van [1]): »Hoe schoon zou dit in eene voorrede voor de Geldersche keukenmeid gepast hebben! Maer ik ken my niet bekwaem om het uitteleggen". Dr. J. ten Brink, in zijn »G. A. Brederoo" (a°. 1859), blz. 205, verdedigt zijn held tegen dezen schamperen uitval, zonder echter diens woorden nader te verklaren. De Heer G. Busken Huet ontdekte later,

1) Over de eerste vaderl. Kluchtspelen (a°. 1780), 104.

bij de vergelijking met het Fransche origineel van Le Jars, dat deze »in het bedoelde tooneel een aantal woordspelingen (maakt), spelende met de dubbele beteekenis der namen van *dansen* en *schotels*" (bijna hetzelfde derhalve wat aanleiding heeft gegeven tot de verandering van *brandewijn* in *brandemoris*). »Dit begint met »*fricassée*" en gaat zoo voort. »*Fricassee*", naam van een gerecht, is tevens die van een dans. En van die woordspelingen stapelt Le Jars er een half dozijn opeen. Bredero heeft dit niet begrepen, of heeft geen kans gezien die Fransche aardigheden in zijne moedertaal over te brengen. Niettemin behield hij de plaats, instede van haar over te slaan, en verviel daardoor in de bekende duisterheid, nog verzwaard door drukfouten" (Prof. Ten Brink in de Inleid. op de Lucelle, ed. Binger, I, 302). Deze ontdekking stelde Dr. Kollewijn reeds in staat verscheidene woorden uit den wonderlijken poespas te verklaren.

Het Luitboek van Thysius geeft nu, door middel van zijn uitvoerig register, van bijna alle uitdrukkingen volledige opheldering en over de meeste reeds verklaarde nadere inlichting. Ik geef hier alles wat ik er over gevonden heb, en vermeld alle uitdrukkingen, ook de reeds door Dr. K. ten deele verklaarde, in de volgorde waarin zij bij Bredero voorkomen, met den echten naam van den dans er naast, en de bloote verwijzing naar de bladzijde (en zoo mogelijk, het nummer der melodie [1])) van Prof. Land's uitgave, waar de belangstellende over deze dansen veel wetenswaardigs bijeenvindt.

frickedel, *gefricasseert*. Blijkbaar heeft Bredero hier Le Jars' *fricassée* nagevolgd, met woordspeling tusschen *fricadel* en *saltarelle* (Land 265, 345, 347) of wel *pastorelle* (380, 395, n°. 448). Ten overvloede heeft hij er toen nog de »saussen van saussys" voorgevoegd.

brande graaf mouweris [2]): *Brande Graeff Maurits* (356, n°. 399).

---

1) Zóó is de plaats ook terug te vinden in het 1ste, 2de en 3de deel van het Tijdschr. v. N.-N.'s Muziekgesch., waarin het Luitboek eerst bij gedeelten verschenen is.

2) De door Leendertz gezochte plaats. Dat de brandemoris (want dat hier dezelfde

vossendans: *Fuss-ein-Tanz* (267)? Hetgeen hier twijfel kan doen rijzen is dat deze dans, volgens Prof. Land, »van nieuwere dagteekening" schijnt.

Almangie quapaart: *Allemande quaet paert* (blz. 59 en 285).

galliaarde Spaenjen. Een *gaillarde d'Espagne* vind ik niet; maar wel een *pavane d'Espagne* (293, 303, n°. 334), en de mededeeling dat de pavanes gewoonlijk een soort van gaillarde tot nadans hadden (296; verg. 309 vlgg.): een *gaillarde d'Espagne* kan dus licht bestaan hebben.

sinckepas: *Cinquepas*, een andere naam voor de gaillarde (310).

Bergomaske: *Bergamasco*, een oorspronkelijk Italiaansche dans (382, 386, n°. 434) [1]).

maskarade: *Mascarade Englesa* (393, n°. 446); als stem aangehaald in het Amoureus Liedb. van 1605, blz. 124, en Den nieuwen ... Lusthof van 1607, 71.

capriole. Dit woord had nog een meer speciale beteekenis dan thans; het was een zekere sprong, waarbij de voeten in de lucht heen en weer bewogen werden (311).

quins parlement. Ik vind geen dans of danswijze bepaaldelijk met dezen naam, doch twijfel geen oogenblik of ook dit is een Engelsche melodie geweest. Natuurlijk is de naam eene verbastering van *Queen's parliament* (al zou *quins* desnoods ook uit *kings* verbasterd kunnen zijn); en met die *queen* kan in dien tijd geene andere bedoeld zijn dan *queen Elizabeth*, evenals zeker in de *queens allemande*, die blz. 285 (n°. 318) genoemd (en eveneens *quyns almand* gespeld) wordt.

quaterbranckt: *Quater Brande* (345, 363, n°. 412); als stemme aangehaald in het Amour. Liedb. van 1605, blz. 98 [2]).

---

drank bedoeld wordt lijdt geen twijfel) hier *bruin* wordt genoemd is niet alleen om de alliteratie: oude brandewijn heeft inderdaad die kleur (zie eene aanhaling in het Ned. Wdb. op *Brandewijn*).

1) Verg. nog eene plaats die ik toevallig dezer dagen vond, I. Vos, Kl. v. Robb. Leverw. 5: „Of dat s'een Bergomas nou danst met Monsieur doot".

2) Prof. Land schrijft bij vergissing 96, doordat blz. 99 als 97 gepagineerd is (verkeerde paginatuur of foliatuur komt in de 17de eeuw nog zeer dikwijls voor).

lavagotte. Eene op blz. 390 (n°. 441) medegedeelde melodie, getiteld *Fagote* wordt door Prof. Land (blz. 379) verklaard als eene verbastering van *la gavotte*, onder den invloed van *fagot*: die dans werd kort na dit speeltuig hier bekend. Juist denzelfden vorm vindt men als stem aangehaald in het Amour. Liedb. van 1605, blz. 122 en in Bredero's Boert. Liedb. 110 (ed. Binger III, 366).

peck in de ton: *Packington's pound*; bij Starter, Fr. Lusth. 10 (ed. V. Vloten 14) als *Peckingtons Pond*, in het Luitb. v. Thysius 84 (n°. 74) als *Pacce tous pon* aangehaald. Ook bewerkt in Van Riemsdijk's Danswijzen n°. VI, en daardoor bij liefhebbers der oude muziek weder welbekend. Heeft Bredero hierbij aan *spek in de ton* gedacht?

Men ziet hoe alle namen verbasterd zijn, meestal niet opzettelijk door Bredero, maar blijkbaar reeds in den mond der weinig geletterde muzikanten en des volks [1]); van Bredero is alleen de toepassing, de speling met de namen der gerechten.

Eenmaal aan het zoeken, gaat men vragen of er ook nog eene woordspeling schuilt in *snipje met zyn dreckje* [2]), of *bisarde grimassen* nog iets meer bepaalds aanduiden dan *bizarre* [3]) *grimassen*, en of *toerientayen* kan zijn samengeflanst uit *tourdion* en *gaillarde par terre*, twee namen van denzelfden dans (Luitb. v. Thys., blz. 311). Dit zijn echter slechts losse gissingen; en wat het laatste betreft, dit wordt niet meer door den »danskundigen" Pannetje-vet gezegd, maar door den overbluften kok, in wiens mond eene woordspeling eigenlijk kwalijk zou passen.

Uit het bovenstaande blijkt derhalve dat Bredero op dit punt

---

1) Een ander fraai staaltje is *Brande Lommermeer* uit *brande l'homme armé* (Luitb., blz. 86, 111).

2) Verg. Westerbaen, Ged. 1, 426: »Sneppen met haer langen beck, Wel gebraen met grom en dreck". Nog in onze hedendaagsche kookboeken leest men dat de ingewanden van snippen uitgehaald, fijngehakt, en in boter bruin gebraden worden. In Brockhaus' Convers.-Lex.[14] 14, 566 wordt dit lekkerbeetje nog *schnepfendreck* genoemd (zie ook D. Wtb. i. v.).

3) Over de na *r* ingelaschte *d* verg. Tijdschr. X, 299; XIII, 158.

door zijn trouwen levensbeschrijver en heraut miskend is, en dat hij geenzins de woordspelingen van den Franschman »niet heeft weten thuis, of niet heeft weten over te brengen", noch ook maar »half en half begrepen wat Le Jars wilde zeggen" (zooals de Heer Busken Huet, aangehaald in de aant. door Dr. Kollewijn, zegt), maar integendeel de geheele plaats voortreffelijk heeft begrepen en vertaald, met vervanging der Fransche namen door die van hier te lande toen bekende. Trouwens dat Gerbrand Adriaensen wel wist wat zang en dans was, daaraan behoefde niet getwijfeld te worden [1]).

Geeft het bovenstaande derhalve een kleine bijdrage tot beter verstand van Bredero's tekst en juister waardeering van zijn talent, aan den anderen kant is het misschien niet geheel zonder belang deze namen van dansen en danswijzen hier te lande in 1616 aangewezen te zien. In allen gevalle bevestigen deze woordspelingen zijdelings de hierboven gegeven verklaring van *brandemoris*, gelijk deze naam omgekeerd een aardige parallel is voor de door Bredero verzonnen »dansende schotels" [2]).

Leiden, Februari 1897. J. W. MULLER.

NASCHRIFT. Toen het bovenstaande reeds ter drukkerij was, vond ik de volgende plaats (Coster 506), waaruit blijkt dat ik

1) Sp. Brab., r. 432 noemt hij »een voetje", dat reeds door Verwijs als een dans werd uitgelegd; verg. Luitb., blz. 267. In het Moortje, r. 2792 (ed. Binger) wordt, naar Prof. Ten Brink mij aanwijst, de »*Passemedia*" genoemd, waarmede zeker de *passemezzo* bedoeld is (Luitb. 292, 304 vlgg); maar dit staat in de geïnterpoleerde, alleen in de latere uitgaven voorkomende plaats. De aldaar, r. 2793, genoemde *Clementia* zal ook wel de naam van een dans zijn.

2) In de boven aangehaalde klucht van Sr. Groengeel wordt op eene dergelijke wijze een dans genoemd (blz. 7). Een »veddelaer" en een »liereman" hebben samen een liedje gezongen en drinken daarop: »Her an lustich, daer hebie de mey". .. »Het gaet"... »'t Is by men keel insoet... Nou noch ien reys, weer an, Corante Margrietje, laet sien waer sellen wy best an peuren"; blijkbaar is ook dit de naam van een dans (Land, blz. 375, n°. 428 noemt een »Courante Hansken").

op blz. 106 wat boud heb gesproken en Sint-Joris toch inderdaad op de uithangborden ook van kleinere herbergen en kroegen wel voorkwam. Lecker, de meid, zegt daar tot Luy, den knecht:

Wat kijckt ghy na de uythang borden, alsser maer bier en wijn is
Met een moye meyt, of een aer goelijcke Trijn is.
Zy hangen noch wel ander borden uyt, den Engel, S. Joris, 't Paradijs,
De quaetste huysen hanghen de beste teeckens uyt om prijs.

Doch de daarop gegronde verklaring van *brandemoris* wordt hierdoor nog niet waarschijnlijker.

Ten slotte zij hier nog opgemerkt dat Pers bij zijn *Brandamoor* en *Brandamoris* (zie boven, blz. 105, noot 1) mogelijk zijnerzijds weder aan een *Brande Amours* (zie boven, blz. 111) gedacht heeft: eene soortgelijke »wijziging" eener eenmaal bestaande aardigheid als Bredero waarschijnlijk met zijn *brande graaf mouweris* gaf.

STARTERS „*MENNISTE VRYAGIE*" EN „*HOW A MAN MAY CHOOSE A GOOD WIFE FROM A BAD*".

In Deel IX van »Dodsley's Old English Plays, 4th edition revised by W. Carew Hazlitt" (1874) bevindt zich een tooneelstuk dat in 1602 in druk verscheen onder den volgenden titel: A Pleasant conceited Comedie, Wherein is shewed how a man may chuse a good Wife from a bad. As it hath bene sundry times Acted by the Earle of Worcesters Seruants. London Printed for Mathew Lawe, and are to be solde at his shop in Paules Church-yard, neare vnto S. Augustines gate, at the signe of the Foxe. 1602. (4°). Het stuk viel in den smaak, zoodat nieuwe drukken verschenen in 1605 [1]), 1608, 1614, 1621, 1630 en 1634, alle kwartijnen. En te recht, want in tegenstelling met vele der tooneelstukken welke in Hazlitt-Dodsley zijn opgenomen, munt 'How a man may choose a good wife from a bad' uit door karakterteekening, gepaste afwisseling van ernst en luim, en ongedwongen humor, terwijl de intrige eenvoudig doch boeiend is. De schrijver is onbekend gebleven, tenzij eene aanteekening op het titelblad van een exemplaar der uitgave van 1602 hetwelk zich op het Britsch Museum bevindt waarheid bevat, volgens welke Joshua Cooke de dichter zou wezen. Ten gevolge dezer anonymiteit is het stuk thans weinig bekend, zoodat het zelfs in uitgebreide handboeken der letterkunde niet genoemd wordt, hoewel onbeduidende tooneelspelen van bekende schrijvers trouw vermeld worden.

De intrige is eene variatie op de geschiedenis van Grissilda: Young Master Arthur heeft eene engelachtige, schoone vrouw. Zij vervult hem echter met afkeer en ten slotte doodt hij haar — zooals hij meent — door middel van vergift dat hij haar op een feestmaal in een beker wijn toedient. Thans huwt hij Mistress Mary van de breêveertien die hem nu even slecht

1) Vgl. Catalogus N°. 4 der Koninklijke Bibl. blz. 25.

behandelt als hij eertijds zijne doodgewaande echtgenoote behandelde. Mistress Mary klaagt hem aan wegens moord, doch voor den rechter verschijnt op het juiste oogenblik de doodgewaande en alles neemt een blijden keer.

Eene eigenaardige rol speelt bij dit alles Master Fuller, een man van de wereld, die het zijne genoten heeft en gaarne daarvan vertelt, vooral om anderen aan te zetten. Zoo ook aan bovengenoemd feestmaal: Justice Reason maakt er den vrouwen een verwijt van dat zij als Puriteinen zitten en dadelijk heeft Fuller eene anecdote uit zijn eigen leven bij de hand. Het is in dit kort verhaal dat men, naar ik zeker meen, het voorbeeld moet zoeken van »Starters Menniste vryagië". Daar Dodsley's werk (15 dln.) wel niet in ieders bezit zal zijn, schrijf ik hier zooveel van het tooneeltje af als tot recht verstand der zaak noodig is. Volgens onverbeterlijke Engelsche gewoonte is de tekst gemoderniseerd.

Mrs. Art. [1]) Here, Master Justice, this to your grave years,
 A mournful draught, God wot: half-wine, half-tears. [*Aside.*
Jus. Let come, my wench; here, youngsters, to you all!
 You are silent: here's that will make you talk.
 Wenches, methink you sit like puritans:
 Never a jest abroad to make them laugh?
Ful. Sir, since you move speech of a puritan,
 If you will give me audience, I will tell ye
 As good a jest as ever you did hear.
O. Art. A jest? that's excellent!
Jus. Beforehand, let's prepare ourselves to laugh;
 A jest is nothing, if it be not grac'd.
 Now, now, I pray you, when begins this jest?

Ful. I came unto a puritan, to woo her,
 And roughly did salute her with a kiss:
 Away! quoth she, and rudely push'd me from her;
 Brother, by yea and nay, I like not this:
 And still with amorous talk she was saluted,
 My artless speech with Scripture was confuted.

1) De personen zijn: Mistress Arthur, Old Arthur, Old Lusam, Fuller, Justice Reason.

Menniste Vryagie.

Ick vrijden op een tijd een soet Menniste Susje,
Dien ick seer hoffelijk quam groeten met een kusje;
Maer, wat ick deed was wind, sy sey: "bij jae en neen,
Dit vrijen krenckt mijn eer, ick bidje, gaet doch heen!
't Is onse Susters niet geoorloft, te verkeeren
Als by het fijnste volck, by broeders inden Heere."

O. Lus. Good, good, indeed; the best that e'er I heard.
O. Art. I promise you, it was exceeding good.
Ful. Oft I frequented her abode by night,
And courted her, and spake her, wond'rous fair;
But ever somewhat did offend her sight,
Either my double ruff or my long hair;
My scarf was vain, my garments hung too low,
My Spanish shoe was cut too broad at toe.

All. Ha, ha! the best that ever I heard!
Ful. I parted for that time, and came again,
Seeming to be conform'd in look and speech;
My shoes were sharp-toed, and my band was plain,
Close to my thigh my metamorphos'd breech;
My cloak was narrow-cap'd, my hair cut shorter;
Off went my scarf, thus march'd I to the porter.

All. Ha, ha! was ever heard the like?
Ful. The porter [1]), spying me, did lead me in,
Where his fair mistress sat reading of a chapter;
Peace to this house, quoth I, and those within,
Which holy speech with admiration wrapp'd her;
And ever as I spake, and came her nigh,
Seeming divine, turn'd up the white of eye.
Jus. So, so, what then?
O. Lus. Forward, I pray, forward, sir.
Ful. I spake divinely, and I call'd her sister,
And by this means we were acquainted well:
By yea and nay, I will, quoth I, and kiss 'd her.
She blush'd, and said, that long-tongu'd men would tell;

1) Starter heeft dezen laten vervallen daar hij in onze huishoudens niet voorkwam.

Ick klaeghde van mijn brand, ick karmde van mijn smart
Ick swoer: haer liefde was gemetseld in mijn hart,
Maer wat ick deed of niet, ick kon haer niet bewegen;
Ick sprack nauw, of sy wist daer een Schriftuer-plaets tegen,
En daer meê dreef sy my ghelijck de wind de pluym,
Want ick wist daer niet af; sy kond 't al op haer duym;
S'had Moses in haer hoofd, s'had David opgegeten,
S'had in haer breyn geboud een klooster voor Propheten,
En al d'Apostelen die woonden in haer lijf.

Ick docht: "Sint Felten speelt met dit geleerde Wijf"
Sij sagh niet aen mij, of het scheen haer te mishaghen,
Dan was mijn hayr te laugh, dan al te wild mijn kragen,
Ponjetten al te weyts, het stijfsel al te blaeuw,
Dan was mijn broeck te wijd, dan 't wambas al te naeuw,
Elck kousse-band te langh, 'k had roosen op mijn schoenen,
In 't kort, sy maeckten sond, so werltschen man te soenen.

"Wel, goeden avond dan, Juffrou!" seyd ick; en sy:
"Gaet in des Heeren naem, Sijn wijsheid blijf u by!"
't En was niet langh daer na, ick quam weêr by haer treden,
Verandert beyd in spraeck, in wesen en in kleden:
Mijn mantel was gantsch slecht en swart, mijn hayr gekort,
Mijn wit-gesteven kraegh soo plat ghelijck een bort,
Op al mijn kleêren sat niet een uytwendigh koordje
En daer quam uyt mijn mond niet een onheblijck woordje:

"Vrede zy desen huyse!" seyd ick, en ick sagh
Gelyk Sint Steven deed, doen d' Hemel open lagh
't Wit van mijn oogh om hoog;

ick noemd' haer niet als Suster,
Doe stelden sy (soo 't scheen) haer hartje wat geruster.
Ick las haer altemets een schoon Capittel voor,
En lelden haer niet als van Gods-dienst aen het oor;

I swore to be as secret as the night,
And said, on sooth, I would put out the light.

O. Art. In sooth he would! a passing-passing jest.
Ful. O, do not swear, quoth she, yet put it out,
Because I would not have you break your oath.
I felt a bed there, as I grop'd about;
In troth, quoth I, here will we rest us both.
Swear you, in troth, quoth she? had you not sworn,
I had not done't, but took [1]) it in full scorn:
Then you will come, quoth I? though I be loth,
I'll come, quoth she, be't but to keep your oath.

Jus. 'Tis very pretty; but now, when 's the jest?
O. Art. O, forward, to the jest in any case.
O. Lus. I would not, for an angel, lose the jest.
Ful. Here's right the dunghill cock that finds a pearl.
To talk of wit to these, is as a man
Should cast out jewels to a herd of swine — [*aside.*
Why, in the last words did consist the jest.
O. Lus. Ay, in the last words? ha, ha, ha!
It was an excellent admired jest —
To them that understood it.

Act III, Scene III, 60—62 [2]).

Gelijk men zien zal is er, bij groote overeenkomst, groot verschil tusschen voorbeeld en navolging en niemand zal aarzelen Starter den palm toe te kennen

S. koos een andere versmaat; bracht het verhaal van 38 op

1) D. w. z. taken

2) Men zal opgemerkt hebben dat de episode bestaat uit vijf coupletten van 5 regels (a b a b c c) en één van 7 regels (a b a b c c b b), samengesteld uit vijf jamben. Sommige verzen zijn hypermetrisch.

Dus kroop ick in haer gonst, sy toonden haer wat blyer,
En ick wierd metter tijdt wat stouter en wat vryer.
Eens nam icks' inden arm, en sey: "ick wil het doen
Bij jae en neen!" en gaf haer opsen Fries een soen;
Doen bloosde sy quansuys, en sey: "ey laet dat wesen,
Men moet het klappen van langh-tonghde menschen vresen!"
Ick swoer haer, dat ick wel soo heymlijck en secreet
Was als de nacht, en sey; "voorseker, datje 't weet
Ick wil de kaers uyt doen!"

"O, sweert niet, seyse, trouwen
Doet uyt de kaers, op dat ghy uwen eedt mooght houwen."
Doen knoffeld' ick rondom in 't duyster, totter tijd
Dat ick een bedde vond; ick nam haer aen mijn zijd,
En zey: "voorwaer, mijn Lief! hier willen wy, met lusten
En vrolijcke geneught, van avond t' samen rusten."
„Sweert ghy, voorwaer, seyd sy, daer ick u soo vermaen?
O Broeder! had ghy niet dien swaren eed ghedaen,
Ick had om al de werld niet by u willen komen,
Maer uwe stoutheyd u ten quaetsten afghenomen."
"Soo komt ghy dan?" seyd ick." "Jae, seyse, al is't my leedt,
Ick kom, omdat ghy niet soud breken uwen eedt."

56 regels, waardoor hij eenige aardige opmerkingen kon toevoegen die aan het oorspronkelijk ontbreken (vgl. 10—15, 32, 24) en dramatiseerde het onderwerp op even levendige als schalksche wijze.

De tijd van ontstaan kan geen bezwaar opleveren. 'How a man may choose a good wife from a bad' werd, zooals wij gezien hebben, in 1602 gedrukt, doch zal wel — zooals toen gebruikelijk was — vóór dien tijd gespeeld zijn.

S. werd in 1594 geboren en kwam vermoedelijk in 1607 te Amsterdam, kan dus reeds als knaap eene voorstelling hebben bijgewoond, of later in Nederland een exemplaar van zijne Engelsche vrienden ontvangen hebben.

Wij mogen m. i. niet aannemen dat, met zoozeel overeenkomst, niet alleen in hoofdpunten maar zelfs in bijzonderheden, de Engelsche dichter en Starter dezelfde stof onafhankelijk van elkander behandelden.

Verdere vergelijkingen zal wel ieder voor zich maken.

Nog neem ik deze gelegenheid te baat om te wijzen op hetgeen Dr. J. W. Muller in de Vergadering der Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden op 12 October 1895, heeft medegedeeld omtrent drie waterverfteekeningen voorkomende in een album uit het begin der 17e eeuw toebehoorende aan den Heer A. van Stolk te Rotterdam. Genoemde aquarellen „brengen geestig den er naast geplaatsten (doch verkeerd ingenaaiden) tekst van Starters *Menniste Vryagie* in beeld." (Handelingen en Mededeelingen v. d. Maatsch. der Nederl. Letterk. te Leiden over het jaar 1895—96, Bijlage VI, 188—189).

Er blijkt uit hoe Starters meesterlijke bewerking in den smaak was gevallen.

Almeloo, Dec. 1896. A. E. H. SWAEN.

HET ZUTFENSCH-GRONINGSCHE HANDSCHRIFT.

(*Vervolg en slot van blz.* 43.).

f. VAN DER MANEN ZEDEN.

Zoo zou ik het gedicht willen noemen (zie vs. 25), waarmede op fol. XIII en XIV de kalender gesloten wordt. Behalve voor onze taalkennis, is het ook een niet onbelangrijke bijdrage tot de kennis van het geestelijk leven onzer voorouders. Want al vinden we hier en daar verspreid een aantal mededeelingen omtrent den invloed der planeten en van de maan in het bijzonder, eene andere zoo groote verzameling van raadgevingen, en daaronder zoo vermakelijke, zal niet gemakkelijk te vinden zijn. Mij althans is, hoe ik er ook naar gezocht heb, geen onder de oogen gekomen.

Evenmin heb ik onder de gedrukte overblijfselen van onze Dietsche letterkunde iets kunnen vinden, dat met dit gedicht samenhangt. Eene mededeeling echter van Soltau in Mone's Anzeiger IV, 203 deed mij vermoeden, dat het daar vermelde Wolfenbutteler Hs. (18. 2 Aug. 4to, Codex Guelferbytanus) wel iets dergelijks kon bevatten. Het reglement van die bibliotheek maakte het wel onmogelijk, dat ik het Hs. zelf ten gebruike kon bekomen, maar door de vriendelijke tusschenkomst van den bibliothecaris, prof. dr. O. von Heinemann, kreeg ik een keurig afschrift van dat gedeelte van het Hs., dat ik noodig had.

Het tweede gedeelte van dit Hs. bevat een uittreksel uit een Latijnschen Computus [1]). Tusschen de verschillende gedeelten daarvan vindt men: 1°. een Mnl. cisiojanus, voorafgegaan van

1) Hoffmann von Fallersleben vermeldt, op gezag van Scheller, in Horae Belg. I, 122, dit Hs. als „Claeskijns Compoten of Astronomia ende Fleubotomia." Scheller bracht het tot de 14e of 15e eeuw, maar prof. Von Heinemann schrijft mij, dat het zonder twijfel in de 2e helft van de 15e eeuw geplaatst moet worden.

eene uitlegging in verzen, waarvan de schrijver zich **Clayskyn** noemt, 2°. vs. 1—1160 van de door Clarisse uitgegeven Natuurkunde van het Geheel-al. Maar bovendien is in dit laatste werk na vs. 1012 de proloog ingelascht van het hier uitgegeven gedicht, terwijl verder bij ieder teeken na de verzen van de Natuurkunde die van ons gedicht zijn opgenomen. Waar de laatste beginnen, staat steeds een aandachtsteeken.

Wij bezitten dus van ons gedicht 2 Hss., die ik G. (het Groningsche) en W. (het Wolfenbuttelsche) zal noemen. G. bevat een zuiverder tekst dan W., waarom ik dan ook den eersten uitgeef en de varianten uit W. aan den voet der bladzijde aanteeken. Veel belangrijks leveren ze wel niet op, voor het meerendeel gewone spellingverschillen, maar toch heb ik gemeend ze volledig te moeten mededeelen.

In G. staat boven iedere afdeeling met rooden inkt de naam van het teeken, in W. telkens eene teekening. Hoofdletters heeft G. alleen aan het begin van elke afdeeling, W. aan het begin van iederen regel. Interpunctie ontbreekt in W. (of in mijn afschrift), in G. staan hier en daar punten, vooral tusschen nevengeschikte zindeelen en voor *ende.*

Veranderingen in den tekst van G. heb ik niet gemaakt: het normaliseeren van spelling of buigingsvormen, dat bij grootere werken al zijne bedenkelijke zijde heeft, wordt bij kleinere louter willekeur. De varianten zijn dus alle uit W. Een enkele maal scheen mij eene kleine opheldering niet overbodig, terwijl ik ook hier en daar de aandacht meende te moeten vestigen op een minder algemeen woord of eene zeldzamere beteekenis.

G. XIII*a*, W. 139 r°. Nuttelic eest in minen wane
Die conste te weten, hoe die mane
Die tekene loept elc maenscijn dore.
Ende waut die mane hadde den core
Ons telopen alrenaest

1. ist na. — 2. conste te wetene. — 3. tekine.... duere. — 4. Ende *ontbr.*... heft d caere. — 5. te helpene.

Haren loep met groter haest,
Gaf hur God van hemelrike
Te regeren ewelike
Die werelt ende dat daer in was
Ende wesen zal, alsict las
In enen boeke die was fijn.
In duutsche maectic dat latijn
Ende vant daer in, dat zijt nochtan
Niet allene ghedoen en can,
Mer ander planeten helpen haer
Ende letten zommels ouerwaer.
Mer die werelt in tghemene
Ontfincsi daer van Gode allene
Vor alle die ander te bestieren.
Menschen voghelen ende dieren
Nature te gheuen ende wesen,
Ende vele mere alswijt lesen,
Heeft si van Gode dus ontfaen.
Hier om zo wil ic ane vaen
Hier een dicht van haren zeden,
Des mi een vrient heeft ghebeden,
Daermen inne bekennen mach
Wat goet is doen op elken dach
Of quaet, of laten, of beghinnen,
Wiesinen verliesen mach of winnen,
Hoet wêder is of hoe tsal keren.
Beghinne wi inden name ons heren.

Aries [1]).

W. 140. r°. Als in ariete is die mane,
Zo eest goet in minen wane,
Wech ten oesten wart bestaen,

6. mit. — 7. haer. — 8. regneren. — 9. datter. — 10. sal. — 11. eenen boec. — 12. In dietsche maect ict uten l. — 13. dair.... sy. — 14. gedoen.... kan. — 15. Maer andere. — 16. somwil dat is waer. — 17. werlt. — 18. Ontfinc sij van. — 19. Voir.... andre.... bestierren. — 20. vogelen. — 21. gheuene ende te. — 22. veel meer. — 23. sij.... aldus. — 24. soe. — 25. *ontbreekt.* — 26. heft gebeden. *Na dit vers is ingevoegd:* soe heb ic dese lere bescreuen. — 27. Daer men in. — 29. is begh. — 30. Wat men. — 31. weder is of sal. — 32. wij in die.

33. aries. — 34. Dan ist.... na. — 35. wert.

1) Dit opschrift staat in het Hs. niet tusschen de regels, maar achter vs. 33.

Die met comenscap ommegaen;
Want ic weet wel dat hi wint,
Die derwart zinen wech beghint.
Met viere eest dan werken goet
Dinc, dat daer mede werden moet.
Die laten wil of gaen in bade,
Rade ict wel, heeft hijs stade,
Dat hijs besta, wil hi winnen.
Hets harde goet oec dan beghinnen,
Wat haestelic wil zijn ghemaect.
Oec wit dat dan dwêder spaect [1].
Hets quaet dan hoefde dwaen of netten
Ende in den hals ventosen [2] zetten,
G. XIII*b*. Bloeden [3] ter nese, hilec leiden,
Huse te maken, castele bereiden,
Eens anders mans heerscap ingaen,
Vut carker lopen, wijch bestaen,
Carten maken of brieue scriuen,
Die op goet sprekende bliuen;
Noch ghenen raet en zalmen ruren
Op dinghe, die langhe willen duren.
Die dan oec name medicine,
W. 140. vº. Hi keredze met groter pine.

Taurus.

W. 141. vº. Taurus is dat ander teken
Der manen, scriuic hier den leken.
Zo wanneer datsi daer ingaet,
Die dan doen wil minen raet,

36. comansceppen. — 37. weet *ontbr*..... hij wijnt. — 38. darwarts sinen. — 39. is. — 40. die dair.... wesen. — 41. wille.... g. baden. — 42. Raed ic. — 43. hys.... hij. — 44. H. dan oec g. b. — 45. syn volmaect. — 46. O. weet d. d. wel s. — 47. dan quaet. — 48. setten. — 49. nuese huwelic. — 50. bereyden. — 51. boetscepe gaen. — 52. kerken.... wych. — 53. Karre. — 55. salmen rueren. — 56. dingen.... lange sellen dueren. — 57. Wie.... oec *ontbr*. — 58. Hij keertse weder mit.

59. es. — 60. Die mane scrijf ic. — 61. Soe.... sy dair. — 62. wille.

1) Spaken = droog zijn.

2) Ventosen = koppen.

3) Behalve „bloed verliezen" beteekent dit ww. ook „aderlaten", evenals het Lat. *sanguinare*, waarvan het waarschijnlijk de vertaling is.

Zal zayen houe ende oec zetten
Wijngart zonder enich letten;
Want hi zal in corten uren
Wassen ende langhe duren.
Castele ende huse eest dan goet
Funderen, ende dat duren moet.
Hilec zalmen dan bestaen.
Oec waenic in minen waen,
Datmen medicine zal helen [1])
Des menschen halze ende der kelen.
Wighe bestaen is onspoet,
Ende wat met haeste wesen moet.
Bi der erden is die wint;
Die wolken lopen als onsint
Zonder reghen in der locht;
Zomwijl hebwi den neuel uocht.

Gemini.

W. 142 rº. In geminis eest goet beghinnen,
Die vrienscap maken wil of minnen,
Pays oec maken onder viande,
Beghinnen wijch in elken lande;
Poysoen ende medicine
Machmen nemen zonder pine.
Mer want die aerm in desen tiden
Mach qualec enich quetsen liden,
Radic dwasen na den vroeden,
Datsi hem van laten hoeden
W. 142. vº. Ende hoeden zelken wederstoet,
Daer mach comen af die doet.

63. Sal grauen bouen .... setten. — 64. Wijnghaert sonder. — 65. hij sal i. corter. — 66. lange dueren — 67. Casteele husen es. — 68. ende *ontbr.* ... lange dueren. — 69. Huwelic salmen. — 71. sal. — 72. Der mensschen halsche e. k. — 73. Wiege .... es. — 75. aerden. — 76. loopen al. — 77. Sonder regen i. die lucht. — 78. Som wil hebben wij.

79. gemini is. — 80. wille. — 81. oec *ontbr.* — 83. Pusoen. — 84. sonder. — 85. Mer *ontbr.* .... arm. — 86. quelic. — 87. Ic rade d. ende v. — 88. Dat sy .... latene. — 89. E. wachten van wederstoot. — 90. Dair m. a. c. d. doot.

1) Waarschijnlijk is in dezen regel *met* uitgevallen. Wel is de lezing van beide Hss. volkomen gelijk, maar de fout is graphisch zóó begrijpelijk en de verklaring wordt anders zóó gewrongen, dat we hier wel eene fout moeten aannemen. Ook de verandering van *helen* in *delen* brengt den zin in orde.

Naghele eest dan corten quaet.
Uut hauenen uaren is mijn raet,
Mer enighen andren wech beghinnen,
Radic niemen die wel winnen;
G. XIII*c*. Want hi werdt anderwerf begonnen.
Oec scriuen die de waerheit connen,
Zo waer dan sterft man of wijf,
Dat daer een ander scier zijn lijf
Laten zal, zo waer dat es.
Ende die gheneest, zijt zeker des,
In desen teken, dat hi te dale
Zal uallen in ene meerre quale.
Die oec breect vut yseren banden,
Hi werdt gheuaen met groten scanden.

Cancer.

W. 143. r°. Alze die mane in cancro
Gaet, die wil wesen vro
Ende daer af wil hebben zeghe
Van comenscapen of van weghe,
Hi moet gaen ten noerden waert.
W. 143. r°. Hets goet dan uechten dies begaert,
Ende wat dinghe dat men wil visieren
In dat water, zal wel tieren.
Hets medicine dan nemen goet.
Zi scriuen die des wel zijn vroet,
Datmen nochtan der borst niet
Cureren zal hur verdriet.
Het is oec quaet dan huse maken

91. Nagele c. is d. — 92. hauene .... dats m. r. — 93. enich ander wert. — 94. Raed ic niement d. wil. — 95. het word. — 96. sij ons d. d. wairheit. — 97. Wanneer dat steruet. — 98. dair .... in sciet syn liif. — 99. sal soe wair. — 100. E. g. hij sijt seker. — 101. tekene .... hij. — 102. Sal .... een ander. — 103. verteert [1]) .... bande. — 104. Hij wort .... mit groter scande.

105. Als .... gaet in. — 106. Gaet *ontbr.*, Indesen soe wil ic w. v. — 107. Want men macher of. — 108. comenscappe ende v. wege. — 109. Hij .... noorden. — 110. dan goet .... beghaert. — 111. dinge .... dan wille. — 112. In watere dat sal. — 114. Si scriuent dies willen syn. — 115. ter. — 116. haer. — 117 Hets dan quaet.

1) Intr., wisselvorm van *vertieren* en synoniem van *verkeren*. Misschien moet men dan ook Rincl. 3 *vertiere* van het Hs. liever veranderen in *vertere* dan in *verkere*.

Of funderen, wantsi laken [1]).
Oec zo radic opembare,
Datter niemant in en uare
Of ga besitten enich goet,
Dat iemans was die hem bestoet,
Of eens anders wie hi zi.
Oec eest quaet maken dinghe, die ghi
Bi viere wilt maken of langhe duren.
Hets cout ende nat dan van naturen.

Leo.

W. 145. r°. Zo wanneer wi die mane zien keren
In leone, eest goet heren
Spreken opembaer ende stille.
Die met viere oec werken wille,
Zal hebben spoet in desen tiden.
Zo wie oec wil met haeste liden
Enech werc, hets wel mijn raet,
Dat hijs besta in desen graet.
Huse eest goet ende castele
Funderen. Ende die gout heeft vele,
Dat hi versmeden wil, beghinne.
Hets oec dan goet na minen zinne
Ghele cleder eerst aendoen [2]).
Mer hets dan een quaet cisoen,

118. want sy. — 119. soe raed ic opēbare (is het streepje hier = *n* of *m*?). 120. — ghiemant. — 121. gaen. — 122. Das yemans. — 123. hij sij. — 124. est dinghen maken, quaet *ontbr.* — 125. wilt *ontbr.*, lange dueren. — 126. Het is cout bi naturen.

127. Zo *ontbr.* .... wij .... sien. — 128. soe est. — 129. openbaer. — 130. Soe wie .... oec *ontbr.* — 131. Sal. — 132. Soe .... wille .... haesten. — 133. Enich .... dats. — 134. hise. — 135. est oec .... castelle. — 136. gouts heft. — 137. Dat versmede wille beghinnen. — 138. oec *ontbr.* .... sinnen. — 139. Yuweele eerst an doen. — 140. een traysoen.

1) Misschien: „zij zijn niet stevig, worden spoedig minder", of wel „zij laten los, vallen spoedig in; vgl. Mnl. Wdb. IV, 73. Maar waarschijnlijker dunkt mij: „want zij (nl. de in vs. 114 genoemden) keuren het af." Het niet uitdrukken van het object in dergelijke zinnen is in het Mnl. volstrekt niet vreemd.

2) Hoe die *gele* kleederen hier komen, begrijp ik niet recht. Wil het zeggen, dat men voorspoed zal hebben, als men gele kleeren draagt, omdat de leeuw ook geel is? Of zijn het eenvoudig „lichte zomerkleeren"? In allen gevalle lijkt *yuweelen* mij eene latere verknoeiing, evenals *traysoen*.

G. XIII*d*.

Enen langhen wech bestriden,
Of oec langhe cledre sniden.
Ic wil oec datmen medicine hoede,
Want menze keert dan met bloede:
Dat herte, leuer ende maghe
En ghêrt gheenre cure in desen daghe,
Noch des menschen inghewant.
Oec zo eest mi wel becant,
Dattie tijt is heet ende droghe.
Zommewijl gaet die mane zo hoghe
In desen teken, dattie sterren
Des climmens hem een luttel erren
Ende climmen mede na horen zeden;
Des hebwi neuel hier beneden.

Virgo.

W. 146. rº.

In virgine is hur nature
Droghe ende cout nader scrifture.
Hets dan goet zayen, grauen hove.
Oec zo wit, dat ic dan loue
Te planten wijngart ende bome;
En spreke des niet ute enghen drome.
Hets oec goet ghescutte maken
Ende daertoe alle zaken,
Diemen van erden maken wille.
Oec zoudic node zwighen stille:
In geminis, pisces ende in desen
Ende scorpione, als wijt lesen,
Machmen alle dinghe beghinnen,
Daermen dobbel aen wil winnen.
Mer hets quaet dan ene maghet truwen;

141. langen .... bescriden (*of* bestriden: *het Hs. is hier niet duidelijk*). — 142. Ende .... lange cleder. — 144. men keerse met. — 145. Want h. leuere e. mage. — 146. Gheert gheen cureren .... dage. — 147. mensschen ingewant. — 148. soe ist. — 149. Dat die tyt .... droege. — 150. Som wil .... soe hoege. — 151. dat die. — 153. nae haren seden. — 154. hebben wij.

155. haer. — 156. Droege .... seit die scryfture. — 157. saeyen. — 158. Oec weet. — 159. wyngaert. — 160. Want sij brengen grote vrome. — 161. gescutte. — 162. dair toe .... saken. — 163. met aerden. — 164. soud ic noede swigen. — 165. piscibus. — 166. Ende in. — 167. dinc beginnen. — 168. Dair men dubbel an will. — 169. Hets dan quaet maechden.

Ghene weduwe zalmen scuwen [1]).
Int noerden scuwe dan alle zaken.
Hets quaet met viere dan iet maken.
Oec en neme ghene medicine,
Want die tijt pleecht dan te zine
Cout ende droghe van naturen.
Die wolken pleghen dan te ruren
Zonder water in der locht
Ende oec eest weder zomwijl vocht.

Libra.

W. 146. v°. Wanneer zi es in libra,
Zo eest als ic mi versta,
Wech beghinnen goet int westen.
Dien wech houdic vor den besten,
W. 147. r°. Diemen dan beghinnen mach,
Alzo alsict ghescreuen zach,
Wie comenscape dan driuen wille.
Oec zoudics node zwighen stille:
G. XIV*a*. Hets dan goet die ader laten.
Wie dinc beghint, het sal hem baten,
Dat haestelijc wil zijn ghemaect.
Oec weetic wel dat dan misraect,
Watmen van erden dan wil werken.
Ghescreven vant ic oec van clerken,
Dattie ghene wel slacht den dwasen,
Die den nieren of der blasen
In desen tiden doet medicine.
Die tijt pleecht oec dan te zine

170. wedue en salmen. — 171. saken. — 172. iet *ontbr.* — 173. nem gheen. — 174. tiit.... sine — 175. droge. — 176. plegen te sturen. — 177. Sonder.... in die lucht. — 178. est.... somwyl.

179. si. — 180. Soe ist. — 181. beginnen. — 182. ouer. — 183. beginnen. — 184. Alsoe alst ic bescreuen sach. — 185. dan comensceppe bedriuen. — 186. Dien ist goet lude ende stille. — 187. Goet est oec die adre. — 188. Die. — 189. haestelic.... sijn gemaect. — 190. ic *ontbr.* — 191. aerden wille. — 192. vand ict. — 193. Dat die ghene slachten. — 194. der nieren. — 195. desen twee. — 196. tiit.... dan oec te sine.

1) „Het is quaet huwelic te doene alse die mane es in tauro of virgine, ten si met weduwen", citeert Buddingh, Verhandeling over het Westland, bl. 245, uit een Hs. in proza. Waar is dat Hs.?

Heet ende nat, wel ghemoet [1]).
Hets dan uut hauenen varen goet.

Scorpio.

W. 147. vº. Als zi es in den scorpioen,
En weet ic niet wat goet is doen;
Want dit teken heet haer stal,
Daer zi in heeft ongheual.
Nochtan eest dan goet ontfaen
Medicine in minen waen.
In erden eest dan pinen quaet.
Oec zo dunket mi goet raet,
W. 148. rº. Dat hem elc hoede dan
Te climmen, want waer enich man,
Die berghe of bome dan op clomme,
Ic ducht hem droefheit quaem daeromme.
Der scamelheit en zalmen niet
Doen medicine, wats ghesciet.
Oec leestmen in der scrifturen,
Dat cout ende nat is van naturen.

Sagittarius.

W. 148. vº. Sagittarius hierna steet,
In zire naturen droghe ende heet.
Als die mane coemt daer in,
Goet dunket mi in minen zin,
Onder viande vrienscap maken,
Of die gerechte minne doet waken
Vergaderen, als ict bezach.
Oec eest goet op elken dach
Van desen teken die ader laten.

197. ende w. gemoet. — 198. goet, *verbetert uit* gaet. — 199. Als die mane is int. — 200. Soe en .... niet *ontbr.* .... es. — 201. es haer. — 202. Dair sij. — 203. ist. — 204. na. — 205. Inder aerden is. — 206. soe duncket. — 208. Te kennen wat. — 209. berge. — 210. Ic duchte hem euel quame dair omme. — 211. en *ontbr.*, salmen. — 212. Medicine doen w. geschiet. — 213. den scryfturen. — 214. Dat het .... bi.

215. Sagitarius hier nae. — 216. sijnre nature droege. — 217. coomt dair. — 218. Dunct mi goet .... sin. — 220. gherechte. — 222. est. — 223. In d. tekine d. adre.

1) *Ghemoet* = „kalm"; vgl. Mnl. Wdb. II, 1873

Die dan baedt, het zal hem baten.
Wie hem in comenscap ghenaert,
Make zinen wech ten oesten waert.
Met vure eest dan werken goet.
Ghelt te slaen dan heeftmen spoet.
Oec eest goet dan wijch bestaen;
Mer het sal te niewete gaen,
Watmen werct int water dan.
Oec zo rade ic elken man,
G. XIV*b*. Dat hi der erden werc dan niet
En besta, wats ghesciet;
Ende ic zoude mi sijns ontsien,
Die medicine dade den dien.
Hets droghe ende heet scriuic den leken,
Want uten oesten springt dit teken.

Capricornus.

W. 149. v°. Capricornus, als ict vant,
Is cout ende droghe. Wie dan lant
Of hoeue spaedt of dan wil zayen,
Ic hoep dat hi ghewin zal mayen.
Bome ende wijngaerde zalmen zetten
In desen teken zonder letten.
Die werct in derde, jc waen hi wint.
Ende die oec zinen wech beghint
Int suden, eest met comenscapen
Of anders, scriuen ons die papen,
Winninghe zal hem daer af comen.
Oec weet ic wel, het sal hem vromen,
Die hem in zulke werke gheueert [1]),
Dat enen corten einde begheert.

224. laet.... sal. — 225. met comanscappe gheueert. — 226. sinen.... weert. — 227. viere es. — 228. Tot gelt te slane heft. — 229. ist. — 230. niete. — 231. *ontbreekt*. — 232. soe raed. — 233. aerden. — 234. oec w. geschiet. — 235. Oec soud ic. — 237. droge.... scrijf ic. — 238. wten.... sprinct.

240. Es.... droge.... den lant. — 241. houe spit of wille saeyen. — 242. hope.... hij.... sal meyen. — 243. wijnghaert salmen setten. — 244. sonder. — 245. inder aerden.... hij wijnt. — 246. sinen. — 247. zuden est.... comanscapen. — 249. sal.... dair. — 251. sulc werc. — 252. Dies .i. c. ende.

1) Lees *gheneert*, zooals G. ook in 225 heeft. Van een denominatief *gheveerden* kan hier toch moeielijk sprake zijn.

Ende hets quaet nemen enech wijf.
Die oec begonne strijt of kijf,
Of enech heet werc dan vercore,
Ic weet wel dat hi verlore.
In rade te laten ghenen man,
Noch medicine te nemen dan;
Die knien en cureer oec niet
In desen tiden hur verdriet.
Hets cout ende droghe van naturen
Ende die wijnt die pleecht te duren
Aen der erden alomtrent.
Die wolken an dat firmament
Zonder water zietmen weinden,
Die ons dicwijl neuel zeinden.

Aquarius.

W. 150. r°.
Aquarius heit huse beghinnen
Te funderen, die wil winnen
Of daer in uaren. Oec eest goet
Dan hilec doen, of laten bloet.
Oec zo is die tijt dan waert
Dinghe beghinnen, dat begaert
Langhe te duren; mer men zal
In deser tijt gheen ongheual,
Datten benen hoert, cureren.
Een ander dinc wil ic v leren,
Dies ic mi hebbe nu bedacht:
Wat haestelic wil zijn ghewracht,
G. XIV*c*.
Noch langhen wech en zalmen niet
Bestaen, wat dijns lijfs ghesciet.
Nature is dan heet ende nat;
Astromine scriuen dat,
Dat dan vut hauenen is goet varen,

253. Ende *ontbreekt* .... enich. — 254. Of oec beghinnen. — 255. Waert oec dat een werc verkore. — 256. hij dair an. — 257. rade *ontbr.* .... latene enich. — 258. nemene — 259. cureert niet. — 260. haer. — 261. droege. — 262. *Het tweede* die *ontbr.* .... dueren. — 263. Ander aerden. — 264. aen. — 265. Zuutwert siet men wenden. — 266. D. o. den vulen n. zenden.

267. heet .... beginnen. — 268. wie. — 269. dair .... est. — 270. huwelic. — 271. soe .... tiit. — 272. Dinge beginnen dat beghaert. — 273. Lange te dueren men niet sal. — 274. tiit .... ongeual. — 275. beennen. — 276. sal. — 277. nu *ontbr.* — 278. sijn gewracht. — 279. lange .... sultu. — 280. wes d. l. gesciet. — 281. es. — 282 Astronomye scrijft ons dat. — 283. D. d. is goet wtuaren.

Want van ghewoenten pleecht teharen [1]).

Pisces.

W. 151. r°. Pisces hebben hoer cysoen,
Al zulc, dat dan goet is doen
Hilec ende vrienscap maken,
Ziluer smeden zonder laken.
W. 151. v°. Ghescutte maken eest oec goet
Ende wat met water werden moet.
Int water eest oec, scrijftmen plaen,
Ten norden wart goet wech bestaen.
Medicine eest nemen goet.
Comenscap zal hebben spoet.
Ende oec daermen wil aen winnen,
Zalmen in deser tijt beghinnen.
Mer hoetti dan van allen boeten [2])
Den teen te doen ende den voeten.
Hets met viere dan werken quaet.
Die tijt ende der naturen staet
Zie ic staen in Goods ghewout,
Ghelijc den visch nat ende cout [3]).

284 ghewoente.

285. haer. — 286. Alsulc. — 287. Huwelic. — 288. Zuluer. , . . . sonder. — 289. is dan. — 290. watre worden. — 291. In watre ist goet scriuen. — 292. noerden wert. — 293. ist. — 294. Comenscappe sal. — 295. goet dair men an wil. — 296. Salmen . . . . tiit beginnen. — 297. hoeti. — 298. den *ontbr.* — 300. tyt en ter. — 301. Sie . . . . goets gewout. — 302. Ghelyc die wech.

1) Dit schijnt te moeten beteekenen: „er pleegt een *stevige* wind te gaan", maar ik weet deze beteekenis elders niet aan te wijzen.

2) Eene 17e eeuwsche hand heeft hierboven geschreven *schaede.*

3) In W. volgen hier nog de regels:

In dese figure men marken sal
Dese dinc die ic seide al.

P. LEENDERTZ JR.

COLLATIE EN VERBETERINGEN OP HS. III, 13 SEM. BIBL. TRIER.

(Zie *Tijdschr.* XIII, 267).

Bemerkende dat het noodig was handschriften, die ik eenige jaren geleden afschreef, aan eene nauwkeurige revisie te onderwerpen, heb ik ook deze glossen, alvorens ze voor mijn glossaar te gebruiken, op nieuw vergeleken. De vrucht dezer collatie deel ik hier mede.

Tijdschr. XIII, 268, 102[b] acedior *l.* accedior. *loccon l. lo*[c]*con* attraho. asylum, locus refugii *onjuist geglosseerd door* (*bremo*). *na* aporia *volgt*: arula *glotpanna* (*de* t *is onduidelijk*, d ?) armilla *ristila.* ascopa *flasca l. flasc*[h]*a.* 103[a] celebs *interlineair.* (*uuithillo*) behoort bij androginus. *hierna* aqualicolus (*uuāba*). asilus *bremo.* atticus (*humbal*). absurdus (*un reidhaft*) *l.* (*unreidhafter*) er *is door een streep en de* h *is door een teeken aangeduid*, *dat ik door h boven de letter aangeef.* ascelle *l.* ascellę. alictum *l.* alietum. *onder de eerste i van sipizbrado staat een delgingspunt.* amphora *einber l. einberi. voor* hancho *heeft het hs.* bancho. *voor eruuakener hs. eruuakerer. hierna volgt*: annotinus vel hornus *hurig̊.* apricus, *hs.* apicus. aedilis *heflicman l. hellic*[h]*man.* hierna volgt *Anger* gurgulio. pignus *l.* pignvs. *na* asser *volgt* anilis *altiger.* amadusio (umdesla) *l.* aniadusio (uindicta) *d. i.* animaduersio, uindicta. actor *in het hs.* attor. *Boven* amussis *staat* suppa. *van* maneuuerc *is de* c *bijna dichtgehaald tot* o.

p. 269. area (*boicastat*) *l.* (*houastat*). anctua (*cupira*) *l.* anctua (cupira) *latijnsch woord.* atamum, *voor flettma l.* fleitma, *de dwarsstreep der t is meest over de* i *getrokken.* allego (*faste gesagon*) *l. faste gesagon*, *als in den context staande.* adero *fareron, l. far*[h]*eron.* 103[b] *na* addico: analogium et pulpitum (lecturi). crines *plocki l. plo*[c]*ki.* ascolonium (*ascolt*). zeta hiemalis (*piasal*). zeta estiualis (*loina*). *na* therma *volgt* basta *teig. voor* balbus *in te voegen:* baiulus: *t*[h]*regel.*

brattea (*lanna*) *vgl.* Graff 2, 217, *misschien latijn voor* lamna, lamina. 104[a] bastismus (tinctio) *is zeker; latijnsch woord.* mancus *is zeker.* bilibris *zouuae geuvegi l. zouuoi geuvegi.* brongidus (*bruotolehtig*) *l.* (*bruotolehter*) er *is door een streep aangeduid.* bocetum (*bostar l.* bostar). p. 270 braculus. *l.* biaculus. *hierop volgt*: bursa *scrodiarn. na* beneficium: bitum *ertlim. Achter* mugitus boum *moet gevoegd: löinga. By* cardian *is* (*cor*) *de verbetering tot* cordiana. cateχizo (*leren*) *l.* (*leron*).

104[b] capreolus *hs.* capulus. cartillum *hs.* cartallum (*scinakar*) *d. i. scrinu kar.* camisale (*hemitlachan*) *l.* (*hemitl[h]achan*). caltillago *l.* cartillago, r *uit* l *veranderd. na* calige *in te voegen*: crasona (*spenala*). *by* catarrum *staat* et pituita. Castor (*biuar*), quia se ipsum castrat. casula (*hakul*) *hs.* (*kakul*).

p. 271, ċetram̄tu armaro *uuihto uuad l.* cetramentum *armaro uuihto uuad.* celum. *heunisarn l. heuiisarn.* cesor (*vvdari*) *l.* (*uuidari*). cephalaria (*houiet suht*) *l. hoiuetsuht*). *na* ciminum *invoegen:* cimex *uuantlus.* circinvs (*passeri*). cirex (vel cicer) *kychera.* cideum (*qitina*). caperro (*muod[h]on*). collirida (*briectel*) *l.* (*bricitel*). corbita, caricanus *l.* curua nauis. (*cucurbita*) *l.* (cucurbita *corifeiz*). (*biast*) *l.* (*biastr*). comitatus (*gilocchor*) *l.* (*gilocchot*), comitatus *staat voor* comatus. *by* corium (*birsa*) *staat* gr. .(*uuezestein*) *l.* ([h]*uuezestein*). concidiabulum *l.* conciliabulum ubi concilia celebrantur. *na* cratera: colocintida (*uuildi carueiz*).

p. 272, 105[a] *saminthringon hs. sam,thringon.* concambium (*uuessal*) *l.* (*uuesal*). conuasso (i. *hiruzuolon*) *l.* (*thuiruolon*). confrico (*uurinon*) *l.* (*uuriuon*). cucurbita (*curuerz*) *l.* (*curueiz*); cavallus (*hross*) *l.* (*hros*). collidebant (*spartalodon*). commercia (*uuantlunga*) *l.* commerciis (*uuantlungo*). *bijeen te voegen* duas sorbiciunculas (*zuoi fridlind endi pannokokelin*). deturbo (*stiuon*) *l.* (*stoivon*). destratus (*antsadulot*). dextroxerium (*furciristi*) *hs.* (*furiristi*). dextralia (*for hendi*) *de* d *kan ook een* g *zijn zonder onderhaal* (*forahengi*). digero (*fer theuuian*) *l.* (*fertheuuuon*).

p. 273 *voor* dolo *inv.*: dolabra (*b[a]rda*). dolo (*suichon*) *l.* (*snithon*). devoro (*firsuendon*) *hs.* deuoto; *tusschen u en e van* firsuendon *is een streep gevoegd*, (*firsulendon*). *inv.* erodion (*bomfalco*).

Ependiten *hs.* Epentus, ouarscothi *staat in context. inv.* epilepticus (*ursinihg*).

105[b] ebulum *aduch.* efferat (*gremmit*). *na* efferueo *inv.* eneruo (*uichon*). *na* eous: eques (*rideman*). erniosus (holaht̄) *l.* (*holahter*). *na* ethis *inv.* expertus (*antc*[h]*under*). effractor (*muchinari*). erpicarius (*gerthari*) *l.* (*egithari*). *na* equaricia: emissarius (*uurenio*). *na* expedit: esto *uuola nu.* ebullio (*upuuimo*). eminus *ungehando. na* falcastrum: factio (*meindat*). flabrum (*uuinda*). fraga (*ertberi*). *l.* (*értberi*). familiaris (*hungrachc*) *l.* (*hungrå h*[c]), *verkeerd geglosseerd voor* famelicus (*hungrach*). *na* flagito *inv.*: fascia (*uuinding*). flascones (*flascun*). *na* fascina: far *amur.* falx *segesna. na* femen: flemen *masala.* ferunculus (*angasezo*) *l.* (*angsezo*), *door de* e *is een streep gehaald. na* filomela *inv.*: fridaria (*sulza*) *d. i.* frigidaria. fiscina (*culuilin*). *van* formeus *is de* s *weggelaten. na* follus *inv.* forfex (*scera*) a filis dicitur.

p, 274, *na* fucus *inv.* fuluus *eluer* (*d. i. geluer?*). *na* furfur (*grordia*) *l.* (*grozdia*) *inv.*: fulica *belico* (*anudcunni*). fullo (*lauandari*), frustor *voor* frustro (*bisceriu*). furnus (*ouan*). ferreamanus (*scaltfurca*). ficones *soc scuaha* (*uit* scoha *veranderd*). *na* galleola: gausape (*ābaláchan*) *waarschijnlijk: ambahtlachan.* grammuncula *en* garedium *hebben* g *voor* c, *zijn dus overgenomen uit een tekst, die niet alphabetisch gerangschikt was en waar verwisseling van* g *en* c *mogelijk was.* gannio (*crachilon*) et pertinet ad uocem uulpis. glandula *hs.* glandua. *na* gratificor *inv.* gallus (*hano*). *na* gergenna: gelo (*cuolon*). glis-tis (*cletto*) *l.* (*clett*[h]*o*). gillo (*haiuin*) *l.* (*hauun*). git *bruotuurz.* gineceū (*ginuz*). grillis *mukhemo.* gripes (*gripi*). curgulio *l.* gurgulio et *amustra.* gabulum (*galgo*). *voor* l *in* fal, *hs.* f. gladiolum (*suerdilas*) *l.* gladiolus (*suerdila*). histrio (*tumari*). hyena animal est (uuiessa?) quod cadauera persequitur. *na* hupupa *inv.* hucitra (*hulitt*). iaculator (*uuirpo*). iugum *l.* iugus-ris (*morgan*). *na* idolum *inv.* illex (*bisuuichri* [a]).

106[b] *l.* impetitus i. increpants. *ane gehicader.* impudens (*scamaloser*) *hs.* (*scāmaloser*). incentivum *l.* incentiuum. intibum (*stinca*). *bij* intestabiles *voor* proicit *l.* proicitur. *na* inicior *inv.*: inuectio (*ersteuuithu*) i. increpatia.

illustro (*giophonon*). p. 275, *l.* interlunium, spacium inter crescentem et deficientem lunam (*under zuunge luhttin*) *l.* (*under zuun geluhttin*). insolens (*unduhti^r er*) *l.* (*unduhti^i er*). *na* irrito *inv.*: iucus -dis (*anbelzi*). inscilla (*soha*). ignita *l.* ignitabulum. maceriarum *hs.* macenarum. incastratura (*in husig*) i. uinctura *l.* (*inhusig*) i. iunctura. (*citers*) *l.* (*citerus*). *na* kalopoda *inv.*: kubellio (*creuit*), lanista (*zanari*). laqueo (*strikkin*) *l.* (*strickin*) k *iu* c *verbeterd.* *na* lacerta: lacertum (*quekbrado*). *na* latomius: lera (*liura*). lerid-da-dum (*ascal*)? 107ª *na* liqueo *inv.*: linipulum (stiboto)? *na* libertus: lixa (*lauandri*), lien *milzo.* limes (*marcstein*) *hs.* (*marostein*). linostima (*linuuasis*) *l.* (*linuuarf*), rf *uit* frf. lonitum, *l.* lomentum. luricus *l.* luridus, d *is overgeschreven.* gimiedon *is alleen glosse bij* loco.

p. 276, levigat (*gilihtid*) *l.* leuigat (*gslihtid*). *na* lamia *inv.* luxius (*uuini lusta*). *na* manica: malua (*papilla*). mancus (*ahauuad*) a *of* o? *na* manutergium: magudans (*col*). koxilari (chi) *l.* magus *koxilari*, *hierboven is* chi *geschreven als verbetering van* xi. *na* mansus *inv.*: massa caricarum (*en* . . . *g figogo*) *aan* ig *is veranderd.* merulus (*trosla*). *l.* (*t^h rosla*). (*garua*) a *uit* e *verbeterd.* *na* mensula *inv.* mergus (*duchari*), *na* membrana: mechanicus (*zimbrio*). monogamus (*eines gehieder*). 107ᵇ *na* minutal: migale (*armo*). *na* mimus: milium (*hirsi*). *na* millefolium: munifico (*geuon*). maceria (*lethar theo*) *l.* (*lethartheo*). *hierna volgt*: natrix *suinarm.* nasturcium (*crissa*). *na* naulium: neruus (*sid^h a*).

p. 277. occipicium (*hoivet slop*) *l.* (*houutslop*). uacō *l.* uaco. oleo (*brennen*) *hs.* (*brenñ*). onomofora^s (*ana cra hil*) *l.* (*anacrahil*) *er volgt nog* qui habet ipse quod portet in nomine, ut benedictus et clemens. *na* opare: onocratulus (*horadum̄il*). op^h imachus *meri nadra. nadaruuinda.*

108ª *na* olero: oboesus a uerbo obedo (*umbenagu*). panus (*spolo*). *na* parens: proauus (*altano*). proaua (*altana*). *na* papilio: pandocium (*marcat*). pandox (*marcatman*). panes conspersō oleo (*gikede edena*) *l.* (*giknedena*) kn *is veranderd uit* kd. *na* placenta: phaselus (*kiel*). parix (*mesa*). *na* plagula: pelicatum (*keuisdom*). petigo (*citire*) *l.* (*citirs*). petrosilium *l.* precosilium. *na* permis-

sum: petala (*pedala*). pellis iacinctina (keimata) *l.* (keimak). *De noot bij* (scebisa) *moet vervallen. hierna volgt*: pertica *mezruoda. na* prestigium: pres *heruo. na* preuaricator: peringellus (*fingo*). pellicio (*farspanan*) *l.* (*farspañ*). pisa (*eruit*) *l.* (*eriuit*).

p. 278. *na* priuigna: psiatum (*matta*). pica (*agistra*). pinnaculum (*uuintberga*). pilax *uuildi kaza.* porphirio (*hotmo*) *of* (*hotino*)? postica (*darilin*) *l.* (*dorilin*).

108[b] *na* polenta: porisma (*metta*). promunctorium (*horn*) *l.* (*horn. armo*). promoueo (*giuurthren*) *l.* (*giuurthrin*). *na* pullus: pulcinus (*iungo*). *na* pulmo: plumatium (*pulim*), *d. i. pluim.* placitum *ein uurduh dinc, l. einuurdich dinc. na* pugnum: protuderunt (*tostiatun*). recaluastus *l.* recaluast *d. i.* recaluaster. *hierna*: repagulum (*sperril*). *rethiñ* i. eloquor. *bij* resisto *voegen: antstadon.* ringo (*rengon*) *l. réngon.*

109[a] *na* rimor: riualis (egituril) qui habet cum alio uxorem. *na* rudus, *in het hs.* radus: salina (*sulcia*). sagina *l. sagma.* sarabarum (*kuod*) *l. huod.* statoria *l.* stratoria. *hierna:* sartago (*panna*) a strepitu. sarcinator (*reuolari*).

p. 279. scalpo (*scroton*). scalprum (*scrotisan*). scalpellum (*grabisan*). *bij* screo *moet* pitisso (*lat. woord*) *niet gecursiveerd*, *evenzoo* pera *bij* sistarcia. siliqua (*seoda*) *l.* (*scoda*). *bij* stibium *voegen:* genus pigmenti.

109[b] sarmentum (*scrot*), *hs.* (*scroc*). *na* sinantia: sollertia (industria *giuuri*). *na* subtel: suppar socius qui equalis non est sed paullulum inferior, vel supparius, genus uestis i. kemis. superstes (*ouarliuo*). sturnus *sprea.* scabus *l.* scab. *na* tabeo *volgt*: tabanus asilus *bremo.* tammina (*gunereua*). tergun *l.* tergum. thema (*vinctura*) *l.* iunctura). textrina (*dunc*). *na* titillo *inv.*: tina (*zuib*) d. i. *zuiber*). *van* tumul tuor *staat* tuor, *verbleekt*, *onder den regel.* tophus *dubstein.* tornarius (*thraslari*). tunna (*cuopa*). turbo-inis (*storm*). turbo-bonis (*dubna*). tvrtus (*tuilo*). *na* turdus: tructa (*forna*). 110[a] tribulum (*is doorstreept*), hiafbrann *waarschijnlijk voor hiafbramen.*

p. 280. territorium *an thero giburtthu l. giburithu; de dwarsstreep der* t *wordt hier meest ook door de voorgaande* i *getrokken.*

bij walue *te voegen: zesamane, in context.* ualentiana *l.* ualterna *s^hambuch. bij* uaris *staat* uuern *in den context. hierna:* uacillum (*boven geschreven*: uel ba) chella. vasso *thuruolon* unde uassus miles; *de noot hierbij moet vervallen. voor* umbrellis *l.* vnibrellis, *vgl.* Wright Wülcker 54, 15. *na* ulcitrum *inv.*: verna, vernaculus (*uuenere*). *na* verres: uenalis (*faeilich*). uentilo (*uuindon*). verriculum (sema-*besmo*) *l.* (*seina-besmo*). *na* versicula: vlcus-ris (*ano seta*) *d. i. angseta.* uuianimis *hs.* uninamis univoca (*einnamiu*) *l.* (*einnannu*). vicarius *furiuurhtio* (rft) *l. furiuurdio* (rft). xenodochium (*hospitale*) *l.* (hospitale).

p. 281, 110^b *na* certissant: caries (*uurmeiz*). *bij* tugurium *is* domuncula *interl. gl. hierna*: vicia *fuguluncrut.* 111^a sulcatorium (*nouuil*) *l.* (*nouu^hil*). timallus *l.* timalfus.

112^b vvltur (*gir*) *l.* (*gír*). *bij* ciconia (*odoboro*) *staat nog: stork.* turtur (turttila) *l.* (*turtila*).

p. 282. gallicius *l.* gallinacius (*kappo*). *bij* edulium (*smalsad*) *staat* vel obsonium. faba *bona.* pisa (*erit*) vel *artuueishe*, *boven* art *staat* vel *ari. Op den rand staan nog onder elkaar: falco* capis, *adach* ebulum.

113^a *na* intonica *volgt*: lapide (c) artis magister (*steinmeizo*).

Na de glossen volgt een runenalfabet, letters, namen en teekens: f, feŏ; u, uur; d, dorn; o, oos; r, rath; q, cen; g, gebo; uu, huun. h, hagel; n, nod; i, iis; g, ger, k, ih; p, perd; x, elux, s, sigo; t, tan; b, bar. e, eh; m, man; l, lago; n [1]); t, tag; o, odil; a, hac; aa, as; q, cur.

Hierop volgen de ook elders voorkomende kwist-, hagal-, iis-, lago- en stofrunen.

Met bovenstaanden futhork in verband staan een aantal der laatste teekens, die zich bevinden op p. 39^b—41^a boven aan de bladzijde. Op de eerste bladzijde in îsrunen, dan in lago-, daarna in kwist-, en eindelijk in stof- en hagalrunen staan de woorden:

1) De naam ontbreekt.

e [1]) sun [2]) olduc [3]) | dei seruus | gunc [4]) codicem qui decitur solins [5]) polihisøt | oron pătrănit. | fe [6])licitec | l [7])iaqjd [8]).

J. H. GALLÉE.

---

1) Dit teeken is zeer afgesleten en onduidelijk.

2) Is er een vergissing in dit teeken en moet het *u* zijn? nl. niet 2 : 2 maar 1 : 2.

3) Voor *s*? 4) l. *hunc.*

5) l. *solini* boven welk stuk het staat.

6) Drie punten boven en één onder zou eigenlijk *d* zijn; waarschijnlijk is één punt boven en drie onder bedoeld.

7) *e* of *l* nl. één punt boven, drie beneden.

8) Ik vermoed *feliciter* met *e* voor *r*, nl. 6e voor 5e; of *felicit.* met afkorting. Esunoldus *of* Eswoldus dei servus hunc codicem qui dicitur Solini polihistoron patrauit; feliciter —; het volgende kan ik niet oplossen, misschien *explicit*?

KATERBRANDE (*QUATERBRANDE*).

Bij wijze van bladvulling deel ik hier nog ééne later gevonden plaats mede, waarin een der boven, blz. 116—118, besproken dansen genoemd wordt, nl. de *quaterbrande.* Marnix schrijft in zijn Byencorf II, 19 (bl. 163 *a*): »Dat hy (*t. w.* de Paep) nu aen deen zijde van de Tafel (*het altaar*), nu aen dandere trippelt, als of hy een katerbrande danssede" (evenzoo vertaald in Fischart's Bienenkorb 157 *b*: zie D. Wtb. op *Katerbrand*). De plaats is, behalve door haren ouderdom, ook hierom merkwaardig, dat zij Prof. Land's opvatting van den *branle* (waarvan de *Quater brande* toch stellig een bijzondere vorm was), als bestaande uit »zijwaartsche passen, beurtelings naar links en rechts", volkomen bevestigt.

Leiden, April 1897. J. W. MULLER.

VERTREKKEN OF WEGGAAN MET FARAO'S BOKKEN.

Deze uitdrukking komt, voorzoover bekend, slechts voor in reg. 113 en 114 van Langendijk's Wederzyds Huwlyksbedrog:

Lod.: Zij (*een moeder en een zuster*) zijn vertrokken.
Jan: Ik heb het wel gedocht, mijn heer; met Faroos bokken
Niet waar?

en in een zoogenaamd spreekwoord: »Weg gaan we, Marcus; (of, meester Marcus, of Manus) met Farao's bokken, zei dronken Joor, en hij reed onder escorte van schout en dienders naar het verbeterhuis".

Harrebomée en Zeeman geven de uitdrukking op in dezen vorm: *Ik heb het wel gedacht*, (*mijn heer*) *met Faroos bokken.*

Het Ndl. Wdb. geeft natuurlijk den juisten vorm (Ndl. Wdb. III, 257). Ten opzichte van de beteekenis hebben verschillende heeren zich verschillend uitgelaten. Zeeman zegt: »het spreekwoord beteekent: ik dacht wel dat iemand halsstarrig en onverzettelijk zou zijn, maar dat het dan ook met hem even als met den Egyptischen koning slecht zou uitkomen" (Zeeman, Spreekw. enz. pag. 98).

Dr. J. te Winkel (in zijn uitgave van Langendijk's Wederzyds Huwelyks Bedrog, Zwolsche Herdrukken V, pag. 98) acht het *mogelijk* dat met *bokken* zolderschuiten bedoeld zijn, in Amsterdam veel gebruikt bij verhuizingen, en dat de beteekenis dus zou zijn: Zij zijn verhuisd, maar evenals Faro, dien men nooit terug heeft gezien.

Dr. Muller (in het Woordenboek) weifelt tusschen *met de noorderzon vertrekken* en *in de gijzeling of de gevangenis gezet worden* of meent misschien dat nu eens deze, dan die beteekenis van kracht is.

Dr. Stoett (in de Pantheon-editie van het Wederz. Huwl. Bedrog) kiest voor de daarin voorkomende plaats: *met de noorderzon vertrekken.*

Tegen de verklaring van Dr. Te Winkel bestaat het bezwaar dat

ze berust op een zeer onwaarschijnlijke en wat al te erg in de lucht hangende gissing.

De beteekenis *Met de noorderzon vertrekken* (d. i. *vertrekken zonder dat de omgeving er iets van merkt*) schrijft aan Jan een op niets gebaseerde hatelijkheid toe; hij weet er immers niets van en, met de noorderzon of niet, de zaak is: dat ze weg zijn; hetzelfde bezwaar geldt tegen de tweede beteekenis door het Wdb. opgegeven.

Hoe gering nu het materiaal moge schijnen dat ons ter verklaring ten dienste staat, ik geloof dat hier geldt: het hangt niet van de quantiteit maar van de qualiteit af. Naar mijne meening toch is uit Langendijk de beteekenis vrij zeker op te maken en biedt het spreekwoord ons de proef op de som.

Zijn we toch niet genoodzaakt in het spreekwoord een eenigszins andere beteekenis aan te nemen om er een degelijken zin in te zien, maar geeft daarentegen de bij Langendijk gevondene er een *vollere* beteekenis aan, wordt elk onderdeel er beter door gemotiveerd, dan blijft er voor twijfel wel niet heel veel reden meer.

Om de uitdrukking in het ware licht te zien, moet men niet, zooals het Wdb. doet, beginnen te lezen bij reg. 111 maar bij reg. 79 en letten op het in die regels heerschende motief *geldnood* en op de *eenige* reden van de komst der schurken naar Utrecht: *van de familie te halen.*

In reg. 79 vraagt Lodewijk: Maar zeg eens Jan, hoe staan wij nu met onze kas? waarop in reg. 85 het antwoord van Jan, gevolgd door Lodewijks teleurgesteld: Niet meer?

De beide heeren komen nu in een trieste stemming door het treurige geval van den koffer, maar daar ziet Jan nog een lichtpunt (dat voor Lodewijk niet meer bestaat, juist de reden waarom hij zoo geinformeerd heeft naar de kas) reg. 119: Maar, à propos! je hebt gezeid dat je al je vrinden in Utrecht had (natuurlijk om te dienen als helpers in den nood).

Lodewijk moet nu opbiechten, vertelt dat *een* moeder en *een* zuster, die hij meende te vinden, vertrokken zijn en nu valt

Jan uit, zooals dat bij ongelukken onder menschen meer te doen gebruikelijk is: »Dat heb ik wel gedacht" en (om met nijdige wreedheid den eenigen voor hen belangrijken kant van het geval in een schel licht te plaatsen), met de snijdende woorden: »met Faroos bokken, niet waar?" met het geld, hè? waarop uitstekend volgt Lodewijks: »Ach Jan, gij weet niet hoe mijn hart nu is bekneld", m. a. w. in welke moeilijke positie ik verkeer, en evenals door die klacht, tracht hij dadelijk Jan zijn toorn wat te doen bedaren met de mededeeling, dat hij toch weer een ander kansje op het oog heeft om aan geld te komen.

Vervangen we nu in: *Weg gaan we*, *meester Marcus* enz., *Farao's bokken* door *met het geld*, *met den buit* of iets dergelijks, wat zien we dan?

Een dronken man (op den naam *Joor* af, een goede kerel, maar een doordraaier), wiens vingers wat te lang zijn geweest, waarschijnlijk omdat hij geen geld meer had voor den borrel, en die dan ook subiet een deel van het gestolene aan zijn bestemming heeft doen beantwoorden, wordt door Schout en dienders uit een herberg gehaald, en neemt van zijn vrind, den waard, meester Marcus, afscheid met de woorden: Weg gaan we, meester M. *met Farao's bokken*, de laatste woorden misschien wel begeleid door een klap op z'n zak, waarin nog de rest van zijn schat.

We hebben hier dus een stukje galgenhumor in den trant van: »Weg gaan we, zei Flip, en hij reed na de galg".

Ieder kan nu beoordeelen, hoe de proef is uitgevallen.

In spreekwoorden van deze soort vormt de in het tweede gedeelte vermelde handeling of toestand een volslagen contrast met de in het eerste vermelde woorden (b.v. »Overleg is het halve werk, zei de kleermaker, en hij zette de lap naast het gat") of is er een zonderlinge toepassing van (b.v. »Ik ga eens zien of mijn familie slaapt, zei de boer, en hij keek in het varkenskot"). In ons spreekwoord zijn beide opvattingen mogelijk; al naar men in *weggaan* ziet: *vrij* weggaan, *er van door*

gaan, of eenvoudig: *weggaan* van de plaats, waar men is.

Ik geef even Zeeman's verklaring: »De dronken Joor in het andere spreekwoord bedoelt met Farao's bokken den schout en de dienders, wegens hun gestreng en hard voorkomen".

Vergelijking van de andere beteekenissen met de mijne kan wel aan den lezer worden overgelaten.

Waar nu den oorsprong van de uitdrukking te zoeken?

Al zegt Zeeman ook: Nergens wordt in de H. S. gesproken van de bokken des Egyptischen konings »maar wel enz.", toch geloof ik, dat we in het verhaal der onderhandelingen tusschen Mozes en Farao niet tevergeefs zullen zoeken.

Uit Exod. 10:24 blijkt dat Farao niet bepaald zoo op de Israëlieten gesteld is om ze in Egypte te houden, als wel op hun koeien en schapen. »Gaat heen," zegt hij »dient den Heere! Alleen uwe schapen en uwe runderen zullen vast blijven"; waarop Mozes antwoordt: »en ons *vee* zal ook met ons gaan, er zal niet een klauw achter blijven"; en pas als eindelijk Farao's ziel murw gebeukt is, staat hij uitdrukkelijk toe (Exod. 12:32) »Neemt ook met u uwe schapen en uwe runderen."

Wat is er tegen, zich Farao voor te stellen, droevigen getuige van den uittocht, in zijn hart klagende: »och Heer, daar gaan *mijn* schaapjes en koetjes"; zoowel als de huisbaas kermt, wanneer een huurder met de noorderzon vertrokken is: »nu is hij er toch van door met *mijn* geld"! en Jan kan uitvaren: »Bl..... ik heb het wel gedacht, en mét *ons* geld-hè? nl. het geld waar wij op aasden, zooals Farao op z'n vee".

Waarom, zal men vragen: *bokken*?

Bij de beantwoording van deze vraag wil ik twee gevallen onderstellen: 1°. dat Langendijk de uitdrukking het eerst gebruikt heeft en dan zou het rijm al heel wat verklaren; 2°. dat de uitdrukking ook vóór Langendijk voorkomt; in dit geval kan men zeker onderstellen, dat het zal zijn in comische werkjes, b.v. Raetselboekjes, waarop Schotel wijst [1]), of in het

1) Dr. G. D. J. Schotel, Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes, II, 172 en 173.

een of ander tooneelstuk, waarin Farao de ridder van de droevige figuur is. De rijmreden is ook dan niet uitgesloten, maar bovendien, het woord *vee* mist alle comische tint, terwijl *bok* in dat opzicht gelukkiger is. Het zou mij niet verwonderen, als het eerste geval het juiste was, en de spreekwoorden-*verzamelaar* of -*wijziger* (misschien ook wel eens -*maker*), de uitdrukking aan Langendijk ontleend had. Harrebomée heeft het spreekwoord uit een *Lyste van spreekwoorden*, *door een liefhebber der selve bijeen vergadert*, *gedrukt in de drukkerij van Kakodemus*, en het komt ook voor in zoo'n »Lyste", eveneens »door een Liefhebber derzelve bijeenvergadert en gedrukt te *Zeg-waardt* enz."; het lijkt mij waarschijnlijk dat we met denzelfden Liefhebber te doen hebben en dat die Liefhebber een échte achttiendeëeuwer is. Mocht iemand een zoo zeer sporadische bekoring, als deze uitdrukking, voorzoover we weten ten minste, dan zou uitgeoefend hebben, eenigszins vreemd vinden, dan zou ik kunnen antwoorden: tot de onmogelijkheden behoort zoo iets niet, want ook in deze eeuw hebben de woorden *Farao's bokken* dat gedaan. Prof. Moltzer heeft ze in 1876 gebruikt in de voorrede zijner uitgave van de correspondentie der beide van Harens met Heerkens (men kan de plaats aangehaald vinden in de Studien van Dr. H. J. Polak, pag. 31), en niet in verbinding met weggaan of vertrekken, maar als object van het werkw. *verdrijven*: »deze brieven zullen hem wellicht de schellen van de oogen doen vallen en Farao's bokken verdrijven." Om zeker te gaan, heb ik (het is goed vier jaar geleden) Prof. Moltzer inlichting gevraagd omtrent de door hem gebruikte uitdrukking, en het antwoord was een verwijzing naar Zeeman.

Zoo heeft Zeeman dan toch gemaakt dat Zeeman gelijk heeft: *Farao's bokken* kómt in onze taal voor in de beteekenis van *onverzettelijkheid* en *halsstarrigheid*, zij het ook nog niet in die van *hoogmoed* en *trotschheid*.

Leiden. A. HENDRIKS.

RECTIFICATIE.

Mijn vriend Van Helten heeft mijn bezwaren tegen zijn theorie der mfra. klankverschuiving in de noot op bladz. 74 van dit deel minder scherp geformuleerd dan ik noodig acht. Ik neem daarom de vrijheid dit abuis te herstellen. Ik vestigde alleen zijne aandacht op de intervocalische tenuis van bisyllaba; dat »silbenanlaut" iets geheel anders is dan het staan tusschen twee vocalen, behoef ik wel niet te betoogen: inzonderheid voor 't Mfra. en Zuidfra. maakt dit geen gering verschil. De door Paul (Beitr. 6, 554) aangenomen ongereptheid en latere »ausgleichung" der slottenuis is fysiologisch en morfologisch zeer wel verklaarbaar; de door Van Helten voorgestelde gelijkmaking der tusschenletters aan de slottenues, welke laatste alleen door de werking der klankverschuiving getroffen zouden geworden zijn, acht ik een fysiologisch mirakel; dat daarop bisyllaba en polysyllaba zich naar het voorbeeld der nu eens één-, dan weer tweesylbige nomina of verbale vormen zouden hebben hebben gericht, is volkomen onwaarschijnlijk. Het gaat niet aan, de werking der verkeerde analogie, die in de flexie zulk een gewichtige rol speelt, ook in die mate toe te passen op een ander (m. i. zuiver fonetisch) gebied, zonder met klem van redenen en de noodige voorbeelden die stoute stelling te staven. Bij Paul wordt een geringe onverschoven minderheid door een stortvloed van verschoven vormen meegesleept en, niet v e r s c h o v e n, maar v e r v a n g e n ('ausgleichung'); bij Van Helten zegeviert een handjevol vormen in nu eens- dan weer tweesylbige om ten slotte (en hier houdt het gebied der flexie op) ook te gaan werken op bi- en polysyllaba die daarmede hoegenaamd niets hebben uit te staan; als berustte dit op een vriendschappelijke afspraak der Middelfranken om zich van al wat onverschoven was te ontdoen! En dit merkwaardig proces zou niet eens in de tiende eeuw afgeloopen zijn; zoo zouden we in onze psalmen de natuur op de daad kunnen betrappen!

De psalmenquestie laat ik voorshands rusten. Alleen bepaal ik er mij toe op te merken dat *witti*, prudentia, een echte *tt* heeft en *genwerde*, conspectu, niets met het *genouuer* van den Hêleand te maken heeft, maar uit ohd. *geginwertî*, praesentia, conspectus, zeer wel te verklaren is. Daar Bruder Hans een rijnlander was, vermeldde ik *fakon* en *fakinga* als »rijnlandsch".

24 April, 97. P. J. COSIJN.

MET FARAO'S BOKKEN.

Naar aanleiding van het bovenstaande wensch ik een paar opmerkingen te maken. Begrijp ik Dr. Hendriks wel, dan ziet hij in *Farao's bokken* eene grappige benaming voor: geld, buit enz., ongeveer van hetzelfde gehalte als *bocht* (*bucht*) en dergelijke woorden; zie Ned. Wdb. op *Bocht* (III). Op de plaats uit Langendijk zou dit inderdaad een goeden zin geven, een beteren — ik erken het — dan de in het Woordenboek e. e. voorgestelde opvattingen: iets dergelijks zou daar bedoeld kunnen zijn. Doch voor de spreekwijze: *Weg gaan we met de bokken van Farao, zei dronken Joor, en hij reed onder escorte van schout en dienders naar het verbeterhuis*, zelfs uitgelegd en uitgebreid zooals ze door Dr. H. is, past deze beteekenis m. i. kwalijk: immers alleen in het zeker zeldzame geval dat zulk een »dronken Joor" nog een deel van zijn buit bij zich, nog *Farao's bokken* op zak had, zou zij dan op hare plaats geweest zijn. En hierbij komt nu nog dat deze beteekenis door de derde aanhaling, waarmede ik thans (door de welwillendheid van Dr. Beets) het geringe materiaal kan verrijken, niet bevestigd, veeleer gewraakt wordt. In het »tooneellibel" tegen den Utrechtschen hoogleeraar Petrus Burmannus, getiteld: »De gewaande Weuwenaar", beginnen twee van diens vijanden, als hij, na een gesprek met zijne dienstmeiden en zijne naaister, het tooneel verlaten heeft, eene samenspraak over hem op de volgende wijze (III, 30):

W. Weg gaat hy met de Bokken van Pharao als Aesopus [met de Dieren:
G. Zij keeken als nuchtere Kalven.
J. Gy meend als een party Stieren.

De juiste beteekenis der spreekwijze is ook op deze plaats, mij althans, niet duidelijk, al zou men bijna denken dat de meiden en de naaister, met wie, naar 't schijnt, Petrus is

weggegaan, hier met »de Bokken van Pharao" worden aangewezen, evenals daarmede in de spreekwijze de »schout en dienders", onder wier »escorte" »dronken Joor weggaat", zouden kunnen aangeduid zijn [1]). Wel schijnt er in 't voorafgaande tooneel sprake te zijn van geld, dat men Petrus wil afdreigen of waarmede hij de schandaleuze zaak wil smoren; maar ook dan kan de bedoeling der spreekwijze hier toch niet zijn: »daar gaat hij er met het geld van door".

Maar bovendien schijnt mij Dr. Hendriks' exegese van Exod. X, 24, die het ontstaan der door hem gevonden beteekenis zou moeten verklaren, zeer gewrongen. Tegen zijne voorstelling heb ik meer dan een bezwaar. Vooreerst behoorde het vee, volgens Farao's eigene woorden (»uwe schapen en uwe runderen"), niet aan hem maar aan de Israëlieten, en zou *Farao's bokken* dus, ook naar de opvatting van dezen Oosterschen despoot zelven, vreemd gezegd zijn. Ten tweede: wanneer men zich al, met Dr. H., in weerwil van Farao's erkentenis van den eigendom der Israëlieten, dezen voorstelt als »droevigen getuige van den uittocht, in zijn hart klagende: »och Heer, daar gaan mijn schaapjes en koetjes"", dan zou men toch uit deze voorstelling rechtstreeks alleen nog maar het ontstaan kunnen verklaren eener spreekwijze als: *Daar gaat mijn vee* (of, op zijn best: *Daar gaan zij met mijn vee*), *zei Farao*; eerst wanneer deze (nog nergens gevonden) zegswijze op geld was toegepast — en in de 18de eeuw waren de begrippen *pecu* en *pecunia* niet meer zoo nauw verwant als in den Indogermaanschen voortijd! — had hieruit of hiernaast een jongere vorm kunnen ontstaan als: *daar gaan zij met Farao's vee*. Ten derde is van *bokken*, hetzij dan aan Farao of aan de Israëlieten toebehoorende, in het bewuste verhaal nergens sprake (zie Zeeman 98); en Dr. Hendriks' verklaring der vervanging van *vee* door *bokken*, alleen om het rijm [2]) of

1) Zooals ook Zeeman (blz. 99) meent.

2) Tot dusverre komt het alleen bij Langendijk in 't rijm voor. Wat de prioriteit betreft, „De gewaande Weuwenaar" is van 1709 of kort daarna (zie S. Muller Fz.,

voor de grap, vergt toch, bij al hetgeen wij blijkens het bovenstaande reeds moeten aannemen, wat veel van onze verbeeldingskracht.

Daar dus de door Dr. H. gegeven verklaring slechts op ééne der drie tot dusverre gevonden bewijsplaatsen goed, op ééne kwalijk, op ééne niet past, en zij bovendien uit de aangehaalde bijbelplaats slechts door eene reeks van onderstellingen is af te leiden, kan ik ze niet aannemelijk achten.

Ongelukkig kan ik er geene betere verklaring voor in de plaats geven. Toch wil ik eene losse gissing die bij mij opgekomen is hier mededeelen, zonder er zelf veel gewicht aan te hechten. Prof. Te Winkel heeft eene andere verklaring (die mij evenmin als aan Dr. H. voldoet) ontleend aan eene andere beteekenis van dit (of wellicht een ander) woord *bok*. Maar ook *Farao* heeft meer dan eene beteekenis. Vooreerst zou men kunnen denken aan het bekende Brabantsche bier *faro* (zie over dezen naam Schuermans 474 *b*). Doch er was in de 17de en 18de eeuw ook een kaartspel van dien naam: *Pharao(n)* bekend, naar 't schijnt inderdaad aldus genaamd naar den Egyptischen koning, die op eene in dat spel voorkomende (bijzonder gelukkige?) kaart (volgens Grimm: hartenheer) was afgebeeld; zie de beschrijving bij Littré (*Pharaon*), Murray (*Faro*), Brockhaus' Convers.-Lex. en Grimm, D. Wtb. (*Pharao*), voorts Schotel, Maatsch. Lev. o. Vad. 107 en 113, alsmede de daar aangehaalde boeken (die ik thans niet alle kan naslaan).

Dat dit spel ook ten onzent in de 18de eeuw bekend was blijkt o. a. uit Ryk, De Dobbelaar (ed. 1736) 20, waar onder allerlei kansspelen ook: »Faraon, Berlannen en Trisjooken" genoemd worden, en uit Fokke, Werken X, 75, waar het als een spel van den adel wordt vermeld.

Catal. d. Bibl. ov. Utrecht, blz. 59); denkelijk is dit citaat (waar *bokken* niet in 't rijm staat) dus ouder dan dat uit Langendijk's Wederz. Huwelyksbedrog, dat in 1712 voor 't eerst uitgegeven is (zie zijn »Leeven", achter het 4de deel zijner Werken, blz. 9). Uit denzelfden tijd schijnt ook wel de »Lyste van Spreekwoorden" te zijn, waaruit Harrebomée de spreekwijze geput heeft.

Nu is de vraag bij mij gerezen of onze spreekwijze temet een term uit dit spel bevat. Wat mij o. a. hierop bracht is dat het woord *bok* ook elders in verband met kaartspel voorkomt: zoo heette zekere soort van spel *bokslaan* (zie eene aanhaling in Ned. Wdb. III, 262, bij de Koppel.); en eene spreekwijze: *Mozes reed op een bokje* wordt bij Harrebomée I, xx *a* aldus uitgelegd: »Men gebruikt dit spreekwoord wanneer de vrager bij het omberspel in drieën verliest. Het zegt dus zooveel als: *Hij schoot een bok*, want hij dacht te winnen, maar hij verloor". Vergelijkt men hiermede nog de zegswijze: *Vriendelijke vriend, zei Mozes tegen zijne bokjes*, waarin nogmaals Mozes, evenals in de hier besproken zegswijze Pharao, in verband met een bok voorkomt, dan zoekt men tusschen dit alles verband. Is wellicht een *bok* de naam voor een bepaalden (ongelukkigen?) trek of worp in het Faraospel geweest, en *weggaan met Farao's bokken* dus een grappige aanduiding van zekeren stand van zaken in dit spel? Heeft Farao dan onwillens ook zijn onverdroten tegenstander Mozes in het spel, en in de bovenstaande zegswijzen gebracht? En zou eindelijk de nog altijd niet op afdoende wijze opgehelderde zegswijze *een bok schieten* of *maken* [1]) met dit alles iets te maken kunnen hebben? Zooveel vragen waarop ik geen antwoord weet te geven; ik geef deze gissingen ook voor niet meer dan ze zijn. Alleen wil ik nog opmerken dat eene beteekenis als: naar de haaien —, voor de poes —, »codille" —, niets meer waard zijn voor *met Farao's bokken weggaan* op de drie aangehaalde plaatsen misschien een redelijken zin zou geven. Doch zeker heeft de zegswijze nog nadere opheldering noodig.

Leiden, April 1897. J. W. MULLER.

1) Na hetgeen hieromtrent in het Ned. Wdb. III, 265—266 is medegedeeld kan ik thans alleen nog verwijzen naar V. Limb. Brouwer I, 78*b* (waar *een bok schieten* voorkomt), Coster 26 (waar een soortgelijk verhaal als volgens de gewone meening aan deze zegswijze ten grondslag ligt te lezen staat), Schuermans op *Flater* en Tuerlinckx op *Bom* (twee woorden voor: slag, die later: misslag, ongeluk beteekenen en dus mijne t. a. p. geuite gissing schijnen te steunen).

MALLOOT.

Tot voor weinig jaren schijnt men er niet aan te hebben getwijfeld of *malloot* was eene samenstelling van *mal* en *hoot*, den Brabantschen vorm van *hoofd*. Die stelling hield men voor zóó onbetwistbaar dat zij door niemand met eenige uitvoerigheid is verdedigd; men maakte er alleen in het voorbijgaan melding van. Zij staat bij Tuinman (*Spreekw.* 1, 218), bij Bilderdijk (*Geslachtl.* 2, 212), ook in een artikel van prof. De Vries uit het jaar 1861 (zie *Verspr. taalk. Opst.* 101), en in het door prof. Te Winkel bewerkte deel van Paul's *Grundriss* (1, 649). Toch kan die afleiding onmogelijk de juiste zijn, en het is eene verdienste van prof. Franck, dat hij in zijn *Etym. Wdb.* de eerste was die eene andere verklaring voorstelde; of de vroeger gangbare hem bekend was laat hij niet blijken. Deze is gemakkelijk te weerleggen: reeds de klemtoon geeft een genoegzaam bewijs. Indien *malloot* eene possessieve samenstelling was van *mal* en *hoot*, dan zou men altijd hebben gezegd *málloot*, en zoowel de hedendaagsche uitspraak als de vroegere (blijkende uit rijm en maat der oudere dichters) is *mallóot;* de bij Kiliaan opgegeven vorm *malloote* met eene *e* aan het einde is ook al een gewichtig bezwaar. De samenstelling *mál-hoot* kon natuurlijk zeer licht worden gevormd, men vindt ze b.v. bij Ogier (*Seven Hoofts.* 280); zij is even goed als *wijs-hoot*, dat dezelfde schrijver eene bladzijde later gebruikt. Maar al bestond *mál-hoot*, daarom is het nog niet de oudere vorm van *mallóot*, of liever, het kan er de oudere vorm niet van wezen.

Prof. Franck geeft *mallôte* als een »afleidsel met Romaanschen uitgang" van het bnw. *mal*, en met instemming wordt die afleiding vermeld door prof. Verdam (*Mnl. Wdb.* i. v. *Mal.*). Doch ik kan niet gelooven dat hiermee de zaak is beslist. Het is zeker waar, dat eene *malloote* altijd een vrouwspersoon is

geweest wier naam aan het woord *mal* zou kunnen ontleend zijn; maar het is dunkt mij niet waarschijnlijk, dat ooit van het bnw. *mal* een znw. *malloote* is gevormd. Een vreemd suffix kan in gebruik komen achter inheemsche woorden, wanneer eerst een zeker aantal vreemde woorden met dat suffix in de taal zijn opgenomen: het woord *vrijage* kon eerst ontstaan, toen de Nederlanders een aantal Fransche woorden op *-age* zeer goed kenden. Doch naar welke analogieën kan nu *malloote* zijn gevormd? Mij dunkt, men zal er tevergeefs naar zoeken. Er zijn enkele Romaansche woorden als *kapoote*, *galeote* (*galjoot*), *marotte* en derg. in onze taal overgegaan, alle gevormd met het Romaansche suffix dat de heer Franck ook in *malloote* wil vinden; maar die woorden waren niet op eene zoo duidelijke wijze van bekende woorden afgeleid, dat de Nederlanders daardoor op het denkbeeld konden komen *malloote* te vormen als persoonsnaam naast *mal*. Zou iemand zich in ernst kunnen voorstellen, dat ooit van andere woorden, neem b.v. *zot* en *gek*, die zeker niet minder in gebruik waren dan *mal*, soortgelijke formaties werden afgeleid? Ik denk het niet.

Als eenige mogelijkheid blijft dan over, dat *malloot* een vreemd — waarschijnlijk een Romaansch — woord is, dat oorspronkelijk met *mal* niets heeft te maken, doch er later mee in verband is gebracht. Het moet tegen het einde der middeleeuwen zijn overgenomen, want bij Anna Bijns komt het meer dan eens voor, doch het *Mnl. Wdb.* geeft er geen enkel voorbeeld van. Soms beteekent het eene vrouw die zich laat beetnemen, die niet past op haar eigen belang, als b.v. bij R. Visscher (*Brabb.* 69):

De Backer past wel dat niet te swaer het broodt is:
De Tapster, die overmaet tapt, een rechte *malloot* is.

Maar gewoonlijk is *malloot* de naam voor jonge vrouwen die zich niet met alle vereischte ingetogenheid gedragen, nagenoeg hetzelfde als wat wij er nu nog onder verstaan. Anna Bijns spreekt (*N. Ref.* 270) van »den lichten *mallootkens*, die na

de knechtkens zelve loopen en bijsen", en *Ref.* 57 beweert zij:

Spinsters, naeysters, *malloten* en danten,
Dit sijn Godwouts nu al doctorinnen.

De Brune (*Wetst.* 1, 291) vertelt van een middel »om heur, die te voor de malloot gespeelt hadden, ... nochtans voor goê maaght tot de man te doen komen". Men zou van de auteurs der 17de eeuw en later nog eene menigte voorbeelden kunnen aanhalen, b. v. uit Huygens en uit Wolff en Deken, doch daarmee brengt men de zaak niet verder, want altijd is *malloot* wat men al van te voren verwacht: een meestal jong en min of meer lichtzinnig vrouwmensch, niet altijd bepaald oneerbaar, maar toch allesbehalve stil en ingetogen.

Kan *maloot* of *maloote* ontstaan zijn uit een Fransch femininum op *-ote*, *otte?* Waarschijnlijk zou dan de Nederlandsche vorm zijn geworden *malotte*, evenals b. v. *marotte*; een zoodanig vrouwelijk woord is bovendien niet te vinden, althans niet een dat wat de beteekenis aangaat ons van dienst zou kunnen wezen. Want wel bestond er in het Fransch een woord *malote* (fem.), verkleinwoord van *malle*, maar blijkens Godefroy was het niet zeer gebruikelijk, althans niet in Noord-Frankrijk, en bovendien schijnt het nooit iets anders te hebben beteekend dan een *koffertje* of *reistasch*. Neemt men daarentegen in aanmerking, dat fr. *mignot* in het Nederlandsch wordt *minioot*, een vorm die in de oudere taal zeer gewoon is, dan zou ook een ouder Fransch woord *malot* in het Nederlandsch der 15de eeuw een vorm hebben moeten aannemen die van *maloot* of *maloote* weinig of niet kon verschillen. *Malot* (men denke aan *Hector Malot*), thans nog in vele dialecten, ook in het Noorden van Frankrijk, bekend, is een naam voor eene wesp of hommel: bij Godefroy kan men er eene menigte voorbeelden van vinden. Dat woorden voor *hommel* de naam worden van »unruhige, umherschwärmende mädchen", blijkt vooreerst uit hd. *hummel*. In het artikel van het *D. Wtb.*, waaruit ik de zooeven aangehaalde omschrijving overneem, vindt men eenige plaatsen, waarin men *hummel* zeer goed met

malloot zou kunnen vertalen; »eine tolle hummel", zegt Stieler, »dicitur de petulanti et effronti puella". In het Fransche argot is nog heden *bourdon* een van de woorden voor *fille publique*, en *malot* zelf, dat bij Jaubert, *Glossaire du centre de la France*, voorkomt in de spelling *mâlaud*, wordt door hem verklaard als »jeune fille qui a des allures, des goûts de garçon". Hij zegt, dat hij meent te moeten spellen *mâlaud* naar analogie van *lourdaud*, en leidt het woord ten onrechte af van *mâle*; als voorbeeld geeft hij eene plaats uit George Sand: »Ils t'appellent souvent mâlot; eh bien, crois-tu que ce soit à propos, à seize ans, de ne point ressembler encore à une fille?" Ik gis, dat fr. *malot* reeds veel vroeger in die overdrachtelijke opvatting is gebruikt, dat het als zoodanig in het Nederlandsch uit Noord-Fransche dialecten werd overgenomen, en dat het als naam voor eene vrouw naar analogie van andere vrouwelijke persoonsnamen zeer licht na de *t* nog eene *e* kon aannemen, die natuurlijk later weer verdween.

A. KLUYVER.

DIETSCHE VERSCHEIDENHEDEN.

CXVIII. Bordelen.

In denzelfden Bijbel, waaruit ik boven dl. 16 bl. 1 vlgg. allerlei belangrijke en weinig bekende bijdragen putte voor onze kennis van den middeleeuwschen taalschat, vond ik ook een voorbeeld van het samengestelde ww. opbordelen, aan welks mededeeling ik enkele opmerkingen wil vastknoopen aangaande sommige verwante mnl. en ndl. ww. De plaats waar opbordelen voorkomt, luidt aldus (*f.* 289*a*): »vollicheit (*l.* vulicheit) moet ingaen in mynen benen ende moet onder my *opbordelen*". Blijkbaar is *bordelen* hetzelfde woord als het ndl. *borrelen*, ook in de samenstelling *opborrelen* overbekend. Voor de juiste beteekenis van het mnl. woord zal het goed zijn eene andere plaats te vergelijken, waar ongeveer dezelfde woorden voorkomen, nl. *f.* 257*b*: »vulheit moet comen in mynen beenren ende sij moet onder mij *wtcrelen* (d. i. *wtcrielen*). De woorden bevatten eene vertaling van *Habakuk* 3, 10: »ingrediatur putredo in ossibus meis et subter me *scateat*". *Scatere* nu beteekent, van water gezegd, *uit den grond springen*, *ontspringen*, hd. *hervorspringen*, *-spritzen*, *-quillen*, en dus juist hetzelfde als ndl. *opborrelen*, mnl. *opbordelen*. Vgl. Diefenb. *Gloss.* op scatere, waar allerlei zinverwante ww. worden vermeld; ook *Teuth.* »uytbersten als water off santqwalm, scatere, scaturire" en »uytvloeyen, uytbullen, uytbersten als water, scatere; uytbullen, uytqwalmen, als water duet, exscaturizare; eyn opbullyngh van water als dat tusschen steynen off reten loypt, scatebra", en voorbeelden van utecrielen in denzelfden zin, doch trans. opgevat, *D. B. Exod.* 8, 3: »die rivier sal vorschen *wtcrielen*" (lat. *ebulliet* fluvius ranas); *Boec d. Wijsh.* 19 (*Hs. Acq.* 178*d*): »hoe over vissche die rivier *uytcryelde* ene menichte van vorsschen."

Het vinden van het woord is eene niet onbelangrijke aanwinst, dewijl het, ook volgens het getuigenis van De Jager, *Freq.* 1, 36, tot heden bij onze schrijvers niet is gevonden. Wel vindt men het bij enkele woordenboekschrijvers, zooals b. v. bij Plant. »bordelen oft borrelen, *tempester*, tumultuari, aestuare; de zee bordelt op, *la mer s'enfle*, aestuat mare." Vgl. ook Ten Kate, *Aenl.* 2, 589: »Den zin van 't *opdragen*, *opgesten* etc. (hij brengt de woorden in verband met **beren*, dragen) vinden we in ons *borrel* (d. i. verouderd) †*bordel*, † *borte* en † *bortel*, exaestuatio, waer van ons *borrelen*, *borlen*, †*bordelen*, *bortelen*, *opborlen* en *opbortelen*, exaestuari, tumultuari, en ons †*borbelen*, scaturire." Kil. bordelen j. bortelen, aestuare; bortelen, tumultuari, aestuare *et* ffuctuare, agitari, tumultuare *et* bullire, ebullire; borbelen, scaturire, scatere." Doch noch in het Mnl. noch in het Ndl. Wdb. noch bij De Jager was een voorbeeld van *bordelen* uit een schrijver te vinden. Voorbeelden van *bortelen*, *opbortelen*, *doorbortelen* en *uitbortelen* geeft De Jager t. a. p.; vgl. ook *Ndl. Wdb.* op bortelen.

En nu meen ik, op deze woorden opmerkzaam geworden, eene plaats te kunnen verklaren, welke mij vroeger duister was. Ik bedoel, *Argument*[1]) 673, waar Penitencie of Onthouding tot Solaes of Zingenot, in antwoord op eene bewering van deze, dat het de beste levenswijsheid is het er van te nemen, zich daarover boos makende zegt:

Sollaes, het gaet u te *bortenen* wt
  Dat mach uwen dienres qualic behagen,
Want so si meer soeken haren juut[2]),
  So meerre werden hare plagen,

---

1) „Een Argument tusschen Ootmoedicheit ende die Ere van der Werlt, ende tusschen Rijcheit ende Armoede ende tusschen Sollaes ende Penitencie", uitgegeven uit het Haagsche Hs. der Pelgrimage, in Versl. en Meded. Kon. Acad. (1895), bl. 159 en vlgg.

2) Door het vinden van dit voorbeeld van juut, d i. (*luidruchtige*) *vreugde* (vgl. mnl. melodie) wordt het oudste voorbeeld van het woord, waarvan tot heden slechts voorbeelden uit de 16de eeuw waren gevonden (zie *Mnl. Wdb.* op juten) naar de 14de teruggebracht.

d. i. zoo ik mij niet bedrieg: »Zingenot! gij zijt tot barstens toe vol met uwe verderfelijke beginselen, het loopt (uwe quasibeginselen loopen) bij u de spijgaten uit tot grote schade van uwe aanhangers." Aan den voet der bladzijde teekende ik aan „bortenen *versta ik niet*," doch het komt mij voor, dat op deze wijze de woorden voldoende kunnen worden verklaard. *Bortenen* kan hetzelfde zijn als *bortelen* (vgl. *verzamenen* en *verzamelen*), en de beide woorden zijn wellicht geene verklankingen, doch staan op de eene of andere wijze in verband met hd. *burzen*, *bürzen*, *borzen*; wellicht ook zijn er twee verschillende woorden *bortelen* geweest; vgl. *Ndl. Wdb.* op bortelen. Doch in elk geval is de bet. *overvloeien*, *tot aan de keel vol zijn*, *tot berstens toe geladen* (hier raakt het woord aan bordenen, belasten, beladen) of *propvol zijn*. En dit is eene beteekenis, die op de genoemde plaats zeer goed kan bedoeld zijn. Eene plaats, die wat den vorm betreft te vergelijken is, is *Lippijn* 38:

Het gheet hem al te galgen uut
Dat hi mi aldus te vondelinge set,

gezegd door eene naar haren minnaar snakkende vrouw, d. i. „het loopt nog met hem op de galg uit, dat hij mij zoo aan mijn lot overlaat." Overigens zou de bet. *het zal nog uitdraaien op* voor »het gaet uut te" ook boven zeer goed uitkomen. Doch voor *bortenen* is geene beteekenis te vinden, die in deze uitdrukking past.

CXIX. Nijdnagel.

Het Middelnederlandsch heeft een vrij zeldzaam ww. nieden (niden), dat, hoewel niet onbekend, toch nog wel eens mag besproken worden, omdat het door zijne vormgelijkheid met andere ww. reeds in de middeleeuwen blijkens de verschillende schrijfwijzen daarmede is verward, en omdat deze bespreking mij tevens de welkome aanleiding geeft om de vraag te beantwoorden, in hoeverre met dat ww. verwant is het algemeen bekende znw., dat aan het hoofd dezer regelen is geplaatst.

In den boven genoemden Haagschen Bijbel komt eene plaats voor, waarin nieden (niden) wordt gebruikt; zij is te vinden op *f.* 65*a*, en luidt aldus: »die (ringen) waren in hout *ghenijt*, dat sy niet lutsen (*heen en weer gaan*, *los gaan*) en mochten." De bet. kan geene andere zijn dan *slaan*, *kloppen*, *klinken*, doch dit luidt niet eigenlijk niden, maar nieden, zooals uit de vergelijking met de andere germ. dialecten blijkt. In het Mhd. luidt het *nieten* (*niete*, *genietet*, *geniet*); ohd. *hniotan*; onr. *hnjóda*. Het woord komt in het Mnl. slechts op enkele plaatsen voor, nl. *Franc.* 7014:

> Der naglen hoofde bleken voort
> In elke palme van der hant....;
> De pointe lanc, gekeert int cromme,
> Als of si *geniet* waren daer omme.

Het Lat. heeft hier *repercussa*, zoodat men hier de bedoeling het best kan weergeven door *omklinken*, d. i. *nagels of spijkers ombuigen door er tegen aan te slaan*, *en daardoor beletten dat ze zich kunnen loswoelen*. Vgl. *Ndl. Wdb.* op omklinken, 2de Art. (kol. 329), en *Lutg.* I, 318:

> Christus aen den cruse *ghenyet* (d. i. *ghenyed*),
> Besprait met bloede,

d. i. *geklonken*. Verder wordt het woord zeer nauwkeurig beschreven bij Kil. (in de boven genoemde verkeerde spelling): nijden, neten (*zie beneden*), obtundere clavum, affigere clavum et ab altera parte stricte figere; nijden oft nijen eenen naeghel, *Fland.* j. neten, obtundere clavum," en bij Plant: »neten, als nagels neten, *river* (omkloppen, omklinken, nieten, *bij* Heremans) *des clous*". Nu begrijpen wij ook beter de artikelen van Van der Schueren in *Teuth*[2] 488: »wedernyden en nagel, recurvare, retundere," en wederkrommen, wedernijden, repandere. Het woord luidt in de tegenwoordige ndl. dialecten nieten (Heremans, Van Dale, Kramers), of neeten (Van Dale: »neeten, nieten, *plat*-

klinken, een nageltje") of n ij d e n (De Bo: n ij d e n, vernijden, omklinken; n ij d b o u t, n ij d s p i l, bout of spil die vernijd is, wier punten omgeklonken zijn; *nijd*, de omgeklonken of overgeslegene punt van eenen nijdnagel of nijdspille").

Het woord is een denominatief, en komt af van het znw. n i e t, mhd. *niet*; hd. *niet*; md. *nêt*; ndl. *neet* (met dial. *e* uit *ie*; vgl. *deerne* en Franck op n e e t, en den boven uit Plant. en Kil. bijgebrachten vorm *neten*), klinknagel, klinknageltje, b. v. in eene schaar. Vgl. nog hd. *nietfest*, nagelvast, en ndl. en mnl. *nagelen*, vastnagelen, vastklinken (b. v. *Haagsche Bijbel* 1, 169*c*: »Saul hielt een spere ende schoot ende waende Davit *nagelen* aen die want; I. *Sam.* 18, 11: *configere cum pariete*). De *t* in het ww. *nieten* (*neten*) is een bewijs dat men den eigenlijken vorm van het woord niet meer kende: wellicht ook bracht men het onwillekeurig in verband met een ander, dat er in beteekenis eenigszins op geleek, en dat werkelijk *nieten* of liever *nijten* luidde, met de bet. *stooten*, vooral *met de horens*. Kil. (uit Adr. Jun.) n i e t e n, *Holl.* arietare aut cornu petere; Weiland: »n i e t e n, met de horens of den kop stooten"; mnd. *niten*, stooten, „de osse was *nitel* (vgl. later, *Mnl. Wdb.* op n e t e l) unde *neet* mynen sone ene grote wonde" (Lübben 3, 189); ags. (zw.) *hnîtan* (Grein 2, 91; Clark Hall 181; daarnaast een st. ww. *hnâtan*, allidere, tundere); onr. *hnita*, zw. ww. (Möbius 192), ndd. *nîten* en *nîtel* (Koolman 2, 653).

Met n i e d e n (n ij d e n) verwarre men niet het gelijkluidende ww. n i e d e n; mhd. *nieten*, d. i. *begeren*, *verlangen*, *streven*, *zich beijveren*, dat in het Mnl. vooral gewoon is in de samenst. g e n i e d e n, mhd. *genieten*; mnd. *geneden*; *Teuth. geneden*; ohd. *genietôn*. Zie *Mnl. Wdb.* op g e n i e d e n; *Lsp.* Gloss. op g e n i e d e n en vgl. het in het Mnl. herhaaldelijk voorkomende znw. n i e d (gewoonlijk *niet* geschreven; osa. *niud*; ohd. *niot*); *Tekstcr.* 29—31. Van dit woord komt ook een compositum w e d e r n i e d e n, dat niet met het boven (uit *Teuth.*) genoemde ww. w e d e r n i d e n moet worden verward en de bet. heeft *weder-*

staan, *beletten*. Vgl. *Lsp. Gloss.* op nied; *Rinclus* 94: mochte men tferlies iet *wedernieden*," en mhd. *widerniete*, tegenstand, tegenstreven.

Naar aanleiding dezer verba breng ik het bekende *nijdnagel* nog even ter sprake. Beginnen wij met op te merken, dat er twee verschillende woorden *nijdnagel* zijn, het eene van *nagel*, lat. *clavus*, en in bet. dus met *klinknagel* gelijkstaande (zie boven een voorbeeld, uit De Bo aangehaald); het andere van nagel, lat. *unguis*, en beteekenende »een stukje van den nagel eens vingers van den overigen nagel afgescheurd en met zijnen wortel in het vleesch vasthechtende" (Weiland) uitwas des nagelwortels (Halma). In de verschillende germ. tongvallen zijn daarvoor allerlei benamingen in gebruik. Bij Kil. vindt men nijdnaghel, nijdvel, nijdvleesch, nijpvel, ook nijnnagel (uit *nijd-* of *nijpnagel* geassimileerd), reduvia vel redivia, paronychia, cutis circa radices unguium resolutio atque fissura. Bij Plant. nijdtnagel, nydtvleesch oft tanagel, *les sayes autour les ongles des doigts*, reduvia. Bij Mellema nijdnaghel, nijdtnaghel, nijtnaghel; zoo ook bij Halma en Marin; bij Binnaert nijdnagel, nijpvleesch; bij Spanoghe 2, 355 uit Kil. behalve de boven genoemde termen ook dwangnagel (Holl.); bij Adr. Jun. *Nomenclator* 308*b* op reduvia: »gebrut wen die haut von neglen sich abwirft oder schelt; *Belg.* nijnaghel, dwangnaghel; fra. *peau crevée autour des ongles*; it. pannarice, scioppatura toruo all'ogne; sp. el respigon, repelo, padrasto de la uña". In het hedendaagsche Ndl. zijn voor het verschijnsel in gebruik de benamingen nijdnagel (nijnagel), klinknagel, taainagel (vgl. tanagel bij Plant. en *Teuth.* ta, tae, tey, tenax), nagelwortel, stroopnagel, dwangnagel (Van Dale); noodnagel (bij Franck; ndd. *nôdnagel;* Koolman 2, 656; *Brem. Wtb.* 3, 212); in het Hd. neidnagel, niednagel, nietnagel; in het Eng. *agnail*; uit het Ags. *angnægle* (vgl. *aambei* uit *angbei*, en *Ndl. Wdb.* op aambei); in het Ofri. *ongneil*, *ogneil.* Vgl. ook Diefenb. *Gloss.* op reduvia, waar

behalve enkele der genoemde benamingen nog (uit Frischlini *Nomenclator* 1603) vermeld wordt *nystroh*.

Vragen wij nu in welk opzicht sommige der genoemde termen dienen kunnen om de beteekenis van ons *nijdnagel* te bepalen. Voor de hand ligt, de verklaring van den naam te zoeken in het volksgeloof, dat iemand die dit gebrek had, meer dan anderen aan den nijd is blootgesteld. Vgl. Kil. nijdnaghel, q. d. unguis invidiosus, vulgi enim opinio est, ei cujus cutis extra ungnem se solvit, invideri plerumque ab aliquo." Deze meening, dat het woord werkelijk van *nijd* afkomt, wordt voorgestaan door Lexer, in het Wdb. van Grimm, die wijst op de gelijkbeteekenende uitdrukkingen en samenstellingen *neider an den nägeln*, *neidhaken* en *neidwurz*, en zeer sterk gesteund door het fra. *envie*, dat hetzelfde beteekent en waarbij niet, zooals bij de germaansche termen, de bijgedachte aan gelijkluidende woorden op den naam invloed heeft kunnen uitoefenen. Vgl. Andresen, *Volksetym*[5] 275: »*nietnagel*, auf *niet*, *nieten* (vgl. *niet- und nagelfest*) verweisend, geht zunächst aus dem niederd. *niednagel* (wie Lessing schrieb) hervor, d. i. hochd. *Neidnagel*, im ältern Nhd. *Neidhaken*, im fleisch des Nagels an Finger oder Zehe festgehaltener Nagelsplitter, auch losgerissenes aber haftendes Hautstückchen, nach dem Glauben, dass der damit Behaftete beneidet werde (frz. *envie* dafür)."

Doch al is deze meening alleszins aannemelijk en vooral op grond van het fra. woord waarschijnlijk, het is daarom nog niet gebiedend noodzakelijk, de andere op deze gelijkende benamingen te beschouwen als volksetymologische omvormingen van een oorspr. *nijdnagel*. De verschillende namen kunnen op onderscheidene voorstellingen berusten, en het komt mij voor, dat men voor de verklaring ook zeer goed denken kan aan het boven genoemde *nieden* (*niden*), d. i. *omklinken*, *vastklinken*, *vasthechten*, zoodat dan een »nijdnagel" eigenlijk zou zijn (volgens de omschrijving van Weiland) een nagel met zijnen wortel in het vleesch vasthechtende. Op dezelfde voorstelling berust ndl. *klinknagel*. Ook voor de door Franck voorgestane ver-

klaring »een drukkende, knellende nagel" zijn allerlei analogieën voorhanden. In dit geval komt het woord van ogerm. *hnîtan*, zou eigenlijk *nijtnagel* gespeld moeten worden, en is te vergelijken met de boven genoemde ags., ofri en eng. termen, en met ndl. hd. *noodnagel*, *nijpnagel* en *dwangnagel*. Het is hoogst moeilijk in zulk een doolhof van vormen den rechten weg te vinden, doch het feit, dat een woord op allerlei onderscheidene wijzen geschreven voorkomt, is vaak een bewijs dat onderscheidene, etymologisch verschillende doch in uiterlijk op elkaar gelijkende, woorden zijn dooreengeloopen. Als sterk sprekend voorbeeld haal ik aan lictekijn (zie *Mnl. Wdb.*).

CXX. Walm.

Een woord dat voor het Mnl. nog nooit opzettelijk is behandeld en dat in de zuidndl. tongvallen nog leeft in verschillende ons onbekende opvattingen, waarom het mij wenschelijk voorkwam er de aandacht op te vestigen. *Walm* is met een *m*-suffix gevormd van den stam van *wallen*, koken, ndl. *wellen*, b. v. in »*gewelde* boter, *gewelde* biest." Vgl. Franck op walm, die een uitvoerig verslag geeft van de talrijke familieleden van het woord in en buiten het Germaansch. De eigenlijke beteekenis van *koken* vinden wij in *walm* terug op die plaatsen waar het in beteekenis gelijkstaat met wal, d. i. *het koken*, *de tijd die iets noodig heeft om te koken of door te koken*. Zie b. v. *Hs. Serr.* 14, bl. 30: »dan zuldi de alsene daer in sieden eenen *wal* of twee (*eens of tweemaal laten koken)*; bl. 65: »laet sieden noch een *wal*"; »een *wallekijn* sieden", gewone uitdr. bij Yperman voor »een poosje koken"; en »een *walleken* hebben," *Receptenb.* 26 tweemaal in dezelfde beteekenis, en vgl. met deze plaatsen de volgende, waar *walm* voorkomt: »*Hs.* Yp. 121*c*: »dit doet te gader zieden 2 *walme* of 3"; *Lanfr.* »nochtans salmen (*het drankje*) seden in een *walme* »(*l.* seden een *walme*)"; 66*v*: »Neemt epithimus ende sedent twee *walmen* in een punt (*pond*) van gheytenweye" en *Nat. Bl.* XII, 1133: »dat hi (*de topaas*) een vat, datmen siet *wallen*, vercouden doet entien *walme* vallen" (*var.* *V* entie (*l.*

entien) *walm; A* entien *wal; B* ende den *wal* doet vallen). Vgl. ohd. *walm*, het koken, hitte; mhd. *walm*, het koken.

In de tweede plaats vinden wij in verschillende germ. talen *walm* in de bet. *wel*, *waterwel*, *een uit den grond* (of iets anders) *opspuitende waterzwalp*. Vgl. *sode* (bij Franck en *Teuth.*[2] op walle en sode), dat o. a. ook de bet. *bron*, *put* heeft, en hd. *welle* in de bet. *golf*, alsmede ndl. *wel* en *waterwel* zelf (vgl. Kluge op welle en wallen). Deze beteekenis vinden wij in ags. *wylm*, *wielm*, ohd. *walm* en in het wvla. *walm*, dat door De Bo wordt weergegeven door »wel, wal, brobbel, borrel, gulp, op- of uitborrelende waterzwalp, fr. *bouillon*" en met verschillende voorbeelden toegelicht (bl. 1369). Het feit, dat het woord nog heden in het Wvlaamsch zeer gewoon en ook in andere germ. dialecten bekend is, doet ons vermoeden dat het ook in het Mnl. (voor een groot deel vlaamsch) niet onbekend zal zijn geweest. Van dit *walm* komt het wvla. ww. *walmen*, d. i. *wellen*, *borrelen*, *op- of uitzwalpen*, en het znw. *walming*, hetzelfde als mnl. wallen en wallinge. — Uit deze bet. heeft zich ontwikkeld die van *opstijgende damp*, (eig. van iets dat kookt of daarmede wordt vergeleken; bij uitbr. ook in algemeenen zin), welke in het Hd. en Ndl. de gewone is geworden. Vgl. een soortgelijken overgang der beteekenis bij *kwalm*, dikke damp, walm. *Teuth.* qualm, soide, wall, bullitus, bullio, scaturies; uytbersten als water off santqwalm, scatere, scaturire; en uteberst en, utebullen, utequalmen, die hetzelfde beteekenen. Deze beteekenis is ook reeds in het Mnl. bekend geweest blijkens de volgende plaatsen: *Mandev.* 49*c:* »si draghen die spise ghesoden alsoo heet als si van den vuere coemt ende laten den *walm* op haren afgod gaen"; *Hs. Cyrill.* 35*v*: »Een risende *walm* wort van der hetten verteert, ende *walm* die ter eerden daelt wort een soete douwe"; en *Natuurk.* 677: *Walme* (*enkv.*, *var.* walm) ende brant groot ende die lucht herde root, dit heeft men in die lucht gesien." Zoo ook mhd. en hd.

Eene laatste beteekenis van *walm*, welke verder afstaat, en op

de plaats uit den Haagschen Bijbel voorkomt, is die van *brandende stroobos*, *toorts*. De plaatsen zijn, *ald. f.* 152*a*: »hi... vinc IIIc vosse ende hy bant haren stert den enen anden anderen ende in die midden bant hi *walme* ende die ontstac hy mit vuer" (vgl. *Richt.* 15, 4: *faces*, in onze vert. *fakkelen*); *L. o. H.* 2049: »hier comt Judas...., hier comen de viande mijn.... met *walmen* ende met lanternen my te soekene"; *Dietsce Rime* (uitg. d. De Gheldere) 115, 5: »Ic groetu, *wallem* ende lanterne, daer Onse Heere met was ghesocht te vanghene, te doodene..., na datten Judas hadde vercocht." Kil. walm, gluye, fasciculus straminis, stramen, stramentum, *et* fascis straminis ardentis. Zoo ook mnd. (Lübben uit *Vocab. Cop.* (*Hor. Belg.* 7, 16): »walm, brando, *strohfackel*") en nog heden in het Wvla. Vgl. De Bo 1369: walm, bundeltje strood, handvol strood lichtjes te samen gebonden om te branden lijk een fakkel; men voegt er dikwijls het woord *strood* bij". In deze beteekenis is *walm* eigenlijk een ander woord; het komt nl. niet van *wallen* in de bet. *koken*, maar van *wallen*, *wellen* in den zin van *rollen*, dat de bet. van *oprollen*, *in elkaar draaien* schijnt te hebben aangenomen. Vooral blijkt dit hieruit, dat walm in het Mnl. niet altijd beteekent een brandende of tot branden bestemde stroobos," maar ook »een bos stroo, welke men b. v. uit een huis uithangt;" zoo b. v. *Vad. Mus.* 2, 133: »dat wt alsulken huse, daer yemant (*aan de pest*) gestorven es, sal moeten wthanghen een groten *walme* stroots, alsoo dat dat eenen yegeliken cundighen om die plaetse te scouwen (*schuwen*)". Zoo ook *Harl. Gloss.* (*Taalk. Bijdr.* 1, 293): »walm vel scoof, manipulus." Vgl. Franck op wellen; Kluge op wallen. Evenwel *rollen*, *wentelen* is eig. een ander begrip dan *rollen*, *ineendraaien*, en het is dus mogelijk dat het woord op eene andere wijze verklaard moet worden. Doch daar ook in dialecten *walm* voorkomt in de bet. »een zeker stuk rundvleesch, hetzij omdat hetzelve geschikt zij om gewalmd (?) te worden, hetzij om *gerold* te worden, en dat het woord kome van *wallen*, rollen", Hoeufft, *Breda T.* 671; vgl. ndl.

rollade en *rollende*), waarin *rollen* eveneens met *ineendraaien* gelijkstaat, bestaat in elk geval de mogelijkheid, dat de gegeven verklaring de ware is. Is deze voorstelling juist, dan is te vergelijken ndl. *toorts* van fra. *torche*, eene afleiding van *torquere*, ineendraaien. Dat men voor de verklaring van het woord niet kan uitgaan van de bet. *walm*, *damp*, blijkt hieruit, dat *walm* niet eerst *een brandende stroobos* beteekent, maar *stroobos*, *schoof* in het algemeen. Vgl. ook De Bo 1369: »in Brabant is *walm* hetzelfde als ons *glei*, *dakstroo*, en het ww. *walmen* of *walm schudden* bet. het vuil uit het roggenstroo schudden om er *walm* of glei van te maken." Vgl. Schuermans 843 op walm, walmen en uitwalmen, en Van Dale: »walm, *gewest.* dakstroo, rieten dak".

CXXI. Doem (Dom).

Ik kom nog even terug op het door mij in eene vorige bladzijde van het Tijdschrift (16,7) uit den Haagschen Bijbel medegedeelde woord *doem* (*doom*) in de bet. *naaf van een wiel* (die van *ijzeren band om een wiel*, ald. eveneens vermeld, is, althans oorspronkelijk, aan het woord niet eigen geweest). Van verschillende zijden zijn mij met groote welwillendheid bouwstoffen aangebracht voor de geschiedenis en de kennis der verbreiding van het woord. Het is mij uit de mededeelingen der HH. Opprel, Eymael, Bergsma en Sterken, waarvan ik hier met erkentelijkheid gebruik maak, gebleken dat ik met een weinig moeite althans een deel der door hen bijeengebrachte bouwstof zelf had kunnen opdelven, doch nu dit niet het geval geweest is, hebben de door hen medegedeelde gegevens dubbele waarde. Ik geef dan nu eene welkome aanvulling van het t. a. p. voorkomende artikel doem, ook omdat uit hetgeen hier volgt op nieuw zonneklaar blijkt, hoeveel schatten er in de volkstaal verscholen liggen, welke alleen door een gelukkig toeval — in dit geval mijne onvolledigheid — worden ontdekt.

Het woord *doem* (*doom*) dan met de bet. *naaf* is in verschillende ndl. tongvallen nog bekend, en leeft in het Ndl.

voort in den vorm *dom*, in welken vorm het o. a. in de Wdbb. van Van Dale en Vercoullie is te vinden. »In Oud-Beierland," aldus schrijft mij Dr. Opprel, »gebruikt men nooit een ander woord voor *naaf*, en zegt men b. v. »de wagen zat tot an de *dommen* in de modder. Ook in den Briel kent men *naaf* niet, maar spreekt men van *de dompen*." Ook in den Alblasserwaard is het woord in dezelfde bet. in gebruik, alsmede te Heerlen in Limburg, en in westelijk Noord-Brabant, hier eveneens in de beide vormen *dom* en *domp*. Ook in Zuidndl. tongvallen is het nog bekend blijkens eene mededeeling van Stallaert, die in zijn *Gloss.* (1, 359) een voorbeeld van *doemkijn* in dezelfde bet. (*nave*, fra. *moyeu*) opgeeft van 1477 te Ninove, en er bijvoegt, dat het thans nog in de omstreken van Leuven bekend is.

Het blijkt, vooral uit de mededeelingen van Dr. Eymael, duidelijk, dat *dom* (*doem*) ten nauwste verwant, zoo niet identisch, is met *duim*. Kil. geeft op: »dom, *Sicamb.* j. duym, pollex." Mellema: »dom, ziet duym." Naast *duim*, in zeer vele germ. talen bekend met een lange vocaal, staat zweedsch *tumme*; oeng. *thumbe*, *thombe* (naast *thoumbe*, *thoume*); eng. *thumb*, welke laatste vorm overeenkomt met het uit twee verschillende tongvallen aangehaalde ndl. *domp* (*domb*).

Dat een woord, hetwelk *duim* beteekent, zeer goed de bet. van *naaf van een wiel* kan aannemen, blijkt vooral duidelijk uit De Bo 277: »duim (wvla. *dume*), dit woord heeft geheel de bet. van 't fra. *tourillon*, korte spil of ronde pinne die het uiteinde is van eenen as of van iets dergelijks, en die zelve rust en draait in eene pan of zoo iets. Een matbak (De Bo 674), eene klok, een kanon, hangen op duimen en worden aldus op en neer bewogen. Een windas, eene tolle enz. draaien op duimen." Ook in het Ndl. is *duim* is soortgelijke beteekenissen bekend, en hd. *daumen* heeft eveneens enkele dgl. opvattingen (zie Grimm's *Wtb.*). De woorden *duim* en *doem* (*dom*, *domp*) kunnen dus evengoed wat de bet. als wat den vorm betreft als ééne woordfamilie worden beschouwd.

Met dit znw. *dom* is — ik ben de opmerking verschuldigd aan de HH. Bergsma en Eymael — samengesteld het algemeen bekende znw. *dommekracht*, anders genaamd *aardwind* (*Ndl. Wdb.* 1, 573). Het woord is niet, gelijk Vercoullie, *Etym. Wdb.* 55 zegt, door volksetymologie ontstaan uit een hd. *daumkraft*, maar gevormd van het ndl. woord *dom*. Vgl. mnd. *dume*, dat bij Lübben behalve in de bet. »daumen" ook opgegeven wordt in die van »hebezeug, handwinde," en ndd. *dumkracht* (bij Lübben t. a. p. en Koolman) naast *dûmkracht*, *dûmkraft*. De bet. van *duim* wordt in de samenstelling verschillend verklaard: wellicht heet het werktuig naar den duim, die er onderaan zit, en waarop de omschrijving van Bild. *Gesl.* 1,170 op duim past: een breede en platte spijker rechthoekig omgebogen.

OVER WERKWOORDEN OP -KEN EN -IKEN (-EKEN).

Er is in het Nederlandsch en in de Nederlandsche tongvallen naast de bekende op -enen, -eren en -elen, welke uitvoerig zijn beschreven door De Jager in zijn *Woordenboek der Frequentatieven*, een beperkt getal werkwoorden aanwezig, uitgaande op -iken (-eken), waarop nog nooit opzettelijk de aandacht is gevestigd. Dat zij niet talrijk zijn en licht over het hoofd worden gezien, ook omdat zij voor een groot deel in de ndl. dialecten verscholen zijn, kan door niets duidelijker worden bewezen dan door het zoo even genoemde woordenboek van den onvermoeiden verzamelaar van al wat tot het gebied der frequentatieven behoort. Daarin komen slechts vijf ww. op -iken voor, nl. *ginniken*, *greniken*, *zaneken*, *zieriken*, *veziken*; van eene rubriek, waartoe deze werkwoorden behooren, is bij hem geen sprake. Het grootste gedeelte der hieronder volgende ww. van deze soort is dan ook — het moet erkend worden — opgeteekend uit idiotica of streektaalwoordenboeken, waarover De Jager nog niet kon beschikken, alsmede uit enkele dialecten, welke hij vermoedelijk niet kende. Het is van groot belang,

ook deze werkwoorden te registreeren, omdat zij evenals de boven genoemde frequentatieven vooral tot het domein der volkstaal behooren, en dus gevaar loopen van door den steeds toenemenden invloed der beschaafde schrijftaal en van het eenparige, daarop berustende, schoolonderwijs, te verdwijnen of uit te sterven met de tongvallen waartoe zij behooren.

De werkwoorden op iken (-eken) zijn wat hunne vorming betreft identisch met die op -ken, waarover door Muller is gehandeld in *Tijdschr.* 10, 23 vlgg., en waarvan zij alleen verschillen in en door de aanwezigheid van de toonlooze vocaal als bindletter. Het bewijs daarvoor is dat van de ww. op -iken enkele bijvormen op -ken bestaan, waarin de bindvocaal ontbreekt, zooals uit de te noemen voorbeelden zal blijken. Zij zijn alle gevormd met hetzelfde *k*-suffix, dat in de germaansche woordvorming een voorname rol speelt, en daar waar de beteekenis nog duidelijk is waar te nemen, zich vooral als verkleiningssuffix voordoet. Vgl. Kluge, *Nominale Stammbildungslehre* § 61, waar o. a. uit het Ogerm. aangehaald worden de verkorte naam Mhd. *Gibeche*, ags. *Gifeca*, onr. *Gjúke*; onr. *maðkr*, verklw. bij got. *maþa*, made; ags. *bulluc*, eng. *bullock*, jonge stier, verklw. bij onr. *bole*, ndl. *bul*, stier; ags. *bealluc*, testiculus, verklw. van meng. *balle*, ndl. *bal*. Verder worden door hem in herinnering gebracht allerlei diernamen uit verschillende germ. dialecten, als ags. *cornuc* naast *cran*, hd. *kranich*, got. *ahaks*, duif; ohd. *habuh*, ndl. *havik*; ags. *ruddoc*, *rudduc*, roodborstje; eng. *pinnock*, mees e. a. Daarbij kan gevoegd worden mnd. *Judeke*, bij *Judith* (zie *Mnl. Wdb.* op *jutte*); zaansch *poddek*, verklw. bij *padde*; ndd. *nestpuddek*, nestkuiken en *ruddek*, een krates (uit Schambach). Van voorwerpsnamen herinnert Kluge t. a. p. aan meng. *dalke*, verklw. van *dale*, dal; *halke* van *hale*, hoek; *stalke* van *stale*, steel, stengel; *whelke* bij *whêle*, puist; eng. *hillock*, heuveltje; hierbij behoort ndd. *struttek*, boomstronk; *tuddek*, eierdoor, boommerg (=*pedek*), uit Schambach, mnl. *hiltic* (zie *Mnl. Wdb.* op hiltekijn) en waarschijnlijk ndl. *deuvik*. Vgl. *Tijdschr.* 16, 9 en voor plantnamen

op *-ik*: *dolik*, *dravik* (en *draverik*), *bolderik* (mnl. *bolric*), *hadik* (en mnl. *haderic*), *herik* (*herk*), *murik* (*Ndl. Wdb.* op bolderik). Bij sommige woorden staat de uitgang *-k* naast een suffix met *l*, dat, gelijk bekend is, eveneens de verkleinende kracht heeft. Vgl. b. v. mhd. *nôzich* en *næzel*, verklw. van *nôz*, mnl. *noot*, stuk vee; mnl. *luttic*, naast got. *leitils*, eng. *little*, ndl. *luttel* [1]).

De werkwoorden, die met ditzelfde suffix zijn gevormd, komen in verschillende dialecten van het Ndd. en ook in de noorsche talen voor, in het Nederlandsch, het Nederduitsch, het Engelsch, het Friesch, het Oostfriesch en het Zweedsch. Voor de drie eerste talen zullen overvloedige bewijzen worden gegeven; voor het Zweedsch noem ik de door Muller, *Tijdschr.* 10, 24 genoemde ww. *dýrka*, colere; *grænka*, virere, *stærka*, crescere; voor het Friesch verwijs ik naar de opmerkingen van Buitenrust Hettema, *Bijdr.* 13: »waarschijnlijk ging *-gia* na dentalen en labialen in *-kje* over en werd tot een tweeden werkwoordelijken uitgang, in het Ofri. onbekend. Analogie-formatie werkte bij dezen zeer sterk. Het ofri. *tiuftigia* heeft in het Nieuwfri. den vorm *diefkje*; nu nog staat naast *noasegje*, *noasgje*, placere, van *noas* (neus), het algemeener gebruikte *noaskje*. Ik wijs nog op *flypkje* van *flybe*, speechsel; (Molema op *buórkje* van *boer*, boerken), *huórkje* van *hoer*, *gluorkje* van *glûre*, gluren, *sl(i)úrkje* van *sl(i)ure*, slieren; *roaskje* van *roast*, roest, *foeskje* van *foest*, vuist." Zie verschillende andere dgl. ww. bij Van Blom, *Friesche Spraakk.* bl. 121. Vgl. verder eene vorming als got. *bidagjan* van *bidan* en de door Muller aangeh. bll. uit Grimm's *Grammatik* (2, 278; 282 vlg.; 285 vlg.; 3, 689) en Paul's *Grundr.* (1, 381).

De werkwoorden op *-ken* moeten dus eigenlijk verba diminutiva zijn, te vergelijken b. v. met lat. *cantillare*, van *cantare*, d. i. *neuriën*. Doch evenals ww. op *-elen*, die met het gelijk-

1) Over de samenvoeging van *k* en *l* in verschillende germ dialecten tot één verkleinuitgang zie Kluge, *Nom. Stammb.* § 63.

12

beteekenende suffix *l* [1]) zijn gevormd, in den regel de uit de verkleining der werking geleidelijk voortvloeiende herhaling vertoonen, zoo is het ook met de ww. op -(*e*)*ken*. Een zeer duidelijk voorbeeld dat -*ken* in bet. met -*len* overeenkomt, is ndl. mnl. *naken* naast mnd. *nalen*; het ndd., bij Schambach opgeteekende, *miseken*, hetzelfde als het in verschillende ndl. tongvallen voorkomende *miselen*, *mijzelen*, *miezelen* (De Jager, *Freq.* 1, 392; Van Dale[3] 868), eng. *mizzle*, d. i. *motregenen*, en beneden *veziken* naast *vezelen*. Doch soms is noch de diminutieve noch de frequentatieve kracht van het suffix meer voelbaar, zooals vooral bij de ww. op -*ken* duidelijk uitkomt.

Ik laat thans de door mij opgemerkte of uit verschillende dialecten opgeteekende ww. op -ken en -iken(-eken), volgen, waarbij ik met erkentelijkheid vermeld de mij door Dr. Boekenoogen aan de hand gedane bouwstoffen, en zal, waar dit noodig en het mij mogelijk is, de door mij genoemde ww. toelichten. Voor de volledigheid zal ik hierbij ook opnemen het reeds door Muller [2]) bijeengebrachte materiaal.

I. Werkwoorden op -ken.

Baenken. Zie baneken bij II.

Balken, belken (bellicken), bulken, naast hd. *bellen* en eng. *to bellow*. Vgl. ags. *bellan* naast *bealcan*, *bealcettan* (Clark Hall 29*c*), eng. *to belch*, braken, en ags. *bælcan*, uitschreeuwen (Clark Hall 27*c*). De beide beteekenissen van het woord voor het geluid van verschillende dieren (zie *Ndl. Wdb.* 2, 927 op balken en (later) bulken) en het geschreeuw van menschen (t. a. p.) worden ook gevonden in den *Teuth.* »belcken als eyn koe, *mugire*; belken als koe ind ossen, *mugire*; reren, belken als koe, kalver, ossen, *mugire*, *boare*; belckyng, bolderyng, *boëma*; belkynge *mugitus* [3]);" Kil.

1) Vgl. het zoo even uit het Latijn aangehaalde *cantillare*.

2) *Tijdschr.* 10, 23 vgl.

3) Voor het geluid van den ezel schijnt *balken* in vroegeren tijd niet gebruikt te zijn. Het Ndl. Wdb. geeft slechts voorbeelden uit de 19de eeuw, en bij Diefenb.

belken, bulken, *Sicamb.* mugire, boare; bij Schambach *bölken*; Molema 27 op belken (bölken). — *Teuth.* »samenroepen, samenbellicken off scheeppen vergaderen off byeynvoigen, *conclassare.*" Eene soortgelijke bet. als de boven genoemde ww. heeft ook eng. *bark*, waarin misschien ook de *k* suffixaal is.

blèrken (Boekenoogen 71), *schreeuwen*, *luidruchtig zijn*, *huilen*, naast ndl. *blèren*, blaten als een schaap, ook gebruikt van menschen in den zin van *luid schreien*, *huilen*. Zie Boekenoogen, *Zaanl. Idiot.* op blèren en Van Dale op blaren.

bronken (mnl.), *pruilen*, *brommen*, en *fier zijn*, *pralen* (*Mnl. Wdb.* 1, 1456). Ook het ww. *brommen* zelf vereenigt de beide beteekenissen *knorren*, *pruttelen* en *pochen*, *snoeven*. Vgl. Van Dale[3] 274 en Oudem. 1, 835. Hetzelfde is het geval met snorken; zie beneden. Het is dus geoorloofd bij dit woord te denken aan verwantschap met brommen, lat. *fremere*, gri. *bremein*, waarnaast ook *brontè*, donder, en de *k* als suffixaal te beschouwen. Vgl. *schonkelen* naast *schommelen*; mnl. *monken*, *monkeren*, Kil. *monckelen* naast *mommen*, *mommelen* en *mompelen*; Schambach 127: *lungern* naast *lummeln*, ndl. *lummelen*, luieren, leegloopen, eng. *to shrink* naast *to shrimp*, en beneden bij ronken. Hetzelfde woord is pronken, dat thans slechts de bet. *pralen* heeft, doch in de vroegere taal dezelfde twee opvattingen had als bronken. Vgl. *Teuth.* brunken, prijsten, preycken (naast ndl. *prijken*); Kil. broncken j. proncken, nubilare, nubilum fieri (*pruilen*, ook van het weder gezegd; pronckende weder, nubilus aer, caelum caligans); proncken, vultum componere, contrahere supercilium, obnubilare vultum *et* ostentare se, dare se spectandum *et* ornare, adornare; pronck, frons nubila, supercilium nubilum; Oudem. 5, 726 vlg.; Franck op pronken (die verwantschap met *bruin* mogelijk acht, terwijl Ver-

---

op rudere vindt men de glossen *ruchlen*, *gigagen*, *geiren*, *kirren*, *ranken*, *schriën als die essel*, *luon* (loeien), maar niet *belken*.

coullie en Kluge aan verwantschap met *prangen* en *pracht* denken), en voorts *pruischen*, *pruisen* (Oudem. 5, 737) naast *bruisen*, mnl. *bruuschen*; *plunderen* naast *blunder*; *pikken* naast *bikken* e. a. (*Mnl. Wdb.* op bronken). Vgl. ook *Tijdschr.* 3, 211, ndl. *terpentijn* naast rom. *terebinthinus*, en straks bij pronken.

bulken. Zie belken. — dalken. Zie bij II, dalleken.

flarken, *slabbakken, in ijver of netheid verflauwen*. Zie Boekenoogen, *Zaanl. Idiot.* 209. Het woord zal wel behooren tot de familie van zaanl. *fleren*, loslijvig zijn (t. a. p. 211) en oostfri. *flarren*, met dezelfde beteekenis (Koolman 1, 502); ndl. *fleren*, op slordige wijze afwrijven met een drogen of natten doek (Van Dale); flere, Kil. *Fland.* ignava et deformis puella; ndl. *fleer*, *fleere*, *fleerie*, hoer (Van Dale); *fleer*, *fleers*, klap; Kil. »flere, alapa, colaphus", hoewel dit laatste wat de beteekenis betreft verder afstaat. Te vergelijken is *flap*, dat thans slechts de bet. heeft van *klap* (Kil. flabbe, alapa, colaphus) doch in de 17de eeuw ook die van *morslap* (Oudem. 2, 306); vgl. ook de beteekenissen van ndl. *lap*.

gnorken, *knorren*, *grommen*, *brommen*, een bijvorm van gnorren, en dit een wisselvorm van knorren. Beide *gnorren* en *gnorken*, waarnaast een derde vorm *gnorten* voorkwam, zijn verouderd. Zie een voorbeeld uit *Sara Burgerhart* in het *Ndl. Wdb.* en vgl. ndd. *gnurken* (Schambach 66).

graken, mnl., *grauw worden*, *grauwen*, gezegd van het aanbreken van den dag. Van den stam van *gra*, *grauw*, evenals *naken* van den stam van *na*, *nauw*. Zie *Mnl. Wdb.* op graken en grakinge, en vgl. ndl. *het ochtendgrauwen*, mhd. »der tac *grâwet*."

grinkelen, grijnkelen, *grinniken*, *grijnzen*, freq. van grinken, grijnken, dat zelf weder eene intensieve formatie is van denzelfden stam als *grinnen*, eng. *to grin*. Zie *Ndl. Wdb.* op grinkelen en grinnen, en vgl. beneden bij II grinniken, waar ook de bijvorm *greenken* (= *greniken*) vermeld wordt.

grinken (grijnken), zie het vorig art. en vgl. beneden bij grinniken.

harken. Zie horken.

*helken, bij Gallée, *Geld.-Overijs. Wdb.* 17*a* vermeld in de bet. *een band om de zes staande korenschooven slaan.* De ruimere opvatting kan geweest zijn *samenbinden*, *bijeenbinden*, doch daar de verwanten niet bekend zijn, moet ook de zekerheid, dat *k* in dit woord suffixaal is, ontbreken.

horken, herken, *hooren*, *luisteren.* Zie *Mnl. Wdb.* 3, 159 op harken en 596 op horken, ook over de talrijke vormen, waaronder dit naast hooren bestaande ww. zich in verschillende germ. talen vertoont, o. a. hd. *horchen*; eng. *hark* en daarnaast *hearken.* Zie Franck op hurken, Kluge op horchen; E. Müller en Skeat op hark. Kil. horcken, *Flandr.*, *et* harcken, *Fris.* j. luysteren, auscultare; hercken, harcken, auscultare; *Harl. Gloss.* hoorken, auscultare. Over het gebruik van het woord (*heurken*, *horken*) in de tgw. germ. tongvallen zie *Belg Mus.* 8, 178; De Bo 427; Schuermans 187. In noordndl. tongvallen is het woord zeldzaam ; Gallée in zijn *Geld.-Overijs. Wdb.* 18*a* vermeldt *hòrken* in den zin van *nauwlettend toeluisteren*; het is ongetwijfeld ook hier en daar elders bekend.

hurken, *op de hurken zitten*, mnd. nnd. *hurken*, naast mhd. *hûren*, hd. dial. *hauern*, hetzelfde als het gewone *kauern.* Zie Grimm's *Wtb.* op hauern, Franck op hurken; Schambach 80: »sek in de *hurke* setten, in der *hurke* sitten"; pomm. *huke.*

lonken, *knipoogen*, *knipoogjes geven*, *scheel zien.* Kil. »loncken, limis obtueri, retortis oculis tueri; lonck, aspectus limus; lonckaerd, petus, qui leviter obliquat oculos cum venustate; lonckskeu, ocellus illecebrosus sive argutus, ocellus limus cum venustate". Hoogst waarschijnlijk van den stam van ndl. *loensch.* Zie Franck op lonken, en vgl. *Teuth.* lunschen, adulari, applaudere, waarnaast ook lunscher en lunscherie. — Een ander in den *Teuth.* vermeld ww. lunken, *besmetten*, *bezoedelen*, *bevlekken*, waarnaast lunke, *smet*, *vlek*, en lunkich, *bevlekt*, *bezoedeld*, *vuil*, is wat zijn oorsprong betreft nog niet opgehelderd.

*lurken, *met kleine teugen drinken.* Het is niet zeker dat de *k* in dit woord suffixaal is: verwante vormen met eene soortgelijke beteekenis zijn niet gevonden, en voor het aannemen van overneming uit lat. *lurcare*, verzwelgen, verslinden, opslokken, ontbreekt eveneens een voldoende grond. De verwante talen kennen wel een ww. *lurken* met eene geheel andere beteekenis, en daar is de *k* ongetwijfeld suffixaal, nl. eng. *lurk*, verborgen liggen, waarnaast *lurch*, van den stam van meng. *lûren*, hd. *lauern*, ndl. *loeren*. Zie de Wdbb. van E. Müller en Skeat. In het Hd. komt een ww. *lurken* voor met de bet. *stamelen, stotteren*, en *lurtschen* in den zin van *lam zijn in de voeten, trekbeenen.* Dit ww. kan wat zijne bet. betreft, oppervlakkig beschouwd, kwalijk met ndl. *lurken* worden overeengebracht. Maar het hd. *lurtschen* heeft in zwitsersche tongvallen ook eene andere bet., nl. »behaglich, langsam saugen, bedächtich trinken, *auch* mit der sprache nicht herausrücken, undeutlich reden, schnarren" (Grimm 6, 1314). Wanneer men zich nu herinnert, dat ook ndl. *lollen* (*lullen*) en *labben* (zie Kil.) soortgelijke beteekenissen vereenigen, dan is ook voor *lurken* eene dergelijke ontwikkeling niet uitgesloten. Vermelding verdient nog, dat in Leipzig *lurke*, *lorke* de bet. heeft van *slappe koffie* (vgl. Grimm 6, 1313 en ndl. *lollepot*), en dat. hd. *lurke*, hetwelk bij Grimm t. a. p. gebracht wordt tot lat. *lora* (vgl. Grimm's *Wtb.* op lauer) de bet. heeft van *slechte wijn*, »nachwein, tresterwein."

morkelen (murkelen), eene afleiding van den stam van *morren*, waarmede het in bet. overeenkomt. Hd. dial. *murkeln*, onduidelijk spreken (*Freq.* 1, 413); ook *murken*, morren, brommen (bij Schambach); wvla. *murkelen* (De Bo; zie bij spankeren); in de 17de eeuw *murkelen*, *morkelen* (De Jager t. a. p.); Kil. morkelen j. morren. Het woord komt tweemalen in de vormen *murkelen* en *meurkelen* voor in de vert. van Boëthius. Zie de plaatsen (later) in het *Mnl. Wdb.* op morkelen. Een bijvorm *murtelen* vermeldt De Bo 721. — Er is ook een ww. *morkelen* geweest met de bet. *zich inspannen*, *zich afmatten.* Over dit woord, waarnaast in hd. dial. ook *mörken* voorkomt, mnd. *morkelen*

en *morken* (ook *mordelen*, *morsen* en *morten* komen in soortgelijke beteekenissen voor) zie *Tijdschr.* 1, 250 vlg.; Lübben 3, 120; *Mnl. Wdb.* op morkelen, 2de Art.

naken, *naderen*. Van den stam van na. Vgl. graken. Zie Franck op naken en (later) *Mnl. Wdb.* op naken, waar het bij genaken aangaande de vorming gezegde (de *k* werd daar te onrechte als de vertegenwoordigster der keelletter van germ. *nâh* beschouwd) gewijzigd wordt. Naast naken staat mnd. *nalen* (Lübben 3, 154 op nalen, nelen; vgl. ndl. *knielen*, eng. *kneel* van *knie*, en *smalen* naast hd. *schmach*, mnl. smaen) en, wat merkwaardig is, omdat daar de beide suffixen *k* en *l* tautologisch verbonden zijn, ook *naleken*. Vgl. bij Lübben t. a. p. »seet, de stunde *naleket* dat enz."

nurken, *knorrig zijn*, *brommen*, naast *norren*. *Nurken* wordt in dezen zin vermeld bij Van Dale[3] 925 en in Grimm's *Wtb.* 7, 609 op nergeln, nörgeln: »ein nord- und mitteldeutsches wort, das dem nd. von älterem *norren* abgeleiteten *nurken*, murren, zur seite steht." Vgl. Lübben 3, 209 op nurren; Woeste, *Westfäl. Wtb.* op nuren; Koolman 2, 666 op nurken, nûrken, murren, knurren, knarren, zanken; *Teuth.*[2] 139 op hampelen, waar onder allerlei woorden voor »twisten" ook *norren* wordt genoemd. Vandaar het bnw. *nurkig* (knorrig) bij Van Dale en Oudemans vermeld, en misschien ook *nurksch*, dat evenwel ook een anderen oorsprong kan hebben, of althans onder den invloed van andere woorden kan gekomen zijn. Zie een artikel van Stoett in *Noord en Zuid* 11, 359, waar het woord afgeleid wordt van *nurk*, *nork*, een door Kil. opgeteekenden bijvorm van *orc*, eig. een woord der oude germaansche mythologie en nog heden in tongvallen bekend in de bet. *dwerg*, in de uitdr. »kleine *urk*." Doch dat *urk*, *ork* ook andere beteekenissen had, o. a. die van »kwade, weerbarstige koppige kerel," toont Stoett aan t. a. p. 361 vlg. Er zullen hier wel twee verschillende woorden dooreen zijn geloopen: *ork* in dezen laatsten zin kan ook omgekeerd staan voor *nork*, en dit van den stam van *norken* (*nurken*) zijn.

p o r k e n, *poken in de kachel*, bij Gallée 34*a*. In het *Deventersch Dialectwdb.* van Draayer (31*a*) staat opgeteekend *pörken*, porren, peuteren en (41*a*) *tandenpörker* (*o* als in *Köln*), tandenstoker. Het woord is verwant met *porren*, prikkelen, aanstoken, aandrijven (vgl. ndl. *aanporren*, en Kil. p o r r e n, urgere, cogere, compellere), waarnaast ook wel *poren* zal bestaan hebben [1]); vgl. oostfri. (ndd.) *puren*, *pûren*, *purren*, purren, stechen, stossen, bohren, stochern, stacheln, treiben, reizen enz. (Koolman 2, 775); ndd. *purren*, anrühren, stören, necken, reizen (bij Schambach 161, waarnaast ook *purken* in dezelfde beteekenis voorkomt); westfa. *purren*, stören, stochern, en daarnaast *purken* in de eenigszins afwijkende beteekenis *in het zand woelen* of *krabben*, van hoenders, mnl. *scraven*, welke in andere tongvallen ook aan *purren* eigen is (Grimm 7, 2277 op p u r r e n).

p r o n k e n, zie b r o n k e n en vgl. een artikel van Uhlenbeck in Paul en Braune's *Beiträge* 20, 325 vlgg. over »*p* aus *b* im anlaut," waar allerlei ndl. woorden met *p* beginnende (*poel*, *poezel*, *poesten*, *peul* (vrucht), *puilen*) worden besproken, en gewezen wordt op de verhouding van *pracht* en *bracht*, *pralen* en *brallen*, *prangen* en *brangen* (Kluge[5] 288; Franck 751).

p u l k e n, *met den vinger in of aan iets plukken*, vooral *in den neus*; bij Gallée 35*a*: *pülken* (*ü* als in ndl. *put*), *iets zachtjes naar zich toe halen*; bij De Bo *pulken*, *pilken*, pluisteren, peuteren met den vinger of met een mesje, aan iets roeren en poeren om het bij kleine stukjes af te scheiden, daarnaast p u l k e r e n; bij Schuermans p u l k e n, met de nagels of vingers aan iets peuteren; ook p u l k e r e n, afschilferen, peuteren, peuzelen; ndd. dial. *polk'n*, *pölk'n*, *pülken*, *püleken* (aangeh. bij De Jager, *Freq.* 2, 457 op p u l k e r e n); oostfri. *pûlken* bij Koolman 2, 770 op p û l e n, waarnaast *ofpulen* en *ûtpulen*, ook *oppûlken* en *ûtpûlken* worden genoemd. Het woord behoort

1) In het Mnl. slechts gevonden in den zin van *trekken*, *halen uit iets*, nl. *peuren*, *puren*. Zie *Doct.* II, 3562 *var.*

bij oostfri. *pulen*; ndd. dial. *pulen* (De Jager t. a. p.; *Brem. Wtb.* 2, 244), eng. *pull* (E. Müller 2, 244; Skeat 376); ags. *pullian*; Kil. polen, j. pellen, decorticare. De laatste vertaling voert tot de maagschap van *peul* (schil), waartoe het woord ook door Franck en Koolman wordt gebracht.

ronken, *snorken*. Indien het woord geene andere bet. had gehad dan de tegenwoordige, dan zou men desnoods overneming uit mlat. *rhonchare* (gri. *roncházein*) kunnen aannemen. Doch nog daargelaten dat het moeilijk te bewijzen zou zijn, op welke wijze wij rechtstreeks uit het Latijn een dgl. woord der volkstaal zouden hebben bekomen, is *ronken* vroeger (en nog in dialecten) bekend geweest in eene ruimere opvatting. Het beteekende nl. *een dof geluid maken*, *gonzen*, *brommen*, *snorren* (vgl. straks bij snorken). Kil. vertaalt het woord behalve door »stertere" ook door »crepare, crepitare, perstrepere". Bij De Bo worden *ronken* en *ronkelen* van zeer verschillende geluiden vermeld, van insekten (*gonzen*), van een spinnewiel (*snorren*), van den wind in den schoorsteen (*huilen*), *loeien*), van de kat (*spinnen*), van een zware klok (*dreunen*), van een kogel (*snorren*), van eene ruimte (*weergalmen*), van een draaienden tol (*brommen*), van ontevreden menschen (*mompelen*, *brommen*) enz. Waarschijnlijk behoort *ronken* bij de familie van *rommel*, *rommelen* (vgl. *bronken* naast *brommen*, en *schonkelen* naast *schommelen*, en zie bij bronken). Zie Franck op rommel, die ook aanhaalt »onr. *rymja*, leven maken; *rumr*, gedruisch", en herinnert aan lat. *rûmor*, dof gedruisch.

scheikeren. Zie bij spankeren.

schonkelen, dial. naast *schommelen* en *schongelen* (zie De Jager 1, 583, waar uit Tuinman de samenstelling *aanschonkelen* wordt medegedeeld, gezegd van het »zwieren des beschonkenen)" ndd. *schunkelen*, waggelen (Franck op schommelen; De Jager t. a. p.). Daarnaast het ndd. znw. *schunkel*, schommel (zie Kluge op schaukel). Het woord kan van denzelfden stam zijn als *schommelen* en zich tot dit ww. verhouden als *bronken* tot *brommen* (zie boven).

schroken, zengen, naast *schroeien*. De verhouding der beide woorden zal wel dezelfde zijn als die van *snoeien* en hd. dial. *schnauken* [1]). De eig. beteekenis van het woord, dat eerst in de 17de eeuw voorkomt is *schrompelen*, *verschrompelen*, *door zengen doen rimpelen*. Zie voorbeelden Vondel 1, 631 (»*verschroockte* (d. i. *gerimpelde*) gierghe slaven"), 684 (»lescht den brand die van 't woest krijghsvolck heeft *geschroockt* het ingewand"); 357 (»van hare lampkens ick mijn vlercxkens te'er *verschroock*"); *Uitlegk. Wdb.* op verschrooken; Halma op schrooken (»'t vel is *geschrookt*, t vel is gezengd, *effleurée légèrement par le feu*").

schurken, *tegen iets* (een wrijfpaal) *wrijven*, vooral *om zich te jeuken*, van dieren en in gemeenzame taal ook van menschen. Het woord komt ook voor in eng. dialecten; vgl. Halliwell 731: *to sherk*, to shrug. Het behoort hoogst waarschijnlijk bij het ww. *schuren*, dat in het Ndl. geheel in denzelfden zin wordt gebruikt. Zoo wordt het woord ook verklaard in het *Etym. Wdb.* van Vercoullie; Franck vergelijkt het met ohd. *scurgen*, mhd. *schürgen*, stooten, drijven, dial. ndl. en westfaalsch *schurgen* (*schürgen*), kruien, doch denkt toch ook aan den stam van *schuren*, terwijl hij zwits. *schürgen* aanhaalt in de bet. van hd. *schüren*. Ook eng. *shrug* kan hiertoe behooren, doch vgl. voor andere gevoelens E. Müller 2, 384; Skeat 435.

snerken, *pruttelen*, *snisteren*, *knetteren*, van gebraad gezegd [2]); daarnaast eene trans. opvatting *braden op eene bepaalde wijze*, b. v. »een hoen *snerken*." Vgl. Halma 584: »snerken, in de pan braaden, *fricasser*, *frire dans le beurre*; een hoen in boter snerken, *fricasser un poulet dans une terrine avec du beurre*". Vroeger was het woord ook in andere opvattingen bekend, die ons beter de verwantschap met het ww. *snarren*

1) Indien deze meening juist is, is daardoor tevens de *oo* verdedigd, waarmede Muller in *Tijdschr.* 10, 24 het woord schrijft: Weiland, Van Dale, Vercoullie, Franck en de *Woordenlijst* schrijven het woord met éène *o*.

2) Over de hiermede in klank overeenkomende vormen hd. *schnarchen*, mnd. *snarken* zie beneden bij snorken.

zullen doen begrijpen. In de 16de eeuw beteekende s n e r k e n ook *een scherp geluid doen hooren*, zoowel met de stem als met het eene of andere muziekwerktuig: het was dus een synon. van *schallen* of *doen schallen*. De bewijzen vindt men in Matth. *Anal.* 3, 95: »doe gheboot grave Dideric sonder merren die basunen te blasen, ende die metalen hoornen te *snerken* ende die banieren te nemen ende. . . , te striden"; *Polit. Refer.* bl. 177: »van dese dry blaesbalken de duyvel blaeser is: dblijct an de registers wercken, die sententien die zy uut *snercken*", en ald. bl. 237: »elc riep: »crucifige!" de goede deet *snercken* zijn ghebedt totten Heere." Deze opvatting is nauw verwant aan die welke het ww. *snerken* heeft in het Zaansch (Boekenoogen) en in het Westfaalsch, nl. die van *snauwen*, *toesnauwen* (Woeste 249), en dit is juist dezelfde, welke in verschillende tongvallen *snarren* heeft. Vgl. Boekenoogen, *Zaanl. Idiot.* 950, waar naast *snerken* met de bet. *pruttelen*, *een sissend geluid maken*, ook genoemd wordt de verouderde opvatting *pochen*, *praats hebben*, *snauwen*; *snerk* in de bet. »een bazig, vinnig wijf" en »een praatziek kind", en het bnw. »*snerkerig*, bazig, vinnig, veel en luid babbelende"; Molema 388 op s n a r r e n, pochen, snoeven, opsnijden; hd. *schnarren* (ook in *anschnarren* = *ansnauwen* bij Woeste t. a. p.), ratelen, snorren, brommen, snorken, snauwen en verschillende andere opvattingen. Vgl. Grimm's *Wtb.* 9, 1186 vlgg., waar ook vermeld wordt het gebruik van *schnarren* van blaasinstrumenten, in welken zin boven s n e r k e n is aangehaald; mnd. *snarren*, een snorrend of ratelend geluid maken, *ook* morren, brommen (*Brem. Wtb.* 4, 883); daarnaast *snarringe*, gekijf, onaangename iemand toegesproken woorden (»welck broder unsture edder *snarringe* maketh up der kumpenie", Lübben 4, 269; *a.* 1330); mhd. *snarren*, geraas maken, schallen (ook van bazuinen) *en* kletsen, babbelen; **snĕrren*, st. ww. (op te maken uit *snerren*, *snarre*, *snarren*, *snurre*, *snurren*); oostfri. *snarren*, een hard of scherp geluid maken of geven, luid spreken, lawaai maken, opsnijden, pochen (= ndl. *snorken*, hd. *schnarren*), zie Koolman 3, 240. Kil.

snarren, jurgare, fremere, strepere, murmurare; quaede snarre, mulier maledica, rixosa (= zaanl. *snerk*); wvla. *snarren*, snorren, ronken, *het snarrende spinnewiel* (De Bo 1051, waar ook uit Boëtius à Bolswert aangehaald wordt »ysselycke serpenten en *snarrende* donderslagen"). — Ook in eene andere intr. opvatting is snorken in de 16de eeuw bekend, nl. in die van *pijn doen*, *leed doen*, *vlijmen*; zoo op verschillende plaatsen in *Polit. Refer.*, nl. bl. 111: »ick moet oorconden, al zoudt hemliên *snercken*"; 298: »'t moet hier zijn vergolden oft naermaels, hoe 't hemlieden mach *snercken*"; 109: de »Guesen zullen op heilighe daghen liever wercken, al zoudt hemliên *snercken*, andere vergheten", en 286: »in boosheit zidy voorgaende, dwelc u meest zal *snercken*". Deze zelfde opvatting is nog heden bekend in het Wvla., waar *snerken* gezegd wordt »van een bezeerde deel des lichaams, dat eene snerpende pijn, een smertelijk gevoel veroorzaakt; *die opene wonde snerkt geweldig*" (De Bo 1053). Deze beteekenis is ook daarom merkwaardig, omdat zij ons duidelijk doet zien het nauwe verband tusschen *snerken* en ndl. *snerpen*, dat in het Ndl. de beide beteekenissen heeft, welke wij ook boven aan *snerken* eigen zagen, nl. *een scherp geluid voortbrengen* (gelijk b. v. eene roede onder het snel heen en weer bewegen) en *heftige pijn veroorzaken*, *vlijmen*. Vgl. b. v. Halma 584: snerpen, smarten, nijpen, zeer doen; *de oli was zoo heet dat ze mijn vinger snerpte*; *de roeden snerpten op zijnen rugge*"; Weiland 4, 517; Franck 917 op snerpen, waar aangehaald wordt westf. *snirpsch*, scherp, van den wind; ohd. *snërfan*, samentrekken, ineenschrompelen. Hoe oud deze *p*-formatie reeds is, blijkt uit got. *snarpjan* (zie nog andere verwanten uit het vroegere en latere germaansch bij Diefenb. *Goth. Wtb.* 2, 282). Eindelijk verdient het vermelding, dat van denzelfden stam ook eene *t*-formatie bekend is; vgl. Muller in *Tijdschr.* 10, 22 vlgg. over ww. met *p*, *k* en *t*), nl. *snerten*. Zie De Bo 1053: »snerten wordt gezeid van eenen scherpen klank die in de ooren snijdt en een onaangenaam gevoel veroorzaakt (= *snerken* en *snerpen*): een *snertende* schreeuw, een

snertend gekrijsch, gefluit; ook van pijn gezegd (= *snerken* en *snerpen*): »een vuerberg brand niet meer dan dese smert my *snert* en brand in myn onduldig hert", en mhd. *snerzen*, aculeatis verbis uti erga aliquem (Lexer 2, 1033). Zoo staan ook *k*- en *-t* formaties naast elkaar in mnl. *murtelén* en *murkelen* (boven, bl. 182), en *twint* en *twinc*, oogwenk, knip met de oogen, waarnaast in het Mhd. staan de ww. *zwinken*, *zwingen* en *zwinzen*, *zwinzren*, met de oogen knippen, hd. *blinzeln*. — Eng verwant is

snorken, dat hoogstwaarschijnlijk tot snerken staat in ablautverhouding: beide ww. zijn terug te brengen tot een st. ww. **snerren*, **snar*, **gesnorren*, waarover boven gesproken is; zie Lexer 2, 1033. *Snorken*, *snurken* heeft thans de bet. *hard snuiven in den slaap*, *ronken*, lat. *stertere*, en die van *pochen*, *pralen*. Dezelfde beide opvattingen zijn eigen aan hd. *schnarchen*, mhd. *snarchen*, dat wat zijn klank betreft niet met ndl. *snorken*, maar met *snerken* overeenkomt. Kil. snorcken, j. snoffen, singultire; snorcken, stertere, rhonchissare, proflare pectore somnum; *et* jactare, proflare fastum, minas, ira (*l.* iram?); snorcker (*nog heden bekend*), miles gloriosus, thraso, jactator; oostfri. *snurken*, snorken (Koolman 3, 251); mnd. *snorken*, *snarken*, snuiven, snorken *en* pochen, pralen, opsnijden; *snorker*, grootspreker (Lübben 4, 279). — Het woord staat tot snorren evenals snerken tot snarren. Ook *snorren*, dat in allerlei tongvallen bestaat, heeft hier en daar de bet. van ndl. *snorken*, zoo b. v. eng. *snore*, vla. *snoorelen*, *snorrelen*. Zie Franck op snorren; mhd. *schnurren*; mnd. ndd. *snorren*, *snurren*; Koolman 3, 250 op snuren, snûren, snurren enz. en vgl. snorre, dat in dezelfde beteekenis voorkomt *MLoep* IV, 348, als het boven bij snerken uit Kil. aangehaalde snarre. — Ook hier bestaat naast de afleiding met *k* eene formatie met *t* (zie boven), nl. eng. *snort*, snuiven, snorken *en* (verouderd) »to turn up in anger, scorn or derision, as the nose" bij Chaucer, aangeh. bij Webster. Vgl. Skeat 447, waar uit de noorsche talen vormen der *k*-familie worden aangehaald.

snoeken, dial. naast *snoeien* en *snoepen* (ook hier weder evenals bij *snerken* en *snerpen* eene *k*- en *p*-formatie naast elkander). *Snoeken* vereenigt de beide beteekenissen van ndl. *snoeien*, nl. *takken afsnijden* (Kil. snoecken, *Fland.* j. snoeyen, putare, amputare, scindere; vgl. *Ann. Em.* 20, 162: »van den houte te makene ende te *snouckene*, dat upt keerckhof stont"; De Bo 1055 (ald. ook *snoekeling* = *snoeieling*, d. i. *afgesnoeide tak of takje*; Schuermans 642) en *snoepen* (De Jager, *Freq.* 2, 591). Vandaar *snoekeren*, hetzelfde als *snoeperen*, *snaperen*, snoepen, fruit of lekkernijen eten (De Bo 1050; 1055). Eng met dit laatste woord verwant is *sneukeren*, *sneukelen*, dat behalve de bet. *snoepen* in eig. zin (De Bo 1053; *Freq.* 1, 643 vlgg.; 2, 585) ook die heeft van *snoepen* in de bet. *verboden mingenot smaken*. Vgl. ndl. »een oude *snoeper*"; *Freq.* 1, 643 (ald. ook *sneukelaar*; vgl. Halma 584). Zie verder over *sneukelen*, Franck 917.

spalken, *splijten*, *klooven*. Het woord is eng verwant met germ. *spalden*; ohd. *spaltan*, mnd. *spolden*; mnl. *spouden*, hd. *spalten*, ndl. *spouwen* (voor *spouën*, *spouden*). Het komt ook voor in het Oostfri. (zie Koolman 3, 262: *spalken*, platzen, bersten, spalten, reissen, springen) en in de noorsche talen, onr. *spjalk*, zwe. *spjälke*, de. *spalk* (aangeh. bij Vercoullie, die eveneens verwantschap met hd. *spalten* aanneemt). Vgl. *Teuth.* afspelken, afsplijten, afbrokkelen, vanwaar afgespelkt, afgebrokkeld, steil, onbeklimbaar, gezegd van eene rots (»afgespelct als die steynrudsen an den geberchte, *preruptus*"). In het Ndl. is deze bet. nog voelbaar in de samenstelling *opspalken*, *openspalken*, gezegd van de oogen en den mond, *opensperren*, *wijd openzetten*, vgl. de uitdr. *groote oogen opzetten*, doch ook bl. 191 noot. — Van denzelfden stam komt het znw. *spalke*, *spalk*, *spelke*, meng. *spelke*, eng. *spelk*, vla. *spelke*, afgespleten stuk, splinter, spaan, latje (Franck 927 op spalk), hetzelfde als hd. *splitter* en ndl. *splinter*, en als mhd. *spëlte*, abgespaltenes holzstück (Lexer 2, 1077). Van dit znw. komt het ndl. denominatief *spalken*, dat in de germ. dialecten meer bekend is dan het boven genoemde. Het wordt vooral gebruikt als wondheelers-

term in de bet. *een gebroken lid steunen met spalken of dunne houten latjes, waar omheen het verband wordt gelegd.* Kil. spalcke, regula, fascia, lamina *et* ferula, lignea tabula levis, quae fractis ossibus continendis circum ponitur; spalcken, tendere, fulcire, fasciare *et* accommodare ferulas membris fractis, fasciare ferulis s. tabulis. Zoo ook Plant., die ook opgeeft den mondt spalcken, *tendre la bouche*, ostendere, en spalckinge, *estendement de membres rompuz*, tensio membrorum vel oris. Dat de boven genoemde bet. reeds in het Mnl. bekend was, blijkt uit *Hs.* Yp. 145*b*: dbeen (*het gebroken dijbeen*) es sculdech te sine gesuvert... ende daerna te salvene..., daeromme ene cirone ende scroden..., daerboven een vilt, bat op die *spalken*, drie corden daer omme gaende die pipen alst vorseit es, te perssene die *spalken* die scroden an dbeen, dbeen daer bi vaste te houdene ende rechte te bliven ligende", en 142*d*: »die twee gehele enden (*van een gewonden darm*) te gader te bringene ende hebbe gereet ene pipe van vliedre vingers lanc... ende die twee enden over die pipe geslovet ende gevoeget te gader in vier steden... genayt ende gecnocht..., die cnopen te bezalvene, ende te *spalkene* die darmen boven der pipen." Vgl. De Bo 1068 *spelke*, *spelken* en *spelkeren* in dezelfde beteekenis [1]). — Uit de bet. *verbinden* laat zich verklaren die van *beleggen*, *inleggen*, *het aanbrengen van metalen versierselen op iets anders*. Vgl. *Ann. Em.* 20, 151: »van IIII zelveren *spalxkins* van den fransijnen messaelboeck XXXII s."; Kil. spalcke van den gordel, bulla balthei; *Vad. Mus.* 1, 30, 7: »si dade smede halen ende werken enen sarc..., ende dade menne *spalken* met hardden stale goet"; vgl. *Nibel.* (uitg. Zarncke) bl. 157, 5: »man hiez in vaste *binden* mit gespenge guot." — Moeilijker is met de genoemde opvattingen overeen te brengen de bet. *lawaai*

1) De Bo geeft o. a. als voorbeeld „de beenhouwers houden het lijf van een geslacht zwijn opengespannen bij middel van *spelken*". Zoo zou ook ndl. *openspalken* van de oogen denominatief kunnen zijn, als hoedanig het dan ook door Van Dale wordt opgevat.

maken, welke aan *spalken* in verschillende, vooral ndd., tongvallen eigen is. Vgl. Lübben op gespalk, spalk en spalkeren; Schambach 202 op spalk; Woeste 248 op spalken en spalkeren; Frischbier, *Preusz. Wtb.* 347 op spalken, scherzen, lustige streiche angeben (waar ook aangeh. worden *Brem. Wtb.* 4, 933; Bock 63; Hening 256); Koolman 3, 262 op spalken. Waarschijnlijk heeft het woord met het boven genoemde niets te maken, maar moet het tot een anderen stam worden gebracht. Woeste vergelijkt zwe. *sparka*, de. *sparke*, met den voet stooten. Vgl. Koolman 3, 262. — Nog een ander *spelkeren*, *spalkeren* is opgeteekend bij De Bo in den zin van »talen naar iets, door zijdelingsche vragen trachten iets te weten of te verkrijgen". Het is een intensief met een *k*-suffix van *spellen*, dat aldaar eveneens de bet. heeft van *talen*, *tasten*, *peuren*, *visschen* (De Bo 1069).

spalkeren, spelkeren. Zie bij het vorig Art. op het einde.

spankelen, in de samenstelling openspankelen, *openspannen*, *opensperren*, van den mond gezegd, vermeld bij De Bo 790. Het woord is eene intensieve *k*-formatie van den stam van *spannen*. *Spannen* en *sperren* zijn oorspronkelijk synoniemen met de bet. *binden*, *vastbinden*, *vastzetten*, waaraan zich als derde *spalken* aansluit (zie boven). — Ook kent het wvla. spankeren, naast *spannen*, in den zin van *spannen*, *te nauw zijn* van kleeren; murkelen (morkelen) naast *murren*; scheikeren naast *scheiden*, in den zin van *uitspreiden*, *uiteenleggen*; stolkeren naast *stollen* (Kil. stolckeren, stelkeren, *Fland.* j. stollen, concrescere, coadunari, coagulari); varkelen, *spelevaren*, *schuitjevaren*, naast *varen*. Zie De Bo 1063 op spankeren.

*stalken, *stappen*, *deftig stappen*, *hoog draven*. Zie stolken en vgl. wvla. *wolken* naast *walken* (zie beneden).

stolken (*stalken). Zie bij het volg. Art.

stolken, *stollen*, *stremmen*, naast *stollen*. Het Wvla. en Kil. kennen in denzelfden zin het freq. stolkeren. Zie bij

spankeren en voorbeelden van *stolken* uit de 17de eeuw bij Oudem. 6, 599. Hetzelfde beteekent *stolten*, dat van denzelfden stam afgeleid is met een *t*-suffix en in verschillende tongvallen bestaat (bij Van Dale en bij Muller, *Tijdschr.* 10, 24, niet vermeld). — Een ander ww. stolken is ons bewaard in den *Teuth.*, eveneens met een *k*-suffix. Op bl. 379 der nieuwe uitgave leest men: »gebuyr die hier komt stolken mit den voeten, *calcitro* (vgl. bij Diefenb. op calcitro de glossen *paur*, *gepaursman*, *der hert tryt*, *harttreder*)". Blijkbaar is hier de bet. *stampen met de voeten*, *hinderlijk hoorbaar loopen*, *klotsen* (*klossen*). Het woord is één met eng. *stalk*, dat eene soortgelijke beteekenis heeft: »to walk with high and proud steps, to stride", meng. *stalken*, ags. *stælcan*, voorzichtig loopen (Skeat 464), dat naast *to stall* staat; indien het een denominatief van *stalk* is, is toch de *k* in dit woord suffixaal; zie de Wdbb. van Skeat en E. Müller. Naast stolken mogen wij op grond van het Eng. een bijvorm *stalken aannemen, welke een steun ontvangt uit een anderen vorm met *p*, die in het Mnl. in denzelfden zin als eng. *stalk* voorkomt, nl. stalpen. Zie de plaatsen, waar het woord is gevonden, in *Tijdschr.* 14, 12 vlg. (aldaar ook de samenstelling *wederstalpen* = lat. *recalcitrare*; vgl. de vertaling *calcitro* boven in de plaats uit *Teuth.*), en vgl. *nastalpen* in den zin van *najagen*, *nazetten*, in twee plaatsen uit Camphuyzen, aangeh. bij Oudem. 4, 542. — Stolken door Oudem. uit Meyer aangehaald met de bet. *dekken*, *bedekken*, zal wel op eene drukfout berusten. Het artikel bij Meyer 657 luidt »stolken, stelpen, dekken, bedekken, bestelpen." Hoe denkbaar ook na al de boven besproken voorbeelden ook een ww. *stolken* = *stolpen* (*stelpen*; zie Oudem. op stolpen) is, en hoeveel overeenkomst de woorden, wat hun stam betreft, ook hebben (zie Franck op stollen en stelpen), zoo zal men bij Meyer wel moeten lezen: stolpen, stelpen (het woord volgt onmiddellijk op stolken, stolkeren, stelkeren, stollen, stremmen).

walken, een hoedenmakersterm: *het haar of vilt door eene*

stootende beweging vast ineenwerken (van Dale); bij De Bo: »*walken*, meest *wolken*, bij hoedemakers; fra. *fouler*; bij pottebakkers: de potaarde kneden en doorwerken met handen en armen om ze taai te maken, verschillend van *trappen*." Uit het Hd. is *walken* bekend in den zin van *vollen*, *persen* (ook in de ndl. nijverheid in deze bet.; zie Kuyper, *Technol.* 2, 448; 450). Vgl. verder ohd. *walchan*, walken, kneden, ranselen; mnd. *walken*, kneden, vollen; mhd. *walken*, vollen, ranselen; mnl. *walken*, kneden; ags. *wealcan*, ronddraaien, wentelen; rollen; golven; overpeinzen; intr. zich heen en weer bewegen, op en neer gaan, rollen; wandelen, gaan (Clark Hall 341*a*); eng. *walk*, wandelen. Kil. walcken, *Fland.* premere, pressare, obterere, calcàre; walcker, *Sax. Sicamb.* fullo; *Teuth.* »eyn walck hayrs in en pels off vilte, *fractillus*; wol in eyn gewalckt, *villus*, *floccus*; eyn cloit of eyn samenwalkyng, *vertigo*." Al deze woorden zijn met een *k*- suffix afgeleid van een wortel *wal*, die in het vroegere Germ. verschillende beteekenissen had, doch die vermoedelijk alle tot de grondbeteekenis *rollen*, *wentelen* zijn terug te brengen. Vgl. ohd. *wallôn*, rondzwerven, zwerven, trekken; mnd. mhd. hd. *wallen* (vgl. hd. *wallfahrt*); mnl. *wallen* (*Sev. Vroeden* 1560; *Rose* bl. 259, vs. 1716; Velth. VII, 29, 5; *Franc.* 1762; *Teuth.*[2] 481); ags. *weallian.* Zie Franck op walken en walm; Kluge op wallen, 1e en 2de Art., E. Müller en Skeat op walk, en *Tijdschr.* 16, 170 vlgg. op walm.

zwalken, *zwerven*, *ronddolen*, (*op zee*) *heen en weer geslingerd worden*. Het woord is zeldzaam, het is uit het Mnl. niet opgeteekend, staat bij Kil. en Plant. niet vermeld, komt in onze woordenboeken, zoover mij bekend is, het eerst voor bij Weiland, en wordt slechts in enkele naburige germ. dialecten aangetroffen, nl. oostfri. *swalken*, sich müssig und ziellos umhertreiben, schweifen, schwärmen (Koolman 3, 371, die o. a. als voorbeeld geeft »man wêt hêl nêt wâr dat schip up sê swalken (*od.* herumswalken, *vgl. ndl.* omzwalken) deid", en het znw. *swalker* vermeldt met de samenst. *nachtswalker*); vgl. ook

hd. *schwalker* (uit het ndd.?), d. i. èn *zwalp* en *zeerot*, onverschrokken zeeman, zeeschuimer, mhd. *swalch*, *swalc*, kolk, golf, en noordfri. *swalkin* (aangeh. bij Franck op zwalken). Hierdoor wordt het zoeken naar den oorsprong bemoeilijkt. Doch een bewijs dat de *k* als sufficaal mag worden beschouwd, meen ik te vinden in het ww. *zwalpen*, dat eene soortgelijke beteekenis heeft, nl. *heen en weer gaan*, *op en neer gaan*, van eene vloeistof gezegd. Swalpen is in de ndl. tongvallen sedert eeuwen bekend, doch is daarbuiten niet gevonden. In het Mnl. komt swalpen voor in *Hs.* Yp. 57*c*: »ene andere maniere (*van water*)........ die doet swillen den lichame ende *swalpet* daer inne alse een butseel, dat niet vol en es" en *ald.*: »Alcites (*waterzucht*) dat es geseit bi den butsele, want alst niet en es al vol, so *swalpet*; also *swalpet* dwater in des zieken buuc." Vgl. verder Plant. swalpen, *floter* et *battre contre*, affluere, affluctuare, jactari fluctibus (hier evenals bij *zwalken* met een persoon of schip als ondw.); swalpinge der zee, *la fluctuation ou battement de la mer*, repercussus maris; Kil. swalp, fluctus, unda, fluctuatio; swalpen, fluctuare, affluere, jactari fluctibus, undare; swalpey, *Fland.* ovum requietum, non recens, putidum [1]); fri. *swalpjen*, zwalpen, vloeien, stroomen, vlieten (Epk. 468, waar uit Bredero de uitdr. »*zwalpend* water" wordt aangehaald); Halma: »*zwalp*, gulp; *zwalpen*, gulpen, golven; *het zwalpend pekelschuim*, de golvende zee; *zwalping*, *gezwalp*"; Marin: »*zwalpen*, dit werd van onstuimig water gezegd; *s'agiter*"; Weiland 6, 437, waar evenwel te onrechte als de oorspronkelijke bet. wordt opgegeven »het geluid van iets dat zich golfswijze beweegt" [2]); Ndl. dichterlijk *het zwalpend nat*, de zee. In zuidndl. tongvallen

1) Het verband van het laatste woord met den ww. stam is mij niet duidelijk. Vgl. De Bo: zwalpei, »klutsei," een bebroed ei dat niet uit kan kippen hetzij dat er geen veugelsel in is hetzij dat de kiem dood is.

2) Hoe met den ww. stam overeen te brengen is de bet. van *swalp* in den scheepsbouw nl. »dikke eiken plank" en »een der grenen deelen die in de klamaaien rusten en dienen om de dekdelen te steunen" (Weiland, Van Dale, Van Lennep) is mij niet duidelijk.

heeft het woord volgens Van Dale de bet. *overgeven*, *braken*. Hoewel het ww. in dezen zin bij De Bo en Schuermans niet voorkomt, zoo zal de mededeeling van Van Dale wel juist zijn, immers De Bo geeft op zwalp: »het bloed gudste met *zwalpen* uit de wonden, *sortait à gros bouillons*; een grooten *zwalp* bloed uitsmijten (spuwen)." Vgl. *Ndl. Wdb.* op gulpen, 2) en 3). Deze zelfde bet. schijnt ook aan een vroeger st. ww. *zwelpen* eigen te zijn geweest, vgl. de aanh. van Muller (*Tijdschr.* 10, 23 noot) uit Bredero: »'t Vrouwelijke hart dat... haer tedre traanties *swalp*." Vgl. ook de bet. van fri. *swalpjen*, doen vloeien, stroomen; uitstorten, vergieten. Vgl. Epk. t. a. p., waar de uitdr. *bloed swalpjen* wordt vermeld, en uit de Sermoenen van Broeder Cornelis een voorbeeld wordt gegeven van de bet. *op den grond storten*: »zonder storten en plancen, sonder *swalpen* en qualsteren." Vgl. ook ald. *overzwalpen* en *overzwalp* uit Camphuyzen's *Psalmen*, en *swalpen* in den zin van *overvloeien*, *tot overloopen toe vol zijn*, uit Bredero vermeld.

Waarschijnlijk heeft men den wortel *swal*, waartoe deze beide ww. behooren, in het oostfri. ww. *swelen*, *swälen*, bij Koolman 3, 376 omschreven door »saufend und lärmend umher schwärmen, sich in den kneipen umher treiben, ein lustiges und tollendes leben führen u. s. w." (vgl. bij Koolman het bovenaangehaalde *nachtswalker*), en in hd. *schwallen*, golven, heen en weer slingeren. Vgl. ook Franck op zwaluw, dat door sommigen tot dezen stam gebracht wordt: »voor germ. *swalwôn* heeft men aan een st. **swal* voor 't eigenaardige vliegen der zwaluw gedacht; vgl. *zwalken*, mnd. *swalm* (ndl. *zwalm*, walm; *zwalmen*, walmen, bij Van Dale), opperd. *schwalm*, zwerm; zwab. *schwälmen*, zwermen; gri. *salos* (voor **swalos*?), het wankelen, onrustige beweging, het golven." In het voordeel van deze etymologie is het feit, dat naast *zwaluw* ook andere vormen staan die minder goed met gri. *alkuôn*, lat. *alcyon*, kunnen worden vergeleken, nl. Kil. swalcke, *Sax. Sicamb.* j. swaelem, hirundo, en swaelem, swaelm, swaeluwe, hirundo (ook *swaelemsteenken*,

-steertken, *-wortel*; Schuermans, *Suppl.* 403 en De Bo 1448: *zwalmsteert*; westfa. *swalemsteert*; wvla. *zwalme*, *zwallem*, ook *zwolme*, *zwaalm*, *zwalem*), mhd. *swalme*; hd. *schwalme*, zwaluwstaart. Ook kan men nog wijzen op een anderen vogelnaam, die op eene soortgelijke voorstelling berust, nl. *zwalper*, bij Schuermans vermeld in de bet. »soort van grooten duif met hoogen krop."

Het is hier de plaats, een ww. ter sprake te brengen, dat, gelijk men zich wellicht herinnert, door De Vries een geschikte term geoordeeld werd voor *gymnastie(k) doen*, ik bedoel z w a l e n. Hij heeft over dit woord gehandeld op het Taal- en Letterkundig Congres te Breda (1881). Laat ik zijne eigene bij die gelegenheid gebezigde woorden aanhalen (Handel., bl. 24):

„Eenige jaren geleden heeft men mij gevraagd naar een Hollandsch woord voor *gymnastiek*. Men wilde voor dit vreemde woord een ander, mede van vreemden oorsprong, in de plaats stellen, *turnen*, maar dit deed denken aan *tornen*, waarmede die oefeningen niets te maken hebben. Ik heb mij toen voorgesteld, hoe men voor eeuwen gedaan zou hebben, toen men woorden schiep zonder er zich als 't ware van bewust te zijn. Wat zou men toen gezegd hebben? Men zou een wortel gekozen hebben, geschikt om datgene uit te drukken wat bij de handeling het meest in 't oog springt en aan dien wortel den vorm van een werkwoord gegeven hebben. Wat is het nu, dat meest in 't oog valt, wanneer men gymnastische kunsten ziet uitvoeren? Het heen en weer *zwaaien* der ledematen, de *zwaaiende* beweging. Welnu, van dat *zwaaien*, dat men telkens en telkens zag geschieden, zou men een frequentatief werkwoord gevormd hebben: *zwalen*, evenals *dralen* van *draaien* gevormd is. Hadden de oude Franken of Saksen indertijd onze gymnastische oefeningen gezien, ik denk dat zij onwillekeurig den klank *zwalen* zouden geuit hebben; en ware dit geschied, dan zou niemand thans in dat woord iets vreemds vinden. Wij zouden zelfs zonder bezwaar van *zwaler*, *zwaalster*, *zwaalkunst*, *zwaalles*, *zwaalmeester* enz. spreken. Ik stem gaarne toe dat wij thans het woord niet meer kunnen voorstellen, nu het eenmaal niet gemaakt is in den tijd toen men nog wist te scheppen. Niemand is gerechtigd zulk een term eigenmachtig in te voeren, wanneer het volk dien niet met zijn gezag bekrachtigt. Maar ik bedoelde alleen een voorbeeld te geven van het vormen van een woord op de wijze, zooals ik meen dat onze voorouders zouden gedaan hebben."

Uit deze woorden van den grooten kenner onzer taal, naar wien men steeds met belangstelling luistert, ziet men, dat men

geene moeite behoeft te doen om naar het woord *zwalen* in de woordenboeken en schrijvers van vroegeren tijd te gaan zoeken, immers het is door De Vries gemaakt. En toch — en het is juist daarom dat ik het woord ter sprake breng, — hoe goed zou het passen bij den stam *zwal,* waarover ik boven sprak, waarbij het Oostfri. *swelen*, *swälen* behoort, en waarvan de ndl. ww. *zwalken* en *zwalpen* afkomen. Weliswaar heeft De Vries zich het woord *zwalen* gedacht in verband met een anderen stam, dien van *zwaaien*, die met den boven genoemden niets te maken heeft; weliswaar heeft hij als analoog voorbeeld een paar werkwoorden genoemd, die alleen in klank overeenkomen; doch het feit is niet te ontkennen, dat indien men in het eene of andere duitsche dialect een ww. *zwalen* vond met de beteekenis *slingeren*, *op en neer gaan*, *heen en weer gaan*, men zich daarover, in verband met het boven gezegde, niet zou behoeven te verwonderen. En het is een bewijs van het fijne en scherpe taalinstinkt van De Vries, dat hij, hoewel van verkeerde praemissen uitgaande, een nieuwen term voor *gymnastiseeren* heeft uitgedacht, die wel nooit daarvoor zal in gebruik komen, doch die, als hij door taalkenners ergens in het eene of andere dialect werd aangetroffen, onmiddellijk, zoowel wat den vorm als wat de beteekenis aangaat, alleszins voldoende zou kunnen worden verklaard.

Men zal wellicht verwonderd zijn, dat in het boven geschrevene geene melding wordt gemaakt van het bekende ndl. *bezwalken* in den zin van *besmetten*, *bevlekken*, *bezoedelen*, waarvan de oudste bekende voorbeelden dagteekenen uit de 17de eeuw. Zie Vondel 1, 186; De Brune, *Bank.* 1, 335; Asselijn, *Warfusee* 2; Schermer, *Poëzy* 56; Feitama, *Henr. d. Gr.* 175, 176; Koolaart-Hoofm., *Nag. Ged.* 31. Ik geloof dat dit een geheel ander woord is, dat met het boven genoemde *zwalken* niets te maken heeft. De oudste bet. is zoover wij zien kunnen, *bedompen* (*Ned. Wdb.*), *verduisteren*, *dompig maken* (obscurcir, ternir, offusquer, Halma). Vgl. bij Halma: »'t glas van een spiegel *bezwalken*," bij Marin: »de wolken *bezwalken* de zon." Daaruit

ontwikkelt zich geleidelijk de hedendaagsche overdrachtelijke opvatting, welke ook bij Halma en Marin staat geboekt. Vgl. dial. ndd. *zwalk* (= *zwalm*), walm, kwalm, dikke rook; (Woeste 264), westfa. (bij Woeste) *swalken*, dampen, rooken; *beswolken*, donker, bewolkt (van een st. ww. *swelken*, *swalc*, *geswolken*); bij Schambach 220: »*swalk*, *swulk*, dikke damp of rook," bepaaldelijk »vetdamp, walm" (in welken zin ald. ook hd. *schwalch* wordt vermeld). De bet. van *bezwalken* wordt door deze woorden voldoende verklaard; wat den oorsprong betreft denken sommigen aan een stam *swelk*, *swalk*, synon. met *wolk* (Franck) en identisch met *swerc* (Woeste, die *beswolken* met *besworken* gelijkstelt). Doch de vraag verdient overweging of niet dit *swalken*, *swelken* een suffixale *k* heeft: het woord kan zeer geleidelijk komen van het germ. ww. *swelen*, gloeien; vgl. ags. *swelan*, branden, ohd. *swëlan*; zie vooral Schade 2, 910, waar o. a. voorkomen de beteekenissen *branden zonder vlam*, *gloeien*, *verkolen*, *zengen*; onr. *svæla*, rook, kwalm; *svæla*, rooken, kwalmen (= zwalmen), door rook verstikken; mnd. *swêlen*, bij Schambach vertaald door »ohne flamme brennen, von naszem holze, welches nur starken rauch aber keine flamme gibt"; oostfri. *swêlen*, langsam verglühend und ohne flamme mit entwickelung von dampf brennen od. verbrennen (Koolman 3, 375).

Eindelijk herinner ik aan een paar woorden, die aan de hier behandelde door gelijkheid van vorm herinneren, en wel het door Kil. als verouderd opgegeven swelcken, met de bet. *drukken* (»premere, pressare"); vgl. ook ald. »handswelcken, *vetus*, manu premere." Misschien is dit woord het causatief van een sterk ww. *swelken*, *swalc*, *geswolken*, of van het zwakke *swalken, in de bet. *heen en weer gaan*, of is het intr. *swelken trans. gebruikt. Het zou dan eig. beteekenen *heen en weer doen gaan*, van de hand gezegd *schudden*, wat licht, als het woord niet meer begrepen wordt, als *drukken* kan worden opgevat. Is dit zoo, dan is daardoor ook het bestaan van *zwalken*, dolen, zwerven, heen en weer gaan (vgl. fra.

courir ça et là) voor het Mnl. bewezen. — Het mhd. *swĕlken* = *swĕlc* (murw, slap) *werden* en *machen*, zal wel nauw verwant zijn aan mhd. *wĕlken*, ndl. *welken* in *verwelken*, van een in het Ndl. onbekend bnw. *welk*; mhd. *wĕlc*, *wĕlch*, *wilch*, hd. *welk.*

II. Werkwoorden op -iken (-eken).

baneken (baniken, baenken), mnl. Het mhd. *baneken* heeft de beteekenissen, trans. *heen en weer bewegen* (b. v. »den lîp *banechen*"), wederk. *zich door beweging uitspannen*, *beweging nemen*; intr. *wandelen.* Het als znw. gebruikte ww. beteekent *uitspanning door lichaamsbeweging.* In het Mnl. is het woord beperkt tot den bijslaap. Zie verder over den oorsprong die niet zeker is, *Mnl. Wdb.* 1, 558; Lexer 1, 120 (die het woord op het voetspoor van Diez (1, 51) vergelijkt met ofra. *banoier*, en dus terugbrengt tot een rom. *banicare*; in dit geval behoort het suffix *k* tot het romaansche taalgebied; vgl. *claudicare*, *manducare* e. a.).

belliken (bellicken). Zie boven bij belken.

boddeken, *morsen*, *knoeien*, te Barneveld; ook zooals de kippen, musschen enz. doen in het zand; elders broddeken, in het vuur spelen, in de asch morsen van kinderen gezegd (*T. en Lettb.* 5, 229, op de Veluwe). De woorden zijn te vergelijken met ndl. *broddelen*, knoeien in zijn werk. Zie verder *Ndl. Wdb.* op bodder, waar de vraag wordt opgeworpen of er ook verband bestaat tusschen deze ww. en vla. *boddelen*, *bodderen*, rommelen, stommelen, hotsen.

broddeken. Zie bij boddeken.

dalleken, dalken, *slenteren*, te Oud-Beierland, bijna uitsluitend gebruikt in verbinding met *loopen* (Opprel 50). Soms heeft het ook de bet. van ndl. *baaien* (*baden*), als »deur de slik, deur de sneeuw *dalleken*" (ald.). In denzelfden zin, nl. »door iets moeilijks gaan of loopen" vermeldt Schuermans *dalken*, »door den sneeuw, door geploegde velden *dalken*, door slijk

of grachten *dalken*". Misschien is het woord verwant met *del*, *delle*, *delling*, laagte, dal, vallei; zie *Mnl. Wdb.* op delle en delling.

fezìken. Zie vezìken.

flènseken, *om eten bedelen*, van paarden gezegd. Zie *Geld.-Overijs. Wdb.* 12*a*; vgl. 67*b*. In Twente gebruikt men daarvoor *frènsgen*, om eten hinniken. Vgl. ndl. *wrenschen*, hinniken. Zie Van Dale[3] 1685; Kil. »wrenschen, wrinschen, hinnire" en de aanh. van V. Hasselt ald. uit Matth. *Anal.* 3, 115, en vgl. Boekenoogen, *Zaanl. Idiot.* 111 op brensen, dat hetzelfde beteekent (Kil. brinsen, j. brieschen, hinnire; fri. *bringsje*), alwaar ook een voorbeeld van *wrensen* staat opgeteekend.

ginneken (genneken), eene afleiding van een in het ndl. ongebruikelijk *ginnen*, slechts bekend in de copulatieve samenstelling *ginnegappen* (*-gabben*, *-gaffen*). Zie *Mnl. Wdb.* op gabben; *Ndl. Wdb.* op ginnegappen en Weiland op ginnegabben. Het woord komt in allerlei tongvallen in twee verschillende beteekenissen voor. 1° in den zin van *hinniken*. Zie Weiland 2, 179 op ginniken (ook Van Dale). In denzelfden zin gebruikt men in de Wormer gninniken; zie Boekenoogen, *Zaanl Idiot.* 251, en is in de 18de eeuw grinniken bekend geweest. Zie Halma »grinniken, *hennir, cri naturel des chevaux*; 't grinniken of 't gegrinnik der paarden, *le hennissement des chevaux*." Marin: »grinnikken, runnikken (zie ook runneken) brieschen, hinneken, 't grinnikken, runnikken, brieschen, 't gebriesch van 't paard; *grinnikken* ook van het geluid van den ezel"; vgl. als voorbeeld ald. »een ezel met goud geladen *grinnikt* even wel". 2° in den zin van *onhebbelijk*, *hoonend*, *spottend*, *onaangenaam*, *onbeschoft lachen*, *ginnegappen*, *grinniken*, in welken zin in dialecten ook gebruikt worden de woorden *gniffelen* (zie *Ndl. Wdb.* en Weiland; De Jager 1, 142), *gnikken* (*Ndl. Wdb.*), *gniezen* (*Ndl. Wdb.*), *goebelen* (in overijs. tongvallen), *goechelen* (in geld. en overijs. tongvallen, De Jager, *Freq.* 1, 144), *gachelen* (*gagelen*, *gaggelen*, *Freq.* 1, 134; Kil. gachelen,

Ger. Sicamb. cachinnari); *gabbelen* (*Freq.* 1, 133, eng. *gabble*); *gabberen* (t. a. p. 2, 134); *gakelen* (*Teuth.* »gakelaer, schaterre, *cachinno*; gakelen, schatren, luyde lachen, *cachinnare*); *gichelen* (*giggelen*, *giegelen*, *Freq.* 1, 138; Kil. ghichelen, gichen, cachinnari), *giebelen* (*gijbelen*; in gron., overijs. en geld. tongvallen, *Freq.* 1, 138); *gicheren* (t. a. p. 2, 150; vgl. hd. *kichern*); *schikeren* (uit *Vocab. Copiosus*, *Hor. Belg.* 7², 95: »schikeren vel schachen, cachinnari"; vgl. Kil. »schickeren, j. schetteren, cachinnari, immoderate ridere;" eng. to *chick*, en *Freq.* 2, 490); *goechelen* (in geld. en overijs. dial.; t. a. p. 1, 144); *joechjachen* (waarvan *gejoechjach*, *Cam. Obsc.*⁵ 334); *gremeelen* (Kil. gremeelen, *Fland.* j. grenicken, subridere, renidere). — *Ginniken* is een synon. van deze woorden: het wordt vermeld in den *Teuth.* »kaklen, ghenneken, schatren, bespotten, *gannire*". Kil. ghinnicken, *Holl.* j. grenicken (zie beneden). Sewel: ginneken, *to sneer*, *to laugh secretly*", aangeh. *Ndl. Wdb.* op ginniken, waar voorbeelden uit Hooft e. a. worden medegedeeld, en het woord ook in verbinding met *gabben* voorkomt.

gninniken, in Noordholl. tongvallen bekend in de bet. *hinniken*. Zie bij ginniken, 1).

grinniken (grinneken), een woord met soortgelijke beteekenissen als *ginniken*, 2); eene intensieve of iteratieve formatie van grinnen, eng. *to grin*; daarnaast greniken (greenken) van grenen, en grijnken naast grijnen. Zie *Ndl. Wdb.* op grinniken, grinnen en grenen, en grijnken (bij Stallaert 1, 536 uit de 16de eeuw, in de verbinding »*gryncken* ende lachen"), waarnaast in vlaamsche tongvallen grinkelen staat (met *gringen*, en *gringelen*, *griingelen*, De Bo). Zie *Ndl. Wdb.* op grinkelen; Kil. grincken, grinckelen, *Fland.* j. grenicken, edere risus Sardonios; grynckelen j. gremeelen, *Fland.* Over grinniken zie verder Kil. »grenicken, renidere, subridere, irridere, false ridere, non ex animo ridere, risu simulato ridere, risum Sardonicum ridere *et* ringere (*grijnzen*)"; Plant. grenicken, weynich

lachen, *soubrire*; grenicksken, *soubris*, subrisio, arrisio; Halma; grinniken, grimlachen (*glimlachen*), *sourire* (ook Marin); Weiland 2, 211 (waar uit Hooft wordt aangehaald »het *grenikken* der Fortuine", *Uitlegk. Wdb.* 2, 54; ald. ook: »Marcellus met dreigende oogen, Crispus *greenekende*)"; De Jager, *Freq.* 1, 169; 2, 1006 op grenigen; *Mnl. Wdb.* 2, 2129 op greniken (greenken); en *grenikinge (grinkinge, *Hor. Belg.* 7², 37). Voor duitsche dialecten vgl. men Lübben 2, 143 op greneken; Schambach 68 op grenneken, grêneken, *lächeln.*— Over de thans waarschijnlijk verouderde beteekenis *hinniken* van grinniken zie bij ginniken.

hesiken (mnl.), heseken, *rillen*, *bibberen*, *beven*, *huiveren van koude.* Van een niet voorkomend ww. **hesen*, dat misschien één is met oeng. *hase*, schudden., van zijne plaats bewegen (Halliw. 1, 436). Zie verder *Mnl. Wdb.* 3, 405 op heseken en hesekinge, en vgl. ald. de wellicht verwante vormen gisschen (gesscen) en iesscen (naast mhd. *hëschen*, *gischen*, *gëschen*).

hinniken, het gewone woord voor het geluid van het paard, dat vroeger ook door *runniken* en *grinniken* (Marin) en nog heden in tongvallen door *ginniken* (Van Dale) en *gninniken* (Boekenoogen) wordt weergegeven. Het woordt behoort bij de familie van het verouderd hd. *hinnen.* Zie Franck op hinniken, en Grimm's *Wtb.* 4², 1460 op hinnen.

hueveken, *schoomvallig zijn*, *dralen.* Dat de *k* suffixaal is blijkt uit *huiveren*, ndd. *hüvern*; oostfri. *hübern*, *hubbern.* Het woord wordt slechts vermeld in den *Teuth.* op beiden: »beyden, wachten, harren, tueven, merren, tracken, hueveken, expectare, tardare, demorari, intricare, immorari, differre, cunctari e. a.", en bij *h* op hueveken wordt bij V. d. Schueren (bl. 132) naar beiden verwezen. Er is dus geen voldoende grond om in *hueveken* eene drukfout te zien, zooals ik in de nieuwe uitgave heb gestaan, waar ik heb voorgesteld te lezen huercken, d. i. *heurken, hoorken, horken (zie boven bij horken) en dit des te minder, daar

de beteekenis van het laatstgenoemde ww. niet eens zeer goed met de boven aangehaalde lat. ww. overeenkomt. Franck heeft in zijn *Etym. Wdb.* op huiveren te recht dit woord met hueveken in verband gebracht, hetgeen aan mijne aandacht was ontsnapt.

miereken, in het Katwijksch dialect bekend in den zin van *nieuwsgierig zijn*. Waarschijnlijk is *mierken* (*miereken*) een dial. bijvorm van *meerken* (ook mnl. bijvorm van *merken*), en dus hetzelfde woord als ndl. *merken*, d. i. *opmerken*, *opletten*, *naar iets turen*, *strak naar iets kijken*.

moddeken, *knoeien*, *met water morsen* (vgl. boven boddeken). In dezen zin is het woord bekend te Katwijk aan Zee. Te Oud-Beierland kent men het in de eng verwante beteekenis *morsen*, *niet flink werken*; vgl. ndl. *broddelen* naast dial. *broddeken* (aangeh. bij boddeken). Zie Opprel 72. *Moddeken* is van den stam van *modde* (zie *Mnl. Wdb.*), waarvan het ww. *modden* (zie Van Dale[3] 877; Bouman, *N. Holl. Volkst.* 69 en Boekenoogen, *Zaanl. Idiot.* 641). Naast *moddeken* komen in verschillende ndl. tongvallen *moddelen* en *modderen* voor; zie *Freq.* 1, 396; 2, 384 vlg.

muzzeken, in de streektaal van Schouwen bekend in den zin van *onophoudelijk lichte pijn of een onaangenaam gevoel veroorzaken*. »Iemand die b. v. aan rheumatiek lijdt, zegt: 't zit me in de beenen te *muzzeken*; iemand die verkouden is en voortdurend in de keel een prikkeling tot hoesten gevoelt, zegt: »et zit men in de kele te *muzzeken*." (*O. Volkstaal* 1, 28).

plurreken, *op eens anders werk turen om dit af te schrijven*, *van iemand afkijken*. Van pluren, d. i. *turen*, *strak kijken*, *met half dichtgeknepen oogen kijken*. Zie *Zaanl. Idiot.* 763, waar de beide ww. worden genoemd, en ook worden vermeld stadfriesch *pluren*, staroogen; oostfri. ndd. *plîren*, *plüren*, met halfgesloten oogen zien; de. *plire*, *blire*; zwe. *plira*, *blira*, alsmede Zaanl. *pluurten* = (*pluren*, aan de Koog), dat tot *pluren* staat, als *slierten* tot *slieren*.

poereken, zie purreken. — pulleken, zie pulken.

punneken, in drie verschillende opvattingen in het Zaansch in gebruik (Boekenoogen bl. 801), nl. 1°. *peuteren in den neus*, *pulken* (*pulleken*): vandaar *punnekneus*, iemand die die gewoonte heeft. In denzelfden zin ook te Oud-Beierland (Opprel 79). — 2°. *Dik wolkoord vlechten* op een doorboorde kurk met vier daarin gestoken spelden, *leidsels vlechten* op een kurk met spijkers (of een klosje met vier spijkers). — 3°. *Hard loopen*, *rennen*. Hetzelfde als renneken (runneken); z. ald. Het woord zal wel niet denzelfden oorsprong hebben in deze verschillende beteekenissen.

purreken, in het Zaansch in gebruik in den zin van *peuteren*, *wroeten*, *pulken in den neus*; ook *poken*, in de kachel. Zoo ook in Waterland. Ook in den vorm poereken. In andere streken luidt het woord, dat afgeleid is van *porren*, porken of pòrken. Zie boven op porken. — Ook in de bet. 2 van *punneken* is purreken aan De Zaan bekend. Zie Boekenoogen, bl. 802.

renneken (runneken), aan de Zaan bekend in den zin van *hard loopen of rijden*, *rennen*. Zie Boekenoogen 822 en LXXXII. — Misschien is ditzelfde woord samengesteld met *ver* in het te Zwolle bekende ww. *verrunneken*, zijn goed vernielen, gezegd van wilde kinderen. Daarnaast stàat vrunneken (uit verrunneken?); vgl. *vreten* uit *vereten*, mnl. *vreischen* uit *vereischen*, in dezelfde of althans eene soortgelijke beteekenis, nl. *knoeien* (zijn goed b. v.), *verfomfaaien*, *frommelen*, *verfrommelen*. De bet. zou dan zijn *met hard loopen en wildheid* (in dialecten te Delft, te Katwijk, te Leiden en aan de Zaan *raggen*) *vernielen*. Doch misschien ook is het Zwolsche woord eene verbastering van *ruïneeren* (dial. *reneweeren*), bederven, waarvoor in tongvallen *verrunnewijren* (bij Molema) en *rungenêren*, *verrungenêren* (bij Schambach) gezegd wordt.

runneken, *hard loopen*. Zie renneken.

runneken (runniken), *hinniken*, vermeld bij Marin en nog heden in Zuid-Afrika in gebruik. Zie Mansveld, *Kaapsch-*

Holl. Idiot. 136: »runnek, hinneken (van 't paard)." Zie ginniken.

*slabbeken, slabbakken, *vertragen*, *traag zijn*. Het woord is door eene volksetymologie onkenbaar geworden, doch zal wel eene met een *k*-suffix gevormde afleiding zijn van *slabben*, en eigenlijk beteekenen *slap worden*, *aan kracht verliezen*. Zie *Tijdschr.* 7, 320, waar Kluyver heeft aangetoond, dat de door De Vries in *Taalgids* voorgestane afleiding van *slaphakken zelf eene volksetymologie is. Zie De Bo 1326, die ook den vorm *slabokken* vermeldt en zich eveneens tegen afleiding uit *slaphakken verzet [1]). Ook blijkt uit de door hem gegeven voorbeelden, dat *slabacken* reeds in dezen vorm in de 16e eeuw (bij Despars) voorkwam, en dat het woord met allerlei ondw. verbonden voorkomt, die de onwaarschijnlijkheid der overdracht aantoonen, b. v. met *den grond*, *den wind*, *de schoenen* (die *slabakken*, als zij los hangen aan de voeten), *den prijs van het graan*, *het werk*, *eene wet* (die met vervolghinge van tijd t'eenemaal zoude *slabbacken*). Plant. slabacken, *commencer à fleschir et faillir*, labascere, de neringe slabackt; Kil. slabbacken, slappacken, labascere, languescere, deficere, laxari. Weliswaar is *slabben* in de bet. *slap zijn* of *slap worden* niet gevonden, doch als men bedenkt dat naast *slabberen* in de gewone bet. (van *opslurpen*) ook *slobberen* staat, en dat *slobberig* in dial. ook gezegd wordt van goed dat los aan het lijf zit en dreigt af te vallen, dan schijnt het niet ongeoorloofd een ww. *slabben* aan te nemen in de bet. *los zijn*, *niet vast zitten*, en daaruit laat zich de bet. van *slabbakken* vrij goed verklaren. Evenwel het kan niet ontkend worden, dat eenige steun voor deze etymologie wenschelijk ware.

sliereken, in het Zaansch gebruikt naast *slieren* (vgl. oostfri. *slirken*, *slîrken*) in twee beteekenissen (Boekenoogen 935). — 1) *Slieren*, *slingeren*, *slepen*, gezegd b. v. van klee-

---

1) De door De Bo zelf gegeven afleiding »van *slakken* met eene lasch in den grondvorm" kunnen wij laten voor hetgeen zij is.

dingstukken langs de straat, vgl. fri. *sljúrkje*. — 2) *Slenteren*, *straatslijpen*, *langs het dorp heen en weer wandelen*. In dezen zin is ook slierten in gebruik.

snubbeken, *snuffelen*, gebruikt te Oud-Beierland (Opprel 84) en te Sliedrecht (*T. en Lettb.* 5, 199). *Snubbeken* = **snubbelen* is te vergelijken met *webbe* van den stam van *weven*, *stribbelen* van **strijven*, *kibbelen* van *kijven*, en afgeleid van den stam van *snuiven*, *snuffelen*.

stunneken en strunneken, in het Zaansch bekend in de bet. *onhandig bezig zijn* (Boekenoogen), en bestunneken in de bet. *bedisselen*, *in orde brengen*. Daarnaast in zaansche en andere dialecten *stuntelig*, d. i. *stumperig*, *stoethaspelig*. De oorsprong van het woord is niet bekend.

sulleken, aan de Zaan in gebruik naast *sullen*, glijbaantje spelen (Boekenoogen).

tisiken, in den *Teuth*. vermeld in de bet. *zachtjes of langzaam gaan* (»tysiken, sachte gaen, *verw. naar* lise", doch aldaar niet vermeld). Misschien is het woord, dat van elders niet bekend is, verwant met zaansch *tesen*, langzaam eten, kieskauwen (Boekenoogen).

tonneken, in het Deventersch bekend in den zin van *slordig aan elkander naaien*. Zie Draayer 92*a*, waar verwezen wordt naar foksen, dat hetzelfde beteekent. Staat *tonneken* wellicht gelijk met **stonneken*, *stunneken* in het Zaansch?

*verrunniken, *vernielen* (zijn goed), *scheuren*. Zie bij renneken.

veziken (feziken), *fluisteren*, *zachtjes praten*, *soezemoezen*. Het woord komt reeds in de 15de eeuw in Ndl. tongvallen voor. Zie een voorbeeld in den *Delftschen Bijbel* (v. 1477), *Jesaia* 29, 4: »uut der aerden sal dijne sprake *vezeken*", vertaling van lat. »de humo eloquium tuum *mussitabit*". Kil. vesicken, susurrare; vesicken in d'oore, in aurem dicere, insusurrare, mussitare, mussare, mutire, submisse loqui, immurmurare. Zie verder *Freq*. 1, 844 voor voorbeelden uit de 17de eeuw; Weiland 2, 45 op fezikken;

Franck op fezíken; Vercoullie 71; Van Dale[3] 394. Gewoner dan vezíken is in onze vroegere taal in dezelfde bet. vezelen (veselen, feselen). Zie De Jager t. a. p. (ook in de uitdr. »in de ooren *vezelen*; vgl. boven de aanh. uit Kil.), en voor plaatsen uit het Mnl. *Haagsche Bijbel* (a. 1360) *f.* 56*d*: »ic heb gehoort uwe murmuracie tegens den heer, want wie sijn wy dat ghy tegen ons *veselt* (d. i. *mort*, *pruttelt*"); vgl. *Exod.* 16, 7: »nos vero quid sumus, quia *mussitastis* contra nos" (in onze vert. *murmureeren*). In de bet. *fluisteren*, *zachtjes praten* komt het voor, *Pass. W.* 184*c*: »ghewaerdighe vader, en *vesele* niet als ofstu di ontsaghes, mer sprec met vromer stemmen"; *Hs. v.* 1423, 238*c* (*Hs. Acq.* 190*c*), *Jes. Syrach* 12, 18: vele *veselende*", lat. »multa susurrabit". Zeer gewoon is ook veselaer in den zin van mnl. ruunre, eig. *fluisteraar*, bij uitbreiding *kwaadspreker*, mnl. oorruunre, oorworm. Zoo b. v. herhaaldelijk in *Hs. v.* 1423 en *Hs. Acq.* in de *Spreuken* ter vertaling van lat. *susurro*, in onze vert. *oorblazer*. Vgl. vooral *Hs. v.* 1423, 231*a*: »*veselaer* is een mensche die mit runen off mit luysteren (*fluisteren*) die luyde al heymelyck verraet". — Beide *veselen* en *veziken* komen van een ww. *vesen* (*fesen*), dat o. a. bij Anna Bijns verbonden met *ruynen* voorkomt (*Freq.* 1, 843), westfa. *fîsen*, pruttelen, van zacht kokende spijzen (bij Woeste 300); vgl. ndl. *viezevazen*, mnl. en mnd. *visevase*; ndd. *visevase* en *fiselfasel* (bij Koolman 1, 490; vgl. Franck 1081). Verwant is ook mnl. *vese*, *vase*, en ndl. *vezel*. Naast *vezelen* komen ook *fizelen*, *visselen* en *vitselen* voor (*Freq.* 1, 844).

zaníken (zaneken), *zeuren*, *sammelen*, *temen*, ook *vervelend om iets aanhouden*. Zie Franck 1194; Vercoullie 310; Van Dale[3] 1693; Hoeufft 698; *Freq.* 1, 248; 554; 2, 729. Het woord is in de oudere woordenboeken niet vermeld (ook niet bij Halma, Marin en Weiland), en komt in de oudere schrijvers niet voor, doch dat het daarom toch eeuwen lang eigendom der volkstaal kan geweest zijn, behoeft geen betoog. Ook wijst daarop het door Kil. opgegeven sanckelen, dat hij Vlaamsch noemt en vertaalt door »j. suckelen, titu-

bare, cespitare, fra. *chanceler*": dit ww. komt in beteekenis met *zaniken* uitstekend overeen en kan daarvan, of eig. van *zanken* [1]), heel goed het freq. zijn. Ook in hd. dialecten vindt men enkele weinige sporen van het woord: in het Osnabrugsch bet. *sahnken* »langzaam zijn in woorden en daden", en Strodtmanns uitdr. »et is eene rechte *sahnke*", komt geheel overeen met »zij is eene rechte *zanek*"; zie *Freq.* 1, 554. Wat den oorsprong van het woord betreft, daarover bestaan verschillende gissingen, die men kan vinden bij Franck, Vercoullie en De Jager, doch hieraan bestaat bij niemand twijfel, dat de *k* in het woord als suffixaal moet worden beschouwd.

Zieriken (siricken), *het tjilpen van jonge vogels*. Zoo nog heden *sjirken* in ndl. tongvallen; vgl. *Tijdschr.* 10, 26, en Cats 2, 197*a*, ond. (van musschen). Zie De Jager, *Freq.* 2, 735: »*zirken* bij Dähnert het geluid van jonge, nog niet zingende vogels en van krekels; *sirken*, bij Fulda, *Idiotikensamml.*, het tjilpen van jonge musschen; *tschirpen*, bij Frisch, zingen als krekels; eng. *to chirp*, bij Halliwell ook *to chirre* en *to chirk*. Ook hier dus weder *k*- en *p*- formaties naast elkander. Kil. siricken, pipilare, pipire, titissare, vocem edere more passerculorum et aliarum minorum avium. Plant. siricken gelijck een mussche, *gringoter comme un passereau*, pipire sicut passer; surckende vogelen (op vogel) *oiseaux qui se degoisent*, garrulae aves. Zie twee voorbeelden uit De Harduyn bij De Jager t. a. p. Van dit ww. is het freq. surckeren, bij Plant. vermeld in denzelfden zin, met het znw. surckeringe der vogelen, *dégoisement*, *gringuenotis*, garrulitas avium.

Het spreekt vanzelf dat het in de vorige bladzijden gegeven overzicht van een deel der werkwoordsvorming in onze taal niet is eene volledige lijst van alle met een *k*-suffix in onze taal bestaande werkwoorden. Wie weet hoevele dergelijke aan

1) Het hd. *zanken* door De Jager, Hoeufft e. a. vergeleken, heeft hiermede niets te maken.

mij onbekende verba met *k* er nog schuilen in onze tongvallen en streekspraken; van harte hoop ik dat de lezers van dit artikel, die in staat zijn het door mij gegeven lijstje aan te vullen, mij hunne zeer gewaardeerde bijdragen daarvoor zullen willen toezenden. Dat ook in andere ndd. (ook eng.) tongvallen nog vele dergelijke ww. moeten bestaan, bewijzen tal van boven reeds genoemde vormen (*to hark*, *to lurk*, *to sherk*, *to stalk*, *to walk*, *to chirk*; *miseken*, *sirken*, *sahnken*, *purken* (Schambach, naast *purren*), *murken*, *nurken*, en verschillende andere ndd. en ofri. vormen), waaraan ik nog toevoeg de volgende waarvoor in onze taal geene overeenkomstige vormen zijn aan te wijzen: eng. *to bark* (onzeker), to talk (naast *to tell*; vgl. ndl. *tolk*), to shrink (naast vla. *schremmen*, *Tijdschr.* 10, 23; Vercoullie 239); ndd. glisken naast ndl. *glissen* (*Tijdschr.* 10, 23 uit Berghaus; vgl. ook glispen, *Ndl. Wdb.* en Berghaus), glîmken (ald. 24; vgl. ndl. glimpen), knirken, knistern (vgl. knirren, knirpen), einen feinen knarrenden ton von sich geben, meist von stiefeln und schuhen (Schambach 106); vgl. hd. *knirschen*, ndl. *knersen* en *knarsen*, ook *knarpen* (*knerpen*), hd. *knarren* en *Freq.* 2, 265); querken, quälen, von einem beamten den man mit geschäften überhäuft (Schambach 164); naast *kwellen*? ralken, sich hin und her wälzen (t. a. p. 167), naast *rollen*? upwilkeren, aufrollen (*den snei upw.*, einen schneebal über ein schneefeld hinrollen, t. a. p. 249) naast *wellen*, rollen, wentelen (vgl. boven bij walken).

Van ww. op -eken (-iken) ken ik nog mnd. runeken, uit Lübben, naast *runen*, fluisteren, en uit Schambach: biseken, naast *bisen*, ängstlich hin und her eilen, hin und her laufen, ohne etwas damit auszurichten (vgl. *Freq.* 2, 26 vlg.); glôseken, eben noch glimmen, naast *glôsen*, glimmen, ohne flamme brennen (*Freq.* 2, 157 op gluisteren), glümmeken, schwachglimmen, naast *glummen*, glimmen; ndl. *glommen* (nog in dial.: zie *Ndl. Wdb.*); gniseken, grinsen, höhnisch lachen, naast *gnesen* (*Brem. Wtb.*), ndl. *gniezen*, bijvorm van ndl. *kniezen*, *knijzen* en allerlei andere germ. vormen, vermeld *Ndl. Wdb.*

op gniezen; husseken, anfangen sauer zu werden, naast *hussen*, zusammen laufen, gerinnen (*hussen* zal staan voor *hutsen*, eene afleiding van **hutten*, ndl. *hotten*, bij Schambach *hötteln*); pinneken, een kinderspel; prôseken, pröseken, einen sorgfältig verpflegen, einem etwas zu gute tun, naast *prösen* met dezelfde bet.; siseken, leise zischen von naszem holze, von einem ins wasser fallenden und darin erlöschenden glühenden körper, von dem wasser welches eben anfängt zu sieden, singeln, naast ndl. *sissen*; smenneken, schäumen (van bier), van den stam van *smand*, room (ald., ook *smannen*, afroomen), *Teuth.* smant, room.

J. VERDAM.

ONTSTAAN EN GROEI VAN VONDELS GEDICHTEN.

I.

Indien wij Vondels voornaamste werken in hunne wording konden gadeslaan, zouden wij des dichters ontwikkeling grondiger kunnen leeren kennen dan nu; de meeste zijner groote en kleine gedichten kunnen wij bestudeeren slechts in den definitieven vorm dien de dichter hun gegeven heeft; van de wijze waarop zij ontstaan zijn, weten wij in de meeste gevallen weinig of niets. De handschriften van zijne poëzie zijn betrekkelijk weinig in getal en de meeste daarvan vertoonen ons stukken die blijkbaar hun definitieven vorm reeds hadden verkregen; slechts een enkel kladschrift en een paar andere hss. geven ons een blik op de wording van een gedicht. Van geen zijner treurspelen bezitten wij een ontwerp of een handschrift; van zijne kleine en groote lyrische stukken slechts enkele hss.; van de handschriften zijner vertalingen bleef betrekkelijk nog het meest over, maar deze zijn voor ons van het minste belang.

Hier en daar heeft de dichter zelf ons het een en ander medegedeeld omtrent het ontstaan zijner werken; brengen wij dat in verband met hetgeen wij uit die werken zelve kunnen opmaken en hetgeen wij van Brandt of andere betrouwbare schrijvers weten, dan kunnen wij ons althans eenige voorstelling vormen van de wijze waarop Vondels poëzie is ontstaan en gegroeid.

De meeste zijner werken zijn natuurlijk ontstaan uit zuivere aandrift; dat geldt in de eerste plaats zijne bijbelsche drama's en die werken welke aan geloofsijver het aanzijn te danken hadden, als *Altaergeheimenissen*, *Maria Stuart*, *Bespiegelingen van Godt en Godsdienst*, *Heerlyckheyd der Kercke*, maar ook de meeste zijner lyrische stukken.

Over het ontstaan dier bijbelsche drama's — verreweg de

meeste van Vondels drama's behooren daartoe — vinden wij eene merkwaardige mededeeling van den dichter zelf in de Opdracht zijner *Gebroeders* aan Gerard Vossius. Vondel schrijft daar: »Toen wy, belust op bybelstof te wercken, de gewijde bladen doorsnuffelden, behaeghde ons, boven alle andere, deze Historie......"

Deze mededeeling is ondanks hare soberheid belangrijk voor ons die Vondel bestudeeren. Duidelijk zien wij hier wat er gebeurd is: primair was in Vondels geest de lust om eenige bijbelsche stoffe te verwerken; hij weet nog niet welke, hij neemt zijn bijbel ter hand en gaat zoeken; het verhaal der *Gebroeders* behaagt hem meer dan andere. Die lust in Vondel tot het verwerken van bijbelstof was zuivere geloofsdrift; dienzelfden aandrang volgend, gaf hij eene bewerking en paraphrase der Psalmen en schreef hij verscheidene andere werken.

Wat van *Gebroeders* geldt, geldt, naar ik meen, ook van de overige bijbelsche drama's; zoowel *Pascha* dat de rij zijner oorspronkelijke drama's opent als *Noah* dat die rij besluit, waren aan den bijbel ontleend; telkens zien wij hem in die tusschenliggende jaren 1612—1667 met korter of langer tusschenpoozen tot den bijbel terugkeeren. Telkens als de zuivere vlam zijner liefde tot God feller begon te branden, hooger opschoot, of wanneer hij, neergebogen onder huiselijk leed of gekweld door zondebesef, troost zocht, greep hij naar zijn bijbel; werd dan de poëtische geest vaardig over hem, dan had de conceptie van een nieuw werk plaats. Zoo althans stel ik mij het ontstaan van vele zijner stukken voor. Dat dichterlijk werk van dien aard in staat was hem te troosten in droefheid, vernemen wij uit deze mededeeling van Brandt aangaande Vondels verdriet over zijn zoon Joost: »men hoorde hem, toen met Davids Harpzangen besigh, dikwijls zeggen, *Indien ik de troost en verquikking der Psalmen niet hadde*, *ik verging in myn elende*" [1]).

---

1) Leven van Vondel (ed. Verwijs) bl. 81.

Een ander aanzienlijk deel van Vondels werken is ontstaan door de inwerking van de wereld en het leven rondom hem op zijn gemoed. Zulke werken zijn b. v. *Palamedes*, de groote en kleine hekeldichten, werken als *Geboortklock*, *Inwydinge van het Stadhuis*, *Zeemagazijn* en de gedichten die betrekking hebben op het leven van zijn gezin, van zijne vrienden en bekenden. Onder voorbehoud mag men er ook tooneelstukken als *Gysbrecht van Amstel* en *Leeuwendalers* toe rekenen, beide gemaakt voor eene bepaalde gelegenheid.

Overigens is er, naar het mij voorkomt, zeer weinig verband tusschen Vondels tooneelwerk en zijne uiterlijke levensomstandigheden. Dat hij b.v. *Jeptha* dichtend, zich zelven tegenover zijn zoon gedacht zou hebben als Jeptha tegenover zijn dochter, gelijk beweerd is [1]), acht ik uiterst onwaarschijnlijk. Meer reden bestaat er, aan zulk een verband te denken bij *David in Ballingschap* en *David Herstelt*; beide stukken waren naar alle waarschijnlijkheid bewerkt in de jaren onmiddellijk voorafgaand aan het jaar 1660, waarin zij uitkwamen; juist in die jaren had hij het meeste verdriet over zijn zoon Joost die omstreeks dezen tijd naar Indië gezonden werd doch op reis stierf. Hier is gelijkheid van omstandigheden bezwaarlijk te ontkennen: Vondel tegenover zijn zoon als David tegenover Absalon, die door Joab, Davids veldheer, gedood wordt. Men mag hier te eer aan verband denken, omdat in de Opdracht van *David Herstelt* duidelijk blijkt, dat ouderliefde en vooral oudersmart de spillen waren waarom des dichters gedachten draaiden bij de bewerking dezer treurspelen. Wanneer men in die Opdracht uitspraken leest als deze: »gelijck aen veel liefs veel leedts vast is, zoo lijdt natuur nergens gevoelijcker dan in het harte der ouderen om de kinderen in lijden" en men herinnert zich dan dat Vondels vaderhart juist in de onmiddellijk voorafgaande jaren zwaar beproefd was geworden, dan valt het moeilijk aan te nemen dat Vondel, zoo schrijvend,

---

1) Verwey in zijne *Inleiding tot Vondel*, bl. 571.

slechts aan David en Absalom, aan Niobe, aan Abraham en Isaäk gedacht heeft; zijne eigen omstandigheden moeten hem daarbij wel voor den geest gezweefd hebben en ook reeds vroeger toen hij die treurspelen ontworp en schreef.

Zou Vondel, toen hij den bekenden lofzang op de »oprechte trouw" in *Gijsbrecht van Amstel* dichtte (waarschijnlijk tusschen 1635—1637), niet gedacht hebben aan zijn eigen gelukkig huwelijksleven en aan de geliefde vrouw die in 1635 van hem was weggenomen? Waarschijnlijk acht ik dat wel, doch wij kunnen hier natuurlijk geene zekerheid verkrijgen. Over het algemeen spreekt Vondel in zijne poëzie zoo weinig over zich zelven of over zijne eigen omstandigheden, dat wij ons niet behoeven te verwonderen, indien wij zoo weinig aanknoopingspunten vinden tusschen zijne tooneelwerken en zijn uiterlijk leven.

Verscheidene grootere en kleinere werken van Vondel zijn niet zuiver spontaan, doch ontstonden, het een meer het ander min, onder invloed van personen die hem een werk opdroegen, of verzochten of tot het ondernemen van een werk aanspoorden. Dat geldt in de eerste plaats van alle hem waarschijnlijk door uitgevers opgedragen werk als de *Gulden Winckel*, de *Warande der Dieren*, de *Helden Godes*, bijschriften bij prentwerken [1]): in de tweede plaats moet men misschien daartoe rekenen bruiloftsdichten en andere stukken die op verzoek door Vondel zijn gedicht [2]); dat Vondel kleinere stukjes als die voor

1) Van *den Gulden Winckel* staat dat vast; van de beide andere acht ik het waarschijnlijk, omdat dit de gewone gang van zaken was.

2) Dat Vondel voor een bruiloftsdicht, gemaakt ter eere van aanzienlijke gasten der stad Amsterdam, van Burgemeesteren eene som van *f* 100.— ontving, weten wij (zie: Van Lennep's Vondel ed. Unger 1657—1660, bl. 132). Het bruiloftsdicht voor Joan Huidekooper was voorzien met het wapen der familie H. (zie: Unger, Bibliogr. van Vondels Werken, n°. 557): mag men daaruit niet vermoeden dat het gedicht gemaakt was op verzoek? De *Jaghtzang* aan Joan Maurits van Nassau (Unger, 1656—1657, bl. 11) was een dankdicht »over het wiltbraet, den Heeren B. en W. van Amsterdam... toegezonden". In 1662 ontving Vondel *f* 30.— voor een gedicht, door hem geschreven ter verwelkomiug van Maximiliaan Hendrik van Beieren; uit vs. 29—37 en vs. 81 zou men vermoeden dat dit gedicht aan tafel moest worden voorgelezen. De bruilofsdichten voor Tulp (1655), Joan de Witt (1655), Peter de

Konstantijn Sohier en voor de kleinkinderen van Michiel le Blon op verzoek dichtte, mag worden aangenomen. De stoot tot het dichten van *Palamedes* schijnt gegeven door den schepen Albert Koenraadts Burgh; dat moet men ten minste opmaken uit het verhaal van Brandt [1]). Op de wording van een zijner treurspelen heeft het zien van een schilderij invloed gehad. De dichter zelf deelt ons in de Opdracht van zijn *Joseph in Dothan* mede: »Josephs verkoopinge schoot ons in den zin, door het tafereel van Jan Pinas, hangende, neffens meer kunstige stucken van Peter Lastman, ten huise van den hooghgeleerden en ervaren dokter Robbert Verhoeven; daer de bloedige rock den Vader vertoont wort: gelijck wij in 't sluiten van dit werck, ten naesten by, met woorden des schilders verwen, teikeningen en hartstoghten pooghden na te volgen". De *Batavische Gebroeders* verkeeren in een dergelijk geval. Verwonderen zou het mij niet, indien Vondels eerste indrukken van deze stof afkomstig waren van de vertooningen op den Dam ter eere van den vrede in 1648 gegeven; in de vertooningen II—V zag men daar de geheele geschiedenis die later (1663) door Vondel in zijn treurspel verwerkt is; Julius Paulus, Claudius Civilis en Fontejus Capito kwamen ook hier voor [2]). Doch ook al kon men aantoonen, dat Vondel deze vertooningen niet heeft gezien, dan zou de invloed der beeldende kunst op het ontstaan van dit treurspel toch nog blijken uit deze mededeeling van den dichter zelf in de Opdracht van zijn werk: »Toen ick den opstant

---

Graef (1662), Robert Honiwood (1662) en F. van Imstenraedt (1662) tellen elk juist 100 regels. Kan dat toeval zijn? En dat juist in de jaren toen Vondels zoon Joost hem veel geld kostte? Ook schreef hij in deze jaren nog andere gedichten op bruiloften van voorname personages, zoo b. v. op die van Peter van Heimbach. Deze Heimbach had Jeremias de Decker uitgenoodigd een bruiloftsdicht te maken voor hertog Lodewijk van Simmeren (Zie: Rijm-Oeff. II, 249).

1) T. a. p. blz. 24: Dees, een liefhebber der Poëzye, met Vondel van den Advokaat in gesprek geraakt, zeide koutsgewijs, *Maak er een Treurspel van*. Vondel antwoordde, *'T is noch geen tijdt*. D'ander daar op, *Maak het op een anderen naam*. Hier mede van een gescheiden, begost de Poëet op dat voorstel te denken enz.

2) Vgl. G. Brandt's *Poëzy* (1687) bl. 470.

tegens de Romainen, en de doorluchtige daeden der Batavieren in de kunstige printen van Tempeest bespiegelde, en onder andere afbeeldingen, den Romainschen Stadthouder op den stoel zagh zitten, daer Julius Paulus in zijn bloet geverft lagh, Nikolaes Burgerhart geketent naer Rome gevoert wiert...... ontvonckte my een yver om levendigh te ververschen den treurhandel der Gebroederen".

Mag men dus wel aannemen, dat verscheidene werken van Vondel zijn ontstaan onder invloed van anderen, men moet dien invloed niet te hoog aanslaan. In de meeste gevallen zijn die opdrachten of verzoeken slechts *aanleiding* geweest tot het maken van een gedicht, zelden waren zij *oorzaak*. Werken als de *Gulden Winckel* en de *Warande der Dieren* vielen geheel in den geest des dichters, niet minder de *Helden Godes* en *Palamedes*. De inwijding van den Schouwburg en de viering van den Munsterschen vrede waren slechts welkome gelegenheden voor Vondel ter verwerking van denkbeelden en gevoelens die reeds lang in hem lagen te wachten op de vormende hand die er een grootsch kunstwerk uit zou scheppen. In *Gysbrecht* was het de »yeder aengeboren liefde tot zijn land"; het welbehagen in de geschiedenis van ons volk, dat toen aller harten ging vervullen en zich reeds vroeger in Hoofts *Gerard van Velzen* en *Baeto* had getoond, lust tot navolging van zijn meester Virgilius, tot het vinden van aanknoopingspunten, het uitwerken van overeenstemmingen tusschen Oud-Griekenland en Oud-Holland. In *Leeuwendalers* was het zijne vurige liefde tot den vrede, waarvan hij vroeger reeds zoo dikwijls getuigd had.

Bij sommige bruiloftsdichten en enkele andere werken, als de *Jaghtzang* en het *Keurgedicht* voor Joan Maurits van Nassau, was de drang tot het maken van poëzie, naar het mij voorkomt, niet in den dichter zelf aanwezig; daar moest aandrang van anderen dat gemis vergoeden. Dat is dan ook aan het gehalte dier stukken te bemerken.

II.

Men mag aannemen dat Vondels groote werken, zijne drama's, zijne leerdichten, zijn *Joannes de Boetgezant*, langzamerhand in des dichters geest zijn gegroeid; ik bedoel daarmede niet dat hij lang aan die gedichten heeft gewerkt voordat hij ze voltooide, doch dat hij lang zwanger ging van eene dichterlijke stof voordat hij er toe overging die te verwerken; de kiem had reeds een stadium van ontwikkeling doorloopen, eer zij zich boven den grond vertoonde.

Van sommige zijner werken kunnen wij dat aantoonen. De kiem van het treurspel *Maeghden* dat in 1639 voor het eerst uitkwam, vinden wij reeds in den ten jare 1632 gedichten *Olyftack aan Gustaaf Adolf;* in de verklaring van het »bloedigh veld" (veld van keel) van het Keulsche wapen lezen wij (vs. 65—68):

> Dat's 't jammerteecken dat haar oude straten
> Gedoopt zijn so verwoed
> In 't kuische maaghdenbloed,
> Vergoten van Barbarische soldaten.

Eveneens vinden wij die kiem in *de Rynstroom* die stellig vóór 1635 gedicht moet zijn (vs. 31 vlgg.):

> Maer uw geloovigh Christendom
> Beproeft werd als het gout in d'oven,
> Doen Attilaes verwoede trom
> 't Geruisch uws waters quam verdooven,
> En verwde met onnosel bloed
> En damde uw kil met kuische dooden.

Omtrent het treurspel *Maria Stuart* deelt de dichter zelf ons in zijne *Opdraght* mede: »het lagh al eenige jaren geleden by my, als een belofte, haere Majesteits godvruchtige faem die zoo hoogh gestegen, mijne nochte iemants pen behoeft, van verre in haer schaduwe naer te streven.

De geschiedenis van Salomo's val, door Vondel verwerkt tot

een treurspel dat in 1648 het licht zag, vinden wij reeds vrij uitvoerig in het door hem vóór 1620 vertaalde fragment van Du Bartas *De Heërlyckheyd van Salomon* (vs. 201—210), waar David zegt tot zijn zoon:

Voer al, mijn troetelkind! verdrenckt om Gods wil dy
Niet in 't bedrieghlijck meyr van 's boels liefkoozery
. . . .

Lucifer heeft den dichter reeds vroeg voor den geest gezweefd. In *den Gulden Winckel* die in 1613 het licht zag, vinden wij eene vergelijking tusschen Cupido die uit den hemel wordt gebliksemd en den aartsengel die door God ter helle wordt gedoemd. De vergelijking zelve had Vondel reeds aangetroffen in het bijschrift van Jan Moerman, zijn voorganger in dezen; daar lezen wij:

's Ghelycx viel Lucifer in der Hellen gront
En Adam moest laten den Boomgaert prysselyck

Die vergelijking heeft Vondel niet opgenomen in zijn bijschrift dat alleen over Cupido handelt; wel echter treffen wij haar aan in zijn onderschrift der prent:

Die boven 't Hemelsch heyr dacht stellen zijnen stoel,
Van Godes aenghezicht viel in den Helschen poel.

In 1642 duikt de gedachte aan het verzet des aartsengels tegen God weer op in de *Brieven der Heilige Maeghden*; in dien van »Katharine aen Porphier, den Veltheer" leest men (vs. 43—50):

Een ander zegefeest, een ander ooreloogh
Verruckt u, boven 't aertsch en dit gewelt, om hoogh
By des aertsengels maght, geschaert aen regementen;
Daer daeuw noch regen valt op lecke legertenten,
En geen soldaet zijn vuist verziet met schacht of stael,
Maer dondert uit de lucht of slingert met een strael
Van blixem op metael en reuckelooze geesten
Des afgronts, eeuwighlijck verbannen van Godts feesten.

Men ziet hier de grondgedachte, die door den dichter later zal verwerkt worden tot het grootsche tafereel van den strijd tusschen Michael en Lucifer met hunne legers.

Omstreeks 1650 reeds moet hij het plan om een treurspel van deze stof te maken hebben opgevat. Op welk ander stuk immers dan op *Lucifer* kan de slotregel van het bijschrift op zijn eigen portret door Jan Lievens doelen: »Men vat uit 's Dichters print (afbeelding) wat treurspel hy wil dichten". Van *Jeptha* getuigt Vondel in het »Berecht aen de begunstelingen der Tooneelkunste:" »Ick voere nu Jeptha, den zeeghaftigen helt, lantvooght, rechter en veltheer der Hebreen ten stichtigen treurtooneele, waer op mijne gedachten al menige jaeren geleden speelden." De stof van het in 1667 uitgegeven treurspel *Zungchin* vindt men reeds in hoofdzaak weergegeven in een gedicht van 1661, *Nootweer tegens den Inbreuck van Turckyen*, dat aldus aanvangt:

Toen Chinaes rijxmuur open lagh
Borst 's Tarters heir verwoet
Ten rijcke in zonder stoot en slagh
Gelijck een weereltvloet.
De vorst van 't Indiaensche Euroop,
Verraên van inheemsch zaet,
En overrompelt zonder hoop
In dien benauden staet
Verhing zich zelven op den troon
Aen eenen zijden strick.
Aldus streeck Chams gebroet die kroon
In eenen oogenblick.

De kern van het groote werk *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* dat in 1662 het licht zag, vinden wij in 1647 in deze verzen van den *Geboortezang aen Gregorius Thaumaturgus* (vs. 31—34):

Waer is de vlugge tijt gevaren,
Dat dierste kleinoot, waert besteet
In aendacht en bespiegelingen
Van Godt en 't allerhooghste goet.

Hoeveel moeite Vondel zich getroostte om de stof, eens door hem ter behandeling gekozen, meester te worden en te ver-

werken, blijkt uit de meeste zijner werken zelf en hier en daar uit voorredenen en opdrachten. Duidelijk zien wij dat b.v. in hetgeen Brandt ons over de wording van *Palamedes* verhaalt. Toen schepen Burgh Vondel eenmaal op het denkbeeld gebracht had, Oldenbarnevelts strijd met Maurits »op een anderen naam te maken", »begost de Poëet op dat voorstel te denken, de stof by zich zelven t' overleggen en naar eenige geschiedenis der oudtheit te zoeken, onder welker schorsse hy 't nieuwe treurspel moght verbergen. Eindelyk quam hem de Grieksche Palamedes te vooren.... Dees geschiedenis van d'oude Poëten met hunne verzierselen gemenght, geviel hem en hy gaf zich aan 't werk met opzet om 't by zich zelven te houden, tot dat de tyden 't uitgeven zouden gehengen. Al zyn gedachten en verstandt inspannende, viel hy aan 't ontwerpen, ordineeren en schikken der stoffe, mengende het nieuw onder 't oudt en 't waar met onwaar". Wat wij in de Opdracht van *Gebroeders* aan Gerard Vossius lezen: „Uwe rijcke schatkamer van boecken en papieren heeft, neffens andere gunstige vernuften, dezen wercke geen voedsel geweigert", mag toegepast worden op de wording der meeste van Vondels voorname werken. Wat had hij al niet bestudeerd alvorens zich in staat te achten tot het dichten van *Jeptha*, van *Lucifer*, *Altaergeheimenissen*, *Heerlyckheit der Kercke*! Het is wel waarschijnlijk dat Vondel zelf zich gehouden heeft aan dit voorschrift zijner *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste:* »Maer om veiliger en vaster te gaen, geef uwe dichten niet in uwen eersten yver aen den dagh. Laetze een goede wijl onder u rusten: ga' er dan eens en anderwerf, ja zevenwerf, met versche zinnen over" 1); doch bewijzen zijn hier schaarsch. Slechts van de *Bespiegelingen* bleek mij dat dit werk waarschijnlijk lang gereed is geweest, voordat de dichter het ter perse liet gaan; in de voorrede van een fragment dat in 1659 afzonderlijk uitkwam, zegt Vondel dat het fragment »getrocken is uit het vijfde boeck mijner bespiegelingen van Godt

1) Het Horatiaansche: „nonumque prematur in annum".

en den Godtsdienst, *die noch ongedruckt zijn*"; eerst in 1662 verscheen dat werk in zijn geheel. Bovendien blijft natuurlijk de mogelijkheid bestaan, dat in 1659 nog niet het *gansche* werk voltooid was, al zou men dat uit de door mij gecursiveerde woorden wel kunnen opmaken.

Even schaarsch zijn onze gegevens, indien wij trachten een antwoord te geven op de vraag of Vondels gedichten al spoedig den definitieven vorm kregen, waarin de dichter ze voor het eerst publiceerde — dan wel, of ook zijn werk niet tot stand kwam zonder »the cautious selections and rejections, the painful erasures and interpolations" waarvan Edgar Allan Poe spreekt in zijne, voor onderzoekingen als deze zoo belangrijke, verhandeling *The philosophy of composition*. Slechts de handschriften zouden ons kunnen helpen bij dit onderzoek, doch, gelijk ik reeds zeide, deze zijn betrekkelijk weinig in aantal [1]); bovendien is het niet eens waarschijnlijk dat de ons ten dienste staande hss. van gedichten alle kladhandschriften zijn; meer dan een ziet er uit alsof het naar een klad in het net geschreven is. In een vrij groot aantal der nu overige handschriften vinden wij geene enkele doorhaling of verbetering; in andere zijn zij onbeteekenend, heeft de dichter hier en daar een woord vervangen door een ander; weer andere, zooals b.v. het gedicht *op d'afbeeldinge van Utrecht getekent door Herman Zachtleven* en dat op zijn eigen aan Gerard Hulft gezonden portret toonen ons dat Vondel soms vrij wat veranderingen maakte in hetgeen hij eerst geschreven had en tevens dat die veranderingen bijna altijd verbeteringen zijn: zij dienen om een juister woord aan te brengen, een vers welluidender of voller van klank te maken; verscheidene dier veranderingen doen denken aan degene welke Vondel aanbracht in eene nieuwe uitgave van een reeds gepubliceerd gedicht [2]).

---

1) *Oud-Holland* 1883, bl. 136 vlgg. In 't geheel zijn er ongeveer 60 (vgl. ook *Oud-Holland* 1884, 308), doch daaronder ook brieven en dergelijke stukken.

2) Zie het artikel over *Vondels Zelfcritiek* in dit Tijdschrift (XV, 34 en 108).

III.

Het is opmerkelijk dat gedachten, voorstellingen en vergelijkingen, eens door Vondel verwerkt of in zijne poëzie gebruikt, hetzij ze van hem zelf of van anderen afkomstig waren, in zijn geest bleven hangen en van tijd tot tijd in een later werk zich weer vertoonen. Wij merken dat op vooral indien wij zijne eerste werken als *Pascha* (1612), *Gulden Winckel* (1613), *Warande der Dieren* (1617), en andere, vergelijken met zijne poëzie van later tijd; doch ook indien wij zijne latere werken onderling vergelijken, kunnen wij niet zelden een vroeger gebruikt motief aanwijzen.

Een der vergelijkingen die blijkbaar een diepen indruk gemaakt hadden op den vromen kunstenaar, is die van het lichaam bij het graan dat in de aarde verrotten moet, alvorens herboren te kunnen worden. In *het Pascha* vinden wij (vs. 383—386):

> De ziele keert tot God, maer na dit tijdlijck slaven
> Wort 't lichaem weder in syn zelfde stof begraven,
> En moet ghelijc het graen in 't aertrijck eerst verrot,
> Versterven, eer 't verrijst in heerlijcheydt tot Godt.

Opnieuw vindt men die vergelijking in *Vier Uterste* dat vóór 1622 is gedicht.

Breed uitgewerkt vinden wij haar dan in *Altaergeheimenissen* terug (II, 277—312), in de bekende schoone verzen:

> 't Gezaeide graen lijdt onder d'aerde last
> En boven d'aerde en wortelt daer het wast
> Met regen, zon en vorst en schrale vlagen
> . . . .[1]

Deze gedachte uit het *Pascha* (vs. 405—406) »......dwaes is hy die verkiest // Het tijdlijck en daer voor het eeuwighe verliest", vinden wij later terug o. a. in het bekende vers »Eeuwigh gaet voor oogenblick" dat Vondels *Kinder-lyck* (omstr.

1) Later nog eens; zie Van Lennep's Vondel (ed. Unger) 1657—1660, bl. 360.

1633) besluit. Van de niet minder bekende verzen uit den »Rey van Klaerissen" in *Gysbreght van Aemstel* (1637):

De winckbraeuw deckt nu met zijn booghjes
Geloken en geen lachende ooghjes
Die straelden tot in 't moeders hart

vindt men in *Pascha* (vs. 1539—1543) dit voorspel:

de stralen zonderlinghe
Van d'ooghskens vriendelijc die plachten te doordringhen
Dit moederlijcke hert, ach! dat zoo veel verliest,
En flickerden niet meer, maer waren al bevliest
Van twee wijnbrauwen droef.

In *Joannes de Boetgezant* leest men deze verzen (VI, 326—328):

Waer rolt nu 't wijnvat, daer de dronckert zich op zette
Als in zijn zadel, een gantsch etmael, nimmer mat,
Tot dat de droncken helt van 't paert aen duigen spat?

Slaat men *den Gulden Winckel* op en ziet men daar in n°. X Bacchus te paard gezeten op een wijnvat, dan begrijpt men dat Vondel deze prent nog voor den geest zweefde; misschien ook zelfs deze aanvang van zijn bijschrift:

Hier zit den Wijn-god zelf met zijnen platten kroes
Op zijn ghezadelt Ros en speelt al vast à vous!

Deze verzen uit den *Gulden Winckel* (XXX):

Hy die door Ootmoed en Vernedertheyd van geeste
Verkoos het minste loth, verkreegh het aldermeeste

gevolgd door een aantal andere min of meer breedsprakige regels, vinden wij als gekristallizeerd in die fraaie verzen uit *Gysbreght van Aemstel* (vs. 738—739):

Al wie door ootmoed word herboren
Die is van 't hemelsche geslacht.

De regels uit Vondels *Roskam* (1630) over het stilzwijgen: »Dies roemt men hem voor wijs die vinger op den mond leit" enz., ontvangen licht uit n°. XLV van *den Gulden Winckel*,

o. a. uit vs. 15—20: »Harpocratem .... Die met den vinger op den mond hun onderwees" [1]).

Op eene enkele plaats vindt men een paar verzen uit een vroeger gedicht letterlijk herhaald: *Guld. W.* n⁰. XXIV, vs. 10—11 zijn bijna geheel gelijk aan *Vorst. War.* XXIV, vs. 9—10. Elders zweefden den dichter een paar vroeger gedichte verzen blijkbaar voor den geest: deze verzen uit den »Rey van Burghzaten" in *Gysbrecht van Aemstel:*

O God, verlicht haer kruis,
Dat zy den held op 't huis
Met blijdschap magh ontfangen

waren, naar het mij voorkomt, eene onbewuste herhaling van een paar regels uit *Gulden Winckel* n⁰. LIV:

. Ulysses weer betreet den dorpel van zijn huys
En met zijn komst verlicht zijns vrouwen lastigh kruys.

De *Warande der Dieren* bleef voor Vondel, gedurende zijn gansche dichterleven eene voorraadschuur, waaraan hij, bewust of onbewust, telkens eenig motief kwam ontleenen, gewoonlijk om het op gelukkige wijze te gebruiken: oud maar niet versleten edel metaal, dat vermunt werd tot schitterende, fraai ontworpen, schoon uitgevoerde penningen.

De elk bekende verzen uit *Roskam* vs. 125—138 waarin de gemeenten voorgesteld worden in de gedaante van den ezel die de zware pakken moet dragen, het slaafsche dier dat door »de drijvers stock" wordt voortgedreven, vinden hunne prototype

1) Vs. 66 van *Roskam*

. . . . ick word te stijf geparst
En 't werckt als nieuwe wijn die tot de spon uytbarst

is blijkbaar eene herinnering aan deze fraai vertaalde passage van *De Vaderen* (vs. 261—264):

. . . . en even als het nat
Eens nieuwen soeten wyns die bobbeligh in 't vat
Soeckt locht en adem-tocht, in 't eynde ontlast sich selven
En spuyt de schuym en spon aen's kelders hoogh ghewelven

in het eerste stuk van de *Warande der Dieren*, al heeft Vondel het daar voorkomend paard te recht in een ezel veranderd toen hij de voorstelling opnieuw gebruikte. Ook in de *War. der D.* vinden wij reeds de toepassing op een slecht regeerder gemaakt, zooals blijkt uit deze verzen aan het slot van het bijschrift:

Onzaligh is het land, daer van een woest verwaten
Ondraeghlijck wreed Tyran verheert zijn d'ondersaten;
Hy zuypt haer 't vleesch en 't bloed en knaegt tot op 't gebeent
T' versteken overschot der schameler gemeent.

De twee laatste verzen waren blijkbaar in des dichters oor blijven hangen en kwamen hem voor den geest, toen hij in het eerste deel van *Roskam* (vs. 37—38) van den oudburgemeester Hooft schreef:

Noyt sooptghe 't bloet en mergh der schamele gemeent ·
Nocht stopte d'ooren voor haer rammelend gebeent.

Deze regels uit *Harpoen* (vs. 127—128):

Wat kan de lamren rock al huychelaers verschuylen,
Maer datter wolven sijn, barst ut wanneer sy huylen

waren voorbereid door de bewerking der fabel van den wolf in het schaapsvel (*War. der D.* n°. XVIII); ook den naam *Wolfaerd* voor een slecht predikant in *Harpoen* (vs. 51) vindt men reeds in deze fabel (vs. 20: »Joncker *Wolfaert*"). Toen Vondel in 1627 zijn geestig »Niew Lietgen van Reyntgen de Vos" dichtte, hernieuwde hij eene kennismaking van vroeger: in de *War. der D.* vinden wij een aantal fabelen die betrekking hebben op »Oom Reyntjen" (n°. L), gelijk hij den vos ook hier reeds noemt: n°. II, VII, XX, XXIV, XXV, XXXI, L, LIV, LXXIV, LXXV, LXXVII, LXXVIII, LXXX, LXXXI, CVI.

In den *Morgenwecker der Sabbatisten* (1644) vinden wij deze verzen (vs. 9—18):

Onthaelt dien schralen nagebuur
Gelijck de Slang den scherpen Egel,
Verstijft van koude en ys en kegel,
Maer dat onthael bequam haer zuur:

Want d'Egel, zonder deught te kennen,
Begon te pricklen met zijn pennen
Het Slangevel, gemack gewent,
En wees zijn huiswaerdin met vloecken
Naer buiten om gemack te zoecken;
O dwaze wijsheit van 't Serpent!

De fabel, door Vondel hier opgenomen, had hij reeds in de *War. der D.* (n°. LXI) verwerkt. Eene andere fabel over »een krunckelende Slangh, schier dood en half vervroren", die door een boer wordt verwarmd en gered, doch haar weldoener aanvalt (*War. der D.* n°. LXXII), werd door Vondel later meer dan eens te pas gebracht; zie *Adonias*, vs. 558 en *Noah*, vs. 410, 835. Den naam van den aap: *Marten* in *Rommelpot van 't Hanekot* (»Marten, Heeroms veynster-Aep") vindt men ook in *War. der D.* n°. LXXX. Vechtende hanen, de kiem waaruit zich later de meesterlijke *Rommelpot van 't Hanekot* zou ontwikkelen, vindt men in n°. XCII der *War. der D.*:

De Landman een Patrijs in 't looze net verstrickten,
De Koppens in de ren het arme Hoen verpickten,
Zoo dat het zijnen tijd met rouwe slijten most,
Op hope van 't verdriet noch eens te zijn verlost;
Doch eynd'lijck zagh het hoe vast vinnigh met onvreden
De Kamme-dragers steeds zoo nijdigh t'samen streden,
enz.

Ook in n°. XCIX een gevecht tusschen »den Koeckeloeren-Haen" en »een rooden Kalikoet" (kalkoen) [1]).

De eerste verzen van het bijschrift op den vogel Phenix in *War. der D.* n°. CXXIII

Arabien draeght moet en gaet den roem afstrijcken
Van d'ander werreld wijd en alle Koninghrijcken
Om dat de Phoenix staegh haer zoele locht doorzweeft.

1) In n°. CXIII: „De krijghsche en strijdbaere' Haene' al krabbelend met spooren // Soect in het vuyle slick" enz.

vindt men gedeeltelijk terug in den prachtigen »Rey van Engelen" uit *Joseph in Dothan* (1640) vs. 1113 vlgg.:

Arabië, ghy stoft zoo hoogh
Op uw geluck, gelijck uw boogh
Van onder dat het snort en kraeckt,
Den arent in de veeren raeckt
Op 't allerveilighst van zijn vlught,
In uw met geur doortrocke lucht,
Waer door uw fiere Phenix zweeft [1]).

Dit vers uit de *Bespiegelingen* (I, 1111) over menschen die »zich zelve wederspreecken":

Zy blazen teffens heet en koudt uit eenen mont.

is eene herinnering aan de door Vondel in de *War. der D.* bewerkte fabel van *Satyr en Boer* (n°. LXVII); wij vinden daar zelfs dezen regel: »Om datmer koude en hett' met eenen adem blies."

In *Het Lof der Zeevaert* (1623) vinden wij deze verzen over het kompas (vs. 355—356):

De lely doelt nae d'As en dwaelt en is ontrust,
Tot datse Arcturus vind en hem van blyschap kust.

In het heerlijke lijkdicht op Vondels kleindochter Maria dat 45 jaar later geschreven werd, vinden wij deze voorstelling der kompasnaald op nieuw, doch nu als lid eener uitnemend fraaie vergelijking:

Wat herquam van het enkel Een
Doolt, als in ballingschap verschoven,
Vint geene rustplaets hier beneên
En zoeckt het vaderlant daer boven.

Zoo waelt de lely van 't kompas,
Die met den zeilsteen wert bestreeken,
Rondom, en zoekt de starlichte as,
Haer wit waer van zy was versteken.

1) De Phenix ook nog in *Salomon*, vs. 480—495.

De fraaie vergelijking van de ziel bij een schip, die men in *de Vertroostinge aen Geeraerdt Vossius* vindt: »Men klaeght indien de kiele strandt" enz., wordt reeds aangetroffen in *Het Lof der Zeevaert* vs. 347—348, waar sprake is van Ceyx, »wiens koninglijcke siel // Leed schipbreuck, als de storm veroverde de kiel." Opmerkelijk is dat Vondel hier, evenals in het voorgaande geval, uitgaande van het stoffelijke, zich verheft tot het geestelijke. Ook in *Maria Stuart* vinden wij dezelfde vergelijking (vs. 1214 vlgg.) toegepast, doch breeder uitgewerkt in schoone verzen:

Myn ziel, eens afgesolt op d'ongestuime baren
Der weerelt, na 't verloop van vijfmael negen jaren,
Verlangt als 't moede schip naer een gewenschte kust
Van veiligheit en loopt de haven van de rust
Met volle zeilen in . . . .

De werken van welke wij tot dusver uitgingen (*Pascha*, *Gulden Winckel*, *Warande der Dieren*, *Lof der Zeevaert*), behooren tot het eerste tijdperk van Vondels ontwikkeling dat men met *Palamedes* als geëindigd kan beschouwen. Zooals ik reeds opmerkte, vertoonen ook de in latere tijdperken gemaakte gedichten, onderling vergeleken, meer dan eens herhaling van vroeger gebruikte motieven.

De zingende stroomzwaan die een zegevierend veldheer komt begroeten, welke wij in *Olyftack aan Gustaaf Adolf* (1632) vinden, komt ook voor in *Verlossinge van Valencyn* (1656); den fenix uit *Joseph in Dothan* vinden wij in de *Bespiegelingen* (1662) II, 499—507. Eenige motieven uit *Lucifer* worden reeds aangetroffen in *Altaergeheimenissen*; zoo b. v. I, 11—12

De troonwacht zelf bedeckt haer aengezicht
En voeten, voor dit onverdraeghzaem licht;
En rollende den galm van driemael heiligh
Elckandren toe, staet naulix vast en veiligh.

I, vs. 199—202

. . . . Godt verdaeght op dat gerucht
En Moses klaght, zijn Geesten in de lucht:

Daer zamelt strax een heir om hoogh geboren,
Om 's Godtheits wil uit Gabriël te hooren.

I, vs. 1285—1292: »Zoo gaet een ziel door al het lichaem waeren" enz. te vergelijken met *Lucifer* vs. 119—120: »De onzichtbre ziel bestaet uit geest en niet uit stof // Z'is heel in ieder lidt"; I, vs. 1293 vlgg. (»Het Wezen zelf der Godtheit onbegrepen") te vergelijken met den »Rey van Engelen": »Wie is het die zoo hoogh gezeten."

In *Salomon* (vs. 50—51) vindt men eene slagorde vergeleken bij een regenboog

. . . . De ruiter en soldaet
Vertoone een regenboogh van parlen en gesteente.

Een eind verder (vs. 470 vlgg.) wordt eene vlucht vogels die komt aanvliegen bij een regenboog vergeleken:

Tot dat men ondelijck aen 't roeren van de vlogelen
Bekende dat het was een heele vlught van vogelen
Van allerhande slagh en pluimen onder een
Gelijck een regenboogh.

In *Lucifer* zijn deze beide voorstellingen samengevloeid: daar worden de twee vijandelijke legers der engelen (gevleugelde soldaten), in slagorde zwevend, vergeleken bij wolken waarin zich regenbogen vertoonen (vs. 1856—1858):

Zy hangen even als men zich een wolck verbeelt,
Een wolck waer in de zon met heure stralen speelt
En schildert en schakeert door luchte regenbogen.

In een gedicht van het jaar 1653 op de *Afbeeldinge van Christine, der Zweden, Gotten en Wenden koninginne* vindt men deze verzen:

Want nimmer leit Natuur den rijckdom van haer giften
Aen een alleen te kost, maer giet haer schoonheit uit
By druppels.

Deze voorstelling van in druppels verspreide deelen van een geheel wordt een paar jaar later herhaald in een gedicht *Op*

het Inwyden van zyne Heiligheit Alexander VII (vs. 9—12):

De Deughden zyn wel lotgemeen,
By druppels uitgespreit,
Maer zelden vindt men ze al in een,
Dit wort Natuure ontzeit.

Dertien jaren later vinden wij dezelfde voorstelling in de zoo straks genoemde *Uitvaert van Maria van den Vondel* (vs. 13—16), doch nu — het kenschetst Vondel weer — toegepast op God:

Wat goet zich in 't geschapen spreit
By sprengkelen, is hier volkomen
In schoonheit, maght en heerlijkheit:
Een zee, de springaêr aller stroomen.

Dat de gedachte aan Lucifer Vondels geest bleef vervullen, ook nadat hij zijn treurspel had gedicht, is begrijpelijk. In het gedicht *Op het Eeuwgetijde van den H. Vader Ignatius de Loyola* dat twee jaar na *Lucifer* verscheen (1656) vinden wij deze herinnering aan den strijd in de lucht (vs. 5—15):

Hoort wakker toe en slaat uwe oogen
Op dees slag-ordens die hij stelt
En plant, een ijder in hun veld.
Hij geeft u keur van oorelogen:
De Vorst der helle slaat de trom,
De groote Vorst des hemels mede;
Wie zich verbinden wil bij eede,
Men geeft u keur van Heerendom:
Verkiest de Maan die licht verandert,
Het werk van 't heiloos helsch gespuis
Of volgt . . . .

Andere herinneringen aan *Lucifer* vindt men in *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* I, 1020 vlgg. (vgl. met »Rey van Engelen": »Wie is het die enz.); II, 810—811: »Het eerste wezen dat alle andre wezens stelt // Bestaet by zich, door zich, ontleent geen steun van buiten"; II, 1281: »Dit wonderlijck heelal, wat leeft en niet en leeft" (vgl. *Luc.* vs.

312: »Van al wat leeft of niet en leeft")[1]); de majestueuze voorstelling van den hemel en het heirleger der sterren, die Vondel in *Lucifer* heeft gegeven, vinden wij nog eens samengevat in *Bespiegelingen* III, vs. 889—899; in V, 1851 noemt hij de Grieksche Kerk: »dees stoute Lucifer"; ook in hetgeen daar volgt blijkt dat zijn treurspel hem voor den geest zweeft, zoo b. v. in verzen als deze:

En heeft, van langer hant, met zich ten val getrocken
Een staert van engelen, gansch Christenrijck gescheurt.

Het prachtig jubellied op Tromp na den zeeslag bij Portland *Vrye Zeevaert onder de vlagge van den doorluchtigen Zeeheldt M. H. Tromp* (1653), hing den dichter nog in het oor, toen hij twaalf jaar later een gedicht schreef *Op het gezegent Voorspel van den Zeestryt*; het beeld van den strijd om Andromeda tusschen Perseus en het zeemonster wordt ook hier aangetroffen; in 1658 had Vondel zijne heugenis aan dat beeld trouwens verlevendigd door het te gebruiken in zijn *Vrye Zeevaert naer Oosten* en *Zeemagazyn* (vs. 221—224).

Het beeld der lelie van het kompas die niet rust voordat zij het aspunt heeft gevonden, wordt nog eens aangetroffen in een der laatste gedichten *Ter Bruilofte van M. le Blon en W. E. Hellerus* (1671).

Wat van Vondels lyriek geldt, geldt ook — hoewel in mindere mate — van zijne drama's; sommige dramatische motieven en toestanden vinden wij eenmaal of meermalen in onderscheiden drama's herhaald.

De komst van een engel aan het slot van een stuk vindt men in een viertal drama's: in *Hierusalem Verwoest* is het Gabriël, in *Gysbreght van Aemstel*: Rafaël, in *Samson*: Fadaël, in *Noah*: Uriël; dat in het slot van *Adam in Ballingschap* een engel optreedt, spreekt van zelf; Rafaël's belofte aan Gysbrecht

1) Trouwens ook reeds in *Joseph in Dothan* vs. 1478: „'t Verraet ons al wat leeft en al wat niet en leeft."

en de zijnen: »Ick zal u met een mist en dicken nevel decken" wordt teruggevonden in deze woorden van Fadaël tot Samsons »bloetvrienden": »Ik decke u met een wolck dat niemand u bezwaere." Verwant met deze engelverschijningen zijn de geestverschijningen die men, ook in het laatste bedrijf, vindt in *Maeghden* (Sinte Ursula) en *Zungchin* (Sint Xaverius); in het laatste bedrijf der *Leeuwendalers* verschijnt God Pan; op het eind van *Palamedes* komt Neptunus de toekomst voorspellen. Invloed van het klassieke drama, van Seneca's drama's inzonderheid, is in het herhaaldelijk voorkomen van dit verschijnsel niet te miskennen; echter mag men niet vergeten dat verschijningen van duivelen, van engelen, van Jezus en Maria in ons middeleeuwsch drama zeer gewoon waren; de invloed der klassieken bepaalt zich vooral tot het plaatsen der verschijningen van engel of geest aan het slot van het stuk.

Den angst der »Staetjonff'ren" in *Hierusalem Verwoest* voor de naderende soldaten (vs. 1187—1191):

De geylheyd des soldaets, och moeders blyft ons by!
Brand na ons reynigheyd met trommelen en pypen

vinden wij terug in deze woorden van Adelgund tot Badeloch (G. v. A.) vs. 1694—1695):

Och moeder lief, wat raed? zij komen 't huis beleggen;
Bewaer mijn reinigheid, mijn maeghdelijcken staet.

De wijze waarop het uiteinde van Julius Paulus wordt verhaald in *Batavische Gebroeders* (vs. 1704 vlgg.) herinnert levendig aan het verhaal van Palamedes' dood (vs. 1869 vlgg.); o. a. vindt men in beide verhalen de vergelijking der strafplaats bij een schouwburg [1]). Dit is trouwens niet het eenige voorbeeld van herhaling van vroegere motieven in *Bat. Gebroeders*, een van Vondels zwakste stukken. Op meer dan eene plaats doet

1) Dat deel van *Palamedes* is weer voor een deel zelfstandige navolging van Seneca's *Troades*, vs. 1072 vlgg. en *Amst. Hecuba*, vs. 1545 vlgg; vgl. ook *Troad.* vs. 1129: „theatri more".

die tragedie ons denken aan de 24 jaar vroeger gepubliceerde *Gebroeders*: zoo b.v. de Rey die (vs. 430—432) smeekt nog eens te mogen klagen (vgl. *Gebroeders* vs. 1311 vlgg.); de weggevoerde mannen en jongelingen ter eene, de onbarmhartige Fronto met zijne soldaten ter andere zijde (vgl. de Gebroeders met Rispe en Michol ter eene, de onbarmhartige Gabaonners ter andere zijde); in vs. 1401 vlgg. de beide vrouwen, Walburgh en Heldewijn, voor Fonteins staande, gelijk Rispe en Michol voor David (*Gebroeders* vs. 745 vlgg.); het voorwendsel tot het opnemen van de wapenen, door Fronto (*Bat. Gebr.* vs. 943—948) uiteengezet, herinnert aan het plan van Apollion en Belial in *Lucifer* (vs. 675—681) dat ook elders in het stuk blijkt: de ontrouwe engelen veinzen God getrouw te blijven evenals de Batavieren, volgens Fronto, den oorlog moesten aanvangen »op 's Keizers naem", »in de schaduw van Vespaziaens standaerden"; Julius en Burgerhart voor Fonteius doen mij denken aan Peter en Pauwels voor Agrippa, al zijn hier, gelijk in de overige gevallen, slechts de *toestanden* gelijk.

Het tooneel tusschen Beremond en Ursula uit *Maeghden* en Beremonds verzoek aan Ursula om »het outerbeeld met wieroock te genaecken" (vs. 556), ook zijne poging haar het wierookvat in de hand te geven (vs. 693: »vat aen dit wieroockvat en nader het autaer"), herinneren aan een dergelijk tooneel tusschen Salomon en Sidonia, al zijn daar de rollen omgekeerd en al is de uitslag verschillend (*Salomon* vs. 1644—1655).

Juliaen die Attila eene beschrijving geeft van Ursula's schoonheid (vs. 266 vlgg.) doet denken aan Apollion in *Lucifer* wanneer hij Eva beschrijft; evenals Belzebub dan den spot drijft met Apollions gloed en zegt: »Het schijnt, ghy blaeckt van minne om 't vrouwelijcke dier", zoo zegt ook Attila, na de beschrijving te hebben aangehoord. »Ghy spreeckt er af met smaeck en schijnt bykans t' ontvoncken".

In geen stuk vindt men meer herhalingen van vroegere motieven dan in *Salmoneus*, evenals *Batavische Gebroeders* een van Vondels zwakste stukken.

Dat Salmoneus, de hoofdpersoon, aan Lucifer herinnert, spreekt vanzelf: het stuk was immers gemaakt om den voor *Lucifer* aangeschaften tooneeltoestel te kunnen gebruiken; Lucifer staat tegenover God als Salmoneus tegenover Jupiter. Het is derhalve natuurlijk dat wij dikwijls gelijke toestanden vinden in deze beide stukken: Salmoneus op den wagen gestegen en aangebeden door duizenden, terwijl de priesters hem wierook toezwaaien, is gelijk aan Lucifer (vs. 1257 vlgg.) op den troon, bewierookt en aangebeden; Salmoneus' neerlaag, als hij uit zijn wagen gebliksemd wordt, gelijkt op die van Lucifer; wij vinden Lucifer terug ook in den veldheer Bazilides in *Salmoneus*: het tooneel tusschen dien veldheer en den Aertspriester Theofrastus (vs. 1870 vlgg.) herinnert aan dat tusschen Lucifer en de Luciferisten, waarin de eerste zich schijnbaar met moeite laat overhalen, evenals Bazilides door Theophrastus. Maar niet alleen uit gelijkheid van toestanden, ook, ja veel duidelijker nog, uit gelijkluidende verzen blijkt hoe zeer Vondel nog vervuld was van zijn majestueus werk, hoe de veelstemmige harmonieën van zijn *Lucifer* nog in zijne ooren ruischten [1]). Ook van motieven uit *Salomon* is door Vondel gebruik gemaakt bij het dichten van *Salmoneus*. De verhouding tusschen Salmoneus en Filotimie is gelijk aan die tusschen Salomo en Sidonia; in

1) *Lucifer* 870: „Ghy zyt (och, weest zoo trots en hoogh niet in uw wapen)" en *Salmoneus* 386: „Schoon Theofrastus trots en hoogh is in zijn wapen"; „*L.* 1197—1198: „Schiep Godt de hemelen en Englen slechts om hem // Wij waren nutter noit geschapen noch geworden" en *S.* 560—561: „ . . . Moet men 't hof ten dienst staen op dien voet // Wij waren nutter, och veel nutter, ongeboren"; *L.* 1649: „Hier baet geen deizen, neen, wy zyn te hoogh geklommen" en *S.* 839: „Hier geldt geen langsaemheit: wy zijn te hoogh geloopen"; *L.* 1083—1085: „ . . . men wint met tusschenspreken // Gemackelycker velt dan door dien steilen wegh // Van oproer" en *S.* 842—843: „Men wint door tusschenspraeck dat met geen aertsgewelt // En volle krachten wort gewonnen en verkregen;" *L.* 241 vlgg.: „Ghy weet hoe 't Engelsdom moet onderscheiden worden // In dryderhande ry enz." en *S.* 1403 vlgg.: „Ons Godtgeleertheit leert ons klaer hoeveel dit scheelt // Als zy de Godtheit in drie ordens heeft gedeelt" enz.; *L.* 1290: „Godt Lucifer" en *S.* 1635: „Jupijn Salmoneus"; *L.* 1962: „Dat leert de Staetzucht Godt naer zyne kroon te steken" en *S.* 1811: „Dat leert den Dondergodt naer zijne altaerkroon steecken".

beide stukken handelt de man onder den invloed van zijne minnares, voor beide gevallen geldt wat in dit pittig-wijze vers uit *Salmoneus* (1300) aldus is uitgedrukt: »By wijlen heeft de heer den naem, mevrou de daet"; beide vrouwen zijn op haar beurt »priest-ridden": Filotimie door Hierofant, Sidonia door Ithobal. Salmoneus, even zwak als Salomo, laat zich eerst door de voorstanders van het oude geloof overhalen, om het onder invloed van zijn liefje genomen besluit niet uit te voeren; dan komt het liefje, overlaadt haar minnaar met verwijten, wijst hem op den ganschen stoet die gereed staat en hij bezwijkt op nieuw (*Salomon* vs. 1364 vlgg. en *Salmoneus* vs. 1185 vlgg.). De Pisaners die in den aanvang van *Salmoneus* in Elis komen kijken, herinneren aan den onderdaan der koningin van Scheba die in Jeruzalem gekomen is. In beide stukken is de groote vraag, welk geloof het zal winnen: het oude geloof dat het beste is, of het nieuwe; van daar die lange theologische redetwisten, die in *Salomon* nog meer plaats innemen dan in *Salmoneus* — immers daar was Vondels hart betrokken in dien strijd tusschen Jodendom en Heidendom; van daar ook dat in het eerstgenoemde stuk de »Aertspriester Sadock" tegenover den dienaar van Astarte, Ithobal, staat gelijk in het andere de »Aertspriester" Theofrastus tegenover den hofpriester Hierofant die koning Salmoneus te wille is.

MOESKOPPEN.

Het woord *moeskopper* of *muiskopper*, en het werkwoord *moeskoppen*, waarvan het znw. is afgeleid, kent men voornamelijk uit Bredero. *Moeskopper* beteekent bij hem ongeveer *straatroover*; zoo b.v. 3, 97:

Door Leghers van Moes-koppers quaat
Den Armen Bloet al singend' gaat
Vry en vranck d'onvaylige straten.

Evenzoo 3, 60:

Waerom hebb' ick mijn lief doch met soo luttel raedts
Verdachvaert buyten 't Hof op een onvrye plaets,
Onveylich, ongebaent, daer doch ghewoon vergaren
Moes-koppers, Knevelaers, Straetschenders, Moordenaren!

Ook 2, 90:

Komt an ghy Struyc-roovers, ghy Moes-koppers,
ghy Kaes-jaghers, ghy Haneveeren allegaar!

Bij v. Vloten, *Kluchtsp.* 1, 148 vindt men:

daer loopen after land meer om te roven dan te vechten,
Sooveel muyscoppers, daervoor can ick niemant bescermen.

Bij Bredero 1, 327, waar in de nieuwe uitgave *moeskopers* gelezen wordt, staat het in dezelfde opvatting:

die is altoos wel bevrijdt
Voor de Malcontenten, voor de moeskopers, voor oorloch en strijt.

Ook bij latere auteurs uit de 17de eeuw komt het voor; zie b.v. in de reizen van Struys, blz. 249: »Seer gevaarlijk is het in 't Geberchte van Derbent, wegen dese Moeskoppers: waarom den Sultan, ja den Schach ... van Persien selfs dikwijls eenigh krijghsvolk derwaarts send, om haar af te maken"; en blz. 315: »Onderweegh deden sich soo nu als dan eenige

Moeskoppers uyt het kreupel-bosch op, maar sy deden ons niet aan". In de klucht van *Jan Tot* (ed. 1647) wordt het toegepast of straatschenders die bij nacht door eene stad zwerven: »Wat zijn dit voor Muys-koppers? 't lijcken droncke Fielen" (blz. 8).

Het werkwoord *moeskoppen* komt voor bij Bredero, doch voor zoover ik weet, slechts éénmaal (1, 371), en wel in den zin van *doodslaan:*

> Na dit moeskoppen fel so lieper by de zoom
> Een stroock en streeck van bloet, gelijck een waterstroom.

Vandaar dat Oudemans in zijn *Wdb. op Bredero* dit woord (natuurlijk onjuist) verklaart als »den kop tot moes pletten". Het is mogelijk, dat ook Bredero het zoo heeft opgevat, maar dit behoeft toch niet het geval te zijn geweest; hij kan *moeskoppen*, zonder er verder bij te denken, met *moorden*, en *moeskopper* met *moordenaar* of *roover* hebben gelijkgesteld.

In vorm gelijkt op *muyskoppen* zeer veel het in Friesland nog thans gebruikelijke *muuskoppen*, dat daar echter beteekent »de hoofden bijeensteken en fluisteren" (*Onze Volkst.* 2, 178), en die beteekenis heeft het misschien ook *Jan Tot* 12, waar van eenige menschen gezegd wordt: »die staen hier te muyskoppen". Ziedaar eene geheel andere opvatting, maar waarop de volksetymologie zonder twijfel veel invloed heeft gehad; ieder denkt daarbij aan »zoo stil als muizen zijn en de koppen bij elkaar steken"; maar, wat ook oorspronkelijk de beteekenis van het woord mag geweest zijn, de Friesche beteekenis zou onverklaarbaar blijven, indien *muuskoppen* nooit iets anders dan *moorden* of *doodslaan* was geweest. Beter past wat Kiliaan geeft onder *moeskoppen: aeruscare*, *pecuniam victumque fallaciis et impudentia quaerere;* het woord *aeruscare* wordt in de lexica verklaard als »betteln gehen, durch Bettelkünste seinen Unterhalt suchen". Indien het Friesche woord met dit *moeskoppen* inderdaad identiek is, dan moet de Friesche beteekenis, geholpen door de volksetymologie, ontstaan zijn uit het begrip

van »op listige wijze met anderen samenspannen om iemand te bestelen of te bedriegen".

In elk geval ziet men uit Kiliaan, dat *moeskoppen* in ouder tijd niet was *doodslaan*, maar wel het beoefenen van zoodanige bedelaars- of dievenpraktijken waarbij moord en doodslag desnoods kon voorkomen doch niet altijd voorkwam. Dat laatstgenoemde begrip, dat bij Bredero het hoofdbegrip schijnt te wezen, mag bij het verder onderzoek dus eenigszins op den achtergrond worden gesteld. Een woord als *moeskoppen* uit de taal der vagebonden te willen afleiden, is op zich zelf zeker niet ongerijmd. Een Nederlandsch woord kan het moeilijk wezen al gelijkt het er op; evenmin zal men er gemakkelijk eene bekende uitdrukking uit het Fransch of Duitsch in herkennen. Maar bij Avé-Lallemant wordt *kippe*, *kuppe*, *kuffe* vermeld in den zin van *kist*, *kast; moos* is het welbekende woord voor *geld*, en *mooskippe* geeft hij in den zin van *geldkist*. Het werkwoord *kuffen* is »in einen Verschlusz dringen, sei es durch Einbruch, Aufbruch oder Aufschlieszen": zou *moeskoppen* dan niet oorspronkelijk kunnen zijn »eene geldkist openbreken"? Vandaar komt men gemakkelijk tot de begrippen van *stelen*, *bedriegen*, *rooven* en desnoods *moorden*. Ik zal natuurlijk niet beweren dat hiermede de ware afleiding gevonden is, maar geloof toch dat deze gissing wel eenig nader onderzoek verdient.

A. KLUYVER.

BLADVULLING.

Meermalen is door Nederlandsche etymologen gehandeld over het woord *schorrimorrie*. Sommigen hebben gemeend dat het verbasterd was uit eene Hebreeuwsche uitdrukking, die meer dan eens in den bijbel voorkomt en die *ossen en ezels* beteekent.

Bij Dozy (*Oosterl.* 81) wordt die uitdrukking gespeld *sjoor wachamoor*, maar hij twijfelde aan de juistheid dier afleiding, en vermocht er geene betere voor in plaats te geven. Anderen hebben gedacht aan een woord dat op ééne bijbelplaats een »moedwilligen en wederspannigen zoon" aanduidt, en bij de Duitsche joden in gebruik is voor *deugniet*. In hun dialect luidt dit woord volgens prof. Oort (*Tijdschr.* 8, 319) *sourreremorrie*. Die afleiding, in 1889 verdedigd, is overgenomen in het etymologisch woordenboek van prof. Vercoullie.

Naar het schijnt heeft men hier te lande niet gelet op ééne bladzijde (blz. 68) in het werk van Schuchardt, *Slawo-deutsches und Slawo-italienisches*, verschenen in 1884. Daar kan men lezen dat het te Weenen gebruikelijke *schurimuri* reeds door von Hammer-Purgstall van een Perzisch-Turksch woord werd afgeleid, dat b.v. bij Zenker staat opgegeven als *šurmur*, in de beteekenis van *confusion*, *tumulte*. Schuchardt geeft vervolgens eene menigte vormen uit Oosteuropeesche talen, en die vormen beteekenen dan »alles door elkaar", »onverstaanbaar, verward gepraat" en derg. Zoo b.v. in het Albaneesch *širimiri*, in het Servisch *šuriburi* en *šurumuru*, in het Sloweensch *čurimuri*, in het Russisch *šurymury*. G. Meyer voegt daarbij in zijn Albaneesch woordenboek gr. *σούρδου μούρδου* en nog een paar vormen, in den zin van »drunter und drüber". In de Spaansche woordenboeken vindt men *churriburri*, »persona baja" en »concurso de esta especie de gente".

Men kan er dus wel van overtuigd zijn dat *schorrimorrie* een woord is, afkomstig uit het Oosten, en dat niet alleen naar Oost-Europa maar ook ver naar het Westen is meegevoerd door het *schorrimorrie* van allerlei natiën. Ook joden zullen daartoe hebben meegeholpen, maar een eigenlijk joodsch woord is het niet en in den bijbel moet men het niet zoeken.

A. KLUYVER.

VERDEUTSCHUNGEN VON JAKOB CATS' WERKEN.

In seiner dankenswerten Arbeit [1]) über die von Cats in seinem 'Trouringh' benutzten Quellen (Noord en Zuid 20, 39—66) hat kürzlich J. A. Worp sein Bedauern darüber ausgesprochen, dass Vater Cats, der einst so beliebte und angesehene Dichter des niederländischen Volkes, von der neueren litterarhistorischen Forschung vernachlässigt worden sei. Diese Bemerkung möge mir zur Entschuldigung dienen, wenn ich mir gestatte, mit einigen Notizen über die deutschen Übersetzer von Cats aus dem 17. und 18. Jahrhundert hervorzutreten. Es ist lediglich bibliographisches Material, was ich hier biete; die einzelnen Verdeutschungen mit dem Originale und unter einander in Hinsicht auf Ausdruck, epischen Stil und Verstechnik zu vergleichen muss ich leider aus Mangel an Zeit unterlassen.

Schon 1641 führte der vielbelesene Nürnberger Harsdörffer

---

1) Zu S. 48 (Houwelick veroorsaeckt uyt medelijden) verweise ich noch auf Varnhagen, Longfellow's Tales of a wayside inn 1884 S. 8 und Anschütz, Boccaccios Novelle vom Falken 1892. — Zu S. 49 (Mandraghende maeght) Varnhagen S 92. — Zu S. 61 (Rhodopis) Köppel, Quellenstudien zu den Dramen Chapmans 1897 S. 200. — Zu S. 62 (Krakeel tusschen de Liefde en de Doot) Bolte, Euphorion 3, 354 und Minor ebd. 4, 333. — Zu S. 64 (Hollants troubedrogh) möchte ich die List der Ehebrecherin bei Boccaccio (Decam. 7, 4. Oesterley zu Pauli, Schimpf und Ernst cap. 678) vergleichen, die einen Stein in den Brunnen wirft, damit ihr Mann glaube, sie habe sich hineingestürzt; Hans Sachs verwendet dies Motiv für ein Fastnachtspiel (1553) und C. Biestkens für seine Klucht van Claes Kloet (1629) [Herr Dr. J. W. Muller verweist noch freundlichst auf Handel. en Mededeel. der Maatsch. d. nederl. Letterk. 1896—1897, S. 189]; Torquato Tasso lässt in seiner Komödie 'Intrighi d'amore' (IV, 3. Opere 30, 301 ed. 1831) einen Jungen seine Mutter auf dieselbe Weise erschrecken. — Zu S. 65 (Graf-houwelick) vgl. Liebrecht, Zur Volkskunde 1879 S. 60; Nachträge werde ich gelegentlich liefern. — Zu S. 64: Das 'Verhael voll jammers en bedroghs' beruht auf der 25. Novelle des Masuccio Salernitano (Novellino 1476; neuste Ausgabe von Settembrini 1874 S. 283), die 1555 von Antoine de Saint-Denis (Comptes du monde adventureux Nr. 21; ed. Frank 1878 1,116) ins Französische und 1582 von Franz Loockmans (71 lustige Historien Nr. 50. Vgl. diese Zeitschrift 13,9) ins Niederländische übertragen worden war.

mehrere Werke von Cats (Spiegel van den ouden ende nieuwen tijt, Minnebeelden, Selfstrijt) im Litteraturverzeichnis zum zweiten Bande seiner Frauenzimmer-Gesprächspiele (2. Aufl. 1657) auf, ohne doch eine Abschätzung ihres litterarischen Wertes zu versuchen. 1642 citierte der junge Schlesier Titz in seiner Poetik (Zwey Bücher von der Kunst hochdeutsche Verse und Lieder zu machen, Dantzig 1642, Bl. N 8*b*. R 8*a*) als Vorbild neben Opitz, Heinsius und Kamphuysen wiederholt Stellen aus dem 1637 erschienen Trouringh des 'vornehmen und hochberühmten' Cats und gab bald darauf zwei interessante Proben aus dieser Sammlung gereimter Liebesnovellen in deutscher Übertragung heraus. Sein Vorgehen scheint anregend gewirkt zu haben; denn nicht weniger als sieben Dichter wetteiferten in den nächsten 15 Jahren mit ihm in der Verdeutschung einzelner Erzählungen des 'Trauringes': der Thüringer Georg Neumark und der Regensburger Georg Greflinger, die beide in Danzig mit Titz bekannt geworden waren, dann die sächsischen Dichter Joh. Georg Albini aus Weissenfels, der Dresdener Constantin Christian Dedekind, der 1654 auch Laurembergs Scherzgedichte 'verhochdeutschte', und der Leipziger Buchdrucker Timotheus Ritzsch, endlich der 'flüchtige' Jakob Schwieger aus Altona und der deutsch-italienische Theologe Toniola in Basel. Zu einer vollständigen Übersetzung des Werkes, die sowohl Greflinger als Toniola geplant hatten, kam es allerdings vorläufig nicht, vermutlich weniger aus Mangel an Ausdauer der Übersetzer als infolge der gedrückten Verhältnisse des deutschen Buchhandels [1]).

Auch die übrigen Werke des holländischen Dichters fanden

1) Ob der Leipziger Magister *G. Finckelthaus* (1614—1648), der 1640—41 mit den Holländern in Brasilien gewesen war, in seinem 'Lobspruch von Kayser Carls des Grossen Tochter Nahmens Imma' (Dresden 1646. Citiert von Goedeke, Grundriss [2] 3,66) etwa den 'Trouringh' von Cats benutzt hat, vermag ich nicht zu sagen. Ebenso ist mir Philip *Zesens* Verdeutschung von J. van Beverwijcks 'Schatz der Gesundheit' mit Reimen von Cats (Amsterdam 1671. Goedeke 3,102) unzugänglich gewesen. — 1657 nennt David Schirmer (Poetische Rosen-Gepüsche, Vorrede) Cats neben Heinsius, Scriverius und Starter als vorzüglichen Dichter Hollands.

in Deutschland Anklang. Im Kreise der Fruchtbringenden Gesellschaft hatte schon 1647 Ernst Christoph Homburgs Übersetzung des 'Selbststreites', die dieser als Dankopfer für seine Genesung unternommen, die Wertschätzung Catsens begründet; der fruchtbare Zürcher Maler Konrad Meyer ward durch den Münzmeister I. H. Amman zu Schaffhausen zu gemeinsamer Bearbeitung der 'Kinderspiele' angeregt, und fahrende Komödianten nahmen bald nach 1670 das Schäferspiel 'Aspasia' neben andern holländischen Stücken in ihr Repertoire auf. Eine würdige Wiedergabe der gesamten poetischen Werke von Cats veranstaltete endlich der Hamburger Dichter Barthold Feind in den Jahren 1710—1717.

Offenbar verdankt Cats seine Beliebtheit in Deutschland verschiedenen Umständen. Zunächst berührte, wie schon Gervinus betont hat, in einer Zeit der Einkehr und Selbstbesinnung nach der Verwilderung des langen Krieges der sittliche Ernst des stammverwandten protestantischen Dichters wohlthuend, seine nüchterne, praktische Moral erschien nachahmenswert; zugleich imponierte seine ausgebreitete Gelehrsamkeit und der leichte Fluss seiner Verse, die den Deutschen mehr als französische Dichtwerke anheimelten; bei vielen erregte auch die neue Gattung der poetischen Erzählung, der Novelle in Alexandrinern Interesse.

Durch die deutschen Bewundrer wurden auch dänische und schwedische Dichter zum Studium und zur Nachahmung der Werke Catsens angeregt. 1663 pries Anders *Bording* Cats neben Opitz, Rist und Tscherning als hohes Vorbild[1]), nachdem Rists Freund Sören *Terkelsen* schon zwei Abschnitte aus dem 'Trouringh' und 'Galathee of herders klacht' in dänischer Sprache wiedergegeben hatte; 1675 erschien als postumes Werk seine Übersetzung eines Teiles des 'Houwelyck'[2]). 1687 begann

1) I. Paludan, Fremmed Indflydelse paa den danske Nationallitteratur i det 17. og 18. Aarhundrede, 1: Renaissancebevaegelsen, 1887 S. 177 f.

2) Terkelsen, Tuende Quinder om een Mand, Det er: Jacobs Gifftermaal med Lea och Rachel (Kjöbenhavn 1653). Grund-Giftermaal, Det er: Det förste Bröllups

Wilhelm. *Heldt* eine neue Übertragung des 'Trouringh', die er indes nicht zu Ende führte; fünf Erzählungen erschienen 1732 in seinen 'Curieuse poetiske Skrifter' [1]). In Schweden bearbeitete Tönnes *Langman* 1648 in freier Weise die Galathee von Cats, während Lasse *Johansson* genannt Lucidor der Unglückliche (+ 1674) gleich Terkelsen unter dem Titel 'En möös plikt, ett samtal emellan Anna och Phillis' einen Abschnitt des 'Houwelyck' übertrug, der nach seinem frühen Tode von Nils Keder vollendet ward und 1759 im Druck erschien [2]).

Beskrifvelse imellem Adam oc Eva (Kbh. 1656). Daphnis's Natte-Klage (1656). Den Christelige Hustrue (1675). — Vgl. Paludan, Fremmed Indflydelse 1, 187—189. 464 und Danmarks Literatur mellem Reformationen og Holberg 1896 S. 276.

1) In der 2. Ausgabe von 1759 steht auf S. 2: Grund-Aegteskab imellem Adam og Eva; S. 32: Aegteskab imellem en Mand og to Koner, hvor Jacob faaer Lea og Rachel; S. 49 Freds-Contrakt imellem to unge Folk (Soet verdragh van Philetas en Psyche); S. 53 Kone-Market (Vryster-mart); S. 62 Rhodope. — Vgl. Paludan, Fremmed Indflydelse 1,188 und Danmarks Literatur S. 290.

2) Hanselli, Samlade vitterhetsarbeten af svenska författare 10, 53—85 (1869). J. Linck, Om Lasse Johansson (Stockholm 1876) S. 117—123. Paludan, Danmarks Literatur S. 283. — Von *andern Uebertragungen* Catsens in moderne Sprachen führe ich nach W. C. M. de Jonge van Ellemeet (Museum Catsianum, Utrecht 1870) an: L'art du mariage, avec le commentaire de Lidius. Traduits en français (Paris 1830). — Kinderspel; Jeux de l'enfance. Traduction de l'abbé Adolphe *Bloeme* (Saint-Omer 1855. Zugleich vlämischer Text von Prudens van *Duyse*). — R. *Pigot*, Moral Emblems, from Jacob Cats und Robert Farlie, with illustr. by J. Leighton (London 1860). — Das kgl. Kupferstichkabinet zu Berlin besitzt eine Ausgabe von Cats' Proteus ofte Minne-beelden verandert in Sinne-beelden (Rotterdam 1627. 4°), an die eine wohl im gleichen Verlage gedruckte Übersetzung ins Englische (Emblemata D. Jacobi Catsii, In linguam Anglicam transfusa. 28 S. 4°) und eine titellose Ausgabe der 'Monita amoris virginei' mit französischer Übertragung (46 S. 4°) angehängt sind. — Brunet (Manuel du libraire 1, 1684) verzeichnet: Le devoir des filles es chastes amours, exprimé par emblèmes (o. J. Quer 12°).

A) *Uebersetzungen aus dem 'Trouringh'.*

1) Leben auss dem Tode, | oder | Grabes-Heyrath | zwischen | Gaurin und Rhode. || Dantzig. | Bey Andreas Hünefelden | Anno 1644. | 8 Bl. 4° (Danzig. Strassburg) = Joh. Peter *Titz*, Deutsche Gedichte hrsg. von L. H. Fischer, Halle 1888 S. 18—31. 273.

2) Knemons | Send-Schreiben | an | Rhodopen, | Poetisch aufgesetzt, | Vnd, durch vorhergehende kurtze Erzehlung | der Geschicht von Rhodope, | erkläret, | von | Johann Peter *Titzen*. || In Dantzig, | Bey Andreas Hünefelden. | 14 Bl. 4° (Breslauer Stadtbibl. Danzig. Tübingen). = Titz, Deutsche Gedichte hsg. von Fischer 1888 S. 31—54. 273 f., wo auch das Druckjahr 1647 nachgewiesen wird.

3*a*) Georg *Neumarks* Poetisch Verhochteutschte Geschichte: Verhochdeutschte Fryne Bozene. Gedrukkt zu Dantzig bey Andreas Hünefeldt, in Verlegung des Authors im Jahr 1651. 4 + 68 Bl. 12°. (Göttingen). — Angebunden: Verhochteutschte Sofonisbe. Ebd. in Verlegung Ernst Müllers, Buchhändlers, im Jahr 1651. 4 + 20 Bl. 12°. — Verhochteutschte Kleopatra. Ebd. 1651. 6 + 66 Bl. 12°.

3*b*) Georg *Neumarks* | von Mühlh. aus Thür. | Poetisch verhochteutschte | Geschichte, | Mit beygefügten kurtzen Histo- | rischen Erklärungen der eigenen Namen | und etlicher tunkelen Redens- | ahrten. | □ | In Verlegung Thomas Heinrich Hauensteins, | Buchh. zu Hamburg. || zum andermahl gedrukkt | zu Hildessheimb, bey Julio Geissmar, | M. DC. LIII. | 14½ Bogen 8° (Berlin). — Auf Bl. Piiijb steht: Hildessheimb, verlegts Matth. Mengel, Buchh. in Hamburg, 1652. — Bl. A 5*b*: Kleopatra (ohne Titel). — Bl. Gij a: Sofonisbe. Die Widmung ist datiert: Dantzig den 27. Tag des Mertzes des 1651sten Jahres. — Bl. Iija: Fryne Bozene. Die Widmung ist datiert: Geben in Dantzig den 4. Junii des 1651sten Jahrs.

3*c*) Georg *Neumarcks* Poetisch-Historischer Lustgarten. Frankfurt, In Verlegung Thom. Matthiae Götzens 1666 (Berlin. Göttingen). — S. 33, Nr. 2: Die Verständige Abigail. — S. 87, Nr. 3: Die Erhöhete Fryne-Bozene. — S. 171, Nr. 4: Die Verführerische Kleopatra. — S. 245, Nr. 5: Die Unglükkselige Sofonisbe.

4) Georg *Greflinger* verdeutschte die erste Hälfte des '*Vrystermart*' in einem Glückwunschgedichte zu der am 9. August 1652 in Hamburg gefeierten Hochzeit von Joachim Rump und Agnes Langewedel (Hamburg, Stadtbibliothek); vgl. C. Walther, Anzeiger für deutsches Altertum 10, 122 (1884); dieselbe Erzählung verwertete er noch einmal zum 13. November 1654 als Hochzeitsgabe für Joh. Gossmann und Caecilia Catharina Schulze (ebendort).

Am 6. Juni 1653 erschien zur Hochzeit von Wilken Wrede und Johanna Polemann Greflingers Uebersetzung des '*Maeghdenroof* van de Benjamiten'

u. d. Titel: 'Die Notwendigkeit der Frauen bewisen aus dem Jungfern Raub der Benjamiten' (ebenda).

Am 22. August desselben Jahres brachte er zur Hochzeit von Vincent Schlebusch und Catharina Wrede den 'Verdeutschten *Rosen-Krieg*' dar (ebenda).

Nur aus Mollers Cimbria litterata 2, 246 bekannt ist: '*Der Grund aller Hochzeiten*, oder Beschreibung der ersten Hochzeit zwischen Adam und Eva, aus Jac. Catsii Trauringe verdeutscht'. Hamburg 1653. 4°.

Den vollständigen 'verdeutscheten Trauring des Herrn Cats' verhiess Greflinger 1655 in der Vorrede zu seinen 'Poetischen Rosen und Dörnern' in Druck zu geben; allein dies Versprechen ist nie erfüllt worden.

5) Des | Königlichen Printzens | EROFILOS | Hirten-Liebe, | Nach | Anleitung des Holländischen Cats | Beschrieben | durch | Johann: Georg: *Albini* | von Weissenfels. | Im Jahr 1659. || Leipzig, | In Verlegung Philipp Fuhrmanns, | Gedruckt bey Hennig Kölers Sel. Erben. | 4 Bogen 4° (Berlin). Auf Bl. D 4 a stehen zwei Lobgedichte von Caspar Ziegler und Joh. Georg Schoch. — Die erste Ausgabe erschien 1652 im gleichen Verlage, gedruckt bey Qvirin Bauchen. 16 Bl. 4° (Göttingen). — Albini liefert hier eine Bearbeitung der Liebesgeschichte von König Ulderic und Phryne Bocena aus dem 3. Teile des Trouringh. Das Liebespaar heisst bei ihm Erofilo und Filene. Citiert wird Albinis Erofilo 1653 in Heinrich Elmenhorsts Vorrede zu seiner Schäferei Rosetta.

6) I. *Katsens* | AELTERN-SPIEGEL, | aus | Desselben Holländischem | gehoochdeutschet, | durch | C. Chr. *Dedekinden* | 1654. || Dresden, Andreas Löfflers Verlag, | und | Melchior Bergens Drukk. | $5\frac{7}{8}$ Bogen 8° (Berlin). — Auf Bl. Ciiijb eine Melodie zur 'Seelensucht'. Auf Bl. E j a im Lobgedicht auf den Uebersetzer, unterzeichnet: 'Dresden am 29sten Tages des Ersten Mondens, im 1653sten Jahre. Der Gleiche-Mann'. — Auf Bl. E iij a folgt:

I. *Katsens* | MASANISSA | und | SOFONISBA | aus desselben Holländischem | gehoochdeutschet, | durch | C. Chr. *Dedekinden*. — Auf Bl. Fja:

I. *Katsens* | Holländischer | EHE-BETRUG, | nach demselben | gehoochdeutschet, | durch | C. Chr. *Dedekinden*.

7) Jungfern Marck, aus dem Holländischen übersetzt von Timotheus *Ritzschen* (1655). 4° (München). — Angebunden: Tim. *Ritzschens* verteutschte Spanische Zigeunerin (Leipzig 1656). 4°. — Vgl. Hayn, Bibliotheca Germanorum erotica 1885 S. 369 und Schwering, Zur Geschichte des niederländischen und spanischen Dramas in Deutschland 1895 S. 83—87. Timotheus Ritzsch war ein Leipziger Buchdrucker, der gleich seinem Vater Gregorius Ritzsch [1]) auch dichterisch thätig war.

1) Vergleiche über diesen Weller, Annalen der poetischen Nationalliteratur (1862—64), Register. Kroker, Mitteilungen des Vereins für die Geschichte Leipzigs 5,40 (1896). Fleming, Deutsche Gedichte hsg. von Lappenberg 1865 S. 124. 545. 704.

8) Tim. *Ritzschens* | Entführte | Jungfern zu Silo. | Aus dem Holländischen | J. C. | ANNO | 1657. | 3 Bogen 4° (Berlin). — 620 gezählte Alexandriner; zuvor ein Sonett von Ritzsch zur Hochzeit des Freiberger Superintendenten Seb. Gottfried Starcke mit Sophia Christina Weller (10. November 1657); auf C 4 a ein andres Sonett des Leipziger Professors der Poesie Fr. Rappolt.

9) *Trauungs-Betrug*, unlängsten in Holland geschehen, Beschrieben In Niederländischer Sprache durch ... Jakobum *Katzen* ... übersetzet und zum andernmahl hervorgegeben von I. S[*chwieger*]. Glückstadt 1659. 12° (W. v. Maltzahn, Deutscher Bücherschatz 1875 S. 350 No. 1009, 4). — Bl. B 1 a: *Jungfern-Markt.* Das ist: Eine Beschreibung wie und welcher gestalt eine reiffe und Mannbahre Jungfer verheirahtet, ... Poetisch beschrieben von dem Niederländischen Poeten Jacobo *Katzen* ... in die Hoch-ädle Teutsche Heldensprache versetzet von Jacob *Schwiegern* ... Im Jahr 1659.

Beide Gedichte finden sich abgedruckt in einer Schwanksammlung, die ich in dieser Zeitschrift 13,88 besprochen habe: Das Kurtzweilige Leben von CLEMENT MAROTT, Oder: Allerhand lustige Materi für die Kurtzweilliebende Jugend. Aus dem Frantzösischen ins Niederländische Und aus demselben anitzo ins Hochdeutsche gebracht 1660 (München) S. 72 und 116. — Spätere Ausgaben von 1665 und 1667 in Berlin. — Der Jungfermarkt und die Geschichte von Leander und Rosemund sind auch in einem um 1700 erschienenen Büchlein: 'Poetische Lustgedanken über den sauersüssen Ehestand un das honnigsöte Frien, nebst angehenktem Weiber A. B. C' abgedruckt, das Jakob Grimm (Germania 2,299 = Kleinere Schriften 7, 414. 1884) mit Unrecht dem niederdeutschen Satiriker Joh. Lauremberg zuschreiben wollte; vgl. Laurembergs Scherzgedichte hsg. von Lappenberg 1861 S. 204. — Schon in den 1654 veröffentlichten 'Liebes-Grillen' hatte Schwieger niederländische Vorbilder nachgeahmt.

10) Verteutschter | Grund-Heuraht, | oder | Beschreibung der ersten Hochzeit, | zwüschen Adam und Eva aller Menschen | Voreltern, in dem Paradeiss | gehalten. | Aus dem Holländischen | Jacob *Catzen.* || Getruckt zu Basel, bey Jacob Werenfels. | 2 Bl. + 5½ Bogen 4° (Berlin. Leiden. Zürich). — Das Buch ist von *Johann Tonjola*, 'Prediger der Italiänischen Gemeind in Basel', dem Baseler Kaufherren Franz Robert Brunschweiler und seiner Braut Esther Hummel zu ihrem Hochzeitstage, dem 25. April 1659, gewidmet und scheint als Anfang einer vollständigen Uebersetzung des 'Trouringh' gedacht zu sein; der Umfang entspricht der Hamburger Uebersetzung von 1712 Bd. 4, 1—48. Tonjola gab auch eine Sammlung von Baseler Grabschriften (Basilea sepulta 1661. 4°) heraus und verdeutschte Urbain Chevreaus 'L'école du sage'.

---

841. Rinkart, Geistliche Lieder hsg. von Linke 1886 S. 192—218. — Ein Gedicht des jüngeren Ritzsch ist in Lappenbergs Fleming S. 822 abgedruckt.

B) *Andere Schriften von Cats.*

11) *J. Cats Selbststreit,* | das ist, | *Kräfftige Bewegung dess Fleisches* | wider den Geist. | Poetischer Weise abgebildet in der Person | *JOSEPHS,* | Als er von Potiphars Haussfrauen, der Sephyren, versucht wor- | den zum Ehebruch. | Auss dem Holländischen in unser Hochteutsches übersetzet | durch | *Ernst Christoph Homburg.* | Nürnberg, in Verlegung Wolffgang Endters. | 24½ Bogen Queroktav = 33 Bl. + 294 S. + 7 Bl. (Berlin. Frankfurt). — Die Widmung an die Fruchtbringende Gesellschaft ist datiert: 'Naumburg den 10. dess Mertzen, 1647'. Darauf folgen Lobgedichte von J. M. Dilherr, J. Hellwig, G. P. Harsdörffer, C. Ständer, C. St[ieler], G. Trekel. — Wieder abgedruckt in der Hamburger Uebersetzung von Cats' Werken Bd. 1 (1710). Rühmende Aeusserungen Harsdörffers findet man in seinen Briefen an den Fürsten Ludwig von Anhalt v. J. 1647 (G. Krause, Der Fruchtbringenden Gesellschaft ältester Ertzschrein 1855. S. 378. 382 f.) und in seinen Gesprächspielen 7, 180 (1647) in der Erörterung über das Lehrgedicht. — Auf einige Gedichte Homburgs, die nach Cats' Vorbild die Frage 'Was ist die Liebe' behandeln, weist M. v. Waldberg hin (Die deutsche Renaissance-Lyrik 1888 S. 172).

12) Jacobi *Catsen* Selbst-streit d. i. kräftige Bewegung des Fleisches und Geistes, poetischer weise erkläret in der Person und aus der Gelegenheit Josephs, zur Zeit als er von Potiphars Hausfrau ward versucht zum Eh-bruch; in 's Hochdeutsche übergesetzet durch Joh. *Bürger* Gura-Silesium, Dienern am Worte Gottes zur Lübau in Churland. Zu Amsterdam, bey Ludwich Elzevier. Anno 1648. 12 Bl., 203 S. quer 16°. (Breslauer Stadtbibliothek). — Vgl. A. Willems, Les Elzevier, histoire et annales typographiques, Bruxelles 1880 No. 1060.

13) H. Jacob *Catsen* | Kinder-Lustspiele, | durch Sinn- und Lehrbilder | geleitet; | zur underweisung in guten sitten. | Auss dem Nider- in das Hochteutsche | gebracht | Durch H. Johann Heinrichen *Amman*: | Und mit Kupferstükken geziert, vermehret | und verlegt | Durch Conrad *Meyern,* Mahlern | in Zürich. | Getrukt im Jahr Christi | MDCLVII. | 3 Bogen 4° mit 14 Kupfertafeln. (Berlin. Leiden. Zürich). — In der aus Zürich den 1. May 1657 datierten Vorrede erzählt Cunrad Meyer, dass Amman, Ratsherr und Münzmeister zu Schafhausen, ihm seine in 'achtsylbiger Reymmass' abgefasste Uebersetzung der Kinderspiele zur Illustration übergeben habe, die 'Herr Jacob Cats, der Niderteutschen Dichtern Ruhm und Blum', vor etlichen Jahren [1]) in die Welt geschickt. Er hat den 18 Nummern der Vorlage noch acht in der Schweiz übliche Kinderspiele hinzugefügt: Larfenspiel, Blasen schwümmen, Zikkenspiel, Studumspiel, Hörnerspiel, Wein aussruffen, Hün-

1) Genauer: 1618 im 'Silenus Alcibiadis sive Proteus', Pars secunda.

lein hüten und Bogenschiessen; vgl. dazu Rochholz, Alemannisches Kinderlied und Kinderspiel 1857 S. 405. 397. 430. 445. 413. Ueber den künstlerischen Wert der Bilder handelt Rahn im Zürcher Taschenbuch 1882, 151.

14) Des hochberühmten | Herrn Doctor | JACOB CATS | ausserlesene | Kinder-Spiele, | Zur Belustigung und Nutzen | der Jugend aus dem Holländi- | schen ins Teutsche übersetzet: | Durch | M. J. D. | Mit 26. annehmlichen Kupf- | fern ausgezieret und her- | aus gegeben | Von | Johann Christoph *Kolben*, | Kupfferstecher in Augspurg, | Anno 1712. || Druckts David Zacharias. | 60 S. 8° mit 26 Kupferstichen (Berlin). — Die Stiche tragen teilweise die Unterschrift: 'I. D. Hertz fecit'.

15) *Jungfern Pflicht*, Oder Amt der Jungfrauen In erbarer Liebe, angewiesen durch 44 Sinnbilder. Aus dem Holländischen durch C. C. *Cuno*. Augspurg 1707. 8° mit Kupfern (München).

16*a*) Neu-eröffnete Schule vor das noch ledige Frauenzimmer, welches darinnen durch 45 erfundenen schönen Sinn-bildern von dem hochgelehrten Herrn Doctor Jacob *Cats* aufs beste unterrichtet wird etc. aus dem Holländischen ins Teutsche übersetzt durch Cosmus Conrad *Cuno*. Bey J. C. Kolb in Augspurg. 1723. 110 S. 8° (Leiden). — Vgl. De Jonge van Ellemeet, Museum Catsianum 1870 S. 26.

16*b*) Neu-eröffnete | Schule, | vor das noch ledige | Frauenzimmer; | Worinnen, | durch 45. schön-erfundene | Sinn-Bilder | aufs Beste angewiesen wird: | Wie sich selbe in ehrbarer Liebe zu ver- | halten, und auch alle ungebührliche Neigungen zu meiden haben. | ☐ | zu finden: | Auf denen Frankfurter und Leipziger | Messen. | 110 S. 8° ohne Jahr (Berlin). — Eine Bearbeitung der lateinischen 'Monita amoris virginei', die mit dem Gespräche von Phyllis und Anna im ersten Teile des Houwelyck übereinstimmen, in kreuzweis gereimten Alexandrinern, mit 44 schlechten Kupferstichen.

17) Die Königliche Schäferin *Aspasia*. Trauer-Freuden-Spiel. Halle in Sachsen 1672. 11 Bl. fol. (Göttingen. Petersburg). — Ueber Aufführungen der Principale Paulsen (1674) und Velten (1690) vgl. Bolte, Archiv für neuere Sprachen 82, 118 und Das Danziger Theater 1895 S. 118. In Riga gab 1711 die Principalin Victoria Clara Mann dasselbe Stück.

18) A. G. *Uhlichs* Schäferspiel Elisie (im 5. Bande von Gottscheds Deutscher Schaubühne, Leipzig 1744) ist gleichfalls eine Bearbeitung der Aspasia von Cats. Vgl. Heitmüller, Adam Gottfried Uhlich 1894 S. 45—52. Schwering, Zur Geschichte des niederländischen Dramas 1895 S. 69 f.

C) *Die Hamburger Verdeutschung der sämtlichen Werke.*

19) Des Unvergleichlichen Holländischen Poëten, JACOB CATS, Rittern, und Raht-Pensionarii von Holland und West-Friesland etc. Sinnreicher Wercke und Gedichte, Aus dem Niederländischen übersetzet, Erster Theil...

Hamburg, gedruckt und verlegt im güldnen A, B, C bey Seel. Thomas von Wierings Erben. 1710. 2 Bogen + 160 S. + 174 S. + 2 Bogen 8° (Berlin. Hamburg. Leiden. Breslauer und Leipziger Stadtbibliothek). — Enthält: Emblemata oder Sinn-Bilder (S. 1—128), die lateinischen Monita amoris virginei sive Officium puellarum (S. 129—160), den Selbst-Streit Josephs (S. 1—100) und Vorstellung der männlichen Hochachtung (S. 101—174).

Der andre Theil, ebd. 1711. 6 Bl. + 688 S. 8°, enthält: Die Heurath.

Der dritte Theil, ebd. 1711. 10 Bl. + 408 S. 8°, enthält: Spiegel der alten und neuen Zeit.

Der vierte Theil, ebd. 1712. 16 Bl. + 902 S. + 4 Bl. 8°, enthält: Der Welt Anfang, Mittel und Ende, Beschlossen in dem Trau-Ring, sammt dem Probier-Stein desselben; dazu auf S. 883—902 den lateinischen Patriarcha bigamos.

Der fünffte Theil, ebd. 1713. 6 Bl. + 200 + 63 S. 8°, enthält: Alterthumb und vergnügtes Land- oder Garten-Leben. Hof-gedancken, das ist: Einfälle bey zufälliger Gelegenheit und Betrachtung der Bäume ... auff Sorgvliet.

Der sechste Theil, ebd. 1714. 5 Bl. + 391 S. + 4 Bl. 8°, enthält: Königliche Schäferin Aspasia (S. 1—91), Die Heuraht abgebildt in einer Fischer-Reuse (S. 92—120), Zufällige Gedancken auff vorkommende Begebenheiten (S. 121—178), Lehrreiche Fabeln (S. 179—186), Die Todten-Kist für die Lebendige (S. 187—256), Die Eitelkeit der Welt (S. 257—278), Gespräch zwischen dem Tode und einem alten Mann (S. 279—321), Gespräch zwischen der Seele und dem Leibe (S. 322—391).

Der siebente Theil (ebd. 1716), der im Berliner Exemplare fehlt, enthält nach einer dem 2. Teile vorgehefteten Inhaltsübersicht (vgl. de Jonge van Ellemeet, Museum Catsianum 1870 S. 18): Achzigjähriges Bedencken, Achzigjähriges Leben, Haushaltung.

Der achte Theil (ebd. 1717): Gedancken über schlaflose Nächte, Zwey und achzigjähriges Leben.

Ueber die Verfasser der Uebersetzung giebt eine Stelle in der Vorrede zum 1. Bande Bl. 5*b* Aufschluss: 'Gegenwärtige Emblemata, die den ersten Anfang machen, nebst dem darauff folgenden Selbst-Streit Josephs und dem Alterthum und Landleben, sind von einem, Nahmens Herrn Ernst Christoph *Homburg*, und einem andern, Herrn E. A. von *Raessfeldt* benahmt, verteutschet worde. An die übrige Stücke hat sich eine andre Feder gemacht, die sich nach aller Möglichkeit befleissigen wird, den Leser zu befriedigen'. Homburgs Name ist ausserdem auf dem Titel des Selbststreites wiederholt; den des in jener Ankündigung verschwiegenen Hauptübersetzers erfahren wir aus einem von Goedeke und andern Litterarhistorikern [1]) übersehenen Artikel

1) Doch findet sich, wie mir Herr Dr. C. Walther nachträglich mitteilt, ein Hinweis in H. Schröders Hamburgischem Schriftstellerlexikon 2, 287. — Die Buch-

in den Hamburgischen Berichten von den neuesten Gelehrten Sachen 17, 93—96 (1748): es war der Hamburger Advokat Barthold *Feind* (1678—1721), der 1702 schon Jeremias de Deckers 'Lof der Geldsucht' in deutsche Verse übertragen hatte [1]). Er verfertigte die Uebersetzung, die nach dem Urteile jenes Hamburger Kunstrichters 'mehrenteils den Sinn und den Nachdruck der Urschrift überaus wohl trifft', grösstenteils auf Reisen nach Frankfurt am Main, wo er 1711 des Kaiserkrönung mit beiwohnte, Augsburg und andern Reichsstädten, wohin er einen jungen Hamburger als 'Anführer in seinen Studien' zu begleiten Gelegenheit hatte.

JOHANNES BOLTE.

---

staben J. N. J. in der Vorrede des 1. Bandes, hinter denen man mehrfach den Uebersetzer gesucht hat, bedeuten natürlich nur: In Nomine Jesu.

1) Das Lob der Geld-Sucht. Satyre. Aus dem Holländischen des Herrn von Deckers. Hamburg und Leipzig 1702. —. Wiederholt ebenda 1703 und 1704. — Mit verändertem Eingange 1709 zu Cölln und Nürnberg von Ferdinand Gasto von Perlensee (in der Fruchtbringenden Gesellschaft der Warhaffte zubenahmt) herausgegeben.

DE MIJL OP ZEVEN GAAN.

Op goede gronden bestrijdt Dr. STOETT in *Noord en Zuid* XIX, 33 *vlg.* die uitlegging van deze uitdrukking, welke haar in verband brengt met den slingerweg die van het dorp *Meyel* op *Sevenum* eenmaal »heet" te hebben gegaan. Dr. S. ziet, daarentegen, in de woorden *de mijl op zeven* »eene elliptische uitdrukking voor de *mijl op zeven mijlen gerekend*", wat mij ongetwijfeld dichter bij de waarheid lijkt. Maar is niet eene, mij sinds kort bekend geworden uitdrukking, t. w. *den weg op vijf vierel nemen* voor: »een omweg maken, de reis langer maken dan noodig is" een fraai analogon, en doet het niet vermoeden, dat óók *de mijl op zeven* staat voor *de mijl op zeven vierel*? Dan zouden deze en derg. uitdrukkingen (als: *den koers op zeven nemen*) eigenlijk willen zeggen, dat men den weg dien men te gaan heeft, met drie vierendeelen op elke mijl, — en dus ook met driekwart op den geheelen afstand —, door omloopen onnoodig verlengt.

Leiden, Augustus '97. A. BEETS.

REINAERDIANA.

I. Van Maerlant als dichter van den Reinaert.

Meyerus van eene dwaling vrijgepleit.

In het uitstekend werk van prof. Te Winkel, *Maerlant's Werken, beschouwd als Spiegel van de 13e eeuw*, leest men op bl. 514, 2de uit.: »Zelfs iemand als Meyerus wist in het midden van die eeuw (de 16de) zoo weinig van hem (J. v. M.), dat hij op het jaar 1206 hem den dichter van den *Reinaert* noemde."

Naar aanleiding van deze woorden heb ik hier het een en ander mede te deelen.

Heeft Meyerus dan wezenlijk geschreven dat Maerlant de schrijver van den *Reinaert* is? Dat luidt heel onwaarschijnlijk uit de pen van een zoo nauwkeurig geschiedvorscher.

Te Winkel haalt de uitgave aan *Annales Flandriae*, 1561. Meyerus is in 1552 te Brugge gestorven en het is een regel der gezonde tekstcritiek dat een schrijver slechts verantwoordelijk is voor hetgeen hij schrijft, niet voor hetgeen men hem toeschrijft (cf. R. Fruin, *van Meteren van eene dwaling vrijgepleit*, Bijdragen 1874).

In 1536 verscheen van de hand van Meyerus een boek getiteld: *Compendium Chronicorum Flandriae*, alwaar wij bl. 106 anno MCCVI het volgende lezen (strijd tusschen de Blauwvoeten en de Isengrims): »In Furnensibus Bergensibusque Mathildae reginae *Blavotini* continenter rebellabant ob immodicas (si sat cerno) collationes ab illa imperatas .... Mathildis nihilominus nusquam potuit cum *Isangrinis* secura consistere, coactaque est, premente semper hoste, profugere ad comitem Gisnensem, cujus ope sedata utrimque seditione domum est restituta. Isangrini Mathildis juvabant partes: *dicti ab adversariis Nigrekini, ut apparet ex flectendis genibus. Blavotinos dictos puto ab Blavotorum familia.*" Een vorm *Nigrekini* vind ik in de teksten

niet, wel *Ingrekini* slechte lezing voor *Isangrini*. De brave Meyerus meende dus (ik weet zijne woorden niet anders uit te leggen) in het woord *Nigrekini* een spotnaam te ontdekken, waarschijnlijk *nigri*, zwart, en *kini*, knieën = zwarte knieën, *ex flectendis genibus* = omdat zij de knieën bogen.

Na de uitgave van zijn *Compendium* heeft Meyerus nog andere werken uitgegeven (gedichten, uitgave van Phillippe le Breton enz.), maar heeft toch steeds voortgewerkt aan eene groote geschiedenis van het graafschap Vlaanderen. Het *Compendium* ging niet verder dan tot 1278. De dood trof hem eerdat hij den tijd gehad had zijn werk te voltooien. Zijn neef, Anthonie de Meyer, nam op zich het werk uit te geven. In 1561 verscheen het boek onder den titel *Annales Flandriae* met eene vervolg tot in het leven van Karel V.

Zooals te verwachten stond, is het geheele eerste gedeelte de eenvoudige reproductie van het *Compendium* met enkele wijzigingen. Het bericht over het jaar 1206: *in Furnensibus*, komt er in voor, maar met ééne kleine verandering: in plaats van den zin over de *Nigrekini* lezen we thans: Isangrini Mathildi juvabant partes. *In rythmis Jacobi Merlandi lupus Isengrin vocatur*, *sicut vulpes reynaert*. Blavotinos enz....." Hoe is die wijziging uit te leggen? Aan een willekeurige verandering van Anthonie D. M. valt moeielijk te denken. Wat is er gebeurd? Meyerus heeft ingezien dat zijn verklaring *nigrekini: zwarte knieën* geen steek hield. Hij zal dien zin doorgehaald hebben en *op den rand van zijn exemplaar* geschreven hebben dat Isengrin eene eenvoudige benaming voor den wolf was, evenals *Reinaert* voor den vos. Het was hem blijkbaar om de etymologie te doen. Hoe hij aan zijn gezegde omtrent Maerlant komt, weten we niet. Wij vinden wel is waar bij Maerlant (*Nat. Bloeme* II, v. 3908) dat *Reynaert* de naam van den vos is. Zoo vinden wij tevens (*Nat. Bloeme* II, v. 126) dat *Cuwaert* eenvoudig haas beteekent. Doch den naam *Isengrim* treffen we aldaar niet aan. Dit wil echter niet zeggen dat Maerlant hem nooit gebruikt heeft, want een gedeelte van zijn *Spieghel historiael*

ontbreekt; en het kan best wezen, dat aldaar op het jaar 1206 werd vermeld dat *Isengrim* niets anders dan wolf beteekent.

In alle gevalle kan men toch moeielijk uit den bovenvermelden tekst van Meyerus halen, dat hij Maerlant voor den schrijver van den *Reinaert* hield; de zin is onduidelijk. Maar wat er ook van moge wezen, Meyerus zelve blijft buiten bespreking omdat hij er niet meer was om uit te leggen hoe zijne kantteekening diende te worden opgevat.

We zeggen: de zin is onduidelijk. Niet alleen wordt dit bewezen door de dwaling van prof. Te Winkel [1]), maar ook door eene tweede bijzonderheid welke tot nog toe onbekend is gebleven.

De *Bibliothèque Nationale* te Parijs bezit een handschrift van den *Ysengrinus*, dat in leer gebonden is [2]). (N°. 8494, vroeger n. 6669 [2]). Op den rug (de band is modern) staat te lezen: *Rythmi Jacobi Merlan* (*sic*). Nergens in het HS. zelve staat er dat het latijnsche gedicht het werk van Maerlant is. Maar het HS. heeft vroeger toebehoord aan den beroemden franschen geschiedschrijver Etienne Baluze (1630, † 1718). In zijn catalogus *bibl. Baluz.* III, 128. staat het HS. aangeduid als *Rythmi Jacobi Merlanti* (sic). Deze aanwijzing werd overgenomen in den ouden catalogus der Bibl. Nat.: *Dialogus Isengrinum inter et Reinardum versibus elegiacis*, *qui quidem dialogus satyricus Jacobo Merlandro* (sic) *tribuitur a Stephano Baluzio.*"

Toen ik in 1895 mijne *étude sur l'Ysengrinus* voltooide, heb ik te vergeefs gezocht hoe of Baluze er kan toe gekomen zijn om het gedicht van Nivardus aan Maerlant toe te schrijven. Ik had de plaats van prof. te Winkel uit het oog verloren en nu is me de heele toedracht van de zaak duidelijk geworden.

Baluze heeft Meyerus meer gebruikt. In bezit zijnde van een latijnsch gedicht dat blijkbaar in Vlaanderen werd geschreven, heeft hij gemeend dat daar eene toespeling in was op den strijd

1) De tijd ontbreekt me om na te gaan of het prof. te W. zelf is, die Meyerus op die wijze heeft uigelegd — of wel, of hij eenvoudig een ander heeft nageschreven.

2) cf. *Ysengrimus* uitgave E. Voigt, bl. IV.

tusschen de Isengrims en de Blauvoeten. Hij kende natuurlijk den vlaamschen *Reinaert* niet en heeft uit Meyerus meenen te mogen afleiden dat Maerlant de schrijver is van den *Ysengrinus*, die in 1152 [1]) werd vervaardigd.

Maar hiermede is alles niet uit!

Méon (*Roman de Renard*, t. I inleid. bl. XI) haalt den *Ysengrinus* ook aan onder den titel die in den catalogus der bibliotheek wordt aangegeven.

Kervijn de Lettenhove, die te Parijs in de Bibl. heeft gewerkt voor zijn *Histoire de Flandre* (1847) schrijft t. II, 337: »Un greffier de Damme, que nous ne connaissons que sous le nom de Jacques de Maerlant, achevait vers la même époque, un autre roman du *Renard*" en verwijst in de nota naar het HS. van Parijs!

Meyerus hebben wij dus vrij gepleit van de hem toegeschreven dwaling. Het geheel is een zeer interessant staaltje van de wijze waarop soms door de geschiedschrijvers wordt gewerkt. Zoo gaat het meer, wanneer de geschiedvorschers elkander afschrijven, zonder hunne bronnen aan een streng onderzoek te onderwerpen.

II. Isengrims en Blauwvoeten.

In 1207 ontstond in West-Vlaanderen, in de omstreken van Veurne en Ieperen, een strijd, waarvan ons de oorzaken niet zeer goed bekend zijn. Eene der partijen heette die der *Isengrims*, de andere die der *Blauwvoeten*. Over de beteekenis van dit *Blauwvoet* zijn de geleerden het nog niet eens. Het woord wordt nu nog gebruikt in den zin van *roofvogel* (steen- of kwartelvalk, *falco cyanopus*) en had die beteekenis reeds in de middeleeuwen (cf. de teksten bij Verdam, *Mnl. Woord.*, [waar V. ook bijvoegt: »ook als benaming van eene politieke partij *in Gent*, zie van Wijn op Heelu bl. 56 s."] Van Wijn heeft

1) Dit is de datum door mij voorgesteld en aangenomen door L. Sudre (*Romania* XXVI) als ook door Voretzsch (*Zeitschrift f. Rom. Philologie* XX, 418.)

het hier mis: er zijn nooit blauwvoeten *te Gent* geweest). De tegenstelling van *Blauwvoet* en *Isengrim* heeft de gedachte doen ontstaan dat de eerste naam als synoniem was met *Vos Reinaert*. In mijne *Etude sur l'Ysengrinus* heb ik dan ook geschreven: »Le nom *Isengrin* avait donc pénétré chez les populations flamandes en 1207, alors que le parti adverse se nommait les *Blavotins* (*Blauwvoeten*), c'est-à-dire semble n'avoir pas connu le vocable *Renard* et *avoir pris un synonyme pour le goupil*" (bl. 137). Ik volgde aldus de meening door Kervijn de Lettenhove, *Hist. de Flandre* t. II, 156, uitgesproken: »*Blauvoets*, selon d'autres, (die niet wilden aannemen dat het *een eigennaam* was) était synonyme de *Renart* et c'était peut être par quelque rapprochement fondé sur les Sagas du Nord qu'ils donnaient à ceux qui s'étaient ralliés au pouvoir supérieur du comte, la dénomination de loups ou *Isengrims*". (De Noordsche Sagas, dit is eene uitgemaakte zaak, hebben met het dierenepos niets gemeens.) Ik zou nu nog teksten van J. F. Willems kunnen aanhalen; maar genoeg. Het is me hier enkel te doen na te gaan of de meening dat *Blauvoet* en *Reinaert* synoniem zouden wezen, verdedigbaar is.

De eerste die deze gissing heeft geopperd is Jacob Grimm. Hij schrijft (*R. F.* bl. LV): »Durchaus üblich ist aber die Meidung der eigentlichen Namen (*Fuchs*) unter dem *Schwedischen Landvolk*. Den Fuchs nennen sie nicht gern räf, lieber blåfot (schwarz*fuchs*, (sic — lees *fuss*)". En verder bl. CCVII naar aanleiding van den strijd in 1207: »Ihre partei nannte sich *Isangriner*, die andere entgegenstehende *Blaufüsser* (*Blavotini*)... Der Gegensatz der Parteiung scheint mir aber zu fordern dass die *Blavotini* nach niemand anders als dem Fuchs benannt sind. Wir haben S. LV gesehen, dass gerade ein schmeichelname des Fuchses *Blaufuss*, *Schwarzfuss* ist, und ich glaube diesen Namen auch in dem flandr. *Blauvoet*, wiewol in den lat. und *franz*. Gedichten der Fuchs nicht so heisst, zu erkennen".

De bijval, dien Grimm met zijne onderstelling heeft genoten, hebben wij reeds hooger aangeduid. Het zal wel ook zeker

aan Grimm te wijten zijn dat de Hr. Nap. De Pauw in de *Biographie Nat.* (art. Guillaume col. 460) schreef: »En 1143 (lees 1207) on a vu l'un des partis prendre à Furnes le nom *Isengrin* pour combattre les *Blavotins* (*Blauvoet signifie encore Renard en danois*)". De *Deensche* woordenboeken die ik raadpleegde, hebben mij daaromtrent niet ingelicht, en ik houd mij overtuigd dat het *danois* hier het *Schwedische Landvolk* van Grimm vertegenwoordigt.

Twijfel is bij mij ontstaan of het Zweedsche *Blåfot*, dat *zwartvoet* en *vos* zou beteekenen, wel in Vlaanderen het woord *Blauvoet* van 1207 kon toelichten. En wel om deze reden: bij ons heeft *blauw* de beteekenis van *zwart* niet gehad in de 13e eeuw, en men zal gereedelijk toegeven dat eene benaming *blauw-voet* voor den vos een zeer zonderlinge inval zou zijn. Is die Zweedsche naam *blåfot* zelve niet modern? Ik heb mij dus gewend tot prof. Wahlund te Upsala, die zoo vriendelijk is geweest zijn collega prof. Ad. Noreen, den beroemden hoogleeraar in de Noorsche talen, voor mij te raadplegen. Van den laatsten vernam ik dat *blå* in modern Zweedsch *blauw* beteekent en in het Oudzweedsch *zwart* (Engelsch *black*), »maar nooit", voegt hij erbij, »heeft bij ons *blåfot* vos beteekend. In zekere deelen van de provincie Småland, heet de vos *bållfot* (*båll* beteekent *hel*, *klaar*, *licht*, en soms ook *rooskleurig*)". Prof. Noreen gelooft dus dat bij Grimm *Blåfot* eene slechte lezing, of vergissing voor *bållfot* is.

Hiermede vervalt de geheele redeneering van Grimm. *Blauwvoet* kan dus bij ons niet *vos* beteekenen en is eenvoudig de bekende roofvogel.

Nu ik met blauvoet bezig ben, wil ik nog eene andere vergissing verbeteren. In eene Kroniek van de abdij Vicogne in Henegouwen, schrijft een zekere Nicolas de Montigny (tusschen 1280 en 1290) dat Ægidius, abt van Vicogne († 1237) bijzonder veel heeft bijgedragen om »*Pacem* inter Isengrinos et *Flaventinos* vel *Flampedes* in partibus Hollandiae et Zelandiae et Flandriae, quem nullus hominum attentare quibat, sive rex,

sive comes, aut baro, reformare" Martene *Ampl. Coll.* 6. 303). Grimm (*R. F.* bl. 446) voegt hierbij »Merkwürdig steht hier *Flaventinus* oder *Flampes* (d. i. *Flammipes*) der gelbfüssige, fuerrothfüssige statt *Blavotinus* der schwarzfüssige, und beide passen auf den rothen Fuchs; der Parteiname ist augenscheinlich nicht von einem Mann Blavoet, der nicht zugleich auch *Flaventinus* heissen könnte. Uebrigens weiss man aus der Naturgeschichte, dass eine art *Füchse*, (die sogenannte Kohlfüchse, *Charbonniers* besonders in Burgund) glänzendschwarze Füsse haben".

Natuurlijk met de eerste uitlegging van *Blauwvoet*, valt ook de tweede van *Flaventinos vel Flampedes.* En overweegt men dat Nicolas de Montigny een Waal is, die hoogstwaarschijnlijk geen Vlaamsch kende en dat hij ongeveer 70 jaren na de gebeurtenissen heeft geschreven, dat daarbij het HS. van zijn werk zeer slordig is, zoo zal men zonder aarzelen met mij lezen »*Blauentinos vel Blaupedes*" (*u* en *v* van *Flaventinos* = zelfde letter, en de *F* zal wel een slechte lezing voor *B* zijn; *idem* in *Flampedes*, waar de *u* door een *m* werd vervangen. (cf. *Bloetinos* van *Rigordi gesta*).

Dienvolgens schrap ik de woorden *Flaventinus* en *Flampedes* uit het *Glossarium totius latinitatis medii aevi* van Ducange.

Om te eindigen, *Blauvoet* stond in de 16e eeuw, en waarschijnlijk vroeger in de middeleeuwen, bekend als naam van een gesternte, dat wij thans de *arend* heeten; dit blijkt uit Kiliaen waar wij lezen: *aquila stellaris.* Ik heb naar bewijsplaatsen gezocht, maar heb ze niet gevonden. Wellicht zal een ander gelukkiger zijn en zijne vondst aan het *Tijdschrift* willen toezenden, zoo dat hij met zijne mededeeling over *blauwvoet* een witten voet bij de opstellers van ons groot Woordenboek zal krijgen.

III. De vervaardiging van den Reinaert.

Hoe en *wanneer* is onze *Reinaert* ontstaan?

Beide vragen vallen moeielijk te beantwoorden. Wanneer? Jonckbloet (*Gesch. d. N. Lett.*, 1870, bl. 102) zegt: »hoogstens

uit het eerste en waarschijnlijk zelfs eerst uit het tweede kwart van de dertiende eeuw". J. F. Willems (*Rein. inleid.*) meende omstreeks 1180. Serrure (*Letterkund. geschied. van Vlaanderen*) omstreeks 1170.

Thans is men geneigd om het jaar 1250 aan te nemen of daaromtrent.

Die verschillende datums worden geheel willekeurig aangeduid; het eenige wat hier wat licht kan brengen is de taal van den *Reinaert* en J. W. Muller (*Tijdschr. Ned. Letterk.* VII) heeft nu juist aangetoond dat zij die van de eerste helft der dertiende eeuw is.

Hoe is de *Reinaert* ontstaan? De proloog van het dierenepos alleen geeft hier wat licht. Maar het stuk is geenszins duidelijk: HS. *A* heeft

v. 1. Willem, die vele bouke maecte
Daer hi dicke omme waecte,
Hem vernoide so haerde
Dat die avonture van Reynaerde
v. 5. In Dietsche onghemaket bleven
Die Willem niet hevet vulscreven.

Verschillende dingen zijn hier niet in den haak. Vergelijkt men vs. 1 *Vele bouke* in kleine letters, in plaats van een woord dat uitgekrabd is, met *Reinaert II*, zoo ziet men dat daar geschreven stond *Madoc* of *Madock* (Van Helten). Verder staat er *die avonture .... onghemaket bleven* — een enkelvoud door een meervoud gevolgd: Jonckbloet verbeterde *davonture*; Van Helten *die avonture .... was onghemaket bleven* — hetgeen zeer aannemelijk is, want *bleven* voor *ghebleven* is later in onbruik geraakt, zoo dat de afschrijver het woordje *was* heeft uitgelaten. Bovendien, hetgeen in overweging dient te worden genomen, *Reinaert II* heeft juist *ghebleven*.

Thans komen we tot 5 en 6, waar bijna alle uitgevers eenvoudig onzin hebben meenen te ontdekken.

Reinaert II leest:

Dat die gheeste van Reinaerde
Niet te recht en is ghescreven
Een deel is daer aftergheblevon

De verzen zijn hier omgekeerd; *ghescreven* komt eerst, *ghebleven* daarna. Maar met *Reinaert II* kan men de lezing van *Reinaert I* niet verbeteren.

J. F. Willems in zijn *Reinaert* (1836) geeft de voorkeur aan de lezing van *Rein. II.* Het geheele eerste gedeelte van den proloog werd overigens door hem verworpen, als onecht: zijne redenen heeft hij breedvoerig ontwikkeld in zijne *Inleiding* bl. xxviii. Om te begrijpen hoe hij daartoe gekomen is, mag men niet uit het oog verliezen dat J. F. Willems aannam dat de *Fransche Roman de Renart* een vertaling van onzen Vlaamschen tekst was. Het tegendeel staat in den proloog, maar, zegt Willems, dit is knoeiwerk. Ten eerste, de proloog bevat *twee* deelen. Blijkens v. 9: *in dietsche dus hevet begonnen* en vs. 40: *Nu hoort hoe ic hier beghinne* — had het stuk feitelijk een dubbel begin. Bovendien, die stukken spreken elkander tegen. „Willem verklaert zijne taek aen te vangen omdat het hem zeer jammerde dat er nog zoo veel aen de historie van Reinaert ontbrak; terwijl de oorspronkelijke dichter daerom de avonturen van *Reinaert* maekte omdat zekere dame, *die in groter hoofschede gherne hare saken keert*, *hem daertoe bad* (vs. 26—31). Deze beweegreden *alleen* gaf hem de pen in hand, anders had hij stil *gezwegen* (vs. 26)".

Het eerste gedeelte van den proloog zou dus niet bij den ouden *Reinaert* gehoord hebben, maar daaraan door een omwerker die *Willem* heette, en *vele bouken* of anders *den Madoc* had vervaardigd, zijn toegevoegd.

Deze Willem heeft het *oudere* gedicht willen omwerken en uitbreiden:

Een deel is daer after ghebleven
Daerom dede hi die vite soeken
Ende heeftse uten walschen boeken,
In duutsche aldus begonnen.

Verder deed Willems opmerken dat in den aan het slot van het gedicht toegevoegden overgang, een heel nieuw personage optreedt, namelijk Firapeel, de luipaard, die Nobel den Koning tot het besluit brengt om eene vergoeding aan Isengrim en Bruin toe te staan. Verder lezen wij in de rede van Firapeel,

vs. 3428 Ende daer na sullen wi alle lopen
Na Reinaerde ende sulne vanghen,
Ende sullen sine kele hanghen ....

een plan, hetwelk maar eerst in het tweede boek (*Rein. II*) vs. 3750 vlg. zijn beslag krijgt en dus in het eerste de geschiedenis onvoleindigd liet. »Uit dien hoofde, ben ik (n. J. F. Willems die hier aangehaald wordt) zeer geneigd het daer voor te houden dat de oorspronkelijke *Reinaert* met vs. 3394 sloot", *Inleid.* XXIV.

Laten wij dus onthouden dat J. F. Willems aannam dat twee handen aan den *Reinaert* hebben gewerkt. Er moet een oudere *Reinaert* bestaan hebben: Willem heeft het plan gehad dien om te werken, hij heeft er het slot van veranderd: een nieuw personage (Firapeel) bijgevoegd. Doch heeft hij zijn plan niet kunnen volbrengen: een ander dichter heeft *Reynaert* II geschreven.

Wat de verhouding betreft tusschen *Roman de Renart* en *Reinaert*, wist Jonckbloet beter. Hij heeft op ontegensprekelijke wijze aangetoond dat de fransche *branches* geene vertalingen zijn, wel integendeel. Wat den dubbelen proloog betreft, ontkent Jonckbloet dat men op grond daarvan mag veronderstellen dat de proloog gedeeltelijk van een omschrijver afkomstig is. Wel ter dege is de *eerste* proloog van den oudsten dichter en die dichter heette Willem, die Madoc maakte. „Willems heeft het Brusselsch HS. (*Rein. II*) afgedrukt; maar het Comburgsche geeft iets anders". De lezing, als zij daar voorkomt is *onverstaanbaar*, zij was *blijkbaar bedorven*. Duidelijk was het dat

Die Willem *niet* hevet vulscreven

moest luiden: »*hier* h. v."

Jonckbloet laat de zoogenaamde *tegenspraak* in beide gedeelten van den proloog onbesproken.

Martin, in zijne uitgave (1874) volgt Jonckbloet, zonder nadere bespreking.

Van Helten (1887) meent dat er een lijnrechte tegenspraak tusschen vs. 24—31 en 1—9 bestaat en aangezien het eerste gedeelte, dat den naam van den schrijver bevat, juiste inlichtingen verstrekt nopens *walsche bouken* die zouden nagevolgd zijn, moeten dus 24—31 wegvallen.

Opmerkelijk is het dus dat terwijl J. F. Willems 1—9 als onecht opgeeft, Van Helten nu met 24—31 hetzelfde doet. Maar zelfs voor het begin, slaat Van Helten eene nieuwe verbetering voor. Hij leest

Dat die avonture van Reinaerde
Die *wel nutte* ware *be*screven
In Dietsche was onghemaket bleven.

Naar aanleiding van *Rein. II* wordt de volgorde der verzen gewijzigd, *Willem niet* in *wel nutte* veranderd, *vulscreven* in *bescreven*. Buitenrust Hettema heeft zich ook over het vraagstuk uitgelaten (*Tijdschrift v. M. N. L.* 1893). Hij keert tot stelsel van J. F. Willems terug en verwerpt vs. 1—9 als onecht.

Zeer terecht verwijst Buitenrust Hettema (bl. 3 nota 1) naar de Kroniek van Jan van Heelu, waar men insgelijks een zoogenaamd dubbel begin vindt, dat nagenoeg overeenkomt met het dubbel begin van den *Reinaert*. Er valt dus geen staat te maken op dit begin om iets van den proloog te verwerpen. Maar, er is een tegenspraak tusschen beide deelen, zoodat er wezenlijk twee prologen zijn. De oude proloog is die waar er sprake is van die »dame, die in hoveschede leefde". Vs. 1—9 zijn door een copiist toegevoegd, die het goed heeft gevonden den lezer te verwittigen dat hij een werk van Willem, die den Madoc maakte, afschrijft. Maar, zegt Buitenrust Hettema, Jonckbloet heeft ongelijk gehad de lezing van *Reinaert I* te willen verbeteren: »die Willem *niet* hevet vulscreven", bewijst alleen dat de *copist* kennis droeg van verdere *fransche* branches,

die Willem in zijn gedicht niet had ingelascht. Die Willem heeft het jammer gevonden dat er geen dietsche *Reinaert* bestond; hij heeft »Walsche bouken" geraadpleegd — en nogthans heeft hij alles »niet volschreven", omdat er nog meer fransche branches bestonden.

Muller (1886), *De taalvormen van Reynaert* I en II, verklaart wel dat »Willems' argumenten toch wellicht niet alle zoo weinig steekhouden, als Jonckbloet heeft gemeend". *Tijdschr.* VII. 13 n°. 4. Maar hij onderzoekt het vraagstuk niet nader.

* * *

Over het dubbel begin zullen wij niet verder aandringen: Buitenrust Hettema heeft bewezen dat dit niet bestond. Maar is er dan wel een *tegenspraak* tusschen 1—9 en 10—40? Willem verklaart dat het hem zeer jammert dat de dietsche *Reinaert* »onghemaect" blijft, en hij is aan het werk getogen. Verder zegt hij vs. 26: »Mijns dichtens ware een ghestille" zoo niet eene dame .... Alles hangt af van de beteekenis die men aan het woord *ghestille* zal geven. Verdam (*Wdb.*) heeft: 1°. het ophouden [of stillen] van iets, het bedaren, of doen bedaren — *een gestille maken ere dinc* = ergens een einde aan maken, enz. Willem kan zeer goed bedoeld hebben dat hij een *einde* aan zijn dichten zou gesteld hebben, zoo hem eene dame niet gebeden had voort te werken. *Rein. II* vs. 28 heeft »mijn ghedicht ware ghebleven stil", hetgeen dit toch zeker niet tegenspreekt.

Maar zelfs indien men *ghestille* in den zin van *stilte*, *stilzwijgen* opneemt, zie ik niet in dat er een tegenspraak is: immers Willem kan bedoeld hebben dat hij in stilte en voor zich zelve aan het dichten was geweest en zijn werk niet publiek had gemaakt.

In dien zin heeft Prud. van Duyse de proloog vertaald:

En hadde geen jonkvrouwe hoofsch van zeden
Mij verscheidene male gebeden
Die Avonturen *in het licht*
te brengen, 'k en hadde dit nooit gedicht.

Wij zien dus geene reden om den geheelen proloog niet te laten staan als hij is. Maar er blijft nog vs. 5, 6. De verbetering van Jonckbloet verwerpen wij ook, omdat zij naar onze meening onnoodig is. Zou dan het vs. 6 van een copist komen, die naar Fransche *branches* verwijst: wij meenen het niet. De zaak is voor ons eenvoudiger: Die Willem *niet* hevet vulscreven, beteekent niets anders dan dat *Willem den Reinaert niet heeft volschreven*". Waarom? Omdat hij *in dietsche onghemaket* (voor *onafghemaket*) was gebleven.

In den proloog verwittigt ons Willem, dichter van den Madoc, dat er *vóór* hem een Vlaamsche *Reinaert* bestond. Deze was onvoltooid gebleven. Willem heeft dus met behulp van Waalsche boeken, een nieuw gedicht gemaakt, waarin hij den *ouden Reinaert* heeft ingelascht, en dienvolgens waarschuwt hij ons dat hij het gedicht niet heeft vulscreven, aangezien een deel daarvan het werk van een ander is.

De gang van het betoog zou dus wezen als volgt: »Willem, die vroeger den Madoc heeft gedicht, heeft het jammer gevonden dat Reinaert's avonturen in het Vlaamsch onafgemaakt bleven: daarom heeft hij de Fransche *branches* opgespoord en is aan het werk begonnen. Ik verzoek de dorpers mijne verzen te laten als ze zijn en niet te veel te critiseeren, want critiek wordt dikwijls geoefend door personen die er niets van af weten. Zoo ik er toe kwam om dit te zeggen, is het niet door mijn wil. Ik was niet voort gegaan met dichten, zoo er niet eene dame was geweest, die er op aangedrongen had dat ik mijn gedicht zou voltooien .... Hoor nu hoe ik begin".

Wat is dan het werk van Willem? Ongetwijfeld »*het begin*". En dit begin is juist de vertaling van branche I (Martin), zoo als de proloog van Willem het aankondigt (naar de *Walsche bouken*). En die vertaling gaat tot omtrent v. 1750. Dit gedicht zullen wij *Reinaert I A* noemen.

Met 1750, en dan tot het einde (vs. 3476), hebben wij een gedicht *Reinaert I B*, waarvoor wij geen Franschen oorspronkelijken tekst bezitten (de geschiedenis van den schat van Ermeric, enz.)

Neemt men onze uitlegging aan, zoo wordt het duidelijk hoe de Vlaamsche dichter eerst als vertaler heeft gewerkt en later op zijne eigen vleugelen is gaan drijven, hetgeen tot hiertoe onuitlegbaar scheen. »Il serait étrange", zegt Sudre *R. de Renart* bl. 90, »qu'ayant calqué la première partie de son poème sur un poème français, il [Willem] se fut érigé en auteur original pour la seconde partie".

Zoo zou het ook duidelijk worden waarom op het einde van het gedicht (dat onafgewerkt was) een nieuw personage, Firapeel, optreedt, hetgeen J. F. Willems zoo vreemd was voorgekomen.

Zoo ook wordt het begrijpelijk dat er in *Reinaert I B.* toespelingen zijn op gedichten die wij niet meer bezitten en die door Willem wellicht voor zijne bewerking niet werden gebruikt:

2678 Dat was eer ic met Rine
Mijn gheselscap makede vast.

Van dit gezelschap tusschen Rine, den hond, en Cuwaert den haas, kennen wij niets.

1918 Nochtan wast Reinaert, diet al beziet
Ende selve mede ghinc,
Daer men uwe twe broeders hinc,
Rumen ende Widelanken.

Van het ophangen van die twee broeders van Isengrin, weten wij ook niets, enz.

Wij stellen dus voor terug te keeren tot het stelsel van J. F. Willems die in *Reinaert* I het werk van twee dichters wilde zien.

Stuit onze uitlegging op geene grammaticale bezwaren? Wij meenen van neen. *Niet vulscriven*, voor *niet geheel schrijven* levert geen bezwaar op. De heele moeielijkheid schuilt in *onghemaect*. De uitgevers hebben dit woord in den modernen zin opgevat, *ongemaakt* = waarvan niets is gemaakt. Wij verstaan hierdoor *onafgemaakt?* Kan dat?

Kiliaen en Vanderschueren schrijven beiden *ongemaakt* = *infectus*. Nu is het bekend dat *infectus* zoowel de beteekenis van (*modern*) ongemaakt, als *onafgemaakt*, *onvoltooid* heeft.

Oudemans (*Wdb.*) geeft geen voorbeeld van het woord in den zin *waarvan niets gemaakt is*. Dit is zeker eene leemte. Hij schrijft: 1°. ruw, ongevormd, van lompe, onbehagelijke gedaante (2 voorbeelden). — 2°. Niet afgericht, niet gedresseerd, (2 voorbeelden).

Nu, ten gronde van de beteekenis *ruw, plomp* ligt de beteekenis *onafgewerkt*; zelfs het modern *volmaakt* beteekent niet *geheel gemaakt*, maar *heelemaal afgewerkt* en bewijst het bestaan van een middeleeuwsch *onghemaect* in den zin van *niet volmaakt*, dit is *niet geheel afgewerkt*.

Reinaert II heeft:

> Niet te recht en is geschreven:
> Een deel is er after ghebleven.

Dit is juist de omschrijving van hetgeen wij zeggen: indien er een deel *achtergebleven* is, is het wel dat het gedicht *onafgewerkt* was. *Reinaert II* bevestigt dus onze uitlegging, want hij ook bevat eene negatie, *niet*; terwijl Jonckbloet, Martin, Van Helten den *niet* van *Reinaert I* willen veranderen om door den tekst te doen zeggen hetgeen zij er in willen vinden, dit is: het tegendeel van hetgeen er in staat.

Wij houden ons dus voorloopig aan den tekst; het zijn natuurlijk de philologen die den tekst willen veranderen, die hunne emendatie moeten verantwoorden. Het is niet dat wij hier en daar den proloog niet liever anders zouden willen lezen; vs. 30 Soe bat mi dat ic soude maken — zouden wij duidelijkheidshalve gaarne lezen: *vulmaken*. En wat vs. 6 betreft, indien onze uitlegging de goede is, zou men toch eerder den naam van den dichter van *Reinaert I B*, dan dien van *Willem* verwachten. Jonckbloet heeft ook aanstoot gevonden in die herhaling van den naam, en heeft voorgesteld: die *hi* hier hevet vulscreven. Naar onze overtuiging heeft er ook vroeger in vs. 6 den naam van den schrijver van *Reinaert* I B gestaan, en is *terecht* van *Reinaert II* eene verknoeiing daarvan.

Wanneer is *Reinaert* I ontstaan? Indien onze onderstelling

juist is, zoo moet *Reinaert I* in twee gesplitst worden. Het tweede gedeelte is ouder dan het eerste. Zijn er bewijzen daarvan in de taal gebleven? Kan men het aan den woordenkeus bemerken dat er twee personen aan het gedicht hebben gewerkt? Wij laten de vraag over aan philologen van beroep. Er zijn natuurlijk een heele reeks woorden in I A, die in I B niet voorkomen. Het zou de moeite loonen van na te gaan of er daar werkelijk een ander spraakgebruik, een anderen woordenschat is. De vraag schijnt ons moeielijk op te lossen, want wij weten niet in hoeverre Willem *Reinaert I B* heeft omgewerkt.

Nog eene opmerking: Neemt men onze uitlegging niet aan dan moet men stellig naar iets anders omzien dan de verbetering van Jonckbloet of Van Helten. In onze dagen schrijft een dichter zijn proloog bijna altijd *na* zijn gedicht te hebben voltooid. In de middeleeuwen was dit geen gebruik. Zoo is het uit te leggen dat dichters God (of Maria) bidden dat zij het werk mogen voltooien. Een vers als dat *Willem hier hevet vulscreven*, onder de pen van den dichter zelve, kan op het *einde* van een middeleeuwsch gedicht voorkomen, niet op het *begin*, omdat de dichter niet kon weten of hij zijn werk zou volschrijven.

Laten wij opmerken dat de verbetering Van Helten nochtans met eene wijziging, den tekst hetzelfde doet zeggen als hetgeen wij er onder verstaan. De uitgever heeft *vulscreven* (HS.) in *bescreven* moeten veranderen, om bij Jonckbloet's uitlegging te blijven. Maar leest men

> Dat die avonture van Reinaerde
> Die wel nutte ware vulscreven
> In dietsch was onghemaket bleven.

zoo verstaat dit een Vlaming in onze dagen nog en begrijpt dat er een vroeger onafgewerkt gedicht bestond.

Gent. LEONARD WILLEMS.

HENGST.

De verschillende etymologische verklaringen van dit woord, waarvan ik veronderstel dat ze den lezers van dit tijdschrift bekend zijn, schijnen mij niet zóó overtuigend dat eene nieuwe poging om de eigenlijke beteekenis er van op te sporen overbodig moet heeten. Van daar dat ik het waag eene nieuwe verklaring voor te stellen.

Het oudste geschrift waarin wij dit zonder twijfel overoude algemeen-germaansche woord aantreffen, is de Lex Salica. In den Titel *De furtis caballorum* [1]) leest men, om met den jongsten Codex 10 te beginnen, bij de woorden: »Si quis caballum spathum furaverit" den Frankischen term *chengisto*. Dezen vorm weet ik niet anders te verklaren dan als een accus. sg., te vergelijken met het in Noordsche runenopschriften voorkomende *staina* en het onzijdige *horna*. In Titel III der Wet beantwoordt aan het Latijnsche *bovem* een Frankisch *ohseno*, dat denzelfden uitgang vertoont. Wat de bijzondere beteekenis betreft waarin t. a. p. de term voorkomt, vergelijke men wat van het Oudhoogduitsche *hengist*, *hengest*, *heingest*, *hengst* wordt opgegeven bij Graff IV, 964, nl. *eunuchus vel spado*, *equus*, *cantarius*, *equus castratus*, *caba*, *spado*. De beteekenis is dus niet scherp afgebakend; in 't algemeen verstond men er onder een mannelijk paard, geschikt om als lastdier gebruikt te worden. Een overeenkomstig geval hebben wij in ons *os*, dat hoewel oorspronkelijk een stier aanduidende, allengs op een mannelijk rund in 't algemeen en een gesneden stier in 't bijzonder wordt toegepast, terwijl de uitdrukking *ossenvleesch* eenvoudig synoniem is met *rundvleesch*. Ook wanneer wij zeggen »zoo dom als een os," vertegenwoordigt het woord voor ons het begrip van rund in 't algemeen.

In het hedendaagsche Hoogduitsch, evenals in onze taal,

---

1) In de uitgave van Hessels kol. 217—225.

verstaat men, zooals ieder weet, onder *hengst* een »equus admissarius", doch in Beieren leeft de beteekenis »equus castratus", die ook in het Middelhoogduitsch voorkomt, nog voort [1]). Het Oudeng. *hengest*, is een benaming voor 't mannelijke paard; in 't Oudnoordsch duidt *hestr* zoowel een hengst, als een paard in 't algemeen aan; in 't Zweedsch is *häst*, in 't Deensche *hest* eenvoudig »paard". In de Oudfriesche tongvallen komt *hangst*, *hanxt*, *hengst*, *hingst* voor in den zin van »paard".

Een ouderen vorm dan *chengisto* vertoont, wat den klinker in den stam aangaat, de Frankische term in Codd. 6 en 5 bij de woorden: »Si quis caballo spado furaverit", nl. *chanzisto*. De *z* berust m. i. op de Romaansche gemouilleerde uitspraak der *g* vóór de volgende *i*. Dat zulk eene uitspraak in sommige tongvallen van 't Nederfrankisch zou bestaan hebben reeds in de zevende of achtste eeuw, is niet volstrekt onmogelijk, maar toch niet waarschijnlijk, niettegenstaande hetzelfde verschijnsel zich eenige eeuwen later in het Friesch voordoet. Hoe het zij, *chanzisto* is ontstaan uit *changisto*.

Hetzelfde woord, anders gespeld en eenigszins verknoeid, komt in dezelfde Codd. voor als *azisto*, l. *hanzisto* (*hangisto*) bij de woorden: »Si quis caballum aut iumentum furaverit", waarop dezelfde boete staat als bij 't stelen van een »caballus spado". Het verschil in spelling laat zich het eenvoudigst verklaren, als men aanneemt dat de wetsbepaling oorspronkelijk in de door Codd. 6 en 5 gevolgde redactie ontbrak en uit eene andere redactie is overgenomen, eene redactie waarin *changisto* in den zin van »paard" werd genomen.

Er is reden om te veronderstellen dat de Frankische termen bij de wetsbepaling »Si quis caballum qui carrucam trahit" in de verschillende Codices 1, 2, 5—10 niets anders zijn dan verhaspelingen van *hangisto*, *changsto*, doch we kunnen dit punt buiten beschouwing laten, daar het tot verklaring van den oorsprong van *hengst* niets bijdraagt.

---

1) Zie M. Heyne in Grimm's Wörterbuch i. v. *hengst*.

Ons woord is baarblijkelijk een superlatief en wel, naar ik veronderstel, van een adjectief dat verwant is met Sks. *çakra*, machtig; *çakti*, kracht; *çaṅka* en *çakwara*, stier; *çâkwara*, krachtig, en als subst. trekos; enz. Hoe die verloren positief geluid heeft, laat zich niet met zekerheid bepalen, en is ook niet van overwegend belang. Volgens Kluge Etym. Wtb. i. v. *hengst* bezit het Litausch een adjectief *szanku-s*, waaraan hij vragenderwijze de beteekenis van »behendig" toekent. Ofschoon ik *szankus* in de mij bekende Litausche teksten nooit aangetroffen heb, en ook in de mij toegankelijke woordenboeken niet vermeld vind, neem ik gaarne op het gezag van Kluge aan, dat het woord bestaat; te meer omdat het denominatief-causatief *szankinti*, een paard tot den sprong aanzetten, zich gereedelijk als afleiding van zulk een adjectief laat verklaren. Immers »tot een sprong aanzetten" veronderstelt het aanzetten tot grooter snelheid en krachtsinspanning, en de begrippen van snelheid en kracht zijn nauw verbonden; men denke slechs aan *gezwind* enz. De superlatief van 't bovengenoemde of een daarmee stamverwant adjectief zal dus beteekenen »zeer krachtig, zeer snel", en kan als zelfstandig nw. een geschikt woord zijn om zoowel een sterk lastdier als om een snelloopend dier te benoemen. Een volkomen analoog voorbeeld is het Skr. *baliṣṭha*, kameel, als adjectief »zeer sterk, zeer krachtig". Dat zulk een woord in Indië op kameelen, en andere uitdrukkingen voor »krachtig", als *çakwara*, *çâkwara*, op stieren en trekossen worden toegepast, is zeer natuurlijk, dewijl daar te lande paarden weinig of niet als lastdieren gebruikt worden. Buitendien blijkt uit een woord als *jawin*, snel, dat als substantief èn paard èn kameel beteekent, hoe een en dezelfde uitdrukking verschillende dieren kan aanduiden, wanneer ze in 't gebruik dat de mensch van hen maakt overeenkomen.

Ik veronderstel dat in 't Gotisch ons *hengst* geluid heeft *hahist-s*, waarin de *a* nasaal werd uitgesproken. De overeenkomstige Skr. vorm zou zijn *çáṅkiṣṭha*. De comparatief en superlatief hadden het accent op de stamlettergreep; de Gotische

vormen zijn regelmatig daaruit voortgesproten, blijkens *juhiza*, *hauhists*. Het oudere Oudnoordsch heeft in overeenstemming met *juhiza*: *ærri* of *œri*, Ouddeensch *uræ* [1]), en van *hár*, hoog, den comparatief *hœrri*, superl. *hæstr* [2]). Gaan wij uit van den ondersteldeu Gotischen vorm *hahists*, en houden wij in 't oog dat in *orri* de nasaleering eenmaal verdwijnen moest, dan komen wij tot een Oudnoordsch *hahistr*, waaruit zich *hestr* moest ontwikkelen.

In de meeste gevallen vertoonen de comparatieven en superlatieven in de Germaansche talen, behalve het Gotisch, een vorm die alleen uit verloop van 't Indog. accent of door invloed van een positiefvorm te verklaren is. Wel is waar heeft het Oudengelsch *hêhst*, *hýhst*, enz. maar daarnaast staan vormen waarin de oude regel niet te herkennen is. Zoo bijv. in den comparatief en superlatief van Ohd. *jung*, Oudeng. *geong*, Nederl. *jong*, enz. Zelfs in 't Oudnoordsch heeft *yngri*, *yngstr* het oudere verdrongen. *Hangist* nu volgt de analogie van *jungist*, welks Gotische vorm niet anders dan *juhists* kan geweest zijn.

LIMOEN.

Het ligt in den aard der zaak dat de namen van eene menigte gewassen zich van een bepaald gebied uit over den geheelen aardbodem verbreid hebben, wanneer zulke gewassen naar andere streken zijn overgeplant of door den handel bekend geworden. Zoo is het gegaan met den tabak, de thee, de koffie, de cacao, de ananas enz. enz. Niet altijd echter is de eigenlijke plaats van herkomst bekend, al weet men langs welken weg en omstreeks welken tijd de naam van zeker vreemd gewas in deze of gene taal burgerrecht heeft gekregen. In zulk een geval verkeeren wij bij bovenstaanden vruchtnaam.

1) Cleasby i. v. *ungr*.

2) De superlatief *ærstr* moet door misverstand uit *æstr* ontstaan zijn.

Ons *limoen* is, naar alle waarschijnlijkheid, gekomen uit het Fransch, dat op zijne beurt het woord ontleend heeft aan eene Zuid-Europeesche taal. Het Italiaansch heeft *limone*, 't Spaansch *limon*, 't Portugeesch *limõa*. De verlatijnschte vorm *limo*, mv. *limones*, komt reeds voor in een geschrift van omstreeks 1200, in de Geschiedenis van Jeruzalem door Jacob de Vitriaco: »Sunt praeterea aliae arbores fructus acidos, pontici videlicet saporis, ex se procreantes, quos appellant *limones*." Al deze vormen zijn rechtstreeks voortgevloeid uit het Arabische *leimūn*, en dit heeft zijn ontstaan te danken aan 't Perzische *līmūn* of *lēmūn*. Het kan zoowel door de kruisvaarders als door de Mooren van Spanje in Europa gekomen zijn.

In het Hindustani heeft men *līmū* en *nimbū*, terwijl een quasi-Sanskrit *nimbūka* opgegeven wordt in een medisch woordenboek van zeer jongen datum, waarin o. a. ook *aphena*, d. i. amfioen, voorkomt. Vermits dit *nimbūka* noch in de literatuur, noch in de talrijke oude Sanskrit-woordenboeken vermeld wordt, o. a. niet in Hemacandra's Abhidhāna-cintāmaṇi, kan men verzekerd wezen dat *nimbūka* in de elfde eeuw onzer jaartelling nog ver te zoeken was. Dat het eene sanskritiseering is van Hindustani *nimbū*, dat op zijne beurt eene bedorven uitspraak van *līmū* is, blijkt ook uit de volgende omstandigheid. Het woord is namelijk overbekend uit de talen van den Indischen Archipel en Formosa. Het Ngadju-Dajaksch heeft *limau*, dat zoowel »citroen", als »limoen" en »pompelmoes" aanduidt. Het Maleisch bezit insgelijks *limau*. Volgens eene ongelukkige gissing van de vervaardigers van Maleische woordenboeken wordt dit *limau* beschouwd als ontleend aan het Portugeesch. Doch zij begaan daarbij, zonder het te vermoeden, twee grove anachronismen. Vooreerst is *limau* — daargelaten dat het nooit uit *limõa* zou kunnen voortkomen — ouder in vorm dan 't Portugeesche woord, en ten andere bestaat *limau* ook in het Oudjavaansch, in den vorm van *limo*, dat o. a. voorkomt in 't Rāmāyaṇa, dus ongeveer vijf eeuwen vóórdat de Javanen van 't bestaan van Portugeezen kennis droegen. *Limo* is, overeen-

komstig het Oudjavaansche klankstelsel, ontstaan uit een ouder *limau*, want de tweeklank *au* heeft in genoemde taal plaats gemaakt voor de lange *o*. Eenmaal had natuurlijk ook het Javaansch *limau*, en daar de overgang van *au* tot *o* reeds in de 9de eeuw had plaats gehad, moet men nog eenigen tijd, misschien een paar eeuwen teruggaan. Derhalve moet *limau* — welke ouderwetsche vorm nog in het Dajaksch en Maleisch, overeenkomstig het klankstelsel dezer talen voortleeft — in den Indischen Archipel bekend geweest zijn in de eerste Middeleeuwen. Men mag gerust nog verder teruggaan, want men vindt *limau* tot op Formosa, onder den vorm van *rima*. De Sundaneezen zeggen *lemo*, de Baliërs gelijk in 't Oudjavaansch *limo*, de Niassers *dima*, de Makassaren *lemo*, limoen; *lemo tene*, oranje appel; *lemo kaluku*, pompelmoes. Ook het Bataksch heeft *limo*, doch in eene andere beteekenis, namelijk in *limo gading*, de benaming van eene kleine kokosnootsoort.

Gaat men verder Oostwaarts, dan vindt men in ettelijke Maleisch-Polynesische talen der Stille Zuidzee als benaming van een soort oranje-appel het woord *moli*. Zoo o. a. in het Samoaansch, het Fidji, het Mota, enz. Daar bij woorden die eene *r* of *l* bevatten, omzetting in de talen dezer familie niets zeldzaams is, houd ik *moli* voor hetzelfde woord als *limo*, waarbij op te merken valt dat een oudere *au* ook in het Samoaansch enz. regelmatig in *o* overgaat.

De slotsom is, dat *limoen* oorspronkelijk een Maleisch-Polynesisch woord is, dat over Hindustan, en van daar over Perzië en Arabië zijn weg naar Europa gevonden heeft.

H. KERN.

BRANDARIS EN *SINT-BRANDARIUS.*

In de jongste aflevering (III, 7: kol. 1052) van het Nederlandsch Woordenboek zijn van het woord *brandaris* vier beteekenissen vermeld: 1. Vuurtoren (op Terschelling); 2. Groote scheepslantaarn; 3. Flambouw; 4. Zekere zwarte Oostindische horen (schelp). De laatste beteekenis schijnt hare verklaring te vinden in de vergelijking met woorden als *brandgans* en *brandvos* en slechts in verwijderd verband te staan met de drie eerstgenoemde, die daarentegen onderling zeker wel samenhangen. Denkelijk zijn de tweede en derde jonger dan de eerste, en zijn derhalve de lantaarn en de flambouw aldus genoemd na en naar den vuurtoren. Immers *brandaris* als naam voor een vuurtoren blijkt reeds oud te zijn. Omtrent den oorsprong of althans de geschiedenis van dezen laatsten naam is meer mede te deelen dan waarvoor in het Woordenboek ruimte was, weshalve t. a. p. hierheen verwezen is.

In de eerste plaats dient opgemerkt dat *brandaris* niet (of ten minste thans, en denkelijk sedert eeuwen, niet meer) eene benaming is voor »sommige vuurtorens", zooals Van Dale zegt [1]), maar bepaaldelijk en uitsluitend vanouds de naam van den grooten vuur- of lichttoren op den westhoek van het eiland Terschelling schijnt geweest te zijn. Althans overal waar het woord tot dusverre gevonden is, wordt deze bedoeld; een andere *brandaris* moet nog worden aangewezen. Het woord schijnt dus eigenlijk niet een soortnaam, maar een eigennaam te zijn; wordt het met het bepalend artikel verbonden, dan is dit iets dergelijks als wanneer men thans spreekt van *de Leeghwater* en *de Cruquius.*

Als naam van dezen toren nu komt het woord reeds vroeg

1) Evenzoo stelt Chomel 123 *a* het woord gelijk met *baak*, *vuurbaak*, en beweert Bilderdijk (Br. 1, 102): „Zo zeggen de Franschen *brandon* voor eene toorts, van *branden*; wij, een *brandaris* voor een *vuurbaak*". Ook Winschooten (Seeman, 39) zegt reeds: „*Brandaaris*, een Vuurbaak, komt van *branden*".

voor: niet alleen op de in het Wdb. aangehaalde plaats uit het Groot Placaatboek (a°. 1668), maar ook in den Grooten Atlas van Blaeu (a°. 1664) op de kaart van Friesland (*Brandaris*), evenzoo in den Zee-Atlas (Amsteldam, P. Goos, 1668) op de kaart van de Zuiderzee (*Brandaris*)[1]), en reeds veel vroeger in Abr. Ortelius' Theatrum orbis terrarum (a°. 1572) op de kaart van Friesland (*S. Brandaris*) en op die van Holland (*Brandarius*). Deze laatste vormen, (*S.*) *Brandarius*, vond ik ook in drie stukken uit het archief van Amsterdam, door Ter Gouw, Gesch. v. Amsterdam V, 414 aangehaald, waaruit blijkt dat de Vroedschap van Amsterdam in 1559, 1563 en 1566 het herstel van dezen toren geheel of gedeeltelijk bekostigd heeft. Ik geef ze hieronder in uittreksel, volgens het afschrift, mij door den gemeente-archivaris, Mr. W. R. Veder, welwillend verstrekt[2]).

---

1) Daarnaast een „Caap", en verder nog twee „Caap"en, benevens één „Vierboet" (zie Ned. Wdb. op *Boet* (I)).

2) Roerende de repa*ra*tie van Ste Brandarius toorn op der Scell*ing*.

Op den xxi Sept. XVcLIX.... angaende tgebreck wesende in Ste Brandarius toorn op der Scellinck de welcke een kundige baeck van outs es geweest ende alnoch es in zee daer de schepen van oosten ende eiders hier te lande innecomen*de* hare oech ende merck opnemen ende andere baecken by der Stadt gestelt haere respect op houden *etc.*... zoe dat de voorsz toorn die schijnt, ende p*e*ricule zoude wezen, te vervallen, noodich zoude zyn onderhouden te werden tot welvaert van de negociatie *etc.*... Ende geconsidereert der saicken gelegentheyt Es byden voorsz. Raiden geresolveert dat dese Stede den voorsz. toorn tot haere coste zal doen helpen mits dat de gebueren ofte huysluden van Ste Brandarius kerke ofte prochie, deselve kercke daer die vervallen es, zelver sullen helpen, ende achtervolgende hoere consente tot behulp van den voorsz. toorn zullen bestellen hondert wagens mit wier ofte zoeveel meer als men van den gebueren zal kunnen vercrigen. (Vroedsch.-Resol. I).

Mr. Henrick Dircxz. burgerm*eeste*r betaelt die so*m*me van zeve ende twintich gl. derthien st. en*de* een oert over gelycke so*m*me by he*m* verleit reysende opten xije Junij mit Jan Claesz van Noppe Raidt een dienaer ende de strōēmrs(?) op ter Scelling om te besichtigen den toern van S. Brandarys die heel vergaet om dien te repare*re*n ist doenlick tot conservatie van*de* coopvaerders die daer nae zeylen breeder blycken*de* by syn*re* quyt*ancie* hier overgelevert comt in mu*n*te vlae*m*s ter so*m*me van iiij Ł xij sc. ij d. gte. (Rek. Thes. 1563, fol. 78 v.)

Heyn Volckertsz. van der Scelling de so*m*me van thien Karolus betaelt ter cause van arbeytsloen ende verleyde penn*inghe* als van wyer, sandt, schutting en*de* ander*e*

Blijkens het voorafgaande achtte men dus in de 16de en 17de eeuw den toren en de daaraan of daarbij gelegen kapel of kerk gewijd aan eenen Sint-Brandarius. En deze voorstelling vindt men niet alleen in atlassen en in bescheiden van Katholieke leeken en van Protestanten, maar ook bij de geschiedschrijvers der Roomsch-Katholieke kerk hier te lande. Van Heussen zegt aangaande de kerken van Terschelling in zijne Hist. episcop. Leovardiensis, p. 102: »Una ex his ecclesiis S. Brandarium ex Jac. Torrii relatione Rom. venerabatur Patronum; Brandaris hinc hodié-dum in mappis Geographicis indigitata" [1]). Van Heussen's zegsman, Jacobus de la Torre, was Nuntius Apostolicus in de Nederlanden; zijn hier aangehaalde Relatio Romana, een ambtelijk verslag van 1656 over zijne dioecese aan den Paus, is uitgegeven [2]) in het Archief v. d. gesch. v. h.

---

conservatie van S. Brandari*us* toorn ende den capel op der Schelling staen*de* te bewa*r*en van den anslach vander zee dwelck inde laetste voergaen*de* storm ende onweder gebeurt es Alst blyckt by ordinan*cie* ende zyne quytancie daer onder gescreven compt in munte vl*ae*ms ter so*m*me van i Ł xiij sc. iiij d. (Rek. Thes. 1566, fol. 133 v.)

Uit een schrijven van Ds. G. A. Wumkes, te Hoorn op Terschelling, deel ik hier omtrent den toren nog het volgende mede: „Bij de ingezetene bevolking van ter Schelling leeft niets voort, wat licht kan werpen over den naam en de geschiedenis van den Brandaris. In den volksmond op het Westeind des eilands heet hij kortweg: „de toer"; op het Oosteind: „de fjoertoer fan Skylje". Daarnaast wordt zelden gebruikt de naam „Brandaris", hoewel die bij allen bekend is.... Eeuwen lang zal men zich beholpen hebben met een kaap van geringe hoogte, grootendeels van hout opgetrokken.... Het oudste bericht is zeker dat van 28 Sept. 1323, volgens hetwelk „Claes Richter van der Schelinge sine mederichter ende dat mene lant van der Schelinghe... leggen wolden een voerhuys oft eyn merke om dies ghemenen comans oirbaer dat zy oer liif ende oer guet dairmede moghen verberghen" (Versl. en Meded. v. d. Vereen. t. beoef. v. Overijs. Rechtsgesch. III, 3).... Eerst in 1538 verrees het kolossale bouwstuk van 206 voet hoog en 30 voet breed.... In den loop der tijden is op verschillende wijze van den Brandaris als zeebaak gebruik gemaakt. Nu eens door een lantaarn, dan door een vuur, ook deed hij des nachts somtijds geen dienst, b.v. in het begin en het midden van deze eeuw." Zie ook Teg. Staat d. Ver. Ned. VIII, 614.

1) De Nederlandsche vertaling van dit werk (Oudheden en gestichten van Vriesland, blz. 286) voegt hieraan niets toe.

2) Ik ben deze aanwijzingen, benevens eenige andere inlichtingen, verschuldigd aan de vriendelijke hulp van Prof. Fruin.

aartsbisdom Utrecht, dl. X—XII. De bedoelde plaats (XI, 197; blz. 287 van den afzonderlijken overdruk) luidt in haar geheel aldus: »Huic vero insulae Amelandiae alia insula vicina est, cui Ter-Schellingh est nomen, quae insula antiquis Romanis dicebatur Flevum et Fleum et Sti Brandarii, qui ibidem colebatur patronus. Insulae adhuc pagus superest et memoria, eidem autem Catholicis fere destituto succurrit Pr Societatis Jesu ex Amelandia praefata".

Nu doet zich echter het zonderlinge geval voor dat, ondanks deze onverdachte en gezaghebbende getuigenissen, de Katholieke kerk geen heiligen Brandarius erkent noch zelfs kent. Noch in Potthast's Bibl. hist. med. aevi (2te Aufl.), noch in Weidenbach's Calendarium, noch in Reinsberg-Düringsfeld's Calendrier belge, noch in Grotefend's Zeitrechn. d. deut. MA., noch in het Calendarium Trajectense, door Mr. S. Muller Fz. als Bijlage I achter zijne Bijdragen voor een Oorkondenboek van het Sticht Utrecht uitgegeven, heb ik althans een spoor van dien naam kunnen vinden. En ook Prof. Hensen te Warmond antwoordde mij op mijne aanvrage dat een H. Brandarius hem geheel onbekend is.

Hoe is deze pseudo-heilige dan, wel niet in den kalender, maar toch in den atlas en in Katholieke geschiedboeken gekomen? Zou er soms — zou men vragen — eene verwarring met den H. *Brandanus* mogelijk zijn? Deze gissing, te gelijk door Prof. Hensen en door mij geopperd, bleek bij nader inzien reeds twee eeuwen oud. Van Heussen teekent bij den door hem van De la Torre overgenomen S. Brandarius (dien hij blijkbaar al evenmin in eenigen kalender vond) in eene noot aan: »forte S. Brandanus Abbas Clunifertensis in Hiberniâ; colitur ad diem XVI Maji. Vide ibi Bollandinos in Actis SS." Nu zou het zeker eene niet onbelangrijke bijdrage tot de geschiedenis der middeleeuwsche legende zijn, wanneer wij dezen heilige, vermaard door zijne wonderbaarlijke zeereizen en omzwervingen, nog in de 16de eeuw als patroon van eene kapel en een vuurtoren voor zeevaarders op het Friesche eiland Terschelling kon-

den aanwijzen. Dat zijn naam en zijne legende hier te lande inderdaad nog lang heeft voortgeleefd mag men wel opmaken uit het feit, dat zijn naam in vroeger tijd door de Katholieken bij den doop hunner kinderen meermalen gekozen werd, blijkens eene lijst van »nomina vernacula Hollandorum et Frisiorum", achter het »Rituale in usum sacerdotum Missionis Foederati Belgii" afgedrukt [1]). Toch moeten wij deze gissing, hoe verleidelijk ook, zonder aarzelen verwerpen. Eene verbastering van *Brandanus* in *Brandarius* zou begrijpelijk zijn in een handschrift, waarin ri en n al heel weinig verschillen. Maar kan men zich voorstellen dat zulk eene verbastering vóór de 16de eeuw, zonder eenige aanleiding, hetzij in de levende volkstaal der zeelieden of der bewoners van Terschelling ontstaan, of uit een boek onder dat volk verspreid geraakt zou zijn? Het eene dunkt mij al even ongerijmd als het andere.

Indien er dus geen H. Brandarius is aan te wijzen en de naam ook niet uit eene verbastering van een anderen verklaard kan worden, moet die naam wel uit een misverstand geboren zijn. Kan dan de toren zelf, onafhankelijk van eenigen heiligen- of persoonsnaam, vanouds aldus, *brandaris*, geheeten hebben? Was er eenmaal een vuurtoren van dien naam, dan kon — zoo zou men gissen — de kapel of kerk, die daar waarschijnlijk ten dienste der vertrekkende en aankomende visschers en zeelieden aan of naast heeft gestaan, *brandaris-kapel* of *brandaris-kerk* [2]) genoemd zijn, en het volk kon hierin den naam

1) Volgens vriendelijke mededeeling van Prof. Hensen.

2) Van Heussen vermeldt voor Terschelling vier of vijf parochiën en een of twee kapellen: „Scellingum (Ecclesia S. Joannis), Midslans, Zuytkerck, Hoorn, Capella Uniporta, Quinque portus in Scelling". Ds. Wumkes schrijft omtrent de kerken op het eiland: „De kerk hier [t. w. in de bovengenoemde aanhaling uit Van Heussen] vermeld is die van Vijfhaven, gelijk oudtijds W. Schelling moet hebben geheeten (de patronen der parochiekerken van Hoorn en Midsland waren St. Jan en St. Nicolaas. Eénpoort en Zuydkerk waren hulpkerken: de één lag in Oosterend, de andere te Stryp = *Suryp* = *Zuidreep*). Nu zou het bericht van v. H. en v. R. doen vermoeden dat eertijds aan den Brandaris een kerk of kapel verbonden is geweest. Een nauwkeurige beschouwing van den toren doet evenwel het onwaarschijnlijke daar-

van een heiligen *Brandaris* of *Brandarius* gezien hebben; op deze wijze ware de Katholieke kerk een heilige rijker geworden, die nooit bestaan heeft [1]). De vraag is dus of een appellatief *brandaris* in het Nederlandsch te verklaren is. Op het eerste gezicht schijnt het woord volkomen duidelijk: het zou al heel vreemd zijn — zoo meent men aanvankelijk — als *brandaris* niet een afleidsel was van *branden*: in een vuurtoren *brandt* immers licht! Op zich zelf is dit ook veel aannemelijker dan dat een vuurtoren vanouds geheel toevallig tot patroon een heiligen *Brandarius* zou hebben gehad. Doch deze afleiding wil niet best vlotten. Vooreerst wordt *branden* door de zeelui en strandbewoners op Terschelling (en evenzoo elders) nooit gebezigd van een lichttoren [2]); en dit zal wel vanouds zoo

van inzien en voor zoover mij bekend is, bestaat er bij niemand desaangaande ook eenige heugenis. De tegenwoordige kerk der Herv. Gemeente te W. Schelling, die na den brand van 1666 is gebouwd, staat aan een geheel ander eind van het dorp. De toren is dan ook zonder twijfel met dit éene doel gebouwd, wat op den zandsteen in den noordgevel aldus is uitgedrukt: „tot waarschouwinghe aller seevarende, die God behoede".

Niet zonder verrassing vond ik in Schiller—Lübben, Mnd. Wdb. I, 414: „Brandariskerke auf ter Schelling (*D*.)". Volgens vriendelijke mededeeling van Dr. Walther, die Lübben's werk heeft voortgezet, verwijst deze *D* naar: E. Deecke, Niedersächs. Namen von Seeörtern aus den Zeiten der Hansa. Lübeck 1858, doch zijn de opgaven van dezen schrijver, die geene citaten geeft noch zijne zegslieden noemt, weinig te vertrouwen. Dr. Walther meldde mij voorts het woord *brandaris* als appellatief ook nergens ontmoet te hebben. Het licht dat hier uit het Oosten scheen te dagen, blijkt dus een bedrieglijk dwaallichtje.

1) Dat *Brandaris*, hetzij dan te recht of te onrechte, reeds vroeg en lang als de naam van een heilige is aangezien blijkt ook uit de mededeeling van Ds. Wumkes, dat „in de vorige eeuw op het naburig Flieland en vooral op West-Flieland, dat thans door de zee is verzwolgen, vele personen woonden die den naam droegen van *Brandaris*. Ik zelf vond er verscheidene in de doop- en lidmatenboeken van genoemd eiland. Thans komt die naam er niet meer voor; evenmin op ter Schelling". — Wanneer veel later Langendijk in zijn Spiegel der Vaderl. Koopl. zekeren procureur *Brandarius Nazo* noemt, schijnt hij, te oordeelen naar het 22ste tooneel van het 2de bedrijf waarin deze personage optreedt, daarmede alleen iemand te willen aanduiden die, blijkens zijn rooden, „brandenden" neus, te veel pleegt te drinken, iemand met een „brandewijnneus"; met ons onderwerp staat die naam in geen verband.

2) Ds. Wumkes schrijft: „Branden" wordt onder het scheepsvolk nooit gebezigd voor het licht geven ten dienste der zeevarenden. Daarvoor is op ons eiland

geweest zijn. En ten tweede zijn de woorden op *-aris* (mnl. *-arijs*, uit mlat. *-arius*, overeenkomende met fr. *-aire*), zoover ik weet, met uitzondering van een woord als *dromedaris* [1]), alle namen van personen die zekere betrekking bekleedden: *notaris*, *secretaris*, *archivaris*, verder enkele andere als *falsaris*; in 't Mnl. ook *adversarijs*, *rudarijs*, *lapidarijs*, *sompniarijs* en derg. Bovendien zijn het alle vreemde woorden, overgenomen uit het Latijn, of naar analogie van reeds bestaande naar Romaansche woorden nagevolgd; van een nomen agentis, afgeleid van een Nederl. ww. (zooals *brandaris* zou moeten zijn), is mij geen voorbeeld bekend.

Toch zou, nu eens afgezien van het eerste der bovengenoemde bezwaren, een woord met eene beteekenis als die van *brander*, hetzij: brandend stuk hout, brandhout, hetzij: fakkel, hetzij: voorwerp of toestel, dienende tot of bij het branden [2]) (verg. *blaker*) voor het kustlicht in zijne oudste gedaante misschien eene gepaste benaming geweest zijn. Men zou een oogenblik kunnen denken aan een ogerm. **brandari*, dat dan van 't znw. *brand* afgeleid moest zijn (immers eene verbale afleiding, van 't ww. *branden*, kan 't niet zijn, daar de vorm met *d* in den infinitief natuurlijk veel jonger is en bovendien het ww. op 't Friesche Terschelling in de middeleeuwen wel, evenals thans, *barne* zal geluid hebben). Werkelijk bestaat dit znw. in het Oudfriesch (trouwens meestal in den vorm *brond*), met de beteekenis: het branden, brand (van een huis) enz. [3]), en

algemeen het werkwoord „vuren" in gebruik. Veertig, vijftig jaar geleden noemde men op Wester Schelling een steenen haard op een duin, waarin elken nacht een kolenvuur brandde: de „Anjesboede" of de „fjoerboede". Het lichtschip in de buitengronden van ter Schelling noemt men: 't vuurschip. Altijd is 't: vuur, vuren, nooit branden of lichten".

1) Onwillekeurig denkt men in dit verband bij dit woord een oogenblik aan den aldus geheeten toren aan de zeehaven te Enkhuizen; maar deze bijnaam *dromedaris* schijnt eerst in latere eeuwen te zijn ontleend aan den, van den zeekant zichtbaren, bultigen uitbouw; de gedeeltelijke overeenkomst in vorm tusschen deze beide Noordhollandsche torennamen is dus louter toeval.

2) Zie Ned. Wdb. op *Brander*, A, 1, *b* en 2).

3) Zie Von Richthofen, Afries. Wtb.

zijn er verder in het Oudgermaansch wel sommige zaaknamen op *-ari*, waaronder enkele van Germ. grondwoorden: got. *waggareis*, hoofdkussen, ohd. *ahslari* en *halsari*, cervical, *fliugari*, vliegennet, *huntari*, pagus [1]) enz. Maar wie kan gelooven wat men dan verder zou moeten aannemen, nl. dat een zoodanig **brandari*, brander, ten gevolge van bovenbedoeld misverstand waardoor de toren onder het patronaat van den gewaanden heilige werd gesteld, reeds zeer vroeg met een Latijnschen staart voorzien zou zijn, en zoodoende zijn Oudgermaanschen nominatief op *-ari* onder die vreemde vermomming tot op den huidigen dag ongerept bewaard zou hebben? [2]) Weliswaar is *Waltharius*, de naam van den held in het Mlat. epos, op dezelfde wijze uit *Walthari* ontstaan; doch hier geldt het ook een kennelijken persoonsnaam. Bovendien vergete men niet dat de geboorte van den pseudo-heilige alleen te begrijpen is uit een samenstelling als *brandar is kerke* of iets derg., waarin het eerste lid verkeerdelijk als de naam van een patroon werd opgevat; een enkelvoudig **brandari* zou niet licht tot zulk eene opvatting geleid hebben.

Bij Du Cange zijn nog andere van germ. *brand* afgeleide woorden te vinden, zooals *brandu*, »titio, fax ardens" [3]), *brando*,

1) Zie Kluge, Nomin. Stammbildl. § 77; Wilmanns, Deutsche Gramm. II, § 227.

2) Pro memorie vermeld ik nog dat in den Navorscher XXXVII, 167 een fr. *brandaire* vermeld wordt als heraldische term in den zin van: „fagot réuni dans un manche", dus zooveel als: samengesnoerde takkenbos. Als oudste beteekenis van *brandaris* zou dit misschien passen; immers „takkenbossen, aan handvatsels bevestigd en in brand gestoken, dienden in de ME. tot het geven van seinen" (Herald. Bibl. 1882, 211). Doch zoolang volstrekt niet blijkt waar de ongenoemde inzender dit woord, dat noch bij Littré, Godefroy enz., noch in de gewone heraldische terminologie te vinden is, heeft opgedolven, blijven woord en beteekenis onbetrouwbaar en verdacht. Verg. ook fr. *brande*.

Een ander woord dat in vorm op *brandaris* gelijkt is het bij Du Cange opgegevene „Brandalis Platea, Turris, Ubi Brandeum seu fascia in signum jurisdictionis apponitur"; een *brandeum* is een „Velum, palla serica vel lintea, qua Divorum reliquiae vel corpora involvi a Christianis solebant", of in 't algemeen „accipitur etiam pro zona, fascia, cingulo". Doch dit bnw. *brandalis* heeft in beteekenis en oorsprong met ons woord kennelijk niets te maken.

3) Zie Ned. Wdb. op *Brand* (I), II, A, 1, *a* en *b*).

»fax, taeda, funale", *brandanale* en *branderia* »fulcrum focarium" [1]), doch geen znw. *brandarius* of bnw. *brandaris*. Niettemin kan er natuurlijk zeer goed in 't Mlat. of Romaansch een dergelijk woord bestaan hebben; maar hoe zou zulk een vreemd, en toch zeker niet algemeen bekend woord naar een Frieschen uithoek als Terschelling verdwaald en alleen daar bewaard gebleven zijn?

Waar, wanneer en hoe het woord *brandaris* in de wereld is gekomen, die vraag kan ik, tot mijn leedwezen, niet beantwoorden; mijn onderzoek eindigt met een: non liquet. De naam *brandaris* schijnt wel vanouds aan dezen toren en de daaraan verbonden kapel of kerk eigen te zijn geweest; maar of dit werkelijk oorspronkelijk een eigennaam, en wel een persoonsnaam is geweest, die slechts toevallig met de (latere?) bestemming van den toren in een, dan schijnbaar verband staat, dan of omgekeerd deze persoonsnaam door eenig misverstand vroeger ontstaan is uit een appellatief dat van *branden* was afgeleid en dat derhalve wel degelijk vanouds de bestemming van den toren (of zijn voorganger) aanwees, dit blijft voorshands onbeslist. Het laatste dunkt mij het waarschijnlijkste; doch zoolang voor een znw. *brandaris* geene behoorlijke afleiding gevonden is, kan men in dezen geen zekerheid verkrijgen. Moge het vorenstaande aanleiding geven tot mededeelingen van anderen, die over de zaak meer licht kunnen verspreiden.

Leiden, Augustus 1897. J. W. MULLER.

1) Zie Ned. Wdb. op *Brandel*, *Brandelaar*, *Brander*, 2, *a*), en *Brandijzer*, 1).

BRANDEWIJNSTEEG EN *CLARENSTEEG*.

Als aanhangsel op het bovenstaande mogen hier eenige opmerkingen volgen over deze twee Leidsche straatnamen, waarbij toevallig eveneens een heilige betrokken is, al is deze niet geheel verzonnen maar alleen als patrones gesteld over iets waarmede zij niets te maken had.

De leerlingen van De Vries en de lezers zijner Verspreide taalkundige Opstellen herinneren zich zijne verklaring van het ontstaan van den naam *Brandewijnsteeg*. » Aan de andere zijde der Mare, vlak tegenover, loopt eene steeg, waarin oudtijds eene kapel der H. Clara stond, en die daarom den naam van *Clarensteeg* droeg. Onze Leidenaars, die in latere tijden meer aan *klare* (*jenever*) dan aan de H. Clara dachten, vatten het als *Klaresteeg* op; en wat was nu natuurlijker dan het verlengstuk der steeg, aan de overzijde, de *Brandewijnsteeg* te noemen? Zoo etymologiseert en speelt de spraakmakende gemeente!" [1])

Bij de behandeling van het art. *Brandewijn* in het Woordenboek onwillekeurig hieraan herinnerd, kon ik niet nalaten deze terloops gegeven naamsverklaringen eens nader te onderzoeken. Door vriendelijke hulp van den archivaris dezer gemeente, Mr. Ch. M. Dozy, ben ik thans in staat hierover het volgende mede te deelen.

De *Brandewijnsteeg* heette oorspronkelijk, naar het koor der Vrouwenkerk, waarheen en waarlangs zij liep, *Vrouwen*(*kerk*)-*choorsteeg*; onder dien naam is zij in 1667—1668 verbreed, en was zij nog in 1831, althans officieel (in een belastingregister) bekend. Na het afbreken der Vrouwenkerk in 1820 is deze naam echter gaandeweg geheel in onbruik geraakt; niet alleen gaf hij licht verwarring met de aan de andere zijde der kerk loopende *Vrouwenkerksteeg* (en ook met de *Pieters*- en de *Hooglandsche-kerkchoorsteeg*), maar vooral was hij blijkbaar in

1) Taal- en Letterbode I, 283 = Verspr. taalk. Opstellen 175.

den mond des volks reeds lang verdrongen door den nieuwen naam *Brandewijnsteeg*, die reeds in 1725 en 1737 in twee overdrachten van in de steeg gelegen huizen gevonden wordt: »Brandewijn- of Vrouwechoorsteeg" (terwijl vroegere overdrachten derzelfde huizen alleen van »Vrouwechoorsteeg" spreken). In denzelfden tijd nu (het begin der achttiende eeuw) dat de naam *Brandewijnsteeg* in zwang gekomen schijnt, was de benaming *klare* voor jenever inderdaad reeds bekend. In Alewijn's Puiterv. Helleveeg (in 1719 te Batavia geschreven) leest men op blz. 16:

H. Kom, paey, ga jy met ons, wy zullen eens gaan klossen,
Een klokje kortvoer zal wel smaaken op dat rossen....
C. Zoo zal ik mee gaen om een klokje van den klaaren
Te smullen, 't zal misschien mijn vrees wat doen bedaaren [1]).

En daar de *Clare(n)steeg* nu in dezen zelfden tijd aldus heette, is er tegen de verklaring van den naam *Brandewijnsteeg*, als eene spelenderwijs gevormde tegenstelling tot den eerstgenoemden, inderdaad geen bezwaar; deze gissing van De Vries wordt door de feiten bevestigd.

Het is dan ook niet zoozeer hierover als wel, naar aanleiding hiervan, over den naam *Clarensteeg*, dat ik iets in 't midden wensch te brengen. Tegen de afleiding van dezen naam van eene kapel der H. Clara, die daarin oudtijds zou gestaan hebben, bestaat namelijk dit gewichtige bezwaar dat zoodanige kapel bij Orlers noch Van Mieris te vinden en aan den tegenwoordigen archivaris volslagen onbekend is. Zonder nader bewijs mogen wij deze gissing dus niet aannemen.

Evenmin kan de steeg zoo geheeten hebben naar het klooster der Clarezusteren. Niet alleen omdat dit klooster veel verderop gelegen was en met de steeg in geen verbinding stond, maar ook omdat deze naam *Clarensteeg* zelf eerst uit de 17de eeuw

1) Van latere dagteekening is een citaat uit Fokke Simonsz. bij: Zeeman, Drank en Drinkwinkels in Nederland, 15. Volgens Schotel, Maatsch. Lev. o. V. 14 zou het woord ook reeds bij Godewijck, Wittebroodskinderen voorkomen; maar het is aldaar (op blz. 35 van Schotel's eigen herdruk) niet te vinden.

schijnt te dagteekenen, toen op den grond van het in 1574 als zoodanig opgeheven en in 1576 tot Leprozenhuis ingerichte Clarissenklooster reeds lang de (in 1590 gebouwde) Baaihal stond en de Leidenaars althans aan de Clarezusteren zeker niet meer dachten.

Ook de naam *Clarensteeg* is namelijk, naar 't schijnt, niet de oudste, oorspronkelijke. De steeg heette oudtijds, en nog in 1608 en tot in 't midden der 17de eeuw, zelfs nog in 1675, in overdrachten van huizen, op kaarten enz. *Claesstege*, en tusschen 1550 en 1650 ook veelal *St.-Nicolaesstege*. Daar de gebuurte aldaar Claas-Coddenbuurt heette, zou men kunnen meenen dat Sint-Nicolaas hier, evenals Sint-Brandarius op Terschelling, een indringer was, of liever de plaats van zijn petekind Claas Codde had ingenomen. Maar »de goede Sint" schijnt hier toch werkelijk thuis te hooren. Orlers zegt op blz. 49 der eerste uitgave van zijne Beschr. d. Stadt Leyden: (De gebuurte) »St. Niclaesstege, begint aen de Maren, streckende tot de huysinghe daer St. Niclaes plach uyt te hanghen" (d. i. vermoedelijk aan het hoekhuis van de Clarensteeg en de Mirakelsteeg); doch even te voren: »Ian Vossenstege ... begrijpende de Claessteech aen beyde syden tot de Mirakelsteech toe"; en op de kaart bij blz. 34 staat evenzoo: »Claessteech". De steeg zal dus, evenals zoovele andere, naar het uithangbord aan het hoekhuis genoemd zijn. En die oude naam leeft nog voort: de brug over de Mare tusschen de Claren- en Brandewijnstegen heet tot op den huidigen dag *St.-Nicolaasbrug*.

Dezelfde steeg wordt nu echter in een stuk van 1644 genoemd: »Claresteegh", in 1653: »Claerrensteech", en in 1656: »St.-Nicolaes- anders genaemt Claresteeg" [1]); en ook Orlers spreekt in dienzelfden eersten druk (a°. 1614) op blz. 57 reeds van »Clarenstege". Terwijl zij dus vanouds, en nog in 1675, *St.-Nicolaes-* of *Claessteeg* heette, werd zij ook, reeds in 1614 en, naar 't schijnt, sedert de 18de eeuw bij uitsluiting, *Clare(n)steeg* genoemd. En

1) In zekeren boedelinventaris (a°. 1604) is „Ste Claerstege" verbeterd in „Ste Claesstege".

deze laatste onoorspronkelijke naam gaf dan later weer aanleiding tot de herdooping eener andere, nabijgelegen steeg; beide de tegenwoordige namen zijn van jongeren datum: de eene is uit eene aardigheid, de andere uit een onopzettelijk misverstand ontstaan.

Immers, is de laatstbedoelde naamsverandering door geene aanleiding van buitenaf veroorzaakt, mag men dan niet aannemen dat in *Claessteech* eene dergelijke »onechte" *r* tusschen eene vocaal en *st* is ingedrongen als in een anderen Leidschen plaatsnaam, de *Borstelbrug*, die vanouds de *Bostelbrug* heette en eerst in onzen tijd officiëel, doch zeker in navolging van de spraakmakende gemeente haren tegenwoordigen naam gekregen heeft [1])? Uit een dergelijken ondersteldeu (hoewel, ik erken het, nog niet in geschrifte gevonden) tusschenvorm *Claerssteeg* kon dan het hedendaagsche *Clare(n)steeg* [2]), hetzij al of niet door de gedachte aan de *klare* jenever, licht ontstaan.

Ofschoon de geschiedenis dezer twee Leidsche straatnamen met de »Nederlandsche taal- en letterkunde" zeker slechts in een zeer verwijderd en los verband staat, scheen ze mij toch ook voor de niet-Leidsche lezers van dit tijdschrift niet geheel zonder belang en derhalve hier niet misplaatst, omdat er uit blijkt dat ook in deze »Nomina geographica Neerlandica" voor taalkundigen raadsels en — voetangels verborgen liggen.

Leiden, Augustus 1897. J. W. MULLER.

1) Zie Dozy in Hand. en Meded. v. d. Mij. d. Ned. Lett. 1894—95, blz. 80, en Ned. Wdb. op *Bostel*. — Uit de omstandigheid dat men uit den mond van oude Leidenaars over 't algemeen nog heden duidelijk *Bostelbrug* hoort zou men allicht afleiden dat het hier alleen de overheid was die, het woord *bostel* niet meer kennende en het voor eene verbastering van *borstel* houdende, in het begin dezer eeuw den waren naam officieel inderdaad verbasterd had, — ware het niet dat de vorm *borstel* van de 16de tot de 18de eeuw bij Hollandsche schrijvers als Sartorius, Coster, Bredero, ja zelfs bij dien onvervalschten Leidenaar, Le Francq van Berkhey, gevonden werd (zie Ned. Wdb.); *borstel* schijnt dus inderdaad gewestelijk langen tijd ook gezegd te zijn.

2) De zetter deelt mij mede dat de steeg thans *Clarasteeg* heet. En waarlijk, bij onderzoek heb ik bevonden dat zij hier en daar, en zelfs — wonderlijk genoeg — op één der beide naambordjes die haar naam verkondigen, aldus genoemd wordt. Curieus zou het zeker zijn als die spelling dagteekende van de naamsverklaring van De Vries en op zijn gezag was ingevoerd. Doch dit is mij niet gebleken; wel dat die spelling eerst in den laatsten tijd voorkomt. De bewoners zeggen trouwens natuurlijk noch het een noch het ander, maar *Claresteeg*. Maar al genoeg, wellicht reeds te veel van deze plaatselijke geschiedenis en taalkunde.

BRANDENETJE, *BRANDEMORIS* ENZ.

Naar aanleiding van het opstel over *Brandemoris* (hierboven, blz. 105—120, 148) had Dr. D. C. Hesseling de goedheid mij te wijzen op een anderen soortgelijken »schuilnaam" voor den brandewijn, door hem gevonden in Noozeman's Kryn Onverstant of Vrouwen Parlement (Amst. 1671), 17:

O nobele Toebak, wie kan met recht u laken?
Iy jaegt de fluymen weg; jy reynight het verstant;
Iy bent het beste kruyt, dat men ter werelt vant.
En jy, o suyver nat, o lekker brande netje!
Iy trotst te samen 't alderlekkerste banketje.

Dat hier de brandewijn bedoeld wordt kan geen twijfel lijden. Naast *brandemoris*, *brandoelje*, *brander* en *brandinger* [1]) komt dus ook nog *brandenetje* te staan. Gaarne zou ik dit laatste als eene variatie van *brandemoris*, dus uit den naam eener soort van *branle* (*brande*) verklaren, b.v. *Brande Nanette* of iets derg. (verg. *Brande Lijsken* en *Brande Mayken*); maar tot dusverre heb ik zulk een naam noch in het Luitboek van Thysius noch elders kunnen vinden [2]). Wellicht is iemand anders gelukkiger; in allen gevalle meende ik hier op dezen nieuwen alias van den brandewijn de aandacht te moeten vestigen.

Ik maak tevens van deze gelegenheid gebruik om enkele aanvullingen en verwijzingen, die ik aan de vriendelijke belangstelling van sommige lezers verschuldigd ben, hier onder dankzegging gemeen te maken.

De Heer Florimond van Duyse schrijft mij, dat in den Amsterdamsen Pegasus, blz. 74 een door Land niet vermelde zangwijs »Brande Mauritius. ofte: Ghy vryers jongh van Iaren etc." voorkomt; voorts dat »la Maurice" (Amst. Pegasus, 53 en 152)

1) Zie Ned. Wdb. op *Brandewijn*, Aanm.
2) Wel noemt Land (blz. 283): *Allemande Nonette*.

en »Gaillarde Maurice" (Valerius, blz. 254) stellig op dezelfde melodie steunen (hetgeen Land, blz. 356, eenigszins schijnt te betwijfelen), zooals blijkt uit den strophenbouw die in deze liederen dezelfde is, en vooral uit de bijgevoegde stem: »Waer mach myn herteken wesen"; eindelijk dat *la Moresque* ook wordt aangehaald in het luitboek van Nicolaes Vallet (1615), beschreven door den Heer Scheurleer in het Tijdschr. d. Vereen. v. N.-Nederl. Muziekgesch. V, 29.

Dat de Engelsche *morris-dance* hier te lande niet alleen als *la Morisque* of *den Mooren-dans* (zie boven, blz. 112), maar ook onder den nader bij *brandemoris* staanden naam *Morissche dans* bekend was blijkt uit een paar plaatsen in den Nederduitschen Helicon van 1610, mij door den Heer J. H. van den Bosch medegedeeld. Op blz. 197 staat: »Een Mey-liedt: op de wijse van den Morisschen dans":

> Wech ouden kouden klappertant ghy moet nu ruymen 't velt
> Een jeughdigh vreughdigh dapper quant vervolgt u met ghewelt *enz.*

En in 't gedicht »Cupidos kerck", a. w. blz. 315 leest men van de processies in die kerk:

> D'omganghen zijn Morissche danssen fraey,
> Die dickwils doen der minnen strijdtbaer helden,
> Voor Allemand' doend' eenen lichten draey,
> Kruys-voetschen spronghs, end ronden dans niet selden
> (Om krijghen troost door lievelijck vermelden) *enz.*

Dat Bredero van de »b r u y n e brande graef mouweris" spreekt (zie boven, blz. 116, noot 2), kan misschien mede zijn grond hebben in de onwillekeurige bijgedachte aan de zegswijze *'t is zoo bruin als een brand*, voorkomende in Vijgh's Klucht van Jaep Koutvoet (Hoorn 1645), blz. 13: »Dats helder en klaer Grietje, 't is soo bruyn as een brandt", die Dr. Kollewijn mij (te laat om het nog in 't Wdb. op *Brand* te vermelden) aan de hand heeft gedaan.

De *gaillarde d'Espagne*, die ik niet heb kunnen opsporen (zie boven, blz. 117), is mij door Dr. Zuidema aangewezen in

een geuzenlied bij het beleg van Alkmaar, o. a. te vinden bij Van Vloten, Ned. Geschiedz. I, 55.

De stad van Alkmaer behielt de kroon, ...
Pypen en trommelen gingen daar schoon,
Men speelde daar vreemde danssen,
De Spanjaarts stonden daar vergaert,
Zy dansten een nieuwe spaansche galjaert,
Maar zij vergaten te komen in hun schansen.

Men zou kunnen meenen dat de verbinding *Spaansche galjaart* in zulk een geuzenlied toevallig, of liever aan het rijm te danken is; maar in verband met de plaats uit Bredero is het toch wel waarschijnlijker, dat er toen reeds een bepaalde aldus geheeten dans bestond.

Dat de Italiaansche *Bergamasco* (zie boven, blz. 117) ook in Engeland bekend was (en dus door de Engelsche tooneelisten hierheen overgebracht kan zijn), mag men afleiden uit het voorlaatste tooneel van den Midsummernightsdream, waar Theseus zegt: »But come your Burgomask .... (Here a dance of Clowns)". Ook deze aanwijzing ben ik aan Dr. Zuidema verschuldigd.

Voor mooriske en mooriske-dans verwijs ik den lezer ook nog naar Kiliaan.

Ten slotte nog de verwijzing, voor eenige voorbeelden van *lichtomdeine* (zie boven, blz. 111, noot), naar Noord en Zuid II, 163, en de mededeeling dat in het liedeboekje »De Nieuwe Overtoomsche Marktschipper", (ed. 1805, 1826 e. a.) het referein van het t. a. p. bedoelde schoone oude, (doch hier jammerlijk verminkte en bezoedelde) lied: »Nagtegaaltje kleyn vogeltje koen, Wilje myn liefje de bootschap doen" inderdaad luidt: »Ligt om deyne... ligt om dom" enz. Verg. voor dit woord verder nog de zegswijze: »Tis al van lieften, seyde Lillecomdeyne, doe custe hy tpeert daer de bruyt op sat", bij Meyer, Spreuken (a°. 1550); bij Tuinman I, Nal. 6 heet deze vurige minnaar »Lurkumdeintje" (waarvan Harrebomée, more suo, I, 7*b* weder »Kurkumdeintje" maakt, verg. ben. blz. 290, noot 1). Ook bij Biestkens, Claas Kloet II, 7 is sprake van »Loutje Lurckumdeynen".

Leiden, September 1897. J. W. MULLER.

'T ALLELUIA IS GELEID.

Deze uitdrukking, o. a. bij Bredero in het *Boertig Liedboek* voorkomende, is — voorzooveel ik na kon gaan — niet alleen nog door niemand verklaard, maar zelfs mis ik in de jongste uitgave van B.'s werken (Binger 1890; ald. Dl. 3, 269), in de noten de aanduiding van hetgeen zij beteekent; doch dat komt misschien, omdat de zin er van uit het verband duidelijk genoeg scheen te blijken. Ik meen thans in staat te zijn, deze spreekwijze in verband met haren oorsprong uit te leggen en veroorloof mij daaromtrent hier ter plaatse wat uitvoeriger te zijn, dan ik (op: Halleluja) in het *Woordenboek der Nederl. Taal* kon wezen.

Eerst moet ik opmerken, dat de lezing die men bij Harrebomée (1, 274*a*) van deze spreekwijze aantreft, t. w. *Daar mede is Halleluja gezegd*, niet juist is en anderen, evenals aanvankelijk mij, allicht zou kunnen misleiden. De vrijheid door Harrebomée ook hier genomen, om in den vorm eene wijziging te brengen, had ditmaal toevallig niet, als zoo dikwijls bij hem [1]), tevens den zin geschaad, want werkelijk vond ik, zijne zegslieden (Sartorius en Prudens v. Duyse) verifieerende, óók bij Sartorius (uitg. 1656 [2])): *Daer mede is Halleluia geseyt*

1) Een klein bosje distelen uit slechts *tien* bladzijden van het eerste deel van zijn *Spreekwoordenboek* ten bewijze. — *Een grondeloose wael* is door Harreb. eenvoudig veranderd in *Het is een grondelooze wel* (Dl. 1, 260*b*; 3, 205*b*); desgelijks *Godt en is geen wael* in *God is geene wel* (3, 198*a*) — Harreb. heeft uit *Hoe morsiger*, [of] *hoe gruiziger, hoe beter* (bij Winschooten) gemaakt: *Hoe morsiger, hoe gruiziger* (1, 263*a*). — Bij Sartorius (1561; verg. 1656): *Elck spreeckt na dat syn gicht dracht*; bij H.: *Elk spreekt, nadat zijne guig draagt* (1, 263*a*). — Uit Sartorius 1656 is: *Die van den raedt syn, maer niet van de gauste*, door H. eigenwijs veranderd in: *Die van den raad zijn, maar niet van de gunst* (1, 264*a*); in uitg. 1561 staat: ... *van de nauste*. — Bij Sartorius: *Op vreemden haert siet men dickwils thuijs waert*; daarvan maakt H. liefst net het omgekeerde en onzinnige: *Te huis ziet men dikwijls op vreemden haard*. — Genoeg voorzeker om geen enkel minder bekend spreekwoord en derg. uit H. ooit zonder raadpleging der oudste bronnen over te nemen en *zijn* gezag nooit als voldoende voor de lezing te doen gelden!

2) Deze uitg. werd door Harreb. geregeld gebezigd; zie Dl. 3, 452*a*.

en geheel hetzelfde, slechts in nieuwere spelling, bij van Duyse (*Belg. Mus.* V, 217), die het, blijkens de er bijgevoegde verklaring, zeker ook slaafs uit eene slechte uitgave van Sartorius heeft nageschreven, en dat, hoewel hij — gelijk blijken zal — als katholiek eerder dan een ander in staat of in de gelegenheid was, om er eene fout te in vermoeden en de uitdrukking in haar oorsprong en eigenlijke beteekenis te leeren verstaan. Doch desondanks geen redelijke of historische verklaring kunnende vinden voor *het »zeggen" van (h)alleluja* in verband met hetgeen deze spreekw. blijkbaar beteekenen moest, besloot ik eens den oudsten druk van Sartorius' *Adagia* (1561) na te slaan, en daar vond ik, in overeenstemming met de mij uit Bredero en W. D. Hooft bekende plaatsen: *Daer mede is Halleluja geleijdt.* Het leek mij toen eene uitgemaakte zaak, dat er eene uitdrukking moest bestaan hebben (*h*)*alleluja* — of *het* (*h*)*alleluja*, — *leggen*, en dat *geseyt* bij Sartorius in de uitg. van 1656 en '70 niet anders dan eene drukfout voor *geleyt* moest wezen, door Van Duyse, en vervolgens weer door Harrebomée overgeschreven, en door het gezag van den laatstgenoemde op weg om de officieele lezing te worden.

Alvorens dit: (*het*) (*h*)*alleluja leggen* te verklaren, wil ik thans de plaatsen waar het bij ons voorkomt mededeelen en bespreken.

Onder de *Adagia* door Sartorius verzameld (*Chil.* I, *Centur.* II, n°. 79) komt onze uitdrukking, voorzooveel mij bekend, het eerst voor, maar tevens reeds in eene afgeleide beteekenis. Immers staat er: *Catastrophe fabulae.* Καταστροφὴ τοῦ δράματος. Daer mede is Halleluia geleijdt. *Cujuslibet rei exitum proverbiali figurâ catastrophen vocamus. Fabula enim omnis, ut ostendit Donatus, in tres partes distribuitur: in πρότασιν, ἐπίτασιν* et *καταστροφήν*; en nu kan de zin, in verband met dien uitleg geen andere zijn dan: daar is de zaak mede uit, mede ten einde; dat is het »slot van 't lied", het slot van 't »stuk", dat is het einde. De oorspronkelijke beteekenis is echter stellig minder algemeen geweest.

Immers, meer in overeenstemming, als weldra blijken zal, met

haren oorsprong, is de beteekenis onzer spreekwijze zooals wij die aantreffen bij Bredero (3, 269), waar deze het dolle gerij en geros en de dartele uitgelatenheid op den St.-Jansdag van »Sondagh, Sondagh lest-leden" beschrijft en daarbij het volgend tafereeltje schetst:

De velden en de stoepen
Met wijven sijn beseyt (*bezaaid*):
„Waer heen, waer heen?" sy roepen;
„Naer Haerlem" gilt en meyt,
Met so veul vrolijckheydt:
Maar als sy weder komen,
Is haer de vreucht benomen:
'tAlleluya is geleydt!

Hier past als verklaring alleen: de *vreugd* is ten einde, de *pret* is gedaan. En niet anders bij W. D. Hooft in *Styve Piet*, 9, waar verteld wordt van een boosaardig verstoorde bruiloftspartij, die door de ontstemde gasten wordt opgebroken, en waar het heet:

.... elck nam doen syn afscheyt,
Het dansse was edaen, Alleluya was eleyt!

De weg tot het verstaan dezer spreekwijze wordt, zonder dat hij daarom nog de eigenlijke verklaring geeft, gewezen door Sartorius in hetgeen deze aan het reeds uit hem medegedeelde toevoegt. Den grond der *Grieksche* spreekwijze heeft hij aangewezen als te zijn gelegen in de verdeeling in drieën van elke *fabula*, elk »stuk", ten gevolge waarvan *catastrophe* in 't algemeen: slot, einde, kan beteekenen; »*Nos*" zoo vervolgt hij, »*Nos ad ceremoniam illam spectamus ecclesiasticam, quâ fit, ut ineunte septuagesimâ desistant cantores ab illâ laetitiae voce Halleluia*"; onze spreekwijze ziet dus, zoo vernemen wij, op het kerkelijk gebruik dat medebrengt om, te beginnen met Zondag *Septuagesima*, den juichtoon *Alleluia* uit de heilige diensten weg te laten. [Bedoeld is natuurlijk het *Alleluia* uit de Mis, waarin het na het Graduale, of in den paaschtijd terstond na het Epistel, voorkomt, maar dat van Septuagesima tot

Paschen vervangen wordt door een gebed, den »tractus"]. Het is derhalve nu maar de vraag, eene uitdrukking, eene benaming voor dat gebruik te vinden, die met »*het Alleluia leggen*" overeenkomt of waar dit laatste de vertaling van kan wezen. Ik twijfel niet, of men zal zoodanige uitdrukking met mij erkennen in het kerkelijk-latijnsche *deponere Alleluia*, dat ik als een synoniem van *claudere* en *dimittere Alleluia* vinden mocht bij Augusti, *Denkwürdigkeiten aus der Christlichen Archäologie*, Dl. 5, 213, en dat wel in het verlangde verband, t. w. waar deze schrijver handelt over de, sedert de elfde eeuw onder Paus Alexander II, in zwang gekomen gewoonte om van Septuagesima tot Paschen het *Alleluia* in den kerkdienst te schorsen [1]); thans heet dit, naar ik verneem, *omittere Alleluia*. Der vermelding ook hier waardig lijkt mij wel de curieuse bijzonderheid, dat in Frankrijk zelfs de gewoonte heeft bestaan om op Septuagesima het *Alleluia* te begraven: *sepelire Alleluia*; welke *sepultura Alleluia* inderdaad eene formeele lijkplechtigheid was: de dienst die er bij gezongen werd is o. a. bij Du Cange te lezen [2]).

Misschien zal er aan mijne behandeling en omschrijving der hier ter sprake gekomene liturgische gebruiken of plechtigheden, in weerwil van de daarbij genoten voorlichting, iets ontbreken; men wijte dat niet aan onverschilligheid of gebrek aan goeden wil. Nochtans was voor mij de hoofdzaak: genoegzaam licht te verspreiden over eene tot nog toe onopgehelderde spreekwijze, en dat doel geloof ik te hebben bereikt. De schaaf en de vijl mogen bevoegderen er op aanleggen.

Leiden, 10 Sept. 1897. A. BEETS.

---

1) *Claudere Alleluia* had ik reeds bij Du Cange gevonden: »*Alleluia clausum: quando in sacris liturgiis desinit cantari*". *Dimissa ... Alleluya* bij denzelfden, uitg. 1840, Dl. I, 187 , kol. 2. *Deponere Alleluia*, ald. II, 806, kol. 3.

2) *Sepelire Alleluia* en *sepultura Alleluia* bij Du Cange (I, 186, kol. 2—3) en bij Augusti, t. a p. Voor ofra. uitdrukkingen zie La Curne en Godefroy op *Alleluie* (b. v. *l'alleluie clost*); en verg. bij Littré: *les termes de septuagesime, quant l'aleyluie chiet* [*tombe*] (uit de 13de eeuw, op *Alleluie*).

FRAGMENT VAN EEN ONBEKENDEN RIDDERROMAN.

Het volgende fragment, twee bladen op perkament, is afkomstig uit de nalatenschap van De Vries, die er het afschrift van heeft gemaakt, hetwelk ik thans uitgeef. Nadere bijzonderheden aangaande de herkomst er van zijn mij onbekend. Ook kan ik niet zeggen of zelfs een vermoeden uitspreken, tot welken mnl. roman het brokstuk kan hebben behoord. Ten overvloede heb ik het gevoelen gevraagd van Dr. Kalff, die de welwillendheid had mij het volgende te antwoorden:

»De inhoud van het fragment komt hierop neer: eenige vrouwen zijn in handen gevallen van verraders, die haar geleide hebben gedood; zij worden door dezen, waaronder prelaten en hertogen, verkracht. Het hoofd dier verraders schijnt te zijn een »valsche naen", Pepijn, bastaard van koning Karel, met wien hij in oorlog is. Deze »naen" is verliefd op de »scone Berte", dochter van hertog Florant van Lotharingen, een getrouw onderdaan van Karel. Florant ligt gevangen in zijne eigene stad Grammont in Lotharingen, alwaar de bovengenoemde vrouwen, onwetend dat de verraders meester waren in die stad, een veilig toevluchtsoord waren komen zoeken. Koning Karel krijgt bericht van deze gebeurtenissen en maakt zich gereed om Florant te hulp te komen. Onder de gevangen vrouwen, die in de macht der vijanden zijn, bevindt zich ook Berte, en een van Pepijns helpers is de uit de Lorreinen bekende Guelloen".

»Ik geloof niet, dat het fragment behoort tot een ons bekenden roman: de hier optredende hoofdpersonen *Florant* [1]), *Pepijn* [2]), *Berte* [3]) komen in geen anderen roman in vereeniging

1) Een Florant komt o. a. voor in de Couchy-fragmenten (het is aldaar de naam van den burggraaf van Couchy).

2) Pepijn, doch als naam van den koning van Frankrijk, vindt men in den „Valentijn en Nameloos" (Kalff, *Ep. fragm.* 205).

3) De „Berte" uit den roman „Berte aux grant piés" is eene gansch andere.

met elkaar voor; enkele andere, b.v. de bisschop *Rucwaert*, worden nergens elders vermeld. Met de Lorreinen heeft het noch in taal, noch wat het verhaal betreft, iets gemeen. Ik vermoed, dat wij hier een nieuw staaltje hebben van Nederlandsche ridderromans van eigen maaksel" [1]).

Volgens Kalff is de literaire waarde van den roman, althans naar dit fragment te oordeelen, gering; de feiten worden verteld in een gebrekkigen vorm, zonder eenige kleur, in de gebruikelijke, ten deele afgesleten, termen en wendingen. Ik ben het met mijn vriend Kalff geheel eens, doch meen dat dit geen afdoende reden is om het fragment onuitgegeven te laten: men kan niet weten, of niet later andere stukken van denzelfden, thans nog onbekenden, roman worden gevonden, waardoor het belang van het thans gevonden gedeelte aanmerkelijk zou kunnen stijgen. Ook voor de mnl. lexicographie levert het althans eenige vrucht op. Wij vinden hier b.v. vs. 196 een voorbeeld van het slechts enkele malen voorkomende deelw. beweent, van hem bewenen, d. i. *beschreid*, *van tranen nat* (*Mnl. Wdb.* 1, 1214); in vs. 208 de eerste plaats, waar een intr. verbraden voorkomt (in de uitdr. »verbraden van rouwen") in de bet. *verteerd worden door eene vlijmende smart.* Verbraden was tot heden slechts gevonden op twee plaatsen, nl. *Vierde Mart.* 473: es dijn herte *verbraden*, wat selen di de caden", waar van de bedoeling waarschijnlijk is: »indien uw hart opgebraden of uitgebrand, de gloed van uw hart verteerd is, waartoe baat het u dan dat er kaden, stukjes (uitgebraden vet) overblijven?" en *Theoph.* (Blomm.) 1115: »thelsche vier sal mi *verbraden* (*door zijn gloed verteren*) die tonghe ende therte die mi verraden hebben". Zoo is het niet zonder belang, een nieuw voorbeeld te vinden der uitdr. int vertogen (vs. 241: »die

1) Vgl. den Mnl. *Flandrijs*, den *Seghelijn van Jherusalem*, den *Limborch* en den *Huge van Bordeeus*, en o. a. Kalff, *Ep. fragm.*, bl. 227. Zie ook *Tijdschr.* 9, 170 over den roman *Rosafiere*, waarvan de fragmenten in hun geheel zijn uitgegeven door N. de Pauw, bl. 487 vlgg. zijner „Mnl. Gedichten en fragmenten".

scoonste (vrouwen) int vertogen", d. i. *van uiterlijk* (eig. *in het zich vertoonen*, *zich voordoen*), waardoor eene andere plaats wordt opgehelderd, nl. *Wap. M.* I, 752: »toghe moet liën ende ghien (*de onderdanige dienaar zijn van het hart*), daer dore quam gevloghen minne *int vertoghen*". De uitdrukking wordt door Verwijs zonder voldoenden grond verklaard door *in het geheim*; de in de nieuwe uitgave der *Stroph. Ged.* gegeven verklaring: »door het zich aan het oog vertoonen of voordoen, *d. i.* door hetgeen dat oog opmerkte, door dat het oog daardoor geboeid werd", ontvangt door deze plaats eene welkome bevestiging. En dat in *Parth.* 7595 staat: »dat minne vallet dore die oghen in dat herte wel heimelike" kan haar niet omverstooten. — Van p e t r ij n (p e t e r ij n) zijn verscheidene voorbeelden bekend, doch p e t r i n e voor *meter*, *doopmoeder* (mlat. *patrina* = *matrina*, Duc.) was tot heden niet gevonden. De bedoeling van vs. 325 is, dat Berte bij den doop van een van keizer Karels kinderen als doopmoeder of peetmoeder gestaan had.

Ik laat thans den inhoud volgen van het fragment, dat in de Bibliotheek van de Maatschappij der Ndl. Letterkunde berust, en door mij nauwkeurig met het afschrift van De Vries is vergeleken.

. . . .

I, *a*. die niemare vorden naen.
Die seidi: „Ghewaerlike
Het sijn die van Lottrike,
Die stede heeft an sijn acort,
Galerant van Monfoort,
Mijn wel goede camerlinc.
Wij selent weten varinc:
Men late al de wive in,
Ende elc spele om sijn ghewin
Ende kiese een na sijn ghevouch",
Sprac die bastaert, ende louch;
„Ware Florants dochter her, Bertine,

12) her *l.* hier.

Die soude emmer wezen mine".
  Maer elc die versta claerlike,
Hoet es ghevaren met Lottrike.
Die verraders hebben verstaen
Vele worde vanden naen;
Toter porte datsi liepen,
Daer die andere zere riepen,
Beide man ende wijf.
Doe so vraeghden die keytijf,
Wat si wouden ende wie si waren.
Die wive ghingen hem verclaren,
Als die qualec connen zwigen
Haer ghevaren, al te prigen,
In wat manieren si waren gescant.
Als dat horden die tyrant,
Ontdaden si in corter stont
Die porte van Grammont,
Dies die wive waren blide,
Ende liepen in te stride,
Als die waenden haren here
Te voeten vallen van haren zere.
Maer alsi binnen waren
Sloten die felle baren
Die porten met groter haest.
Die vrouwen die hem waren naest
Gegrepen doe die keytive.
Niet wisten die goede wive,
Watsi mettem wouden doen;
Al omme leidense die glottoen
In cameren, in torren, in stal.
Die vrouwen maecten groot gescal
Ende riepen hulpe ende wachermen,
Maer en baette niet haer kermen:
Verraders met ongenade
Haer gevouch mettem daden;
Dat was cracht en*de* mort
*D*ie ghevane hebben gehort
b. Dat sce . . . .
So si al omme wa . . . .
Ende die man alt. . . . .
De welke metten wiven quamen

---

42) *l. om het metrum* ende in stal?   46) *l.* Die verraders.

Waren ghevaen altezamen:
Inde torren mense leide
Biden anderen, dats waerheide;
Daer die hertoge Florant
Ghevangen lach, si u becant,
Quamen ridders ende cnapen,
Soe dadent clerke ende papen.
Als die hertoge heeft vernomen,
Vraeghdi hoe si daer sijn comen;
Doe seiden si, die goede liede,
Hoe dat metter stede ghesciede
Beide stille ende luut,
Ende hoe si ontliepen wt
Om an hem te doene clagen,
Ende hoe si onderwegen zagen
Die liede die hem maecten cont,
„Hoe wij u souden te Grammont
Viinden in goeden state:
Daer toe quamen wij te late,
Want als wij binnen der porten quamen,
Die verraders die wive namen
Ende leidense met hare macht,
Daer si hem beraeden cracht,
Ghelijc dat wij mogen horen:
Vrouwen, jonfrouwen wel geboren,
Maechden ende ghehude vrouwen,
Die haer ghezelscap waenden scouwen,
Twelke dat al hier quam.
Ons lieden men aldoe nam,
Ende brocht ons hier gevaen.
Met Lottrike eest vergaen
Jammerlike binnen der port:
Vele volx es daer vermort
Van die hem setten ter were;
XL^m ende mere
Felle verraders sijnder binnen,
Die de torren ende die tinnen
Hebben gewonnen al geheel;
Bezet hebben si den casteel;
Die scone Berte es ghevaen,
Daer Pepijn, die felle naen,
Sinen wille met sal doen,
Versiet niet ons here Jezoen.

Ende die keyser merret lange:
Het comt al in bedwange
. . . .
c. . . . . Vrankerike
. . . . wij vernomen
. . . . . . die ons sal doemen",
Sprac die oude vieliaert,
„Hoe fel es dese naen bastaert.
Ende hoe quaet es sijn begerte.
Ay werde dochter, scone Berte,
Nu sal die overfelle glottoen
Siuen wille met u doen!
Sone verblidic nemmermere.
Almachtech God, grote here,
Wat rouwen so es mien
Cort toe comen onverzien!
Ay, valsch bisscop Rucwaert!
Bi u ic verraden waert;
Op u moedic gheen traysoen,
Ende op die andere felloen,
Die ghewide prelate zijn.
Aylace! ic heb de liede mijn
Verloren bi onverzienechede,
Ende daer toe mine stede.
Mijn lant es in avonturen
Entie felle creaturen
Vercrachten die goede wiven.
Ic horse groten rouwe driven
Ende bitterlike carine.
Ten zouden gheen sarrasine,
Dat wetic, inde werelt doen.
Ay, Karel, edel keyser coen,
Lettel wetti mine noot!
Van rouwen salic bliven doot,
Eer ic u met ogen scouwe!
Ay Maria, zoete vrouwe,
Ontfaet de ziele van minen lieden,
Die de felle meysenieden
Jammerlijc hebben vermort".
Doe viel de hertoge rechtevort
In ommacht van groten zere.
Si scoten an haren here,
Papen, clerke, leke mede.

Daer mochtmen grote jammerhede
Sien onder die van Lottrike,
Daer si horden so bitterlike
Roupen ende criten ghinder
Haer wijfs ende haer kinder,
Haer moeders, zuster ende nichten,
*Men*ne zoude niet ghedichten
Den jammer ende de grote noze
Die si dreven, die Lottroze,
. . . .
d. Omden hertoge haren here
Die vander . . . .
Ic en wistu hoe ghenoemen
Die clage ende den groten rouwe,
Die hi dreef, die ghetrouwe,
Ende sijn liede mede.
„Ay God, dor dijn ontfermechede",
Seide de hertoge Florant,
„Oft ic an hadde mijn ge*want*
Met minen lieden, die sijn gevaen;
Oft wij daer buten op den naen
Striden mochten, op d*en* verradere,
Ende avonturen tlijf te *gadère*
Oft lossen die vrouwen *wter noot*,
Daer souder vele bliven doo*t*
Vanden verraders, die sijn fel,
Eer wij storven, wetic wel;
Al waert dat wi so bleven doot,
Wij zouden varen ter *bliscap* groot
Ende Karel soude ons *wreken*,
Datmer of soude spreken
M. jaer na ons doot.
Maer dits de jammerheide groot,
Dat wij aldus sijn gevaen
Ende wij niet in staden staen
Mogen de ghene die wij minnen.
Dat wij van rouwen niet ontzinnen,
Dat es wonder", sprac Florant;
Ic en wiste hoe doen becant
Die ontfermelike worde
Diemen aldaer zeggén horde
Onder cleine ende groot,
Maer het was dat niet besloot:

Si moesten haren rouwe driven
Om *die* verraders die metten wiven
D*re*ven haer overdaet
*T*oter wilen, dat verstaet,
Dat sijs hadden haer begeren.
Die vrouwen mochten hem niet weren:
Als die een hadde ghedaen,
Quammer dander toe gegaen,
Ghelijc oft si waren ghemene,
Dies si waren in groten gewene,
Die wel goede creaturen.
En*de* die overscone figuren
Waren beweent so jammerlike,
Dat onzen here van hemelrike
Ontfermen mochte wel te rechte,
Dattie overquade cnechte
. . . .
II, *a*. Ende die cracht ende die ontrouwe
Sal hem vergaen te groten rouwe,
Als die dach comt van paymente!
Die vrouwen leden haer tormente
Ten alder besten datsi conden.
An die verraders si verstonden,
Hoet verginc met haren lieden,
Daer die vrouwen om verbrieden
Van roupen in de herte binnen,
Maer sine mochtender an niet winnen
Dan zeer ende droefhede.
Alser die verraders mede
Haren wille hadden ghedaen,
Ghingen die verraders zaen
Alle ghemeinlike te rade,
Watmen metten *vrou*wen best *d*ade
*D*oe seiden si dat hem goet dachte
Dat sise hielden ande nachte,
Ende sise dan lieten wandren;
*D*en raet wouden si niet verandren,
*D*ie wel overfelle keytiven.
Des nachts waren si metten wiven,
Beide buten ende binnen.
*I*nden woude, wilt verzinnen,

209) *l.* rouwen. 218) *l* andre nachte?

Sire heymelijc met traken.
Spize, wijn, van goeder smaken
Brachten de heren toe en*de* cnechten:
Onderlinge sire om vechten
Dat elc die scoenste woude minnen.
Beide buten ende binnen
Werter omme groot discort:
Deen heeft den andren vermort.
*O*mder wrake der mesdaet
Onder die verraders quaet
So es comen dit ghescal.
Doe waren de vrouwen al
Wel laten gaen te tide,
Des si waren herde blide.
Maer die edelste, dat verstaet,
Hielden de valsche prelaet,
Ende die scoenste int vertogen;
Ende die valsche hertogen,
Ende die felle valsche naen
Was van moede so ontdaen
Op ziere nichten der hertoginne
Datti ghene ander minne

b. *De vier eerste regels geheel uitgewischt.*

. . . .
Na sinen . . . .
Metter . . . .
Ende nem . . . .
Ewelike . . . .
Ende behuwen . . . . *L*ottrike,
Ende so an hem Vrankerike,
Sone soudse niemen mogen verdriven,
Sine souden here ende vrouwen bliven;
Maer het sal, wanic, anders gaen
Dan hi vizi*ert*, *d*e felle naen:
Ic wane so es *men*ich here
Dicwile bedrogen zere,
Alsoot cortelec zal sijn
Metten bastaert Pepijn.
Van hem willic laten bliven
Ende daertoe vanden wiven;

---

227) *l.* entie?
241 *en* 242) *zijn wellicht om te zetten.*
256, 266) *hs.* En.
258) *l.* vrouwe.

Die rouwe dreven, si u cont.
Vanden castele Grammont
Liepen si bi groten scaren,
Alsi dies verledicht waren,
Rouwe drivende ende zeer,
Van uren turen lanc so meer.
Elc claechde andren sine noot.
Ic zwige vanden rouwe groot,
Dien si dreven, die goede wiven:
Van Karel, den coninc, willic scriven
Ende van ziere baronye:
Die edele Karel hadde envie
So groot, datti waende bederven,
Om datten woude onterven
Die felle bastaert, sijn naen:
Die toren condem niet vergaen
Wter herte nacht no dach;
Gherusten datti niet en mach.
Altoes riep die keyser . . . . .
Stillekine: „ay fel . . . . . .
Ongescepen boutseus . . .
Wa . . . . . mach . . . . .
Dat . . . boven m . . . . . .
. . . . ic neme u tleven
N . . . . eren u na u recht
. . . . . ongescepen cnecht

c. *De drie eerste regels geheel uitgewischt.*

. . . .
. . . . te mi
. . . . sijt vroeder
. . . . broeder
. . . . dande
. . . . wten lande
. . . . *j*aren XIIII
. . . . onder die payene
Moeste dienen als soudenier
. . . . n doe dede die goede Bayvier
. . . . r ghetic nemmermere.
*N*ochtan so halp mi ons here,
Dat icse meesterde int ende
Ende dat icse hinc ende blende,

306) *l.* Ne verghetic?

Die ghene die waren in haer gespan:
Aldus salic die tyran
Begaden gemeinlike.
Waric binnen Vrankerike,
Nemmermeer en siet mi man
Van desen dage vort an
Halsberch comen wten live,
Ic en sal de felle keytive
Alle zien te mier ghenaden,
Die mi hebben zo verraden!"
*D*oe beval die keyser fijn
Datmen loede dat karijn:
Hi woude des ander daghs tilike
Varen dor Lottrike
Bezien den goeden Florant
Ende ziere dochter aetsemant
Berten, siere petrine;
Ende het waer de rechte line
Ter stede toe van Ryviere.
Doe waren daer vele princhiere
Die gherne te lande waren gevaren,
Daer si en quamen in vele jaren.
Maer die coninc was so gram,
Dat niemen, als ic vernam,
Orlof an hem dorste nemen,
Maer alse vrouden si ghetemen
. . . . . si reden hare waert.
Nu so moet u sijn verclaert
Vanden boden felloen
Die vorden hertoge Gwelloen,
d. Hoet in Lottrike es gesciet.
Doe seide tfelle diet,
Datsi hem spoeden, si u cont,
Te Lottrike te Grammont,
Toudenarde, te Tornay,
Ende seiden hem alle tfray,
Datsi hem gemeinlike
Verzagen Karel van Vrankerike
Meende te doene verdriet,
Ende si hem verlieten niet

324, 348) *hs.* En.
345—347) *aan de versen ontbreekt iets.*
334) alle (?).
338) *het ww ontbreekt.*

Op enegen troost, op enech genade,
Maer dat elc tquaetste dade,
Dat hi mach ende can.
Mochtse Karel, den hogen man,
Doot slaen ende Roelande,
Si bleven heren vanden lande,
Want den jonghen Lodewike
Ende Loyere der ghelike
Souden si bringen wel ter doot.
Doe sone letten smal no groot
Die felle spires, si u cont,
Sine daden hem te Grammont,
Den wech alsi ierst conden.
Ende Gwelloen ghinc vermonden
Sinen maghen ende verclaren,
Hoe die bastaert hadde gevaren.
Doe drougen eens die keytiven,
Datsi alle souden bliven
Bi Karel in elker stont
Ende hem raden metter mont
Scone dinc tsire onbaten,
Want waert dat sine wouden laten
Ende si tharen lande voeren,
Si souden daer in beroeren
Ende pensen zonderlinc
„Dat wij wisten vander dinc,
Dies selen wij bliven biden man,
Sone mach ons niemen tyen an
Dat wire af weten twint.
Pepijn es so hoech ghezint,
Hine souder af houden clein no groot,
Hine slouge sinen vader doot,
Quame hi in sijn gemoet".
Dit so dochtem allen goet.
Heymelike datse spreken:
„Mochten wij ons maghe wreken
. . . .
. . . .

ONBEKENDE RIJMSPREUKEN.

Onderstaande kleine verzameling rijmspreuken is geput uit een hs. in 12°, van 1503, berustende in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, en in den Catalogus vermeld onder n°. 223. De dichterlijke waarde is niet groot, doch het kwam mij niet ongewenscht voor, een klein plaatsje voor deze spreuken te vragen, omdat niets onbelangrijk kan worden geacht, wat eene bijdrage levert tot de betere kennis der levenswijsheid onzer middeleeuwsche voorvaderen. De uit deze spreuken sprekende is van eene goede soort, niet buitengewoon verheven of diepzinnig, maar ook voor 19de-eeuwsche menschenkinderen nog zeer goed aan te hooren en te behartigen.

1

f 22 *v*. Drie dinghen weet ic voerwaer,
Die my mijn herte maken zwaer:
Dat eerste dat my sorghen doet,
Dat is dat ic ymmer sterven moet;
Dat ander doet my sorghen meer,
Omdat ic niet en weet wanneer;
Dat derde doet my sorghen boven al,
Omdat ic niet en weet waer ic varen sal.

2

Horen ende swighen is beyde goet,
Mer verdraghen is dat beste;
Die can bedwinghen sinen moet,
Die verwint altoes int leste.

3

Sy lonen op een crancken staf,
Die rusten op creaturen:
Lichter sijn sij dan een caf,
23 *r*. Want sij lonen al dicwijl mitten zueren.

4

Du en selste dijn liden nyemant claghen
Dan rechten vrienden, diet mit di draghen.
Die menich seit sijn liden voert
Den ghenen, diet seer gaerne hoert,
Ende hem waer leet dattet anders waer;
Aldus maect hi hem selven maer,
Ende hi wert des veel te min gheacht.
Ic seg u, het is een manlike cracht,
Dat een mensche wel can dragen
Sijn liden verburghen sonder claghen,
Ende tonen van buten alsulc ghebaer,
Of in hem gheen liden en waer.

5

Wie dunct dat ic misdoe,
23 *v.* Die wacht hem wel ende sie daertoe
Dat hi der saken, daer hi my
In begripet, vri ende ontsculdich sy.

6

Wye boven maten climt,
Ende op sijn bueren altoes grimt,
Ende alle dinck opt hoechste haelt,
Soe siet men dicwijl dat hy daelt.

7

Houdet trou daer ghi trou vijnt,
Want die trou is mitten menighen verblint.
Hi vonde wel trou die trou socht,
Wistmen dat hi trou mit hem brocht:
Die trou soect ende niet en vijnt,
Die sayet plumen in die wijnt.

8

Elc sie voer hem selven wel,
Want die aventuer is soe snel:
Alst geluc den mensch niet en dient,
Soe en vijnt hi ghenen vrient.

---

18 *hs.* rechte. — 32 *hs.* o. van sy. — 36 *hs.* dwaelt.

9

24 r. Een prelaet die god niet ontsiet,
Een paep die sijn kerc vliet,
Een lantsheer onghenadich,
Een scoen wijf onghestadich,
Een rechter die lieghen leert,
Een scepen die dat recht verkeert,
Een ridder die sijn lant vercoept,
Een joncwijf die veel ter metten loept,
Een out man die tot sotheit tijt,
Een monick die veel wt rijt,
Een scolier die veel vrouwen kent,
Een arm man, die wel wijn kent,
Dit is een desijn, int gheliet
Dat selden in duechden bediet. [1])

10

En verlaet di niet op dijn maghen;
Te wile du biste jonc van daghen,
Soe pijndi selve wat te winnen,
Want wie sijn vrient moet leren kennen,

1) Naar andere redacties is dit versje uitgegeven in *Belg. Mus.* 6, 218 vlgg.; *Belfort* 7, 359 en *Tijdschr.* 11, 291; ik laat de varr. hier volgen. 47. *M.* (*Belg. Mus.*) Prelate sonder Gods ontsien. *B*(*elfort*) Prelate die Gode niet en ontsien. *T*(*ijdschrift*) Prelaten sunder Gods ontsien. — 48. *M.* Papen die haer kerken vlien *B.* Priesters die haer kercke vlien. *T.* Papen die hare kerke vlien. — 49. *M.* (*met afwijkende volgorde*) Princen wreet ende o. *B.* Lantsheeren o. *T.* Princen vrec ende unghenedich. — 50. *M.* Ene scone joncfrou o. *B.* Schoon vrouwen o. *T.* Scone wijf fel ende onghestedich. — 51. *M.* Meiders (*meyers*) die lieghen leren. *B.* Rechters die l. leeren. *T.* Richtere die gherne liecht. — 52. *M.* Scepennen diet recht verkeren *B.* Scepenen diet r. verkeeren. *T.* Scepen die drecht bedriecht. — 53. *M.* I. riddere. — 54. *M.* E j. d. tilec te mannen loopt. *B.* die vele te matenen loopt *T.* Joncwijf die te mertenne l. (*deze lezing zal wel de ware zijn*; *men weet hoe gevaarlijk kermissen waren en zijn voor de zedelijkheid*). — 55. *M.* E. o. m. d. ter quaetheit t. *B.* E. o. m. die vele vrijt *T.* Out m. d. in de doorheit tijt. — 56. *M.* E moenc d. dicke uut r. *B.* Een gheordene man die vele r. *T.* Nonne die dicke vte r. — 57. *M.* Scolier die tilec mint. *B.* E s. die tijlic vrouwen mint. *T.* Scoliere die vruecht mint. — 58. *M* kint. *T.* Arm (*B.* arem) m. d. wale w. kint. m. — 59. *M.* Dits ene compaengie, wildys liën. *B.* Kindre, wildijs nu lijden. *T.* Dits ene dousine, wildijs liën (*in ths. zal wel te lezen zijn* int waer gheliet; *vgl. Leid. Keurb.* 98, 105: „dat men *int wair* vonde") — 60. *M.* Die men selden siet bedien. *B* Dats een dossine die selden bediden. *T* Diemen selden siet ghediën.

24 v. Ende dat hem dan staet ter noot,
Dicke wert hem dàn sijn aensicht root.

11

Die te recht regieren sal,
Die moet mercken over al,
Dat hem die minne niet en dwinct,
Ende om haet ende nijt gheen recht verminct.

12

Leert verdragen, wie gij sijt:
Die meest verdraghet, wint den strijt;
Die is sot die om sinen grammen moet
Hem selven hijnder of scade doet.

13

Men vijnden vrienden, als wy lesen,
Die wel vrienden willen wesen,
Alsoe langhe als daer is te gheven;
Mer als dat gheven is ghedaen,
Soe is die vrienscap al vergaen.

ENE BEVELINGHE.

In de Bibliothèque Nationale te Parijs berust een hs. van de Openbaring van Johannes. De niet onbelangrijke tekst is door Behaghel — met tal van fouten en uitlatingen — afgedrukt in dl. 22, bl. 98—128 van het *Zeitschrift für Deutsches Altertum*. Doch het belangrijkste deel van het hs. zijn de talrijke miniaturen, waarvan de tekst vergezeld gaat. Ieder hoofdstuk der Openbaring vult ééne bladzijde van het 4° handschrift, en daar tegenover staat eene prachtig gekleurde miniatuur, welke eveneens de geheele 4° bladzijde vult, en waarop het geheele hoofdstuk, van het eerste tot het laatste vers, tot in de kleinste bijzonderheden toe is in beeld gebracht. Dat op

deze wijze niet een naar onze beschouwingen artistiek geheel kan ontstaan, spreekt vanzelf, doch de bijzonderheden zijn keurig en met groote zorg bewerkt, en de kleuren zijn, evenals het geheele hs., buitengewoon goed bewaard, zoodat het tot de kostbaarste der bekende middeleeuwsche hss. behoort. Hem, die meer van dit hs. verlangt te weten, verwijs ik naar Silvestre, *Paléographie Universelle*, Plaat 239, en in de Eng. 8° uitgave van den tekst, dl. 2, bl. 660—662 (berustende op de Universiteitsbiblioteek alhier in 2 fol. deelen met ongekleurde platen en 2 8° deelen tekst; in de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage is aanwezig de uitgave in 4 fol. deelen), en G. Huet, *Catalogue des Manuscrits Néerlandais de la Bibliothèque Nationale* te Parijs, bl. 10 en noot, waar nog verwezen wordt naar de Bastard d'Estang, *Peinture des Manuscrits*, T. XI.

Daar waar de hoofdstukken der Openbaring niet de geheele bladzijde vullen, heeft de schrijver of afschrijver de overschietende ruimte gevuld met kleine stichtelijke toevoegselen. Zoo staat op ééne bladzijde het Onze Vader, op eene andere de Tien Geboden, op eene derde de hier na volgende »bevelinghe", waarin de geloovige zich opdraagt aan de bescherming der hemelsche machten. Daar zij in uitvoerigheid het midden houdt tusschen de *Vad. Mus.* 2, 398 afgedrukte »bevelinghe", welke 66 verzen, en de in *Rumbeeksche Avondstonden* medegedeelde, welke slechts 22 verzen telt, en de tekst hier en daar verschilt, achtte ik het niet ondienstig, ook dit gedicht van denzelfden inhoud bekend te maken. Het luidt aldus:

Die dit leest met nuchteren monde
Ende ghedinct ons heeren V wonden,
God selve bi nachte ende bi daghe
Behoetene van galiker plaghe.

Vs. 1—4 *ontbr. R. In plaats van deze regels aan het begin heeft V(ad. Mus.) aan het slot*:

Soo wie dit seit als hi opstaet
Ende tsavons als hi slapen gaet,

Ic bevele mi den heleghen vloeden
Die quamen ghelopen ute Jhesus bloeden,
Ende ute goet ghelijc eere beken,
Doe hy in sine zide was ghesteken.
Ic bevele mi der bitter doot,
Die Jhesus leet om onse noot.
Ic bevele mi den heleghen V wonden,
Die Jhesus open ende onghebonden
Daer boven voerde tote sinen vader.
Dat mi de wonden allegader
Moeten behoeden van dootzonden
Heden ende in allen stonden.

God salne met siere crachte
Bescermen bi daghe ende bi nachte,
Van tfians handen, van quaden werken,
Ende altoos in doghden stercken,
Op dat hi segghen wilt hier na
Vive *Pater Noster* ende vive *Ave Maria*,
Teren den heileghen vive wonden,
Die God ontfinc dore onse sonden,

en aan het begin nog dit couplet:

Ic bevele mi heden ten beghinne
Sente Mariën der coninghinnen,
Die den Gods sone droech,
Daer meneghe saleghe ziele omme louch.
Bescermen moetti mi sonder blijf,
Beide an ziele ende aen mijn lijf
Van tfians handen, van quaden wercken,
Ende altoos in doghden stercken.

5. *VR.* mi heden. V. den heileghen bloede. *R.* die heilighe V vloede. — 6. *V.* dat quam g. met groten vloede *R.* uut J. bloede. — 7 *VR.* Dat hi uutgoot met groten b. — 8. *V.* wert g. *R* weert g. — 9 *VR.* mi in der heilegher d. — 10 *V.* J. starf *R.* Christus sterft om onsen n. — Na 10 *heeft V.*

Daer hi anden cruce stoet
Ende swete water ende bloet,
Dat mi dat bloet ende die riviere
Van allen sonden quite sciere.

11 *VR.* inden heil. (*R* heilige). — 12 Daer J. bloedich e. o. — 13 *VR.* Mede voer te (*R* tote). — 14 *VR* die w. — 15 *VR.* Behoeden moeten v. dootwonden. — 16 *V.* Heden nu e. *R.* Heden ende nu e. i. a. s.

Ic bevele mi der vryen
Coninghinnen sente Maryen,
Dat soe bi nachte ende bi daghe
Voor haren zone mine vane draghe.
Ic bevele mi den goeden sente Jan
Ewangelisten, den heleghen man,
Dien desen bouc in droome bekant
Wart ende screef met sire hant,
Dien God beval sire liever moeder,
Dat hy altoos sij mijn behoeder.
Ic bevele mi den zelven vrede,
Die Jhesus sinen discipelen dede,
Doe hi quam int huus tote hem

Na 16 *heeft V.*

Dat mi niet en moet ghebreken
In moet gherechte biechte spreken
Al in die ure van mire doot,
Ende helpt mi van uut alder noot

17—20 *ontbr. R.* — 17 *V.* der maghet vriën. — 18 *V.* Der coninghinne — 19 *V.* si. — 20 *V.* Vore Gode *Na* 20 *in V.*

Ende si mijn scermscilt moet sijn
Jeghen dat helsche venijn,
Ende si mijn ziele moet verdinghen
Ende ten saleghen inde bringen.
Ic bevele mi heden ghemenelike
Gods inghelen van hemelrike,
Santen, apostelen, confessoren
Ende alle die ten trone behoren,
Patriaerken, maertelaren,
Dat si mi behoeden ende bewaren,
Ende nemmermeer in node en laten,
Noch in wighe, noch in straten.

21 *R.* inden. — 22 *VR.* Ewangeliste *R* den goeden manne (: Janne). — desen bouc, *de Openbaring*; 23, 24 *ontbr. V.*; 23—26 *ontbr. R.* — 25 *V.* Die G. b. sire moeder. — 26 *V.* D. h. mi neme altoos in hoeden. — *Na* 26 *in V.*

Ende dat mi Maria ende sente Jan
In hoeden neme altoos vort an.

27 *VR.* in den; *R* den heileghen v. — 28 *VR.* Die God (*R.* Jhesus) onder sine jongheren d. — 29 *VR.* Doen hi int h. quam te h.

En sprac: Pax vobis, ego sum!
Ic bevele mi gode ende sire moeder,
Dat sij sijn mijn behoeder;
In dese beveelnesse moetic bliven
Beede in ziele ende in live.

30 *VR.* Ende seide. — *Na* 30 *in VR.*

In desen selven vrede soo moetic bliven
Beide met ziele ende met live

31—34 *ontbr. V.* (Zie de tien slotregels van *V.* in de noot op bl. 310 vlg.); *in plaats daarvan in R.*

Dies moet wesen mijn volleest
Die vader, die sone, die heileghe gheest.

Onder alle drie Amen.

NASCHRIFT.

Nadat het bovenstaande was gedrukt, vond ik nog een vierden tekst van de »bevelinghe" in een hs. der Kon. Acad. te Amsterdam, hetzelfde waaruit indertijd door Meyer in de Verhandelingen der II[de] Klasse van het Kon. Ned. Instituut, dl. 6, stuk 2, bl. 44 vlgg. eenige mnl. gedichten (»de VII worde"; »Onser Vrouwen droefheiden"; »De VII ghetiden ons Heren Jhesu Christi", »de VII bloemen") zijn uitgegeven. Op f° 100 *r.* van dit keurige, rijk met gouden letters versierde, perkamenten hs. staat de »Bevelinghe" in eene redactie, zeer sterk met de in het *Vad. Mus.* gedrukte overeenkomende. Het is evenals die tekst 66 verzen groot; hier zijn de strophen afgedeeld en telkens door »Pater noster. Ave Maria" gescheiden. Het eenvoudigst zal zijn dat ik hier uit den Amsterdamschen codex de van *V.* afwijkende lezingen laat volgen.

1 Ave Maria ten b. — 2 Teeren der reinre coninghinne — 3 goods zone — 4 D. meneghe ziele o. loch — 5 Dat si mijn ziele ende mijn lijf — 6 Bescermen moete. zonder blijf — 7 sviants h. ende q. — 8 E. my in allen duegden gesterken.

9 heden *ontbr.*; vloede — 10 Die q. g. uut Jhesus bloede. — 12 Doe h. i. zijn z. was q. — *Na* 12 Dat mi sijn gebenedide bloet Bescerme van der hellen gloet. — 13 beveel *en zoo overal;* in *ontbr.* — 14. D. Christus s. dor — 17

mi die ghebenedide r. — 18 Ganse v. a. zunden s. — 19 in *ontbr.* — 20 Die J. — 21 Vuerde daer boven tot z. v. — 23 Behueden m. vor. — 24 Heden *ontbr.* — 25 So dat — 27 Al *ontbr.*; u. mijnre d. — 28 helpt my vut. — 29 maghet *ontbr.* — 31 bi daghe e. b. nachte — 34 J. alre hande v. — 35 si *ontbr.* — 36 E. vor ons kints oeghen b. — 37 heden *ontbr.* — 38 Al der gheselscap v. — 39 Inglen apostolen ende c. — 40 allen; troen — 41 *ontbr.* — 42 m. niet en moeten laten — 43 *ontbr.* — 44 weeghe — 47 Dien; zijnre — 48 D. h. altoes zi mijn b. — 49 dat *ontbr.* — 50 altoes *ontbr.* — 51 in *ontbr.* — 53 Daer hi heimelijc quam tot hen — 55 den zelven; soe *ontbr.* — Amen *ontbr.* *De rest in rood.* — 57 Die d. s.; als *ontbr.* — 58 dzavonts — 59 bi sire heilegher c. — 60 nacht — 61 tsviants h. ende q. — 63 wil — 66 Jhesus o. dor o. s.

Eene andere sterk verkorte redactie, op *f.* 80 *r.*, komt overeen met den in de Rumbeeksche Avondstonden gedrukten tekst, boven *R* genoemd. De afwijkende lezingen zijn de volgende:

1 beveel mi der heilegher v. — 2 quam; uyt — 3 uyt — 4 zijn — 5 in *ontbr.* — 6 Jhesus leet dor onse — 7, 8 *ontbr.* — 9 Ende daer mede voert s. v. — 11 Moeten behueden — 12 nu ende *ontbr.* — 13 beveel mi d. heileghen Sinte Jan — 14 den Euuangelisten d. heilegen man — 15 mi met den h. v. — 16 met sinen jongheren — 19 In den z. vr. doet dat ic blive — 20 BJhesus (*aldus*) m. zielen e. m. live — 21, 22 *ontbr.*

Dan volgt een ander gebed, dat met de »bevelinghe" niets te maken heeft.

Eindelijk vindt men op *f.* 81 *r* »eene bevelinghe" in proza met het volgende opschrift (de eerste regel in rood):

Sprect smorghens als ghi opstaet
Dat hierna volgt, eer gi iegrinx gaet.

Ik schrijf er bij wijze van proef de laatste der drie bladzijden uit af (*f.* 82 *v*):

Ic bevele mi den aelmechteghen gode in sinen handen ende den heileghen vijf wonden ende den heileghen VII tranen bloets, ende den heileghen cruce, dat my bescermen moete van hoetsunden ende van scanden ende vander gadoot ende van toeveriën ende van vergheffenessen ende van vreesen des venijns ende van allen vreesen mijns levens.

Ic sechene mi heden ende emmermer, dach ende nacht, ende in allen uren ende in allen tiden in vreden des almechtichs goods, dat my heden noch nemmermeer gheen viant scaden moghe gheestelike noch scendelike.

Alle mine viande bemanic ende besweere bi den vader, bi den zone, bi den heileghen gheest et (*aldus*) bi den heileghen name goods adonay.

J. VERDAM.

WEGGAAN MET FARAO'S BOKKEN.

Dr. Mullers veroordeeling van mijne opvatting van bovenstaande uitdrukking berust op zijne meening dat ik *er van doorgaan met* alleen in eigenlijken zin, *vee* alleen in de beteekenis van *geld* zou bedoelen, en op eene mijns inziens verkeerde opvatting van Gewaande Weuwenaar III, 30.

In de eerste plaats dus wil ik trachten mijn bedoeling te verduidelijken.

Als beteekenis bij Langendijk heb ik opgegeven: *Weggaan met het geld, waarop wij aasden* (afl. 2, pag. 152); in het algemeen genomen wordt dat dus: zich handhaven in het bezit van *iets*, waarop een ander vlast, in het bezit daarvan *blijven*. Zooals *gaan strijken* met iets kan beteekenen: zich in het bezit *stellen* van iets, waar ook anderen dan de gelukkige op vlasten, in het bezit daarvan *komen*.

Zooals nu verder: *een ánder is er mee gaan strijken* metonymisch gebruikt kan worden voor: de persoon, dien wij op het oog hebben, heeft het niét, zoo déze uitdrukking in den zin van: Farao (d. i. ieder, die op iets loert) krijgt niets, hij komt er kaal af.

Jan zegt dus: wij krijgen dus niets van dat geld, waarop we gehoopt hebben, daar komen wij dan kaal af.

De plaats bij Langendijk is de eenige, waar men voor de beteekenis vasten grond onder de voeten heeft; brengt men nu de daar gevondene over in de spreekwijze, dan krijgt men: je (want er is geen bezwaar den toegesproken persoon, Mr. Marcus, als den tekortkomende te beschouwen) je krijgt niets van het geld, waar op je rekende, je komt er kaal af.

Zonder van zijn verbeelding al te veel te vergen ziet men dan het volgende: een dronken man wordt in een herberg door de politie aangehouden; van gelag betalen komt natuurlijk niets in, en op het zien van het lange gezicht van den

waard, kan Joor niet nalaten hem nog even te plagen met zijn tegenspoed.

De fout in mijn vorige stukje ten opzichte van deze spreekwijze begaan is, dat ik de bij Langendijk gevondene beteekenis maar ten halve heb toegepast.

Past onze beteekenis nu absoluut niet in de nieuwe door Dr. Muller bijgebrachte plaats, Gewaande Weuwenaar III, 30? Nadat ik door zijne vriendelijkheid in de gelegenheid geweest ben het stuk te lezen, is mijne meening dat er moeilijk iets anders passen zou.

In het midden van het vorige tooneel doen de naaister en de meiden Petrus een voorstel, dat blijkbaar groote kosten zou veroorzaken, ten minste hij antwoordt er op met een klacht: dat de onkosten zijn boel te veel beslommeren, enz., aan het eind waarvan hij er zijn spijt over betuigt, dat hij indertijd maar niet met Dina (het door hem verleide meisje) geaccordeerd heeft.

Christina zegt daarop: »De gierigheid heeft de wijsheit, schijnt, bedroogen", wat hier wel zal moeten beteekenen: laat dat dan nu het geval niet weer zijn. Ida tracht nog eens hem moed in te spreken, maar als alles te vergeefs is, krijgt hij een vinnig: »wij zullen wel op 't schalbijten passen, pas jij maar op 't hoen" waarvan de zin wel zal zijn: wij zullen wel op ons armoedje passen, pas jij vooral maar op dat je je vele geld, je rijkdom niet kwijt raakt, hoor! m. a. w. gierigaard, vrek! waarop heel natuurlijk Petrus' verzuchting volgt: »Ick troost mij met de spreuck: mooy weezen moet zeer doen."

Heeft de schrijver zich nu de vijanden van Petrus, die in het tweede tooneel voorkomen, als op de hoogte van hetgeen in het vorige gesproken is, voorgesteld; (een zonderling iets, dat mogelijk is doordat in het heele derde deel van het stuk geen tooneelaanwijzing [1]) voorkomt en het eigenlijk slechts een

---

1) Ook hierom geloof ik, dat hier niet aan een werkelijk *gaan* moet worden ge-

reeks samenspraken is), dan lijken me de volgende opmerkingen in hun mond niet onnatuurlijk:

Wilh. Hij houdt de hand op den zak, ze (die meiden) komen er kaal af.

G. Ze (de meiden weer) keeken als nuchtere kalven (d. i. teleurgesteld, verslagen) wat Jac. meent te moeten verbeteren met:

»Gij meend als een partij stieren", (d. i. nijdig).

Dr. M. merkt op het eind van zijn stuk op dat: *naar de haaien* —, *voor de poes* —, *codille* —, *niets meer waard zijn*, op de drie plaatsen misschien een redelijken zin zou geven; is zijne bedoeling met betrekking tot het *geldelijke*, dan moet, dunkt me, regel 1235 van het Wed. Huwlijksbedrog hem voor de plaats bij Langendijk ten minste die illusie benemen.

Jan spreekt daar zijn meening uit dat Lodewijks moeder misschien rijk is. »Zij (Lodewijks moeder) is misschien heel rijk, ze kan licht plaaten geven."

Ten slotte vat ik samen: de beteekenis, die door mij is opgemaakt uit reg. 79—116 van het Wederzijds Huwelijksbedrog en daar ook volgens Dr. M. een goeden zin geeft, komt niet in botsing met reg. 1230 en vlg. van hetzelfde stuk, doet ons bij de spreekwijze een scherp bepaald geval zien, levert in de Gewaande Weuwenaar volstrekt geen onzin.

Leiden. A. HENDRIKS.

---

dacht; zeker kan er geen sprake zijn van *weggaan met elkaar*; *uiteengaan* zou het eenig mogelijke zijn.

Ook het toevoegsel „als Aesopus met de dieren" laat zich beter overeenbrengen met mijne opvatting dan met die van een werkelijk gezamenlijk weggaan.

Petrus houdt (om 't zoo eens uit te drukken) beslag op zijn geld zooals Aesopus, voor Wilhelm de dierfabeldichter bij uitnemendheid, het op de dieren doet.

VEREVENHOUTEN.

Jan Knol (*Sp. Brab.* vs. 1183 vlg.) geeft zijne verontwaardiging te kennen over het geven van aalmoezen aan lieden

die 't verkaetsen met de bal,
Sundaechs 's morgens voor de poort, of daer yewers buyten.
Of verdobb'len met rabauwen en met guyten.
Of *ver-evenhoutent*, of hutselen met mekaer
Of in 't kuyltje, of opschieten, of lechtseme daer.

Wat beteekent hier *ver-evenhouten?* Oudemans meent: »aan zeker spel, *evenhouten* genoemd, zijn geld verkwisten." Verwijs verklaart het eveneens door: met evenhouten verspelen. Welk spel met *evenhouten* wordt bedoeld, is niet uit te maken; Moltzer verklaart het op dezelfde wijze. Terwey evenwel zegt, dat het *verdobbelen* beteekent, en voegt er aan toe: »het spel heette dus *evenhouten*, misschien uit: *even houdt het* = even wint het", terwijl Nauta met Verwijs van meening is, dat het niet is uit te maken, wat met dit spel bedoeld wordt. Hij voegt er de vraag aan toe, of er soms mede bedoeld zijn kan het spelen met »daggelhoutjes", dat in Friesland nog bekend is. Alle uitgevers, behalve Terwey, zijn het er derhalve over eens, dat het niet is uit maken, wat Brederoo onder dit *evenhouten* verstaat, en toch hadden zij de verklaring er van kunnen vinden in Winschooten's *Seeman*, bl. 88, waar we lezen: »*Hout* beteekend ook aldat van *Hout* gemaakt werd: gelijk in het besonder het Keegelspel, somtijds *eeven Houten*, genaamd werd, om dat men aan neemt een effen getal van Keegels of *Houten* om ver te werpen." Hieruit blijkt, dat we onder evenhouten eene soort van *kegelen* moeten verstaan. Een paar plaatsen, waar van zulke *even houten* sprake is, mogen volgen. De eerste vinden we bij Six v. Chandelier, bl. 541:

Men laat ze duisend dooden smaaken.
De suigelingh, een teeder lam
Gegreepen, als van graage doggen
Werd doorgescheurt, voor elk een ham,

Of sult-quartier, van lekkre soggen,
Men gooit er *eeve houten* med.
Sneeuwballen zyn de manneleeden, enz.

de andere in *de Amsterd. Vreughde-Stroom*, I[ste] deel, t'Amsterdam voor Jacob Vinckel, 1654, bl. 154:

Daer sal braef een dronck op smaken,
Super nagulum, gar aus,
'k Moet eens *evenhoute* goyen;
Yder een past op sijn poot:
Hou niet! ick mien 't wel te royen.
Ay spreeck doch niet in mijn schoot!

Amsterdam, October '97. F. A. STOETT.

HIER ELF OOGEN.

W. Leevend, 4, 310 komt voor de uitdrukking *Hier elf oogen*; te Leiden en elders in Z.-Holland kent de volkstaal nog: »*dat is elf oogen*", met de beteekenis: dat is hetzelfde. *Hier elf oogen* is dus: hier hetzelfde; hier *ook* zoo.

In *De Jalourze Jonker* van J. v. Dalen (1737), 19[de] tooneel, treft men de uitdrukking aan in een volleren vorm. Twee mannen dragen ieder een vrouw:

Jelle: Is dat bylo loopen? O myn ik ben zoo moe.
Hansje: *Hier me elf oogen*, nou een reis gerust.

Me moet hier natuurlijk opgevat worden als *mee*, *mede*, *ook*; merkwaardig is het, dat het woord, waarop de nu nog van kracht zijnde beteekenis berúst, het hoofdwoord dus, uit de uitdrukking verdwenen is.

Leiden. A. HENDRIKS.

SLABBERAEN.

»Wilje gien warme Buelling, leverling, bloeling, pieperling »hiel goet? Soeckje *slabberaen?*" zoo hoort *Kackerlack* onder zooveel meer op zijne marktwandeling roepen. Bij mijn weten is van het onderstreepte woord de rechte beteekenis nog nergens vermeld. Prof. Moltzer (*Bredero* 2, 39) omschrijft het maar boudweg met *labberdaan* (ofschoon wij hier, vers 658, nog op de Gaarmarkt bij de penswijven zijn en eerst bij vers 696 op de Vischmarkt komen), maar ook de verklaring van Berkhey (*Nat. Hist.* 5, 123) als »kalfslil", die men anders bereidwillig op 's mans gezag zou aanvaarden, blijkt achteraf eveneens eene verklaring op de gis. Wat metterdaad onder *slabberaen* te verstaan is leert het volgende recept:

Om Slabberaen-beulingen te maken.

Neemt Havere-gort, maeckt de Gort maer wat vochtigh met schoon heet water, neemt tot yeder kop een vierendeel Korenten, een Notemuskaet, en een half loot Caneel gestoten, wat Sout en wel Ossen-vet, met kleynder stucxkens dan die andere Beulingen [t. w. de *Gortbeulingen*], daer onder gemenght, en seer slap en dun in de darmen gevult, en een groot half uur stil laten zieden, want die seer licht uyt barsten.

Uit: *De Hollandtse Slacht-tijdt* in Van der Groen, *Vermakel. Landt-lev.* III, 84 *b.* (a° 1670).

Oct. 1897. A. BEETS.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE

TAAL- EN LETTERKUNDE,

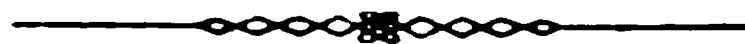
UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

VIJFTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, ZEVENDE DEEL.

Eerste Aflevering.

LEIDEN. — E. J. BRILL.
1896.

REDACTIE.

In Leiden: de Leden der Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Buiten Leiden: J. TE WINKEL, G. KALFF.

Stukken voor het Tijdschrift in te zenden bij den Secretaris der Redactie, A. BEETS, Ouden Rijn 3, te Leiden. Afgekeurde bijdragen worden niet teruggezonden.

Het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde verschijnt op onbepaalde tijden. Vier afleveringen, of 20 vel druks, vormen een Deel.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE

TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

VIJFTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, ZEVENDE DEEL.

Derde Aflevering.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1896.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE

TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN.

VIJFTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, ZEVENDE DEEL.

Vierde Aflevering.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1896

INHOUD.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE

TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

VIJFTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, ZEVENDE DEEL.

Vierde Aflevering.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1896.

REDACTIE.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Stukken voor het Tijdschrift in te zenden bij den Secretaris der Commissie, A. BEETS, Ouden Rijn 3, te Leiden. Afgekeurde bijdragen worden niet teruggezonden.

Het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde verschijnt op onbepaalde tijden. Vier afleveringen, of 20 vel druks, vormen een Deel.

INHOUD.

Bladz.

Bij den uitgever dezes is mede verschenen:

Andriesse, J. C. ten Brummeler, Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784—1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon. 1873. (Met chromolithogr. portret). 8°. *In linnen band.* . *f* **4.90.**

Borchgravinne van Vergi (De). Middelnederlandsch gedicht uit het begin der 14e eeuw, opnieuw naar het handschrift uitgegeven door S. Muller Hzn. 1873. 8°. . . . *f* **0.60.**

Brill, W. G., Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. 1ste deel: Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden. *Vierde druk.* 1871. 8°. . . . . *f* **3.60.**

—— Hetzelfde werk. 2de deel: Leer van den volzin (Syntaxis), ten vervolge van de Nederl. Spraakl. ten gebruike bij inricht. van hooger onderwijs. *Derde druk.* 1881. 8°. *f* **3.60.**

—— Hetzelfde werk. 3de deel: Stijlleer, rhetorica, letterkundige encyclopedie en kritiek, ten vervolge van de Nederlandsche Spraakleer, ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. *Tweede druk.* 1880. 8°. . . . . *f* **2.75.**

Droste, Coenraet, Overblijfsels van geheugchenis der bisonderste voorvallen in zijn leeven. Terwijl hij gedient heeft in veld- en zee-slaagen, belegeringen en ondernemingen. 3e *druk. Met aanteekeningen.* Uitgeg. op last der Maatsch. der Nederl. Letterk. (door R. Fruin). 1879. 2 dln. 4°. . . . . *f* **7.50.**

Enqueste ende informatie opt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in de jaere 1493. Uitgeg. vanwege de Maatsch. d. Nederl. Letterk. (door R. Fruin). 1876. Met bijvoegsel. 1877. gr. 8°. . . . . *f* **5.—.**

Glandorpius, J., Distichorum proverbialium sententiarum elegantissimus *liber, collatis* germanicis Agricolae proverbiis ed. W. H. D. Suringar. (Joannes Glandorpius in zijne Latijnsche disticha als vertaler van Agricola's Sprichwörter aangewezen. Verhandeling van W. H. D. Suringar). 1874, 1876. 2 dln. 8°. . . . . *f* **3.50.**

Kalff, G., Het Lied in de Middeleeuwen. 1883. 8°. . . . . *f* **6.—.**

—— Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de XVIe eeuw. 1889. 2 dln. 8°. *f* **7.50.**

Maerlant, Jacob van, Roman van Torec. Opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien, door J. te Winkel. 1875. 8°. . . . . *f* **2.—.**

—— Merlijn. Naar het eenig bekende Steinforter handschrift. Uitgegeven door J. van Vloten. 1882. roy. 8°. *f* **6.25.**

Petit, Louis D., Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en letterkunde. Met de Gouden Medaille bekroond en uitgegeven vanwege de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde. 1888. 8°. . . . . *f* **4.—**

Schueren, G. van der, Teuthonista of Duytschlender. In eene nieuwe bewerking vanwege de Maatsch. der Nederl. Letterk. uitgeg. door J. Verdam . . . . *f* **7.—.**

Seghelijn van Jherusalem, naar het Berlijnsche handschrift en den ouden druk vanwege de Maatsch. der Nederl. Letterkunde uitgeg. door J. Verdam. 1878. gr. 8°. *f* **3.50.**

Sicherer, C. A. X. G. F., Hoogduitsche spraakkunst voor gymnasia en hoogere burgerscholen. 4e druk. 1874. 8°. . . . . *f* **3.75.**

Sprachdenkmäler (Altsächsische), herausgegeben [mit Einleitung und Bemerkungen] von J. H. Gallée. 1895. gr. 8°. Mit Atlas. Fol. (42 Facs. auf 29 Taf.) *Geb.* . *f* **27.—.**

Stallaert, K., Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden. Uitgeg. vanwege de Maatsch. der Nederl. Letterk. Afl. 1—12. 1886—1893 . . . . Per afl. *f* **1.20.**

Verdam, J., De wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal in verband met het nieuwe doctoraat. 1878. 8°. . . . . *f* **0.40.**

Wap, J. J., Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn leven en werken. 1874. (3 platen). 8° . . . . *f* **2.90.**

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.

is de algemeene beteekenis, waaruit in 't sanskriet de speciale van »wrijven met den neus, beruiken (kussen)" zeer natuurlijk is gevolgd. En het is waarschijnlijk dat *cumb* ook in 't algemeen »aanraken" beduidde, als er waarde mag gehecht worden aan de in den Dhātup. (32, 91) vermelde beteekenis van *cumbayati*, kwetsen (*hiṁsāyām*); een »hard aanraken" dus, met dezelfde nuance in beteekenis als in *strijken* en *to strike*. Misschien is *çingh* = *κιγχ* of *κιχ* in *κιγχάνω*, *κιχάνω*, bereiken (evenals bijv. skriet *çap*, vloeken = *κοπ*, slaan) en beteekent het dus oorspronkelijk ook »aanraken, raken." (Is ons *ruiken*, *rieken* verwant met *reiken*, *raken*?).

De beteekenis van »aanraken", 't zij harder of zachter, schijnt eveneens de oorspronkelijke te zijn van een derden wortel »niksh", die volgens den Dhatup. (17, 7 *cumbane*) ook *kussen* beteekent. Een tekst waarin *niksh* in dien zin voorkomt is nog niet bekend. De imperatief *niksha* staat Atharvaveda 19, 29, een tooverlied evenals 28 en 30, waarin een kruid of plant (*darbha*) iemand als amulet, *maṇi* (vgl. latijnsch *monile*) wordt aangebonden onder allerlei bezweringen. *Niksha* staat daar naast allerlei imperatieven, die allen het begrip »slaan, treffen, raken, wrijven" in verschillende schakeeringen uitdrukken, zooals: *tṛndhi*, *rundhi*, *mṛṇa*, *mantha*, *piṇḍhi* (van *pish*) en *jahi* (van *han*). In 't PW. wordt het vertaald door *bohren* evenals in AV. 9, 8, 15 (eene bezwering tot verdrijving van hoofdpijn en andere pijnen) an*uniksh*anti en *vinikshe* en *viniksha* in 8, 24 en 25, een huiveringwekkend krachtig tooverlied, waarin Agni's hulp tegen de booze geesten wordt ingeroepen, om hen met zijn scherpe hoorns te doorboren. Een vrij harde aanraking dus! In Bhaṭṭikāvyam 9, 106 staat nog de samenstelling *praṇikshishyati*, dat zoowel Jayamangala als Bharatamallaka verklaren door: hij zal genieten of eten, en afleiden van *niksh* (*cumbane*). Evenals bijv. *ἐπαυρεῖν*, *aanraken* beteekent en daarna genieten, zoo schijnt ook *niksh* te beteekenen »aanraken" in 't algemeen en speciaal »met den mond."

Nog blijft de wortel *niṁs* over. Bhaṭṭikāvy. 5, 19 staat hij geheel in den zin van *cumb*. *Nāsyam paçyati yas tasyā niṁste dantacchadam na vā*, dat is: wie haar (Sîtâ's) gezicht niet ziet en haar lippen niet kust. Het wordt dan ook door beide commentatoren verklaard door *cumbati*. Verder komt het woord voor in 6 Rigvedateksten (1, 144, 1; 8, 43, 10; 9, 85, 3; 10, 74, 2; 10, 92, 2; 10, 94, 9) die mij niet alle even duidelijk zijn. Soms kan het overdrachtelijk door kussen vertaald worden, maar eerder schijnt het te beteekenen: eerbiedig aanraken. Als *niṁs* van *nam* komt, gelijk *hims* van *han*, zou men het door huldigen kunnen vertalen. Bhaṭṭik. 9, 106 gebruikt een samengest. adjectief *pariṇimsakah*, dat beide commentatoren afleiden van *niṁs* (*cumbane*) en verklaren door »eter, verteerder". Is *niṁs* verwant met ons *nemen* en beteekent *pariniṁsaka* dus de *rondom nemende, verterende,* evenals *περινέμεσθαι* door Plutarchus Dion 56 van 't verterende vuur wordt gezegd? In alle geval is *nims* ook een schakeering van *aanraken* en verklaren zich zoo de verschillende beteekenissen. Misschien zal *kussen* ook nog eens blijken oorspronkelijk »aanraken" in 't algemeen te hebben beteekend.

S. J. WARREN.

Post scriptum heb ik *jighrati* enz. toch nog gevonden in Pāli met de beteekenis van »beruiken, kussen" in Jātaka 532, waar eene moeder haren na eene afwezigheid van 7 dagen, 7 maanden, 7 jaren teruggekeerden jongsten zoon op het hoofd ruikt en kust. De vormen zijn (Fausbøll Vol. V p. 328) *upagghāyitum, upagghātum* en *ghāyitvā* (*sīsē* en *muddhani*).

INHOUD.

Ten einde het verschijnen van deze Aflevering niet nog meer te doen vertragen bevat zij aanmerkelijk minder dan gewoonlijk. Het ontbrekende zal aan de volgende Aflevering worden toegevoegd.

Bij den uitgever dezes is mede verschenen:

Andriesse, J. C. ten Brummeler, Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784—1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon. 1873. (VII. 440 en chromolithogr. portret). 8°. *In linnen band.* *f* **4.90.**

Borchgravinne van Vergi (de), Middelnederlandsch gedicht uit het begin der 14e eeuw, op nieuw naar het handschrift uitgegeven door S. MULLER Hzn. 1873. (VI. 34). 8°. *f* **0.60.**

Brill, W. G., Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs, 1ste deel: Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden. *Vierde druk.* 1871. (XII. 412). 8°. *f* **3.60.**

—— Hetzelfde werk. 2de deel: Leer van den volzin (Syntaxis), ten vervolge van de nederl. spraakl. ten gebruike bij inricht. van hooger onderwijs. **Derde druk.** 8°. *f* **3.60.**

—— Hetzelfde werk. 3de deel: Stijlleer, rhetorica, letterkundige encyclopedie en kritiek, ten vervolge van de Nederlandsche Spraakleer, ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. *Tweede druk.* 1880. (VIII. 284). 8°. . . . . *f* **2.75.**

Droste, Coenraet, Overblijfsels van geheugchenis der bisonderste voorvallen in zijn leeven. Terwijl hij gedient heeft in veld- en zee-slaagen, belegeringen en ondernemingen. 3e *druk. Met aanteekeningen.* Uitgeg. op last der Maatsch. van Nederl. Letterk. (door R. FRUIN). 1879. 2 dln. 4°. (Dl. I. VIII. 263, Dl. II. 264—548). *f* **7.50.**

Enqueste ende informatie opt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in de jaere 1493. Uitgeg. vanwege de Maatsch. d. Nederl. Letterk. 1876. (XXII, 336). Met bijvoegsel (door R. FRUIN). 1877. (16). gr. 8°. . . . . *f* **5.—.**

Glandorpius, J., Distichorum proverbialium sententiarum elegantissimus liber, collatis germanicis Agricolae proverbiis ed. W. H. D. Suringar. (Joannes Glandorpius in zijne Latijnsche disticha als vertaler van Agricola's Sprichwörter aangewezen. Verhandeling van W. H. D. SURINGAR). 1874, 76. 2 dln. (XXIV. 152. 122). 8°. . *f* **3.50.**

Kalff, G., Het lied in de Middeleeuwen. 1883. 8°.. . . . . *f* **6.—.**

—— Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de XVIe eeuw. 1889. 2 dln. 8°. *f* **7.50.**

Maerlants, Jacob van, Roman van Torec. Opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien, door J. TE WINKEL. 1875. (XLIV. 148). 8°. . . . . *f* **2.—.**

—— **Merlijn.** Naar het eenig bekende Steinforter handschrift. Uitgegeven door J. VAN VLOTEN. (XIX. 408). roy. 8°. . . . . *f* **6.25.**

Petit, Louis D., Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en letterkunde. Met de Gouden Medaille bekroond en uitgegeven vanwege de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde. 1888 (XVI, 298) 8°. . . . . *f* **4.—**

Seghelijn van Jherusalem, naar het Berlijnsche handschrift en den ouden druk van wege de Maatsch. der Nederl. Letterkunde uitgeg. door J. VERDAM. 1878. (XII. 184). gr. 8°.. . . . . *f* **3.50.**

Sicherer, C. A. X. G. F., Hoogduitsche spraakkunst voor gymnasia en hoogere burgerscholen. 4e druk. 1874. (VIII. 499). 8°. . . . . *f* **3.75.**

Sprachdenkmäler (Altsächsische), herausgegeben [mit Einleitung und Bemerkungen] von J. H. GALLÉE. 1895. gr. 8°. (VI. LI. 367) Mit Atlas. Fol. (42 Facs. auf 29 Taf.) *Geb.* *f* **27.—.**

Stallaert, K., Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden. afl. 1—10. Per afl. *f* **1.20.**

Verdam, J., De wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal in verband met het nieuwe doctoraat. 1878. (24). 8°. . . . . *f* **0.40.**

—— G. van der Schueren's Theuthonista of Duytschlender. Nieuwe met den woordenschat van het tot heden ongebruikte tweede deel vermeerdere uitgave . . . . . *f* **7.—.**

Wap, J. J., Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn leven en werken. (VIII. 160. 3 platen). 8° . . . . *f* **2.90.**

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL — LEIDEN.

INHOUD.

Bladz.

Bij den uitgever dezes is mede verschenen:

Andriesse, J. C. ten Brummeler, Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784—1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon. 1873. (VII. 440 en chromolithogr. portret). 8°. *In linnen band.* *f* **4.90.**

Borchgravinne van Vergi (de), Middelnederlandsch gedicht uit het begin der 14e eeuw, op nieuw naar het handschrift uitgegeven door S. MULLER Hzn. 1873. (VI. 34). 8°. *f* **0.60.**

Brill, W. G., Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs, 1ste deel: Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden. *Vierde druk.* 1871. (XII. 412). 8°. . . . . *f* **3.60.**

—— Hetzelfde werk. 2de deel: Leer van den volzin (Syntaxis), ten vervolge van de nederl. spraakl. ten gebruike bij inricht. van hooger onderwijs. **Derde druk.** 8°. *f* **3.60.**

—— Hetzelfde werk. 3de deel: Stijlleer, rhetorica, letterkundige encyclopedie en kritiek, ten vervolge van de Nederlandsche Spraakleer, ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. *Tweede druk.* 1880. (VIII. 284). 8°. . . . . *f* **2.75.**

Droste, Coenraet, Overblijfsels van geheugchenis der bisonderste voorvallen in zijn leeven. Terwijl hij gedient heeft in veld- en zee-slaagen, belegeringen en ondernemingen. 3e *druk. Met aanteekeningen.* Uitgeg. op last der Maatsch. van Nederl. Letterk. (door R. FRUIN). 1879. 2 dln. 4°. (Dl. I. VIII. 263, Dl. II. 264—548). *f* **7.50.**

Enqueste ende informatie opt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in de jaere 1493. Uitgeg. vanwege de Maatsch. d. Nederl. Letterk. 1876. (XXII, 336). Met bijvoegsel (door R. FRUIN). 1877. (16). gr. 8°. . . . . *f* **5.—.**

Glandorpius, J., Distichorum proverbialium sententiarum elegantissimus liber, collatis germanicis Agricolae proverbiis ed. W. H. D. Suringar. (Joannes Glandorpius in zijne Latijnsche disticha als vertaler van Agricola's Sprichwörter aangewezen. Verhandeling van W. H. D. SURINGAR). 1874, 76. 2 dln. (XXIV. 152. 122). 8°. . *f* **3.50.**

Kalff, G., Het lied in de Middeleeuwen. 1883. 8°.. . . . . *f* **6.—.**

—— Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de XVIe eeuw. 1889. 2 dln. 8°. *f* **7.50.**

Maerlants, Jacob van, Roman van Torec. Opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien, door J. TE WINKEL. 1875. (XLIV. 148). 8°. . . . . *f* **2.—.**

—— **Merlijn.** Naar het eenig bekende Steinforter handschrift. Uitgegeven door J. VAN VLOTEN. (XIX. 408). roy. 8°. . . . . *f* **6.25.**

Petit, Louis D., Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en letterkunde. Met de Gouden Medaille bekroond en uitgegeven vanwege de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde. 1888 (XVI, 298) 8°. . . . . *f* **4.—**

Seghelijn van Jherusalem, naar het Berlijnsche handschrift en den ouden druk van wege de Maatsch. der Nederl. Letterkunde uitgeg. door J. VERDAM. 1878. (XII. 184). gr. 8°.. . . . . *f* **3.50.**

Sicherer, C. A. X. G. F., Hoogduitsche spraakkunst voor gymnasia en hoogere burgerscholen. 4e druk. 1874. (VIII. 499). 8°. . . . . *f* **3.75.**

Sprachdenkmäler (Altsächsische), herausgegeben [mit Einleitung und Bemerkungen] von J. H. GALLÉE. 1895. gr. 8°. (VI. LI. 367) Mit Atlas. Fol. (42 Facs. auf 29 Taf.) *Geb.* *f* **27.—.**

Stallaert, K., Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden. afl. 1—10. Per afl. *f* **1.20.**

Verdam, J., De wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal in verband met het nieuwe doctoraat. 1878. (24). 8°. . . . . *f* **0.40.**

—— G. van der Schueren's Theuthonista of Duytschlender. Nieuwe met den woordenschat van het tot heden ongebruikte tweede deel vermeerdere uitgave . . . . . *f* **7.—.**

Wap, J. J., Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn leven en werken. (VIII. 160. 3 platen). 8° . . . . *f* **2.90.**

LEIDEN, BOEKDRUKKERIJ VAN E. J. BRILL.

INHOUD.

REDACTIE.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsehc Letterkunde.

Stukken voor het Tijdschrift in te zenden bij den Secretaris der Commissie, A. BEETS, Ouden Rijn 3, te Leiden. *Afgekeurde bijdragen worden niet teruggezonden.*

Het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde verschijnt op onbepaalde tijden. Vier afleveringen, of 20 vel druks, vormen een Deel.

INHOUD.

Bladz.

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.

is de algemeene beteekenis, waaruit in 't sanskriet de speciale van »wrijven met den neus, beruiken (kussen)" zeer natuurlijk is gevolgd. En het is waarschijnlijk dat *cumb* ook in 't algemeen »aanraken" beduidde, als er waarde mag gehecht worden aan de in den Dhātup. (32, 91) vermelde beteekenis van *cumbayati*, kwetsen (*hiṁsāyām*); een »hard aanraken" dus, met dezelfde nuance in beteekenis als in *strijken* en *to strike*. Misschien is *çingh* = κιγχ of κιχ in κιγχανω, κιχάνω, bereiken (evenals bijv. skriet *çap*, vloeken = κοπ, slaan) en beteekent het dus oorspronkelijk ook »aanraken, raken." (Is ons *ruiken*, *rieken* verwant met *reiken*, *raken*?).

De beteekenis van »aanraken", 't zij harder of zachter, schijnt eveneens de oorspronkelijke te zijn van een derden wortel »niksh", die volgens den Dhatup. (17, 7 *cumbane*) ook *kussen* beteekent. Een tekst waarin *niksh* in dien zin voorkomt is nog niet bekend. De imperatief *niksha* staat Atharvaveda 19, 29, een tooverlied evenals 28 en 30, waarin een kruid of plant (*darbha*) iemand als amulet, *maṇi* (vgl. latijnsch *monile*) wordt aangebonden onder allerlei bezweringen. *Niksha* staat daar naast allerlei imperatieven, die allen het begrip »slaan, treffen, raken, wrijven" in verschillende schakeeringen uitdrukken, zooals: *tṛndhi*, *rundhi*, *mṛṇa*, *mantha*, *piṇḍhi* (van *pish*) en *jahi* (van *han*). In 't PW. wordt het vertaald door *bohren* evenals in AV. 9, 8, 15 (eene bezwering tot verdrijving van hoofdpijn en andere pijnen) an*niksh*anti en *vinikshe* en *viniksha* in 8, 24 en 25, een huiveringwekkend krachtig tooverlied, waarin Agni's hulp tegen de booze geesten wordt ingeroepen, om hen met zijn scherpe hoorns te doorboren. Een vrij harde aanraking dus! In Bhaṭṭikavyam 9, 106 staat nog de samenstelling *praṇikshishyati*, dat zoowel Jayamangala als Bharatamallaka verklaren door: hij zal genieten of eten, en afleiden van *niksh* (*cumbane*). Evenals bijv. ἐπαυρεῖν, *aanraken* beteekent en daarna genieten, zoo schijnt ook *niksh* te beteekenen »aanraken" in 't algemeen en speciaal »met den mond."

Nog blijft de wortel *niṁs* over. Bhaṭṭikāvy. 5, 19 staat hij geheel in den zin van *cumb*. *Nāsyam paçyati yas tasyā niṁste dantacchadam na vā*, dat is: wie haar (Sītà's) gezicht niet ziet en haar lippen niet kust. Het wordt dan ook door beide commentatoren verklaard door *cumbati*. Verder komt het woord voor in 6 Rigvedateksten (1, 144, 1; 8, 43, 10; 9, 85, 3; 10, 74, 2; 10, 92, 2; 10, 94, 9) die mij niet alle even duidelijk zijn. Soms kan het overdrachtelijk door kussen vertaald worden, maar eerder schijnt het te beteekenen: eerbiedig aanraken. Als *niṁs* van *nam* komt, gelijk *hims* van *han*, zou men het door huldigen kunnen vertalen. Bhaṭṭik. 9, 106 gebruikt een samengest. adjectief *pariṇimsakah*, dat beide commentatoren afleiden van *niṁs* (*cumbane*) en verklaren door »eter, verteerder". Is *niṁs* verwant met ons *nemen* en beteekent *pariniṁsaka* dus de *rondom nemende*, *verterende*, evenals περινέμεσθαι door Plutarchus Dion 56 van 't verterende vuur wordt gezegd? In alle geval is *nims* ook een schakeering van *aanraken* en verklaren zich zoo de verschillende beteekenissen. Misschien zal *kussen* ook nog eens blijken oorspronkelijk »aanraken" in 't algemeen te hebben beteekend.

S. J. WARREN.

Post scriptum heb ik *jighrati* enz. toch nog gevonden in Pāli met de beteekenis van »beruiken, kussen" in Jātaka 532, waar eene moeder haren na eene afwezigheid van 7 dagen, 7 maanden, 7 jaren teruggekeerden jongsten zoon op het hoofd ruikt en kust. De vormen zijn (Fausbøll Vol. V p. 328) *upagghāyitum*, *upagghātum* en *ghāyitvā* (*sīsē* en *muddhani*).

INHOUD.

Ten einde het verschijnen van deze Aflevering niet nog meer te doen vertragen bevat zij aanmerkelijk minder dan gewoonlijk. Het ontbrekende zal aan de volgende Aflevering worden toegevoegd.

Bij den uitgever dezes is mede verschenen:

Andriesse, J. C. ten Brummeler, Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784—1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon. 1873. (VII. 440 en chromolithogr. portret). 8°. *In linnen band.* *f* **4.90.**

Borchgravinne van Vergi (de), Middelnederlandsch gedicht uit het begin der 14e eeuw, op nieuw naar het handschrift uitgegeven door S. MULLER Hzn. 1873. (VI. 34). 8°. *f* **0.60.**

Brill, W. G., Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs, 1ste deel: Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden. *Vierde druk.* 1871. (XII. 412). 8°. . . . . *f* **3.60.**

—— Hetzelfde werk. 2de deel: Leer van den volzin (Syntaxis), ten vervolge van de nederl. spraakl. ten gebruike bij inricht. van hooger onderwijs. **Derde druk.** 8°. *f* **3.60.**

—— Hetzelfde werk. 3de deel: Stijlleer, rhetorica, letterkundige encyclopedie en kritiek, ten vervolge van de Nederlandsche Spraakleer, ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. *Tweede druk.* 1880. (VIII. 284). 8°. . . . . *f* **2.75.**

Droste, Coenraet, Overblijfsels van geheugchenis der bisonderste voorvallen in zijn leeven. Terwijl hij gedient heeft in veld- en zee-slaagen, belegeringen en ondernemingen. 3e *druk.* *Met aanteekeningen.* Uitgeg. op last der Maatsch. van Nederl. Letterk. (door R. FRUIN). 1879. 2 dln. 4°. (Dl. I. VIII. 263, Dl. II. 264—548). *f* **7.50.**

Enqueste ende informatie opt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in de jaere 1493. Uitgeg. vanwege de Maatsch. d. Nederl. Letterk. 1876. (XXII, 336). Met bijvoegsel (door R. FRUIN). 1877. (16). gr. 8°. . . . . *f* **5.—.**

Glandorpius, J., Distichorum proverbialium sententiarum elegantissimus liber, collatis germanicis Agricolae proverbiis ed. W. H. D. Suringar. (Joannes Glandorpius in zijne Latijnsche disticha als vertaler van Agricola's Sprichwörter aangewezen. Verhandeling van W. H. D. SURINGAR). 1874, 76. 2 dln. (XXIV. 152. 122). 8°. . *f* **3.50.**

Kalff, G., Het lied in de Middeleeuwen. 1883. 8°.. . . . . *f* **6.—.**

—— Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de XVIe eeuw. 1889. 2 dln. 8°. *f* **7.50.**

Maerlants, Jacob van, Roman van Torec. Opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien, door J. TE WINKEL. 1875. (XLIV. 148). 8°. . . . . *f* **2.—.**

—— **Merlijn.** Naar het eenig bekende Steinforter handschrift. Uitgegeven door J. VAN VLOTEN. (XIX. 408). roy. 8°. . . . . *f* **6.25.**

Petit, Louis D., Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en letterkunde. Met de Gouden Medaille bekroond en uitgegeven vanwege de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde. 1888 (XVI, 298) 8°. . . . . *f* **4.—**

Seghelijn van Jherusalem, naar het Berlijnsche handschrift en den ouden druk van wege de Maatsch. der Nederl. Letterkunde uitgeg. door J. VERDAM. 1878. (XII. 184). gr. 8°.. . . . . *f* **3.50.**

Sicherer, C. A. X. G. F., Hoogduitsche spraakkunst voor gymnasia en hoogere burgerscholen. 4e druk. 1874. (VIII. 499). 8°. . . . . *f* **3.75.**

Sprachdenkmäler (Altsächsische), herausgegeben [mit Einleitung und Bemerkungen] von J. H. GALLÉE. 1895. gr. 8°. (VI. LI. 367) Mit Atlas. Fol. (42 Facs. auf 29 Taf.) *Geb.* *f* **27.—.**

Stallaert, K., Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden afl. 1—10. Per afl. *f* **1.20.**

Verdam, J., De wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal in verband met het nieuwe doctoraat. 1878. (24). 8°. . . . . *f* **0.40.**

—— G. van der Schueren's Theuthonista of Duytschlender. Nieuwe met den woordenschat van het tot heden ongebruikte tweede deel vermeerderde uitgave . . . . . *f* **7.—.**

Wap, J. J., Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn leven en werken. (VIII. 160. 3 platen). 8° . . . . *f* **2.90.**

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL — LEIDEN.

INHOUD.

Bladz.

LEIDEN, BOEKDRUKKERIJ VAN E. J. BRILL.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE

TAAL- EN LETTERKUNDE,

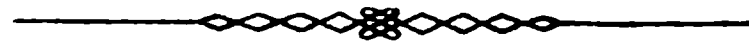
UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

ZESTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, ACHTSTE DEEL.

Eerste Aflevering.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1897.

REDACTIE.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsehc Letterkunde.

Stukken voor het Tijdschrift in te zenden bij den Secretaris der Commissie, A. BEETS, Ouden Rijn 3, te Leiden. Afgekeurde bijdragen worden niet teruggezonden.

Het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde verschijnt op onbepaalde tijden. Vier afleveringen, of 20 vel druks, vormen een Deel.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

ZESTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, ACHTSTE DEEL.

Tweede Aflevering.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1897.

INHOUD.

Bladz.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE

TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN.

ZESTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, ACHTSTE DEEL.

Derde Aflevering.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1897.

REDACTIE.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Stukken voor het Tijdschrift in te zenden bij den Secretaris der Commissie, A. BEETS, Oude Rijn 3, te Leiden. *Afgekeurde bijdragen worden niet teruggezonden.*

Het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde verschijnt op onbepaalde tijden. Vier afleveringen, of 20 vel druks, vormen een Deel.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE
TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

ZESTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, ACHTSTE DEEL.

Vierde Aflevering.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1897.

REDACTIE.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Stukken voor het Tijdschrift in te zenden bij den Secretaris der Redactie, A. BEETS, Ouden Rijn 3, te Leiden. Afgekeurde bijdragen worden niet teruggezonden.

Het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde verschijnt op onbepaalde tijden. Vier afleveringen, of 20 vel druks, vormen een Deel.

INHOUD.

Bij den uitgever dezes is mede verschenen:

Andriesse, J. C. ten Brummeler, Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784—1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon. 1878. (Met chromolithogr. portret). 8°. *In linnen band.* . *f* **4.90.**

Borchgravinne van Vergi (De). Middelnederlandsch gedicht uit het begin der 14e eeuw, opnieuw naar het handschrift uitgegeven door S. Muller Hzn. 1873. 8°. . . *f* **0.60.**

Brill, W. G., Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. 1ste deel: Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden. *Vierde druk.* 1871. 8°. . . . . *f* **3.60.**

—— Hetzelfde werk. 2de deel: Leer van den volzin (Syntaxis), ten vervolge van de Nederl. Spraakl. ten gebruike bij inricht. van hooger onderwijs. *Derde druk.* 1881. 8°. *f* **3.60.**

—— Hetzelfde werk. 3de deel: Stijlleer, rhetorica, letterkundige encyclopedie en kritiek, ten vervolge van de Nederlandsche Spraakleer, ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. *Tweede druk.* 1880. 8°. . . . . *f* **2.75.**

Droste, Coenraet, Overblijfsels van geheugchenis der bisonderste voorvallen in zijn leeven. Terwijl hij gedient heeft in veld- en zee-slaagen, belegeringen en ondernemingen. 3e *druk. Met aanteekeningen.* Uitgeg. op last der Maatsch. der Nederl. Letterk. (door R. Fruin). 1879. 2 dln. 4°. . . . . *f* **7.50.**

Enqueste ende informatie opt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelenvoertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in de jaere 1493. Uitgeg. vanwege de Maatsch. d. Nederl. Letterk. (door R. Fruin). 1876. Met bijvoegsel. 1877. gr. 8°. . . . . *f* **5.—.**

Glandorpius, J., Distichorum proverbialium sententiarum elegantissimus liber, collatis germanicis Agricolae proverbiis ed. W. H. D. Suringar. (Joannes Glandorpius in zijne Latijnsche disticha als vertaler van Agricola's Sprichwörter aangewezen. Verhandeling van W. H. D. Suringar). 1874, 1876. 2 dln. 8°. . . . . *f* **3.50.**

Kalff, G., Het Lied in de Middeleeuwen. 1883. 8°. . . . . *f* **6.—.**

—— Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de XVIe eeuw. 1889. 2 dln. 8°. *f* **7.50.**

Maerlant, Jacob van, Roman van Torec. Opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien, door J. te Winkel. 1875. 8°. . . . . *f* **2.—.**

—— Merlijn. Naar het eenig bekende Steinforter handschrift. Uitgegeven door J. van Vloten. 1882. roy. 8°. *f* **6.25.**

Petit, Louis D., Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en letterkunde. Met de Gouden Medaille bekroond en uitgegeven vanwege de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde. 1888. 8°. . . . . *f* **4.—**

Schueren, G. van der, Teuthonista of Duytschlender. In eene nieuwe bewerking vanwege de Maatsch. der Nederl. Letterk. uitgeg. door J. Verdam . . . . *f* **7.—.**

Seghelijn van Jherusalem, naar het Berlijnsche handschrift en den ouden druk vanwege de Maatsch. der Nederl. Letterkunde uitgeg. door J. Verdam. 1878. gr. 8°. *f* **3.50.**

Sicherer, C. A. X. G. F., Hoogduitsche spraakkunst voor gymnasia en hoogere burgerscholen. 4e druk. 1874. 8°. . . . . *f* **3.75.**

Sprachdenkmäler (Altsächsische), herausgegeben [mit Einleitung und Bemerkungen] von J. H. Gallée. 1895. gr. 8°. Mit Atlas. Fol. (42 Facs. auf 29 Taf.) *Geb.* . *f* **27.—.**

Stallaert, K., Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden. Uitgeg. vanwege de Maatsch. der Nederl. Letterk. Afl. 1—12. 1886—1893 . . . . Per afl. *f* **1.20.**

Verdam, J., De wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal in verband met het nieuwe doctoraat. 1878. 8°. . . . . *f* **0.40.**

Wap, J. J., Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn leven en werken. 1874. (3 platen). 8° . . . . **2.90.**

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.

INHOUD.

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN

de knechtkens zelve loopen en bijsen", en *Ref.* 57 beweert zij:

Spinsters, naeysters, *malloten* en danten,
Dit sijn Godwouts nu al doctorinnen.

De Brune (*Wetst.* 1, 291) vertelt van een middel »om heur, die te voor de malloot gespeelt hadden, ... nochtans voor goê maaght tot de man te doen komen". Men zou van de auteurs der 17de eeuw en later nog eene menigte voorbeelden kunnen aanhalen, b. v. uit Huygens en uit Wolff en Deken, doch daarmee brengt men de zaak niet verder, want altijd is *malloot* wat men al van te voren verwacht: een meestal jong en min of meer lichtzinnig vrouwmensch, niet altijd bepaald oneerbaar, maar toch allesbehalve stil en ingetogen.

Kan *maloot* of *maloote* ontstaan zijn uit een Fransch femininum op *-ote*, *otte?* Waarschijnlijk zou dan de Nederlandsche vorm zijn geworden *malotte*, evenals b. v. *marotte*; een zoodanig vrouwelijk woord is bovendien niet te vinden, althans niet een dat wat de beteekenis aangaat ons van dienst zou kunnen wezen. Want wel bestond er in het Fransch een woord *malote* (fem.), verkleinwoord van *malle*, maar blijkens Godefroy was het niet zeer gebruikelijk, althans niet in Noord-Frankrijk, en bovendien schijnt het nooit iets anders te hebben beteekend dan een *koffertje* of *reistasch*. Neemt men daarentegen in aanmerking, dat fr. *mignot* in het Nederlandsch wordt *minioot*, een vorm die in de oudere taal zeer gewoon is, dan zou ook een ouder Fransch woord *malot* in het Nederlandsch der 15de eeuw een vorm hebben moeten aannemen die van *maloot* of *maloote* weinig of niet kon verschillen. *Malot* (men denke aan *Hector Malot*), thans nog in vele dialecten, ook in het Noorden van Frankrijk, bekend, is een naam voor eene wesp of hommel: bij Godefroy kan men er eene menigte voorbeelden van vinden. Dat woorden voor *hommel* de naam worden van »unruhige, umherschwärmende mädchen", blijkt vooreerst uit hd. *hummel.* In het artikel van het *D. Wtb.*, waaruit ik de zooeven aangehaalde omschrijving overneem, vindt men eenige plaatsen, waarin men *hummel* zeer goed met

malloot zou kunnen vertalen; »eine tolle hummel", zegt Stieler, »dicitur de petulanti et effronti puella". In het Fransche argot is nog heden *bourdon* een van de woorden voor *fille publique*, en *malot* zelf, dat bij Jaubert, *Glossaire du centre de la France*, voorkomt in de spelling *mâlaud*, wordt door hem verklaard als »jeune fille qui a des allures, des goûts de garçon". Hij zegt, dat hij meent te moeten spellen *mâlaud* naar analogie van *lourdaud*, en leidt het woord ten onrechte af van *mâle*; als voorbeeld geeft hij eene plaats uit George Sand: »Ils t'appellent souvent mâlot; eh bien, crois-tu que ce soit à propos, à seize ans, de ne point ressembler encore à une fille?" Ik gis, dat fr. *malot* reeds veel vroeger in die overdrachtelijke opvatting is gebruikt, dat het als zoodanig in het Nederlandsch uit Noord-Fransche dialecten werd overgenomen, en dat het als naam voor eene vrouw naar analogie van andere vrouwelijke persoonsnamen zeer licht na de *t* nog eene *e* kon aannemen, die natuurlijk later weer verdween.

A. KLUYVER.

HOFKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.

INHOUD.

Bij den uitgever dezes is mede verschenen:

Andriesse, J. C. ten Brummeler, Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784—1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon. 1873. (Met chromolithogr. portret). 8°. *In linnen band.* . *f* **4.90.**

Borchgravinne van Vergi (De). Middelnederlandsch gedicht uit het begin der 14e eeuw, opnieuw naar het handschrift uitgegeven door S. Muller Hzn. 1873. 8°. . . *f* **0.60.**

Brill, W. G., Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. 1ste deel: Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden. *Vierde druk.* 1871. 8°. *f* **3.60.**

—— Hetzelfde werk. 2de deel: Leer van den volzin (Syntaxis), ten vervolge van de Nederl. Spraakl. ten gebruike bij inricht. van hooger onderwijs. *Derde druk.* 1881. 8°. *f* **3.60**

—— Hetzelfde werk. 3de deel: Stijlleer, rhetorica, letterkundige encyclopedie en kritiek, ten vervolge van de Nederlandsche Spraakleer, ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. *Tweede druk.* 1880. 8°. . . . . *f* **2.75.**

Droste, Coenraet, Overblijfsels van geheugchenis der bisonderste voorvallen in zijn leeven. Terwijl hij gedient heeft in veld- en zee-slaagen, belegeringen en ondernemingen. 3e *druk. Met aanteekeningen.* Uitgeg. op last der Maatsch. der Nederl. Letterk. (door R. Fruin). 1879. 2 dln. 4°. . . . . *f* **7.50.**

Enqueste ende informatie opt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in de jaere 1493. Uitgeg. vanwege de Maatsch. d. Nederl. Letterk. (door R. Fruin). 1876. Met bijvoegsel. 1877. gr. 8°. . . . . *f* **5.—.**

Glandorpius, J., Distichorum proverbialium sententiarum elegantissimus liber, collatis germanicis Agricolae proverbiis ed. W. H. D. Suringar. (Joannes Glandorpius *in* zijne Latijnsche disticha als vertaler van Agricola's Sprichwörter aangewezen. Verhandeling van W. H. D. Suringar). 1874, 1876. 2 dln. 8°. . . . . *f* **3.50.**

Kalff, G., Het Lied in de Middeleeuwen. 1883. 8°. . . . . *f* **6.—.**

—— Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de XVIe eeuw. 1889. 2 dln. 8°. *f* **7.50.**

Maerlant, Jacob van, Roman van Torec. Opnieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien, door J. te Winkel. 1875. 8°. . . . . *f* **2.—.**

—— Merlijn. Naar het eenig bekende Steinforter handschrift. Uitgegeven door J. van Vloten. 1882. roy. 8°. *f* **6.25.**

Petit, Louis D., Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en letterkunde. Met de Gouden Medaille bekroond en uitgegeven vanwege de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde. 1888. 8°. . . . . *f* **4.—**

Schueren, G. van der, Teuthonista of Duytschlender. In eene nieuwe bewerking vanwege de Maatsch. der Nederl. Letterk. uitgeg. door J. Verdam . . . . *f* **7.—.**

Seghelijn van Jherusalem, naar het Berlijnsche handschrift en den ouden druk vanwege de Maatsch. der Nederl. Letterkunde uitgeg. door J. Verdam. 1878. gr. 8°. *f* **3.50.**

Sicherer, C. A. X. G. F., Hoogduitsche spraakkunst voor gymnasia en hoogere burgerscholen. 4e druk. 1874. 8°. . . . . *f* **3.75.**

Sprachdenkmäler (Altsächsische), herausgegeben [mit Einleitung und Bemerkungen] von J. H. Gallée. 1895. gr. 8°. Mit Atlas. Fol. (42 Facs. auf 29 Taf.) *Geb.* . *f* **27.—.**

Stallaert, K., Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden. Uitgeg. vanwege de Maatsch. der Nederl. Letterk. Afl. 1—12. 1886—1893 . . . . Per afl. *f* **1.20.**

Verdam, J., De wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal in verband met het nieuwe doctoraat. 1878. 8°. . . . . *f* **0.40.**

Wap, J. J., Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn leven en werken. 1874. (3 platen). 8° . . . . *f* **2.90.**

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.

Bij den u

Andriesse, J. C. ten zijne briefwisseling met v huwden kleinzoon. 1873. (

Borchgravinne van Vergi (I opnieuw naar het handschr

Brill, W. G., Nederla onderwijs. 1ste deel: Klan *druk*. 1871. 8°. . . .

—— Hetzelfde werk. 2de de Spraakl. ten gebruike bij i

—— Hetzelfde werk. 3de de ten vervolge van de Neder onderwijs. *Tweede druk*. 18

Droste, Coenraet, Ov leeven. Terwijl hij gedie gen. 3e *druk*. *Met aante* (door R. FRUIN). 1879. 2

Enqueste ende informatie opt voertijts getaxeert ende g daen in de jaere 1493. Ui 1876. Met bijvoegsel. 1877

Glandorpius, J., Disti latis germanicis Agricolae zijne Latijnsche disticha a deeling van W. H. D. SURI

Kalff, G., Het Lied in

—— Geschiedenis der Nederl

Maerlant, Jacob van geven en van eene inleidi 8°. . . . .

—— Merlijn. Naar het een VLOTEN. 1882. roy. 8°. .

Petit, Louis D., Bibliog Gouden Medaille bekroond voor taal- en letterkunde. 1

Schueren, G. van de vanwege de Maatsch. der N

Seghelijn van Jherusalem, de Maatsch. der Nederl. L

Sicherer, C. A. X. G burgerscholen. 4e druk. 18

Sprachdenkmäler (Altsä J. H. GALLÉE. 1895. gr. 8

Stallaert, K., Glossarium kingen uit Vlaamsche, Brab der Nederl. Letterk. Afl. 1

Verdam, J., De wetensc het nieuwe doctoraat. 1878.

Wap, J. J., Bilderdijk. ten). 8° . . . . .

BOEKDRU

